

ANUARUL INSTITUTULUI
DE STUDII ITALO-ROMÂN

INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO
DI STUDI ITALO-ROMENO

VII

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

ANUARUL INSTITUTULUI DE STUDII ITALO-ROMÂN

INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

VII

CLUJ-NAPOCA ♦ ROMA

2010

**Editat cu sprijinul
Autorității Naționale pentru Cercetare Științifică**

**ISSN!@ 1841-012X
ISSN 2457-4333**

© 2011 Autorii. Aceste texte nu pot fi reproduse parțial sau integral
fără acordul autorilor / *Gli autori: questi testi non possono essere
riprodotti parzialmente o integralmente senza l'accordo degli autori.*

Institutul de Studii Italo-Român
Strada Mihail Kogălniceanu, nr. 1
Tel.: (0040) 264-405.300 / interior 5457
E-mail: isir.cluj@gmail.com

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./Fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN
ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

CONSILIUL ȘTIINȚIIFIC / CONSIGLIO SCIENTIFICO

Prof. Antonello Biagini (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Nicolae Bocșan (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Conf. Ioan-Marius Bucur (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Lect. Andrea Carteny (Universitatea de Studii din Teramo)
Prof. George Cipăianu (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Fulvio D'Amoja (Universitatea de Studii Perugia)
Prof. Francesco Dante (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Pasquale Fornaro (Universitatea de Studii Messina)
Conf. Ovidiu Ghitta (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Lect. Francesca Romana Lenzi (Universitatea Europeană din Roma)
Prof. Dumitru Mătiș (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Conf. Gheorghe Mândrescu (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Toader Nicoară (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Giovanna Motta (Sapienza Universitatea din Roma)
Lect. Giuseppe Motta (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Gaetano Platania (Universitatea „La Tuscia” Viterbo)
Lect. Francesco Randazzo (Universitatea de Studii Perugia)
Prof. Nicolae Sabău (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Cornel Sigmirean (Universitatea „Petru Maior” Târgu-Mureș)
Prof. Liviu Petru Zăpârțan (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)

Au îngrijit ediția / Hanno curato l'edizione:

Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi

A colaborat / Ha collaborato:

Ioana Mândrescu (redactor, traducător / *redattore, traduttore*)

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN

ÎN ANUL 2010

Anul 2010 a început prin concentrarea eforturilor îndreptate spre finalizarea traducerilor și corecturilor în vederea publicării Anualelor numărul V și VI editate cu sprijinul Universității Sapienza din Roma și respectiv a Autorității Naționale pentru Cercetare Științifică București, cât și a volumului *Imagine reflectată. Momente de istorie comparată. Lucrările sesiunii italo-române, Cluj-Napoca-Alba Iulia, 8-9 septembrie 2008*, tipărit cu contribuția Facultății de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca. Și-a adus aportul aceeași echipă formată din: Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi și Ioana Mândrescu.

Viața filialei Institutului de la Târgu Mureș, în care colegul dr. Giordano Altarozzi s-a implicat din plin, ne-a adus un eveniment deosebit prin hotărârea Senatului Universității „Petru Maior” de a acorda titlul de Doctor Honoris Causa, colegului nostru profesorul Antonello Biagini, festivitate ce a avut loc la 21 octombrie 2010, în prezența corpului profesoral și a studenților din importantul centru universitar și cultural transilvan și cu participarea numeroșilor noștri prieteni și colaboratori din diverse centre ale țării.

Cu ocazia întâlnirii membrilor Consiliului Științific și a cercetătorilor români și italieni s-a hotărât, la Târgu Mureș, lansarea temei de cercetare care urma să reunească grupul nostru la sesiunea de comunicări din anul 2011: *Risorgimentoul italian și mișcările naționale din Europa. De la modelul italian la realitatea Europei central-orientale*. S-a hotărât totodată ca sesiunea să fie organizată la Târgu Mureș, în cadrul acțiunilor filialei Institutului și cu sprijinul Universității „Petru Maior”, unde dr. Giordano Altarozzi desfășoară o susținută activitate didactică.

Cursul de Istoria civilizației italiene a fost predat la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca cu contribuția doctorului Alessandro Vagnini și doctorandului Andrea Porcaro. Prezența acestor cercetători cât și a altora sosiți în stagii mai scurte (Andrea Carteny, Elena Dumitru) și care și-au desfășurat activitatea în spațiul bibliotecii, organizată de Ioana Mândrescu, a devenit o practică constantă. Remarcăm în acest cadru și eforturile doctoranzilor în cotelă, Sanda Borșa și Andrea Porcaro (prezent pentru câteva luni, cu cerce-

tări în arhive și biblioteci) sub îndrumarea profesorilor Gheorghe Cipăianu și Antonello Biagini.

La invitația profesorului Pasquale Fornaro de la Universitatea din Messina, membru în Consiliul Științific al Institutului, în intervalul 13-16 aprilie am susținut ca *Visiting Professor* un ciclu de cursuri și seminarii pentru studenții universității siciliene, reunite sub titlul *Patrimoniul artistic al României între ev mediu și epoca modernă (rădăcini, legături și comparații cu dezvoltarea generală europeană și în particular cu cea italiană)*.

Ne-am preocupat în continuare să lărgim cercul colaboratorilor Institutului, invitându-i să ia parte la activitățile noastre. Cuprinsul Anuarului reflectă acesta, fie în cazul filialei de la Târgu Mureș, de unde dr. Giordano Altarozzi ne-a recomandat doi colaboratori (vezi Fábíán István și Georgeta Fodor), fie prin invitarea profesorului Iacob Mârza de la Alba Iulia.

În același sens, am continuat împreună cu dr Giordano Altarozzi colaborarea începută acum cinci ani, cu cei care fac parte din gruparea Școlii de vară *Diva Deva*, susținând eforturile de a aduce în prim-plan cercetări privind cunoașterea complexului realităților medievale și moderne din Europa centrală, în legăturile sale cu lumea europeană în general, inclusiv cu cea italiană.

Încercăm să diversificăm în continuare cercul participanților și problematica prezentată în cuprinsul Anuarului și prin temele de la capitolul *Varia*.

Activitatea Institutului ar fi fost mult îngreunată fără ajutorul constant al membrilor Consiliului Științific și a altor colaboratori ce-și manifestă simpatia pentru orientările căutărilor noastre. Așa cum remarca profesorul Nicolae Sabău într-o recomandare pentru susținerea apariției Anuarului, recomandare adresată Autorității Naționale pentru Cercetare Științifică, sponsor și pentru acest număr: «programul și dezideratele enunțate atunci (în prima apariție a Anuarului, n.n.) au fost respectate pe deplin, fiecare dintre numerele editate până în prezent reprezentând o veridică mărturie, îmbogățind totodată literatura de specialitate, istoriografia italo-română... am parcurs un număr ce ne prilejuiește multe informații inedite despre istoria politică, confesională și culturală a Transilvaniei, a României și a Basarabiei în consonanță cu istoria Italiei. Acribia demersului teoretic susținută și de bogăția aparatului critic, tehnoredactarea și traducerea de bună calitate completează oglinda acestui nou număr al Anuarului Institutului de Studii Italo-Român, exemplar ce va fi cu siguranță apreciat nu doar de specialiștii din domeniu ci și de cititorii atașați istoriei și culturii române și italiene».

Conf. Dr. Gheorghe Mândrescu,
Directorul Institutului de Studii Italo-Român

L'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

NEL 2010

L'attività per l'anno 2010 è iniziata con sforzi sostenuti volti al completamento delle traduzioni e delle correzioni dei testi compresi nei numeri V e VI dell'Annuario, pubblicati grazie al sostegno della Sapienza Università di Roma e dell'Autorità Nazionale per la Ricerca Scientifica di Bucarest, nonché con la pubblicazione del volume *L'immagine riflessa. Momenti di storia comparata. Atti della sessione italo-romena, Cluj-Napoca-Alba Iulia, 8-9 settembre 2008*, pubblicato con il contributo della Facoltà di Storia e Filosofia dell'Università „Babeş-Bolyai” di Cluj-Napoca. Tali pubblicazioni si devono allo sforzo della solita équipe, composta da Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi e Ioana Mândrescu.

La nascita della filiale dell'Istituto di Târgu Mureş, alla cui attività il collega dr. Giordano Altarozzi si è dedicato pienamente, ci ha offerto un evento eccezionale allorché il Senato Accademico dell'Università „Petru Maior” ha deciso il conferimento del titolo di Doctor Honoris Causa al nostro collega professor Antonello Biagini. La cerimonia si è svolta il 21 ottobre 2010 alla presenza del corpo professorale e degli studenti dell'importante centro universitario e culturale transilvano e con la partecipazione di nostri numerosi amici e collaboratori di diversi centri del Paese.

In occasione dell'incontro dei membri del Consiglio Scientifico e dei ricercatori romeni e italiani si è deciso, a Târgu Mureş, il tema di ricerca per la sessione da tenersi nel 2011: *Il Risorgimento italiano e i movimenti nazionali in Europa. Dal modello italiano alla realtà dell'Europa centro-orientale*. In tale occasione si è deciso che la sessione sarebbe stata organizzata a Târgu Mureş, quale azione della filiale dell'Istituto e con il sostegno dell'Università „Petru Maior”, dove il dottor Giordano Altarozzi svolge una sostenuta attività didattica.

Il corso di Storia della civiltà italiana è stato tenuto presso l'Università „Babeş-Bolyai” di Cluj-Napoca dai dottori Alessandro Vagnini e Andrea Porcaro, quest'ultimo dottorando della Sapienza Università di Roma in co-tutela presso l'università clujeana. La presenza di questi ricercatori, come quella di altri giunti per periodi di ricerca di più breve durata (Andrea Carteny, Elena Dumitru) che hanno svolto la loro attività negli spazi della biblioteca organizzata da Ioana Mândrescu, è divenuta ormai una costante. Segnaliamo in tale ambito anche l'attività dei dottorandi in co-tutela Sanda Borşa e Andrea Porcaro (presente per diversi mesi a Cluj, dove ha svolto

ricerche in archivi e biblioteche), entrambi coordinati dai professori Gheorghe Cipăianu e Antonello Biagini.

Su invito del professor Pasquale Fornaro dell'Università degli Studi di Messina, membro del Consiglio Scientifico dell'Istituto, nel periodo 13-16 aprile ho tenuto, in qualità di *visiting professor*, un ciclo di lezioni e seminari destinato agli studenti dell'ateneo siciliano, riunite sotto il titolo *Il patrimonio artistico di Romania tra evo medio ed epoca moderna (radici, legami e confronti con il generale sviluppo europeo e in particolare con quello italiano)*.

Ci siamo preoccupati di estendere il cerchio dei collaboratori dell'Istituto, invitandoli a prendere parte alle nostre attività. L'indice dell'Annuario riflette tale apporto sia nel caso della filiale di Tîrgu Mureş, da dove il dottor Giordano Altarozzi ci ha raccomandato due collaboratori, Fábíán István e Georgeta Fodor, sia in quello del professor Iacob Mârza di Alba Iulia.

Nello stesso senso, abbiamo continuato insieme al dottor Giordano Altarozzi la collaborazione, iniziata cinque anni or sono, con gli organizzatori della Scuola estiva *Diva Deva*, sostenendo così il loro tentativo di portare in primo piano ricerche inerenti lo sviluppo delle realtà medievali e moderne dell'Europa centrale e dei loro legami con il mondo europeo in generale, e dunque anche con quello italiano.

È nostra intenzione estendere continuamente il cerchio dei partecipanti e le problematiche presentate nell'indice dell'Annuario, come dimostrano i soggetti d'analisi proposti nel capitolo *Varia*.

L'attività dell'Istituto sarebbe stata molto più difficile senza il sostegno costante dei membri del Consiglio Scientifico e di altri collaboratori che manifestano la loro simpatia per le nostre linee di ricerca. Come sottolinea il professor Nicolae Sabău in una raccomandazione per la pubblicazione dell'Annuario indirizzata all'Autorità Nazionale per la Ricerca Scientifica, che sponsorizza anche il presente numero: «il programma e gli obiettivi enunciati allora (nel primo numero dell'Annuario, n.n.) sono stati pienamente rispettati, e ciascun numero apparso finora rappresenta una testimonianza veritiera di ciò, contribuendo ad arricchire la letteratura specialistica, la storiografia italo-romena... ho percorso un numero che offre molte informazioni inedite sulla storia politica, confessionale e culturale della Transilvania, della Romania e della Bessarabia in consonanza con la storia d'Italia. L'acribia teoretica, sostenuta dalla ricchezza dell'apparato critico, dalla buona redazione del volume e dalla buona qualità delle traduzioni completano l'immagine di questo nuovo numero dell'Annuario dell'Istituto di Studi Italo-Romeno, un esemplare che sarà senza dubbio apprezzato non solo dagli specialisti ma anche dai lettori interessati alla storia e alla cultura romena e italiana».

Conf. Dr. Gheorghe Mândrescu
Direttore dell'Istituto di Studi Italo-Romeno

STUDII / STUDI

TEZAURELE PRINCIARE ALE EPOCII MIGRAȚIILOR DIN TRANSILVANIA (SEC. IV-VII): IMITATIO IMPERII SAU INSTRUMENTE DIPLOMATICE?

FÁBIÁN ISTVÁN

Sistemul de relații dintre Imperiul roman și popoarele din *Barbaricum* a avut mai multe nivele: cel mai înalt nivel era reprezentat de relația de alianță (*foederatio*) dintre *imperator*, guvernul imperial și liderii grupării etnice migratoare (regi și/sau principii). Pentru asigurarea pe termen cât mai lung a acestor relații romanii plăteau *stipendia* serioase. Urmele materiale ale acestor relații de alianță – cum ar fi vasele realizate din metal prețios și/sau *ornamenta dignitatis*, acele obiecte de podoabă cum ar fi *zwiebelkopffiebeln* care subliniau rangul individului – se găsesc în număr substanțial în inventarul mormintelor princiare.

Într-o epocă în care izvoarele istorice lipsesc sau sunt lacunare, situația socială privilegiată a unui individ din cadrul unei populații anume este subliniată de inventarul funerar. Și aici vorbim nu numai de bogăția inventarului ci și de numărul, poziția obiectelor și de materialul de fabricație¹. Și acesta pentru că unele obiecte de inventar sunt simboluri ale puterii militare și politice acumulate de persoana defunctă, obiecte care au fost îngropate odată cu purtătorul lor ca un simbol al unicității individului și al puterii sale². Această mentalitate, prezentă încă din epocile preistorice, se reflectă și în obiceiurile funerare ale *Barbaricum*-ului epocii principatului dar și în epoca marilor migrații³.

După o analiză a tipologiei mormintelor din Germania meridională, Wolfgang Schlüter a stabilit o serie de criterii de clasificare a sepulcrelor din

¹ G. Kossack, „Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert“, în G. Kossack – G. Hulbert (Hrsg.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie, Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, Beck, München 1974, pp. 3-33.

² *Ibidem*, pp. 4 -5.

³ H. Steuer, „Fürstengräber, Adelsgräber, Elitegräber: Methodisches zur Anthropologie der Prunkgräber“ în C. Von Carnap-Bornheim (Hrsg.), *Herrschaft, Tod, Bestattung: zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle. Internationale Fachkonferenz Kiel 16.-19. Oktober 2003*, Habelt, Bonn 2006, pp. 11-25.

*Barbaricum*⁴. La baza clasificării stă valoarea obiectelor de inventar și numărul lor: astfel în grupa I-a se încadrează morminte ce cuprind în inventarul lor bijuterii de aur (brățări, lanțuri, inele, fibule), obiectele de argint (linguri, pinteni, bijuterii) dar și vase de import din argint și/sau aur⁵. În categoria I-b au fost clasificate sepulcrele ce cuprindeau numai obiecte de argint. În cadrul grupei I-a, însă după analiza tipologică și cantitativă a obiectelor de aur, se pot face alte clasificări din punct de vedere social de această dată. Și aceasta, pentru că posesia obiectelor de aur este caracteristică doar unei anumite categorii sociale, dar prezența unor tipuri de inele, brățări, fibule ca simboluri ale statutului social arată clar segmentarea internă a categoriilor elitare. Brățările, inelele, fibulele de aur erau simbolurile acelor *principes, dux, reges barbari* iar inventarul funerar era menit să arate apartenența defunctului la elita elitei⁶.

În bazinul carpatic cunoaștem multe asemenea sepulcre a căror împărțire spațio-temporală este destul de inegală. Trebuie subliniat și faptul că multe din aceste morminte au fost jefuite încă din antichitate ori descoperirea și inventarierea lor a fost făcută de diletanți, de aceea documentarea lor este lacunară și lipsesc și piese de inventar. Cele mai multe morminte sunt situate pe teritoriul dominat de cvazi și vandali, dar avem și câteva morminte care aparțin elitei războinice sarmate.

Ajungând la tema studiului: un punct de pornire important este reprezentat de apariția culturii Sântana de Mureș-Cerneahov în jurul anului 330 d.Chr., o cultură ce poartă pecetea mai multor etnii: germanici (goți), sarmați, daci etc. Cimitirul de la Sântana de Mureș și inventarul ei bogat reprezintă moștenirea arheologică a vizigoților, așa cum bine au subliniat, încă din primele decenii ale secolului trecut, Pósta Béla și discipolul său Kovács István⁷. Concomitent trebuie subliniat faptul că în același timp cu afirmarea culturii mai sus menționate, își fac apariția în izvoarele istoriografice romane fondatorii centrelor de putere din Transilvania: gepizii. Mai precis ei apar consemnați pe la anul 269 d.Chr., iar prima dovadă a prezenței lor în bazinul carpatic este atacul asupra Pannoniei a grupurilor de vandali dislocate de ei.

⁴ W. Schlüter, *Versuch einer sozialen Differenzierung der jungkaiserzeitlichen Körpergräbergruppe von Hafleben-Leuna anhand einer Analyse der Grabgruppe*, în „Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen”, 6 (1970), pp. 117–145, apud P. Prohászka, *Imperium et barbaricum. Kapcsolatrendszerek a Kárpát-medencében a római Birodalom és a barbár népek között a római császár- és koránépavándorlás-korban*, teza de doctorat susținută la Universitatea „Eötvös Loránd” din Budapesta în anul 2008, p. 69, disponibilă online la adresa <http://doktori.btk.elte.hu/hist/prohaszka/diss.pdf> (ultima accesare 28/11/2011).

⁵ *Ibidem*.

⁶ H. Steuer, *op. cit.*, p. 14 și următoarele.

⁷ Erdély Története, Akadémiai Kiadó, Budapest 1998, p. 66.

În ocuparea fostei provincii Dacia au fost depășiți de goți, care resping prima invazie gepidică în zonă. De aceea, gepizii s-au văzut nevoiți să se stabilească la marginea exterioară a Meseșului⁸. Urmele arheologice gepide, morminte de războinici cu arme prezentând elemente ale culturii Sântana de Mureș-Cerneahov devin specifice zonei nord-estice a Ungariei și nord-vestice a României. „Țara” timpurie a gepizilor se situa la nord-vest de Meseș, în văile Crișului Repede, Berettyo, Crasna și Someșul inferior. Acele descoperiri faimoase, ascunse de gepizi în timpul invaziei hunice a Transilvaniei (424 d.Chr.), la Șimleul Silvaniei nu pot fi puse în legătură nici cu vizigoții, nici cu localnicii. Acest orizont de tezaur reprezintă oglindirea arheologică a cuceririi hunice, dar de remarcat este apariția, în intervalul de timp a dominației hunice și imediat după aceea, a unui grup de morminte feminine, cu un inventar bogat, în zona superioară a Tisei, Someșului și a Crișurilor⁹.

Deși gepizii au jucat un rol important în sistemul de alianțe al imperiului hunic, dar și în armata lui Attila, tot ei vor juca un rol deosebit în bătălia de la Nedao (455) împotriva urmașilor marelui rege al hunilor. De aceea, după victorie, «gepizii însușindu-și cu forța regiunile hunilor și punând stăpânire în calitate de învingători pe tot teritoriul Daciei ca niște oameni destoinici, n-au cerut altceva de la Imperiul Roman decât pace și daruri anuale»¹⁰. Această *Gepidia* s-ar întinde între Tisa și Dunăre, de-a lungul Carpaților, până la râul Flutautis (probabil Oltul). Este o descriere sumară și largă ca spațiu geografic descris și nu se știe exact cât era control efectiv și cât era doar nominal. În orice caz, gepizii erau prea puțini la număr ca să poată locui un habitat de asemenea anvergură. Concentrați în grupe mici, îi găsim pe câmpia Tisei (Ungaria), iar în Transilvania sunt urme gepide la Fundătura (lângă Gherla), în Valea Someșului Mic, la Cipău, Valea lui Mihai, Oradea și Socodor (jud. Arad)¹¹. Una din cele mai timpurii descoperiri sunt mormintele princiare de la Apahida I și II¹² și tezaurul de la Someșeni¹³.

În ceea ce privește legăturile dintre bizantini și gepizi, izvoarele istorice subliniază faptul că acestea au fost neîntrerupte în perioada cuprinsă între bătălia de la Nedao și până la înfrângerea gepizilor. Fibula cu capete de ceapă

⁸ *Ibidem*, p. 73.

⁹ *Ibidem*, p. 72.

¹⁰ Jordanes, *Getica*, p. 264 apud „Izvoarele istoriei României”, II, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București 1970, p. 431.

¹¹ K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Habelt, Bonn 1986, p. 45.

¹² K. Horedt – D. Protase, *Die zweite fürstengrab von Apahida*, în „Germania”, 50, 1972, pp. 174-200; C. Opreanu, *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV-V în Transilvania*, în „Ephemeris Napocensis”, V, 1995, pp. 227-254.

¹³ K. Horedt – D. Protase, *Ein völkerwanderungszeitliche Schatzfund aus Cluj-Someseni (Siebenbürgen)*, în „Germania”, 48, 1970, pp. 85-98.

(*zwiebelknopffibel*) și cele trei inele cu monogram, vasele din argint din mormântul Apahida I, pot fi considerate daruri imperiale, realizate în atelierele constantinopolitane. De asemenea, cel mai frumos artefact al prezenței gepidice, pectoralul rotund de aur cu montură de alamandine, ornamentată pe față cu o cruce¹⁴ este tot opera unui meșter din zona Mediteranei¹⁵.

Termenul de „instrumentar diplomatic” este cel mai bine subliniat de inventarul foarte bogat al acestor morminte princiare. Din punct de vedere funerar și al inventarului, aristocrația gepidică din Transilvania poate fi împărțită în cinci grupe:

A) *Grupa nord-vestică*: cuprinde tezaurul de la Șimleul Silvaniei, mormântul de războinic de la Valea lui Mihai, mormântul (?) de la Tăuteni.

B) *Grupul „Apahida”*: mormintele princiare de la Apahida, tezaurul de la Someșeni și mormântul princiar de la Turda.

C) *Grupa din Transilvania meridională*: Noșlac, Cipău, Sibiu, Mediaș.

D) *Grupa sud transilvană*: Hunedoara, Hațeg (cuprinde mai ales monede, de aceea nu o vom lua în discuție).

E) *Grupa sud-vest transilvană*: Periam, Arad, Timișoara¹⁶.

A) În cadrul acestei grupe reține atenția fibula „imperială” (*kaiserfibel*) de la cel de-al doilea tezaur de la Șimleul Silvaniei¹⁷.

Elemente caracteristice ale acestei fibule sunt baza curbată, câmpul central mare cu piatra de onix mare situată central și terminațiile rotunde la capete. Datarea obiectului este dificilă din cauza lipsei analogiilor, totuși se poate presupune o datare la început de secol cinci, de vreme ce tezaurul de care aparține, este databil din această perioadă. Obiectul este puțin folosit (probabil și din cauza designului) și are o origine cel puțin contradictorie¹⁸. Fettich Nándor în 1932, când a descris obiectul, a ajuns la concluzia că este vorba de o imitație barbară a fibulelor imperiale romane târzii¹⁹. Mai apoi, făcându-se comparația cu fibulele de la Pietroasa și cu fibulele arcuite (*crossbow and round bow brooches*) din arealul Rinului și cel sud dunărean, s-a ajuns la concluzia că de fapt este vorba de o creație a meșterilor aurari romano-bizantini. Mechthild

¹⁴ K. Horedt – D. Protase, *Tezaurul din epoca migrațiilor de la Cluj-Someșeni*, în „Acta Musei Napocensis”, VII, 1970, pp. 185-199. Podoabele au fost împărțite de către descoperitori, parțial ciopârțite și topite. Chiar și cele recuperate sunt în parte deteriorate.

¹⁵ D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mittel- Donaubecken (455-568 u. Z.)*, s.n., Budapeșt 1958, p. 110.

¹⁶ M. Bărbulescu, *Mormântul princiar germanic de la Turda*, Tribuna, Cluj-Napoca 2008, pp. 73-87.

¹⁷ N. Fettich, *A Szilágysomlyói második kincs*, s.n., Budapeșt 1932, pp. 21-23; M. Schmauder, *Oberschichtgraber und Verwarhfunde in Südosteuropa im 4 und 5 Jahrhundert*, 2 voll., Editura Academiei Române, București 2002, p. 282.

¹⁸ *Ibidem*, p. 285.

¹⁹ N. Fettich, *op. cit.*, p. 59.

Schulze-Dörrlamm constată că dovada producerii lor în atelierele din Imperiu rezidă în forma balamalelor în terminațiile fațetate și parțial ascunse care se regăsesc atât la Șimleu cât și la Pietroasa²⁰. Bóna István consideră că fibula este o creație a «ateliereleor de aurari imperiali din Constantinopol»²¹. Michael Schmauder – excluzând cu hotărâre achiziționarea acestor fibule prin comerț sau jaf – consideră că acordarea acestor *insignia* era un semn de prețuire²².

Un al doilea element important din cadrul acestei grupe este și inventarul mormântului de războinic de la Valea lui Mihai: o sabie de fier (*spatha*), din a cărei teacă s-a păstrat garnitura din argint și decorată cu almandine, o cataramă de centură din argint aurit, precum și rămășițele unui coif de fier cu nituri de argint. Există posibilitatea ca să avem de a face cu o pradă de război, dar pare mult mai posibil să fie vorba de „mijloace diplomatice” iar inventarul era menit să scoată în evidență statutul decedatului.

În fine, în cadrul grupei nord-vestice, o valoare deosebită au cele două vase (*oenochoe*) realizate din placă de argint. A fost o descoperire întâmplătoare care nu a fost urmată de alte artefacte²³. Cele două vase de 45, respectiv 64,3 cm înălțime, au fost realizate în tehnica *au repousse*, pe una este redată zeița Atena și zeul Poseidon, respectiv un călăreț și un leu. Celălalt vas prezintă în mai multe registre scene mitologice. De remarcat faptul că acest din urmă vas prezintă și o reparație – foarte primitivă – pe talpă. Este foarte puțin probabil ca inventarul să fi cuprins doar aceste două piese, ci este posibil că ele făceau parte dintr-un tezaur mai mare, în context funerar²⁴.

B) Acest grup prezintă cele mai spectaculare elemente ale existenței unor centre de putere gepidice dar și a tendinței de *imitatio imperii* și a unor relații diplomatice cu Imperiul roman de Răsărit.

Mormântul princiar de la Apahida I este un exemplu clasic de prezență a unui centru de putere barbar federat al Imperiului roman. Reperul cronologic pentru datarea mormântului este reprezentat de mormântul lui Childerich de la Tournai (481-482), corelat cu mormântul de la Apahida II și tezaurul de la Cluj-Someșeni, rezultatul fiind datarea în a doua jumătate a secolului al V-lea.

Ceea ce interesează în mod deosebit este analiza comparativă a inventarului mormintelor de la Apahida I și II, la care putem adăuga principalele piese ale tezaurului de la Someșeni. La Apahida I, piesele de

²⁰ M. Schulze-Dörrlamm, *Romanisch oder Germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust und Bügelknopffibeln des 5. Jahrhunderts n. Chr. Aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau*, în „Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz”, 33 (1986), p. 678.

²¹ Erdélyi Története, cit., p. 267.

²² M. Schmauder, *op. cit.*, p. 293.

²³ R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Editura Enciclopedică, București 1997, p. 197.

²⁴ *Ibidem*, p. 41; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 76.

inventar precum: fibula cu butoni în formă de ceapă, denumită și „fibulă imperială”, realizată exclusiv din aur, fiind purtată pe uniforme înălților demnitari, brățara cu capetele îngroșate, pandantivii cu clopoței, ulcioare de argint și inelele, demonstrează regalitatea defunctului (pe brățara de aur cu capetele îngroșate erau însemne distinctive ale regalității). Prin prezența celorlalte piese – fibula, cămile și inelele primite de personaj din partea Imperiului, putem deduce un *foedus* pe baza căruia se presupune o relație de *amicitia*.

Inelele – în număr de trei – sunt realizate din aur, două prezentând inscripții. Unul conține o monogramă cu literele dispuse în negativ și cu o cruce gravată deasupra. Din cauza dimensiunilor (diametrul interior 3,8 cm greutatea 54,9 g) este clar că nu era purtat permanent, fiind un inel sigilar (*Siegelring*). Cel de-al doilea inel indica numele posesorului (*Namensring*), nume care (după lungi discuții) a ajuns la convenționalul *Omahar* (compus din rădăcina *Oma* și *har*, prescurtare de la *harjs* –armată), celelalte două inele U (V) G au fost interpretate ca *vir gloriosus*, titulatură specifică Imperiului târziu. Al treilea inel – important pentru atribuirea religioasă a lui Omahar – este un inel de aur ce are gravate simetric – în formă de cruce – patru cruci cu brațele egale ușor lățite la capete. Spre deosebire de primul inel, acesta era purtat în permanență pe deget și probabil că a fost primit odată cu botezul lui Omahar la Constantinopol, constituind un „certificat” al creștinismului său.

Este greu de spus care au fost efectele în Transilvania ale creștinării lui Omahar și nici nu se știu prea multe de soarta centrului de putere de la Apahida. Singurele indicii sunt date de mormântul Apahida II, mult mai sărac, conținând o *spatha*, aplice în formă de vultur etc., inventar care arată clar statutul social inferior al personajului îngropat aici. Nu se poate însă exclude o succesiune a puterii regale (deși ipoteza este puțin probabilă), mai ales dacă avem în vedere și tezaurul de la Cluj-Someșeni (descoperit la 5 km de mormintele de la Apahida). Acest tezaur²⁵ nu a fost recuperat intact, dar piesele rămase au aceeași funcționalitate ca cele de la Apahida; două catarama, brățară cu capetele îngroșate și piesa cu cea mai mare semnificație: pectoralul rotund de aur cu montură de alamandine, ornamentată pe față cu o cruce²⁶, pe spate un chrismon. Probabil că posesorul tezaurului a trăit în perioada de după Omahar, pentru că a reușit să-și ascundă însemnele (probabil cândva în secolul al VI-lea), fără însă a le mai recupera.

²⁵ K. Horedt – D. Protase, *Tezaurul din epoca...*, cit., pp. 185-199. Podoabele au fost împărțite de către descoperitori, parțial ciopârțite și topite. Chiar și cele recuperate sunt în parte deteriorate.

²⁶ *Ibidem*, p. 192. Pentru ornamentul feței: crucea cu brațe egale, înconjurată de o bandă de semicerc deschisă avem analogii la o fibulă discoidală de la Auga-el-Hafir (Israel), o piesă din Siria.

Importanța acestor tezaure este cu atât mai mare cu cât în comparație cu mormântul lui Childerich din Tournai, cel de la Apahida este mult mai bogat. Dintre însemnele de putere, fibula de la Apahida este de două ori mai mare și mai grea decât cea de la Tournai (11,5 cm și 54,2 g față de 6,30 cm și 27 g). Deci este mai mult decât clar că și în cazul Apahida avem de-a face cu un rege barbar care a primit însemnele de putere din partea Imperiului roman de Răsărit²⁷. Omahar, ca și regii de talia lui Theoderich sau Childerich, era considerat ca făcând parte din înalta societate civilă și militară, acei *vir gloriosissimi*. Această implicare a Imperiului în atmosfera politică din *Barbaricum* se putea întâmpla doar după Nedao, când se încheie o serie de alianțe între barbari și romani. Dorind poate să creeze o zonă de securitate în fața frontierelor imperiale sau urmând vechea politică bizantină de învrăjbire a triburilor migratoare în favoarea liniștii Imperiului, liderul centrului de putere de pe Valea Someșului Mic primește o serie de însemne de putere imperiale menite a-i confirma statutul de federat. Inelele cu cruci nielate, hlamida și diadema erau tot atâtea semne de bunăvoință imperială prin care se sublinia statutul acestor regi de-a fi membrii ai familiei imperiale²⁸.

În aceeași categorie pot fi enumerate și mormântul princiar feminin de la Turda²⁹ și sepulcrele de la Cluj, punctul „Polus”, descoperite în 2007.

C) În cadrul acestei grupe merită de amintit mormântul feminin de la Noșlac cu un inventar bogat ce cuprindea o cataramă cu centură din argint aurit, mărgelile de sticlă și carneol, brățări cu capete îngroșate și 10 inele de argint³⁰. Tot în cadrul acestei grupe, în mormântul de la Cipău s-au descoperit artefacte de origine romană: o cataramă parțial aurită și un inel decorat cu almandine³¹.

E) În fine, grupa sud-vest transilvană are ca „piesă de rezistență” mormântul princiar (tot feminin) de la Periam, descoperit în 1885 în condiții nu tocmai clare. Inventarul cuprinde, printre altele, două fibule de argint (23 cm), cercei de aur, mărgelile de sticlă și chihlimbar, precum și bucăți dintr-o amforă de argint.

Ce se poate deduce din inventarul mormintelor princiare din Transilvania? Importanța acestor descoperiri este imensă nu numai prin valoarea lor intrinsecă ci și pentru faptul că reprezintă un element important al instrumentelor diplomatice din epoca migrațiilor. Omahar ca și Childerich aparținea elitei Imperiului târziu, acei *vir gloriosissimi*³² care își primeau simbolurile puterii

²⁷ C. Opreanu, „Childerich și Omahar. Doi regi barbari federati ai Imperiului Roman Târziu”, în Z. K. Pinter – I. M. Țiplic – M. Țiplic (coord.), *Relații interetnice în Transilvania secolelor VI-XIII. Simpozion, 13-15 mai 2005*, Ed. Economică, Sibiu 2005, p. 12.

²⁸ *Ibidem*, p. 13.

²⁹ M. Bărbulescu, *op. cit.*, *passim*.

³⁰ R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 181.

³¹ A. Velter, *Transilvania în secolele V-XII*, Editura Paidea, București 2003, p. 299.

³² C. Opreanu, *Childerich și Omahar...*, cit. p. 12.

(*insignia*) conform statutului lor. Implicarea Imperiului în treburile din *Barbaricum* a devenit posibilă doar după bătălia de la Nedao, odată cu realizarea unui șir de alianțe între romani și germanici. Romanii urmăreau două țeluri: crearea unei zone de securitate cât mai largi în zona frontierelor imperiale și eliminarea posibilelor atacuri barbare printr-o abilă politică de *divide et impera*.

Pe de altă parte aceste tezaure, pe lângă importanța lor materială (asigurau o rezervă „strategică”), aveau și o mare importanță simbolică. Marea majoritate a cercetătorilor le clasifică drept instrumente diplomatice și/sau *imitatio imperii*. Însă Matthias Hardt³³ nu demult a enunțat o teorie nouă și interesantă: aceste tezaure puteau fi parte a unui instrumentar diplomatic dar puteau fi și scopul ultim al unui conflict între două etnii migratoare. Hard afirmă că nu odată izvoarele istorice consemnează faptul că au existat conflicte între barbari sau între barbari și Imperiu ce aveau drept scop acapararea tezaurului regal/imperial. Conflictele dintre franci și longobarzi (terminate cu confiscarea tezaurului regal longobard) sunt paradigmatic în acest sens. Pierderea tezaurului, conform limbajului diplomatic al epocii, echivala cu pierderea independenței. Și atunci se pune întrebarea: se mai poate vorbi de formele materiale ale unui *foedus* sau avem de-a face cu rezultatul unor conflicte în urma cărora învingătorii, după ce au acaparat tezaurul învinșilor, le-au luat cu ei în mormânt?

³³ M. Hardt, *Royal Treasures and Representation in the Early Middle Ages*, în W. Pohl – H. Reimnitz (eds.), *Strategies of distinction. The construction of ethnic communities, 300-800*, Brill, Leiden/Boston/Köln 2007, pp. 257-261.

L'INFLUENZA DELLA CULTURA ITALIANA, E TOSCANA IN PARTICOLARE, SULLA TRANSILVANIA¹

GIANLUCA MASI

Alle origini dei rapporti fra Toscana e Transilvania. Gli studi dedicati ai rapporti politici, economici e culturali tra l'Italia, da un lato, l'Ungheria e i Paesi romeni, dall'altro, sono certamente numerosi. Alquanto pochi, al contrario, i contributi che in modo specifico si sono occupati dei legami instauratisi, nel XVI secolo, tra la Transilvania e la Penisola italiana e che sono dovuti per la maggior parte alla storiografia romena. Assai scarse, inoltre, risultano a tutt'oggi le testimonianze sullo stato, la vita e i costumi dell'Europa orientale, e in particolare della Transilvania, nel Cinquecento. Nel XVI secolo, per fare un esempio, la Transilvania diviene nota in Italia grazie, fra gli altri, ad Antonio Possevino (1533-1611) e alla sua descrizione (1584)².

La storia dell'espansione della cultura italiana nell'Europa orientale non è ancora pienamente messa in luce. Ancor meno quella dei rapporti fra il nascente Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania, storia che si preannuncia ricca di eventi e di testimonianze, se pensiamo che quei rapporti datavano addirittura alla fine del XIV secolo, periodo in cui a Firenze nasceva e si radicava l'Umanesimo civile, con uomini come il cancelliere della Repubblica Coluccio Salutati (1331-1406), che si annovera fra i primi corrispondenti dei regnanti d'Ungheria.

È dato comunemente per acquisito che un notevole influsso della cultura italiana, e toscana in particolare, si ebbe in Transilvania durante il periodo del Principato autonomo (1541-1691), quando tra i due Paesi si intensificarono gli

¹ Gianluca Masi - Università di Firenze - ritengo giusto avvertire il lettore che il presente lavoro si inquadra in un progetto cui ancora mi sto dedicando per il conseguimento del titolo di Dottore di Ricerca in Storia presso l'Università "Babes-Bolyai" di Cluj-Napoca (Romania). È naturale, quindi, che il materiale qui pubblicato, essendo parte di un ricerca ancora *in fieri*, si presenti per l'occasione in una forma che ne rispecchia lo stadio di elaborazione provvisoria. È questa la ragione per cui alcune parti di questo lavoro, quando la ricerca sarà conclusa, potranno andare incontro a modifiche di natura diversa: fatte salve quelle che entreranno *tout court* nel testo definitivo, alcune verranno omesse, altre subiranno certamente un'ulteriore elaborazione.

² Cfr. *Antonii Possevini Societatis Jesu Transilvania (1584)*, ed. Andréas Veress, Tipografia Artistica Stephaneum, Budapest 1913.

scambi culturali e commerciali, come pure i contatti bilaterali tra ambascerie, attivate in vista delle campagne che la Lega santa preparava in funzione antiottomana.

Ma certamente non erano mancate in precedenza relazioni assai profonde tra gli Stati italiani e il regno d'Ungheria, Transilvania compresa, già a partire dal XIV secolo. I rapporti si erano concretizzati in particolar modo attraverso l'azione di rappresentanti finanziari, mercanti, uomini d'affari, artigiani e operai specializzati provenienti dalle più importanti città italiane, in particolar modo da Firenze, da Venezia e da Genova. In gran numero gli Italiani giunsero nel Regno d'Ungheria al seguito della Casa d'Angiò che, all'inizio del XIV secolo, dopo la scomparsa dell'ultimo degli Árpád, ottenne la Corona di Santo Stefano; un rapporto con la corte che non si esaurì, anzi si rafforzò con la nuova casa regnante dei Lussemburgo, tra la fine del XIV e l'inizio del XV secolo, quindi con Mattia Corvino (Cluj / Kolozsvár / Klausenburg / Claudiopoli, 24 febbraio 1440 – Wien, 6 aprile 1490) e i suoi successori.

La maggior parte degli italiani arrivò dunque in Transilvania attraverso Buda, operando, per un periodo più o meno lungo, in particolare nelle città di Cluj (ungherese: Kolozsvár; tedesco: Klausenburg), Sibiu (tedesco: Hermannstadt; ungherese: Nagyszeben) e Baia Mare (ungherese: Nagybánya). Molti di loro erano commercianti o intermediatori finanziari, ma spesso non troviamo una netta distinzione tra le due figure: portavano con loro merci e prodotti di lusso, che scambiavano sulle piazze transilvane con le materie prime valacche e moldave, o con le spezie provenienti dall'Oriente; prestavano al potere centrale ingenti quantità di denaro, ricevendo in cambio vantaggi per l'acquisto e la vendita di metalli preziosi, per la levatura dei metalli nobili dalle miniere d'oro e d'argento della regione, quindi l'affitto e lo sfruttamento delle dogane, il controllo della zecca e dell'attività monetaria locale, nonché la funzione esattoriale dei tributi dovuti alla corona (in particolare quello dei sassoni, il cosiddetto censo di S. Martino), tutte attività, queste ultime, di cui spesso gli Italiani riuscirono ad assicurarsi il monopolio. Molti di essi scelsero anche di stabilirsi nelle città della Transilvania, stringendo importanti alleanze economiche e sociali, imparentandosi con le principali famiglie dominanti nelle diverse realtà urbane transilvane, fino a naturalizzarsi e a poter così accedere alle massime cariche municipali. Rapporti che certo subirono mutamenti, legati alla particolare situazione geopolitica locale e internazionale, ma che comunque non vennero mai completamente meno: la documentazione conferma la presenza di *Italici* nella regione intracarpatica dalla fine del XIV secolo, per tutto il XV e il XVI, e anche oltre. Indiscutibilmente, i documenti rimasti sono scarsi, spesso lacunosi, le fonti definiscono molti personaggi solo con un

generico appellativo di *Italicus*, rendendo così difficile, se non impossibile, ricostruirne gli spostamenti. Ad ogni modo si può delineare, almeno in parte, un quadro assai composito e decisamente interessante³.

Per quanto riguarda Firenze in particolare, i suoi rapporti con l'Ungheria erano già avviati, per motivi prettamente commerciali, fin dal secolo XIV⁴. All'epoca fu Coluccio Salutati, cancelliere della Repubblica fiorentina negli anni 1375-1406, a scrivere al re d'Ungheria Luigi I il Grande (1342-1382): una prima volta nel 1376, perché questi concedesse ai mercanti fiorentini quei privilegi di cui già godevano i genovesi; quindi nel 1380, per difendere il mercante Gualtiero di Sandro dei Portinari dall'accusa di spionaggio.

Si conservano poi le lettere scritte dal cancelliere quando era re d'Ungheria Sigismondo di Lussemburgo (1368-1437). È questo il periodo in cui giunsero in Transilvania uomini come Filippo Scolari, detto Pippo Spano (1369-1426), mentre le più importanti famiglie fiorentine, compresi i Medici, non ancora signori di Firenze, facevano affari in questa parte del mondo. Nella prima lettera, del 31 luglio 1388, Firenze scrisse al Re d'Ungheria per raccomandare gli interessi commerciali di Giovanni dei Tosinghi, agente a Buda di Giovanni di Bicci de' Medici (1360-1429)⁵. Ma, in data 7 settembre 1403, la Repubblica, felicitandosi con Ladislao (1376-1414) per l'incoronazione a re di Napoli, commise un passo falso nei confronti di Sigismondo. E fu soprattutto dopo la spedizione in Dalmazia, intrapresa da Ladislao per conquistare il trono ungherese, che Firenze cercò di recuperare il favore perso e si trovò costretta, l'anno dopo, a scusarsi con Sigismondo e a raccomandargli nuovamente i suoi *cives et mercatores*. Si tratta di uno scambio di lettere in cui, innanzitutto, il 6 febbraio 1404 Firenze rassicura il re di non aver mai fatto lega con Ladislao e raccomanda in particolare Giovanni dei Tosinghi. La risposta, con il riavvicinamento di Sigismondo, è del 19 aprile dello stesso anno; infine giunge la replica di Firenze, in data 11 luglio, con la quale i rapporti sembrano ristabiliti⁶.

Le altre lettere partite dalla Cancelleria fiorentina datano all'epoca in cui Pippo Spano si trovava già in Ungheria, e testimoniano del tentativo da parte di Firenze di sfruttare la presenza in quelle terre di un concittadino influente. Il 5 luglio 1405 e il 31 agosto 1406 partono da Firenze due lettere che

³ Cfr. A. Fara, *Italicus in Transilvania*, in "Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia", VI-VII (2004-2005), pp. 337-352.

⁴ Cfr. G. Masi, "Sigismondo di Lussemburgo e Firenze (testimoni manoscritti negli archivi fiorentini)", in C. Luca - I. Căndeș (ed.), *Studia Varia in Honorem Professoris Ștefan Ștefănescu Octogenarii*, Editura Academiei Române, București-Brăila 2009, pp. 227-270.

⁵ Cfr. F. Melis, *Aspetti della vita economica medievale*, Olschki, Firenze 1962, p. 389.

⁶ Cfr. Archivio di Stato di Firenze (ASF), *Signori, Missive, I, Cancelleria* [d'ora in poi: *Miss.*], XXVI, f. 15, f. 28^v, f. 51^{r-v}.

raccomandano allo Spano (con cui ci si congratula per la nomina a conte di Temesvár) il mercante Antonio di Piero di Fronte⁷. I principali banchi, in Ungheria, erano tenuti da famiglie quali i Milanesi da Prato, i Peruzzi e i Bardi, oltre ai già nominati Tosinghi e Portinari, con gli stessi Medici che, di lì a poco, avrebbero preso il potere a Firenze.

Comunque, già nel 1396, Firenze si era rivolta al re d'Ungheria per motivi diversi da quelli strettamente commerciali, inviandogli un'ambasceria, e non solo lettere, con la quale si riprometteva di ottenere aiuti da lui nella guerra contro Gian Galeazzo Visconti (1347-1402), duca di Milano (dal 1395)⁸. Ma Sigismondo in quel frangente, oltre a essere impegnato nel recupero del regno d'Ungheria, era anch'egli in cerca di alleati nella guerra contro i turchi, per cui le speranze fiorentine s'infransero di lì a poco quando i francesi, comandati da Giovanni di Borgogna (1371-1419), allora conte di Nevers (1384-1405), restarono sul campo di battaglia di Nicopoli (25 settembre 1396).

A questo proposito, l'Archivio Storico Italiano pubblica l'*Istruzione del Comune di Firenze agli ambasciatori mandati a Sigismondo re d'Ungheria nel 1396*, già menzionata da Gino Capponi (1792-1876), il quale possedeva il registro originale in cui il documento era conservato in copia⁹. Gli ambasciatori che devono recarsi a Buda sono Andrea di Lorenzo Buondelmonti († 1411)¹⁰, parente dello Scolari, e il frate agostiniano Grazia dei Castellani († 1401), teologo e matematico che si ritrova fra i personaggi del *Paradiso degli Alberti* di Giovanni Gherardi da Prato (1367-1445)¹¹. Nell'istruzione, datata 25 aprile 1396, i *Dieci di Balia* raccomandano agli ambasciatori di sottolineare il pericolo rappresentato da Gian Galeazzo Visconti. Gli ambasciatori devono cercare di ottenere aiuti in gente e il privilegio di portare le insegne e la bandiera del re d'Ungheria, raccomandando inoltre gli interessi dei mercanti loro concittadini in terra ungherese.

⁷ *Ibidem.*, XXI, f. 40^v; XXVI, ff. 108^v ss.

⁸ Per le lotte contro Milano e per la definizione del concetto di *Libertas* in un'epoca in cui Firenze inizia a costituire il suo dominio territoriale, si veda: M. Viallon – G. Masi, "Libertates a confronto: Firenze e Venezia", in L. Secchi Tarugi (a cura di), *Il concetto di libertà nel Rinascimento. Atti del XVIII Convegno Internazionale (Chianciano-Pienza, 17-20 luglio 2006)*, Cesati, Firenze 2008, pp. 425-436, in part. pp. 431-434.

⁹ Cfr. *Vite di illustri italiani inedite o rare, con illustrazioni*, in "Archivio Storico Italiano" (ASI), IV.1 (1843), pp. 215, 220-223; G. Capponi, *Storia della Repubblica di Firenze*, 3 voll., Barbera, Firenze 1876, vol. II, p. 84 n. 1.

¹⁰ Cfr. M.R. Ciccarelli – L. Martinuzzi, *Buondelmonti Andrea*, in "Dizionario Biografico degli Italiani" (DBI), vol. XV, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 1972, pp. 190-191; L. Martines, *The Social World of the Florentine Humanists, 1390-1460*, Princeton University Press, Princeton 1963, pp. 212 e 359.

¹¹ Cfr. P. Orvieto, *Castellani Grazia (Graziano)*, in DBI, vol. XXI, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 1978, pp. 625-627; G. Gherardi, *Il Paradiso degli Alberti*, a cura di Antonio Lanza, Salerno, Roma 1975; Idem, *Il Paradiso degli Alberti, ritrovi e ragionamenti del 1389. Romanzo di Giovanni da Prato*, a cura di Alessandro Wesselofski, 4 voll., Romagnoli, Bologna 1867, vol. I, parte I, pp. 127-128.

In questa occasione i fiorentini, poiché Sigismondo era rimasto vedovo di Maria d'Angiò (1371-1395), si spinsero al punto di consigliargli come moglie quella Giovanna II che poi, alla morte del fratello Ladislao (1414), sarebbe salita sul trono di Napoli¹².

Negli anni successivi, Firenze mantenne i contatti con l'Ungheria sempre approfittando della funzione assunta in quel regno dallo Scolari.

Nella seconda metà del Quattrocento, poi, si infittiscono i contatti fra l'Ungheria e la Signoria fiorentina, in particolare con Lorenzo de' Medici (1449-1492), la cui corte, *in primis* Marsilio Ficino (1433-1499) e Agnolo Poliziano (1454-1494), mantengono rapporti di amicizia con Mattia Corvino¹³.

A partire dal 1469, anno in cui Mattia divenne re di Boemia, Firenze iniziò col re d'Ungheria una corrispondenza che continuò negli anni successivi, durante i quali furono allacciati anche stretti rapporti culturali¹⁴. Solo per citare alcuni episodi: l'architetto, orafo e matematico Lorenzo Della Volpaia (1446-1512), capostipite di una famiglia fiorentina di orologiai e costruttori di strumenti scientifici, ricavò una certa notorietà dalla costruzione del cosiddetto "Orologio dei pianeti", commissionato da Lorenzo il Magnifico come regalo per Mattia Corvino, ma che poi fu donato alla Signoria per essere collocato nell'attuale Sala dei Gigli di Palazzo Vecchio. L'orologio, dopo alterne vicende, finì distrutto nel XVII secolo.

Ancora, dopo il matrimonio di Mattia con Beatrice d'Aragona (1457-1508), arrivò a Buda il fiorentino Leonardo Chimenti Camicia (1431-1505 ca.). Questi, per dodici anni, ossia fino all'anno della morte del Corvino, ricoprì il ruolo di primo architetto nei lavori del palazzo reale, dove i portali e i soffitti furono intagliati da Baccio e da Francesco di Andrea Cellini, zii del più noto Benvenuto e già collaboratori di Benedetto da Maiano (1442-1497). Questi, come testimonia il Vasari, era stato alle dipendenze del re d'Ungheria dapprima come intarsiatore, poi come scultore e architetto.

¹² Giovanna era figlia di Carlo III di Durazzo il quale, già nel 1385, aveva avanzato pretese sul regno d'Ungheria.

¹³ Cfr. G. Masi, "Testimoni manoscritti su Mattia Corvino conservati nelle Biblioteche fiorentine", in C. Gastgeber - E. Mitsiou - I.-A. Pop - M. Popović - J. Preisner-Kapeller - A. Simon (Hrsg.), *Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*, ("Veröffentlichungen zur Byzanzforschung", Band XXVII; "Denkschriften der philosophisch-historische Klasse", 409), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2011, pp. 195-207.

¹⁴ Cfr. S. Graciotti - C. Vasoli (a cura di), *Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo corviniano*, Olschki, Firenze 1994, in particolare Z. Teke, "Mattia Corvino e gli Stati italiani", pp. 19-36; S. Gentile, "Marsilio Ficino e l'Ungheria di Mattia Corvino", pp. 89-110; C. Vasoli, "Brevi considerazioni su Sebastiano Salvini", pp. 111-132; K. Pajorin, "La rinascita del Simposio antico e la corte di Mattia Corvino", pp. 179-228.

Al 1476 risale un drappo per il trono di Mattia Corvino, sicuramente di manifattura fiorentina oggi conservato a Budapest (Történeti Múzeum); mentre, intorno al 1480, sappiamo ancora dal Vasari che Lorenzo di Pierfrancesco de' Medici, cugino di Lorenzo il Magnifico, inviò al re d'Ungheria due teste di metallo: una di Alessandro Magno, l'altra del re Dario, realizzate da Andrea del Verrocchio (1435-1488). Entrambe andarono distrutte in originale, ma si conservano oggi in copia: la prima in marmo a Washington (National Gallery), la seconda in terracotta smaltata a Berlino (Staatliche Museen).

Nel 1488, a Buda, la gestione dei libri contabili fu affidata a Bernardo Vespucci, mercante fiorentino; ma soprattutto, il frutto più importante della collaborazione fra Firenze e Mattia furono i manoscritti commissionati dal re d'Ungheria per la costituzione della Biblioteca Corviniana. Il re d'Ungheria si servì anche della competenza dell'umanista fiorentino Francesco Bandini (ca. 1440 - post 1489), che nel 1480 fondò un circolo neoplatonico a Buda¹⁵; mentre, a partire dal 1485, molti codici miniati per la biblioteca di Mattia vennero ordinati a Firenze ai fratelli Gherardo (1445 ca.-1497) e Monte (1448-1532?) di Giovanni del Fora, a Vante di Gabriello di Vante Attavanti, detto Attavante (1452-1525), e a Francesco di Giuliano Boccardi, detto Boccardino il vecchio (1460-1529). Alcuni di questi manoscritti, rimasti a Firenze dopo la morte del re, furono comprati da Lorenzo il Magnifico, come scrive anche il Vasari¹⁶.

Inoltre venne aperta una bottega, a Buda, che vide la presenza dei fiorentini Antonio Sinibaldi (fin dal 1471) e Francesco Rosselli (1480-1482). Non bisogna dimenticare, poi, i rapporti fra l'Ungheria e il celebre umanista fiorentino Marsilio Ficino, che dedicò a Mattia Corvino il trattato *De vita coelitus comparanda*.

All'origine dei rapporti fra Firenze e l'Ungheria, in questo periodo, bisogna porre certamente l'umanista Marsilio Ficino e la sua amicizia con Giano Pannonio (ungherese: János Csezmicei o Kesencei; croato: Ivan Česmički; 1434-1472). È anche possibile, se si considera la testimonianza di Vespasiano da Bisticci (1421-1498), che Giano Pannonio nel suo primo viaggio a Firenze del 1458, oltre allo stesso Vespasiano, a Giovanni Argiropulo (Γωάννης Αργυρόπουλος; 1416-1487), a Cosimo de' Medici (1389-1464), a Poggio Bracciolini (1380-1459) e a Donato Acciaiuoli (1429-1478), conoscesse

¹⁵ Cfr. C. Vasoli, *Francesco Bandini tra Firenze e Buda*, in "Rivista di Studi Ungheresi", IV (1989), pp. 37-51; J. Huszti, *Tendenze platonizzanti alla corte di Mattia Corvino*, in "Giornale Critico della Filosofia Italiana", XI (1930), pp. 1-37, 135-162, 220-287.

¹⁶ Cfr. G. Vasari, *Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti*, s.n., Firenze 1568, in part. p. 269 ("Vita di Gherardo miniatore fiorentino"), p. 282 ("Vita di Benedetto da Maiano scultore et architetto"), p. 285 ("Vita di Andrea Verrocchio pittore, scultore et architetto").

anche Marsilio Ficino¹⁷. Più verosimilmente, i due umanisti allacciarono rapporti d'amicizia nella seconda visita del Pannonio a Firenze, ossia nel 1465, come testimonia con sicurezza la lettera del Ficino in data 5 agosto 1469. Questa lettera è conservata proprio in uno dei manoscritti più antichi che contengono il *Commentarium in Convivium Platonis de amore* che il Ficino inviò al Pannonio (cod. Vind. lat. 2472)¹⁸. Il Ficino affidò l'opera e la lettera al comune amico Péter Garázdsda, che tornava in Ungheria dopo aver compiuto un lungo viaggio di istruzione in Italia su consiglio di János Vitéz, zio del Pannonio.

Péter Garázdsda, che oltre al Ficino conobbe a Firenze anche Bartolomeo della Fonte (1446/1449-1513)¹⁹, non partì subito per l'Ungheria; due lettere della Signoria di Firenze, in data 23 dicembre 1469²⁰, menzionano i due leoni che la città intendeva inviare in dono al re d'Ungheria e che furono celebrati in un componimento del Pannonio. Prima di lasciare l'Italia, il Garázdsda voleva certamente sapere quale esito avesse avuto la congiura ordita proprio dal Vitéz e dal Pannonio contro il re d'Ungheria. Troviamo infatti il Garázdsda a Padova, nel 1471, afflitto a suo dire da una malattia. Anni dopo, a circa un decennio dalla morte del Pannonio, il Garázdsda sarà ancora il destinatario dei saluti del Ficino in almeno due lettere (1482), una a Pietro Pannonio, cui il Ficino dedicò il proemio della *Disputatio contra iudicium astrologorum* (in alcuni manoscritti indirizzato a Giovanni Francesco Ippoliti), la seconda a Francesco Bandini de' Baroncelli²¹.

Il Bandini, che abbiamo già citato, si trovava nel 1476 a Napoli. Da Napoli, dove il padre Giovanni aveva accumulato una certa fortuna, il fiorentino dovette accompagnare in Ungheria Beatrice di Aragona (1457-1508), che era stata promessa in sposa al Corvino.

Il 25 marzo 1477 il Bandini scrive da Buda a Lorenzo de' Medici per anticipare al signore di Firenze la visita di Francesco Fontana, ambasciatore del re ungherese. Con l'arrivo del Bandini a Buda, ripresero i rapporti fra Firenze e l'Ungheria: e, del resto, le ultime lettere della Signoria erano state quelle del 1469, relative al dono dei leoni e precedenti la congiura di cui era stato protagonista il Pannonio. Ma anche il fatto che l'Argiropulo avesse rinunciato a

¹⁷ Cfr. V. da Bisticci, *Le Vite*, a cura di Aulo Greco, 2 voll., Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, Firenze 1970, vol. I, pp. 328-329.

¹⁸ Cfr. K. Pajorin, *Ioannes Pannonius e la sua lettera a Marsilio Ficino*, in "Verbum. Analecta Neolatina", I (1999), p. 68.

¹⁹ Cfr. B. Fontius, *Epistolarum libri III*, ed. Ladislaus Juhász, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1931, p. 36 (a Mattia Corvino; 30 gennaio 1489). Si veda anche A. Daneloni, "Sui rapporti fra Bartolomeo della Fonte, János Vitéz e Péter Garázdsda", in S. Graciotti - A. Di Francesco (a cura di), *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento*, Il calamo, Roma 2001, pp. 293-309.

²⁰ ASF, Signori, Carteggi, Miss. 46, c. 31; Signori, Carteggi, Minutari [d'ora in poi: Min.] 9, c. 144.

²¹ Cfr. M. Ficino, *Opera*, Officina Henricpetrina, Basileae 1576, p. 856 (9 maggio 1482).

recarsi a Buda era indice dell'imbarazzo che i fiorentini sentivano per aver allacciato rapporti con l'Ungheria proprio tramite il Pannonio. Con la lettera del 3 luglio 1471, conservata nell'Archivio di Stato di Firenze, la Signoria aveva preannunciato la partenza dell'Argiropulo per Buda, ma questi poi aveva pensato bene di stabilirsi a Roma²². Per sei anni, dunque, la Signoria aveva interrotto i rapporti epistolari con l'Ungheria; poi, il 16 aprile 1477, la Signoria rispose al Bandini inviando una lettera direttamente a Mattia, per ringraziare il re dei benefici resi al fiorentino Domenico di Antonio Giugni²³; mentre una seconda lettera fu spedita per manifestare la soddisfazione dei fiorentini per il fatto che Mattia avesse scelto il Bandini come suo consigliere²⁴.

Anche il Ficino colse l'occasione di riallacciare, tramite il Bandini, i suoi rapporti con l'Ungheria: tra il 1477 e il 1478 inviò il *De vita Platonis* e l'epistola *De patientia*; quindi fu invitato dal vescovo di Vác, Nicola Báthory, a recarsi in Ungheria, invito al quale il fiorentino rispose con un rifiuto (1 giugno 1479). Con lettera del 1 ottobre 1480, il Ficino inviò a Mattia Corvino l'*Exhortatio ad bellum contra barbaros*, proclamando il re d'Ungheria *defensor* della Cristianità dopo la liberazione di Otranto. Il 9 maggio 1482 il Ficino promise l'invio della *Teologia platonica*, stampata poi il 7 novembre dello stesso anno; mentre, il 20 settembre, annunciò la trascrizione del codice delle sue *Epistolae* per mano del cugino Sebastiano Salvini, da lui proposto come sostituto in Ungheria (ancora in una lettera del 1487 al Báthory)²⁵. Due codici di provenienza corviniana, contenenti le epistole del Ficino, sono ora nella Herzog August Bibliothek di Wolfenbüttel (12 Aug. 4°; 2 Aug. 4°): il secondo codice vergato da Luca Fabiani e accompagnato da una lettera dedicatoria a Mattia Corvino scritta da Filippo Valori, amico e patrono del Ficino, che ritroveremo a proposito dei manoscritti conservati nella Laurenziana. Il primo di questi due codici, quello "*a latronibus interceptus*", cioè rubato durante il viaggio verso l'Ungheria, è menzionato in alcune lettere della Signoria di Firenze, conservate nell'ASF e dirette a Mattia, a Beatrice e all'imperatore Federico²⁶. Grazie al Valori arrivarono a Buda altri tre codici (ora a Wolfenbüttel) con le epistole del Ficino e con la traduzione di Prisciano di Lidia. Il Ficino, alla fine del 1484, avvisa il Bandini dell'uscita dell'*editio princeps* del Platone latino, la cui spedizione sarà curata dal Valori. In una lettera del 1490, il Ficino annuncia di essere a metà del commento di Plotino e di aver concluso la traduzione dei primi trenta capitoli di quest'opera, oltre a occuparsi di quelle di Psello, Sinesio, Giamblico, Porfirio e Prisciano di

²² ASF, *Signori, Carteggi, Responsive, Copiari* [d'ora in poi: *Resp.*] 2, c. 33.

²³ ASF, *Miss.* 47, c. 56 = *Min.* 10, c. 424.

²⁴ ASF, *Miss.* 47, c. 60^{r-v} = *Min.* 10, c. 448.

²⁵ ASF, *Resp.* 2, c. 33.

²⁶ ASF, *Miss.* 49, c. 129^{r-v} = *Min.* 11, cc. 487^v-488.

Lidia. Dal suo trattato *De vita*, che si è conservato nella Laurenziana di Firenze fra i codici di provenienza corviniana, il Ficino estrapolò il *De vita coelitus comparanda* per dedicarlo, come abbiamo detto, al re d'Ungheria. Anche questo manoscritto, come scrive il Ficino nel Proemio, doveva esser condotto dal Valori in Ungheria (10 luglio 1489 e 6 febbraio 1490). L'ultima lettera inviata dal Ficino in Ungheria è indirizzata a Taddeo Ugoletto († ca. 1514), che aveva visitato Firenze nel 1488²⁷; qui il Ficino tratta del *De mysteriis* di Giamblico, opera che doveva essere recata in Ungheria da un certo Antonio, identificato da alcuni con Antonio Sinibaldi, da altri con Antonio Foresi da Bibbiena.

Con la morte del Corvino questa fervida attività s'interruppe: Filippo Valori, nella lettera a Lorenzo de' Medici, cui dona il manoscritto col *De vita* confezionato per Mattia (*Plut.* LXXIII, 39), si dice ridotto in miseria a causa della scomparsa del re d'Ungheria.

I rapporti fra il Granducato di Toscana e il Principato di Transilvania.
Nella cultura e nel sapere geografico dell'Umanesimo e del Rinascimento italiano, tutta l'Europa orientale, come abbiamo detto, a eccezione della Polonia e dell'Ungheria, appare come una zona nebulosa, ma è indubitabile che proprio dal XV secolo aumenti negli Stati italiani la necessità di acquisire informazioni su quelle regioni in cui si determina l'avanzata degli eserciti ottomani. In questa ottica si inserisce il *De Europa* (1458) di Enea Silvio Piccolomini (1405-1464), futuro papa Pio II (dal 1458), e la *Cosmographia* del fiorentino Poggio Bracciolini, che mirano a sottolineare la romanità della Transilvania.

Il secolo XVI vede fiorire in Italia un'attenzione e un interesse sempre maggiori per le vicende dell'Europa orientale, e in particolare, col progredire del secolo, per la valle del Danubio, in cui la progressiva avanzata turca sembra superare ogni ostacolo, minacciando da vicino Venezia e l'Italia stessa. Senza contare l'egemonia ottomana sul Mediterraneo, che porta scorrerie saracene lungo tutte le coste della Penisola e ostacola il commercio. Questo interesse intorno alla "Questione d'Oriente" si traduce in una serie di relazioni, trattati e scritti vari. All'inizio del secolo, in contemporanea con la grande fioritura culturale in Italia, si erano coltivati con profitto soprattutto gli studi di storia e di geografia; nella seconda parte del secolo, i problemi dell'Oriente

²⁷ Il parmense Taddeo Ugoletto si trovava a Buda fin dal 1477 come maestro di Giovanni, figlio naturale di Mattia. L'Ugoletto, venuto a Firenze per reperirvi libri da destinare alla biblioteca del Corvino, allacciò rapporti con un amico del Ficino, quel Naldo Naldi (1436-1513) che, fra il 1488 e il 1490, scrisse un *De laudibus augustae bibliothecae ad Matthiam Corvinum*. Cfr. K. Pajorin, "L'opera di Naldo Naldi sulla biblioteca di Mattia Corvino e la biblioteca umanistica ideale", in L. Secchi Tarugi (a cura di), *L'Europa del libro nell'età dell'Umanesimo. Atti del XIV Convegno Internazionale (Chianciano, Firenze, Pienza 16-19 luglio 2002)*, Cesati, Firenze 2004, pp. 317-330.

sembrano interessare l'ambiente colto italiano in particolar modo per quanto riguarda le questioni politico-militari. Si moltiplicano, dunque, in quest'epoca, le cronache degli avvenimenti storici, politici, militari e religiosi legati all'invasione ottomana, con l'aggiunta di nuovi disegni strategici per vincere i turchi, proposti da esploratori, commercianti, missionari, ambasciatori e, com'è chiaro, da condottieri.

Questo interesse ebbe come obiettivo soprattutto la Transilvania, in quanto chiave dei Balcani di fronte all'avanzata ottomana. Le vicende politico-militari della Transilvania, infatti, entrarono nell'ottica degli Stati italiani anche grazie al bresciano Giorgio Martinuzzi (1482-16 dicembre 1551), prima vescovo di Oradea (dal 1539) e poi cardinale (dal 12 ottobre 1551), ministro e consigliere di Giovanni, che contribuì non poco alla costituzione dello Stato transilvano indipendente.

Sono gli anni finali del secolo quelli del grande disegno politico-militare del papa Clemente VIII (1592-1605), che mira a coinvolgere nella crociata antiottomana il più ampio schieramento possibile, compreso lo zar. Ma Venezia tende in questi decenni a defilarsi da ogni possibile contesa militare in nome di un realismo che spesso si traduce in posizioni di neutralità. Questa posizione produsse un'aperta scollatura tra la politica della Serenissima e quella dei principi italiani che inviarono truppe e aiuti contro gli ottomani, ad esempio Vincenzo Gonzaga (1562-1612), signore di Mantova, e il granduca di Toscana Ferdinando de' Medici (1549-1609).

Come abbiamo detto, erano già stati notevoli i rapporti italo-transilvani fin dall'epoca di Mattia Corvino, mirabile per la fioritura della civiltà umanistica, continuata poi nelle città di Alba Iulia, Cluj e Oradea. Col re Giovanni Zápolya (1487-1540)²⁸, che sposò Isabella (Isabella Kazimira Jagiello, 1519-1559), figlia di Sigismondo I di Polonia (1467-1548) e di Bona Sforza d'Aragona (1494-1557), la corte ungherese si era addirittura popolata di italiani. Sicché, quando in seguito ai successi del Solimano (1494-1566)²⁹ la regina fu costretta a rifugiarsi in Transilvania, la nuova corte fu composta in prevalenza di artisti, letterati, musicisti, medici, capitani e consiglieri provenienti dall'Italia, cosa che dovette suscitare l'invidia di molti, se la Dieta transilvana protestò contro l'impiego di condottieri italiani nell'esercito e nelle fortezze. Per vari anni fu comandante della Guardia reale Giovanni Andrea Gromo (1518-post 1570) che, tornato in Italia, scrisse un opuscolo sulla Transilvania dedicato a Cosimo de' Medici.

²⁸ Giovanni (ungherese: Szapolyai János; polacco: Jan Zápolya) fu voivoda di Transilvania dal 1511 e re d'Ungheria dal 1526.

²⁹ Solimano detto il Magnifico (turco moderno: Süleyman; arabo: سليمان, Sulaymān) fu sultano a partire dal 1520.

Quando la dinastia dei Báthory succedette nel principato, Stefano e Cristoforo, che avevano studiato a Padova, mantennero ottime relazioni soprattutto con la Repubblica di Venezia. Le università italiane, soprattutto lo Studio di Padova, ma anche quelle di Roma, Bologna e Firenze, richiamavano studiosi ungheresi e transilvani, che si formavano alla scuola del Diritto e delle Lettere.

L'educazione di Sigismondo, affidata a gesuiti in gran parte italiani, come Ludovico Odescalchi e Ferrante Capeci a Cluj (dove il Possevino aveva costituito un seminario), condusse il principe a trasformare la corte di Alba Iulia in una sfarzosa corte del tardo Rinascimento italiano, in cui si usava la lingua italiana, parlata correttamente dal Principe. Era ivi presente l'architetto medico Simone Genga (Urbino, ca. 1530 - Transilvania, *post* 1597), accompagnato da alcuni fratelli; degna di nota anche la schiera di musicisti che vivevano a corte dopo la selezione appositamente operata dallo Józsi († 1598) in Italia, dove fu ingaggiato come capo della Cappella il padovano Battista Mosto, mentre fra i musicisti si trovava quel Pietro Busto da Brescia che scrisse una relazione sulla congiura del 1594 contro Sigismondo. Degno di nota il fatto che Sigismondo, prima di sposare Maria Cristina d'Asburgo (1574-1621), pensasse di unirsi in matrimonio con una nipote di Ferdinando de' Medici, progetto che ebbe esito negativo dopo una serie di accordi, preparativi e scambi di doni che ebbero protagonista anche Simone Genga. Oltre al Genga, fra gli altri architetti presenti alla corte di Alba Iulia troviamo Antonio da Bufalo, invitato nel Principato dal Castaldo, il milanese Francesco da Pozzo e Andrea Travisato, quindi Paolo da Mirandola e Ottaviano Baldigara, mentre medico di Sigismondo fu il riformato Marcello Squarcialupi, cui si devono aggiungere il fiorentino Massimo Milanese, collaboratore di un ormai anziano Giorgio Biandrata, e Giovanni Muralto, svizzero di origine italiana. Il primo nunzio apostolico accreditato presso Sigismondo fu Alfonso Visconti, fra il 1595 e il 1598, nel cui seguito fu anche Giorgio Tomasi, segretario per le lingue latina e italiana e compositore della *Battorea*, un poema riservato alla casata dei Báthory³⁰.

Nel quadro dell'interesse dimostrato dagli Stati italiani per i territori dell'Europa orientale e soprattutto della Transilvania, trovano spazio particolare le politiche della Repubblica di Venezia e del Granduca di Toscana.

Per quanto riguarda il Granducato di Toscana, non bisogna dimenticare che, allo scoppio della guerra contro i turchi nel 1595, Ferdinando de' Medici, granduca di Toscana (dal 1587), inviò in Transilvania una compagnia di soldati al comando di Silvio Piccolomini d'Aragona (1543-1612), il cui segretario e

³⁰ Cfr. S. Di Francesco, "La «Battorea» di Giorgio Tomasi", in A. Litwornia - G. Nemeth - A. Papo (a cura di), *Da Aquileia al Baltico. Attraverso i paesi della nuova Europa*, Edizioni della Laguna, Mariano del Friuli 2005, pp. 63-76.

storico era quel Filippo Pigafetta (1533-1604) che, dal 1592, fu consigliere intimo di Ferdinando e che lasciò vari documenti sulla guerra: fra l'altro, una *Scrittura della difesa di Transilvania* (1598), un *Ragionamento sopra diversi luoghi del mondo, tratto dal giornale di Alfonso Raona* (Vicenza, 9 febbraio 1596) e numerose lettere a Ferdinando già pubblicate da Endre Veress³¹.

Risulta di grande interesse anche la vicenda della famiglia Genga, di origine marchigiana, che ebbe un peso notevole nella storia di tre Paesi europei: l'Italia, fra Ducato di Urbino e Granducato di Toscana, la Polonia e la Transilvania, grazie soprattutto alla figura di Simone Genga, celebre architetto (discendente dei più celebri Girolamo e Bartolomeo, citati dal Vasari nelle sue *Vite*), che fu a servizio dei duchi di Urbino, dei granduchi di Toscana (Cosimo I, Francesco e Ferdinando), ma anche del re di Polonia Stefano Báthory e del principe di Transilvania Sigismondo, nipote del re polacco. Simone si presentò a queste corti accompagnato da alcuni fratelli, fra i quali Fabio, ma i nomi e le attività di altri fratelli, che nel complesso assommavano a undici, sono emerse da nuovi documenti da me reperiti nell'Archivio di Stato di Firenze. Meglio si è precisata la figura di Simone e la cronologia della sua vita, fra le occupazioni della sua attività di architetto e uomo di fiducia dei suddetti governanti, ma anche il ruolo di Fabio, ambasciatore presso il Papa, e quello di Giovanni Battista quale consigliere segreto del Papa, si è illuminato notevolmente; si sono aggiunti anche i nomi di Livio, giurista, e di Flaminio, probabilmente tramite fra la Transilvania e il fratello presso il papa. Una figura tutta da esplorare è quella di Fulvio, letterato che cercò fortuna in Spagna e nelle Americhe, dove tentò di piazzare un mulino di sua invenzione. Risultano di grande interesse, fra le lettere da me rinvenute, sia quella in cui si data al 1549 il momento in cui Simone prese contatto per la prima volta col duca Cosimo, sia quella in cui viene retrodatata la presenza del Genga a Graz, dove l'architetto prese contatto con l'arciduca Carlo II d'Asburgo (1540-1590) e forse anche con personalità che fecero da tramite per la sua trasferta in Polonia, ad esempio il cardinale Andrea Báthory (1562-1599). Di un certo interesse anche il passaporto scritto dal granduca Ferdinando per Fabio Genga che se ne ritorna in Transilvania, e le lettere che testimoniano gli accordi e gli scambi di regali fra il granduca di Toscana e la corte transilvana per il matrimonio, poi non realizzato, fra Sigismondo e una nipote di Ferdinando. Rimane da valutare tutta la questione dei rapporti fra Simone, Fabio, Flaminio e Giovanni Battista, il fratello che dimorava a fianco del papa. Si pensi, infatti, quale posizione chiave ricopriva Giovanni Battista, consigliere segreto del papa, senza

³¹ Cfr. A. Veress (a cura di), *Estratti da relazioni di ambasciatori e viaggiatori italiani sull'Ungheria (1769-1913)*, Libreria F. Pfeifer, Budapest 1920, *passim*.

dimenticare il fatto che Fabio fu, nel 1594, ambasciatore di Sigismondo a Roma, presso papa Clemente VIII, in vista della realizzazione della lega che avrebbe dovuto sostenere la Transilvania nella lotta contro gli ottomani.

Tutta da esplorare anche la vicenda della morte dei Genga nella difficile situazione della Transilvania a cavallo fra XVI e XVII secolo, nel contenzioso internazionale che vedeva il Principato al centro degli scontri fra gli stessi Principati di Valacchia e di Moldavia, gli Asburgo, il Regno di Polonia e l'Impero ottomano.

Precursori dei rapporti culturali fra Granducato di Toscana e Principato di Transilvania (in ordine cronologico). Prendiamo adesso in considerazione singoli personaggi che, pur di origini diverse, svolsero un ruolo fondamentale nel mantenere vivi quei legami culturali, fra Toscana e Transilvania, che già datavano a qualche anno addietro.

In questi personaggi notiamo interessi eclettici che, alle funzioni militari, politiche e diplomatiche, aggiungono competenze varie in quelle discipline che all'epoca riscuotevano il favore delle corti e dei dotti. Abbiamo così militari e diplomatici che, oltre a curare gli interessi commerciali, politici e strategici dei loro signori, intessono corrispondenze con i protagonisti dell'allora incipiente rivoluzione scientifica, oppure partecipano al rinnovamento del gusto musicale e artistico in genere. Ma questi interessi, che in senso lato possiamo considerare culturali, si accompagnano spesso anche alle questioni confessionali che animano la vita religiosa del tempo e di cui ci occuperemo in seguito.

Giovanni Andrea Gromo. Il condottiero bergamasco Giovanni Andrea Gromo (1518-post 1570), di cui ripareremo in seguito, fu uno dei primi italiani a rinsaldare i legami culturali fra la Toscana e la Transilvania³².

L'esperienza del Gromo in Transilvania è condensata in un'opera che il condottiero dedicò in quegli anni a Cosimo I de' Medici, allora duca di Firenze. L'opera, che si conserva a tutt'oggi nella Biblioteca Nazionale Centrale di

³² Cfr. I.-A. Pop – T. Năgler – A. Magyari (eds.), *The History of Transylvania*, vol. II (*From 1541 to 1711*), Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca 2009, pp. 295, 332; M. Maxim, *Romano-Ottomanica: Essays and Documents from the Turkish Archives*, The Isis Press, Istanbul 2001, pp. 91-92; V. Nițu – T. Vedinaș, *Timotei Cipariu. Arhetipuri ale permanenței românești*, Editura Dacia, Cluj-Napoca 1988, p. 131; Ș. Pascu, *The Making of the Romanian Unitary National State 1918*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București 1988, p. 14; J. Balogh, *Varadinum. Várad vára*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1982, vol. II, pp. 13, 33, 40; M. Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice: din antichitate pînă în pragul veacului nostru*, Editura Științifică și Enciclopedică, București 1978, p. 137; V. Marchetti, "Ricostruzione delle tesi antitrinitarie di Niccolò Paruta", in *Movimenti ereticali in Italia e in Polonia nei secoli XVI-XVII. Atti del Convegno Italo-Polacco (Firenze 21-24 settembre 1971)*, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, Firenze 1974, pp. 211-268, in part. p. 243; M. Holban – M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. I (pp. XXXIV ss.), vol. II (p. 343), Editura Științifică și Enciclopedică, București 1968-1970; E. Veress (coord.), *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I (*Acte și scrisori, 1527-1572*), Cartea Românească, București 1929, p. 255.

Firenze (BNCF), col titolo *Compendio di tutto il Regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano e di tutte le cose notabili d'esso regno* (cod. Magl. XIII, 9)³³, ci fornisce le coordinate del soggiorno del Gromo in Transilvania. Egli vi arrivò il 1 maggio 1564 e vi risiedette fino al 6 aprile 1565 (f. 16a). Il *Compendio*, che egli redasse fra il 1565 e il 1570, aveva come fine: «l'utilità che si può sperare di tutte le cose per comodo et beneficio della Cristianità» (f. 1b). Ed è un'opera che, oltre a svolgere un ruolo encomiastico nei confronti del principe transilvano, contiene ovviamente giudizi di ordine più tecnico, legati all'arte militare, come la constatazione che alcune fortificazioni transilvane sono riadattate "alla moderna", ossia secondo il sistema italiano, ad esempio Alba Iulia, Gherla e Beclean. Nell'opera, inoltre, si afferma che i romeni, i quali abitano in tutta la Transilvania accanto a siculi, sassoni e ungheresi, sono consapevoli di discendere dai romani, antichi colonizzatori del Paese.

L'opera del Gromo costituisce, dunque, una fonte assai importante per la storia della Transilvania e dei Paesi romeni, poiché è il frutto di una esperienza personale vissuta da chi, per la sua posizione, si caratterizza come testimone privilegiato. Non mancano, comunque, nell'opera del Gromo alcuni passi compilatori, che attingono soprattutto alle opere di Georg von Reichersdorf (1495-post 1554), in particolare quella recante il titolo *Moldaviae, quae olim Daciae pars Chorographia* (Vienna 1541), poi ristampata *ibidem* nel 1550, insieme con l'opuscolo intitolato *Chorographia Transylvaniae, quae Dacia olim appellate aliarumque provinciarum et regionum succinta description et explicatio*.

Massimo Milanese. Fra i collaboratori del medico Giorgio Biandrata, troviamo negli anni Ottanta del XVI secolo il gesuita Massimo Milanese (Teodorano, Forlì, agosto 1529 – Alba Iulia, 8 maggio 1588)³⁴.

Il Milanese non fu solo medico, ma anche diplomatico e architetto. La sua origine non era toscana, ma il padre, trasferitosi a Firenze, aveva rivestito ruoli di una certa importanza presso la corte della famiglia Medici.

Del soggiorno fiorentino del Milanese sappiamo assai poco. Probabilmente egli va identificato con l'autore di un *Memoriale* conservato fra le carte di Francesco di Paolo Vinta³⁵, auditore delle Riformazioni (dal 1555) e segretario della pratica segreta (dal 1560). Nel *Memoriale* del Milanese sono registrati almeno quaranta processi intentati negli anni 1551-1559 a Firenze contro

³³ Cfr. A. Decei, *Giovanandrea Gromo. Compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano e di tutte le cose notabili d'esso regno*, in "Apulum", II (1943), pp. 140-214.

³⁴ Cfr. C. E. O'Neill – J. M. Domínguez (dir.), *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús: biográfico-temático*, Institutum Historicum S.I.-Universidad Pontificia Comillas, Roma-Madrid 2001, p. 2672, s. v. "Milanese (De Milanesis, Mediolanensis), Massimo"; M. Holban – M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, Editura Științifică și Enciclopedică, București 1971, pp. 121, 434.

³⁵ Cfr. Filza prima di memoriali e relazioni, 1558-1563.

luterani e anabattisti, fra cui le monache benedettine dell'Arcangelo Raffaello, cinque frati del Carmine e alcuni del convento di Santa Maria Maggiore. Prima del 26 luglio 1560, poi, il Milanese scrisse a Cosimo I, allora duca di Firenze, e lo supplicò: «comandarli quello debbe fare delle annotate scritture et negotii rimasti nella morte di ser Ber(nar)do suo padre».

Si tratta certamente del *Mermoriale* suddetto, con i processi cui aveva partecipato in qualità di cancelliere ducale proprio Bernardo Milanese, padre del nostro Massimo³⁶.

La carriera che ci è nota del Milanese iniziò, comunque, presso la corte imperiale di Vienna, luogo di destinazione di molti inviati del Granducato. Gli studi compiuti dal giovane erano stati alquanto approssimativi, come egli stesso ebbe a sottolineare: «*Decimo quinto aetatis meae anno studiis litterarum leviter tinctus, me ad aulam contuli ibique per annos sex aut paulo plus vitam egi plane aulicam, hoc est onus virtutis expertem...*»³⁷.

Nell'aprile 1566 il Milanese scriveva da Augusta (Augsburg) due lettere a Francesco I de' Medici (1541-1587), allora reggente (dal 1564)³⁸. Nel 1567-1569, trovandosi nel seguito del legato imperiale, visitò la Polonia, dove il cancelliere reale, il vescovo Piotr Myszkowski, lo pregò di rimanere. Il Milanese, nel 1570, entrò come novizio nella *Societas Jesu*, a Braniewo (Brunsberg; ted.: Braunsberg), dove si dedicò all'attività di medico, curando il provinciale Francisco Sunyer, il clero e la nobiltà locale³⁹. A Pułtusk lo mandava a chiamare spesso il vescovo Myszkowski, che lo utilizzava come segretario privato e interprete nelle sue conversazioni con Enrico III di Valois (1551-1589), re di Polonia (1573-1574), e altri diplomatici. I due, in quegli anni, intrapresero anche una corrispondenza con Andrea Dudith Sbardellati (1533-1589), ex vescovo di Csanád, Pécs e Sziget. Questi, all'epoca, si era avvicinato agli antitrinitariani, la cosiddetta *Ecclesia Minor*, e svolgeva una violenta campagna contro l'elezione di Stefano Báthory a re di Polonia, per preparare la strada alla nomina del principe Ernesto d'Austria (1553-1595), figlio dell'imperatore Massimiliano II (1527-1576)⁴⁰.

³⁶ Cfr. G. Bertoli, *Un nuovo documento sui luterani e anabattisti processati a Firenze nel 1552*, in "Archivio Italiano per la Storia della Pietà", XI (1998), pp. 245-267, in part. p. 246; Idem, *Luterani e anabattisti processati a Firenze nel 1552*, in "ASI", CLIV, 1 (1996), pp. 59-122.

³⁷ Cfr. J. Warszawski, *De autobiographiis vocationum ex universa Societate Jesu*, in "Antemurale", V (1959), pp. 7-33, in part. p. 14.

³⁸ Cfr. Marcella Morviducci (a cura di), *Carteggio universale di Cosimo I de Medici. Archivio di Stato di Firenze, inv. XIII (1564-1567): Mediceo del Principato, filze 515-529A*, Pagnini e Martinelli, Firenze 2001, pp. 215, 230.

³⁹ Cfr. A. P. Bieś - L. Grzebień - M. Inglot, *Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego: Germania, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Kraków 2006*, t. III, *passim*.

⁴⁰ Cfr. A. Dudith, *Epistulae*, ed. L. Szczucki - T. Szepessy, 6 voll., Akadémiai Kiadó, Budapest 2000, vol. III, *passim*.

Come segretario del vescovo Myszkowski, il Milanese fu inviato in Transilvania nel 1582 per costruire alcuni collegi gesuitici. Nel 1574, infatti, aveva disegnato i piani, oggi perduti, del collegio di Jarosław (yiddish: יאַרעסלאָו, Yareslov; ted.: Jaroslau; ucraino: Ярослав), divenendo così il primo architetto gesuita in Polonia. Una parte del collegio fu poi portata a termine dal massese Giuseppe Brizio (ca. 1533-1604)⁴¹. Per quanto riguarda la Transilvania, del Milanese rimangono i piani per la realizzazione del Seminario di Cluj (1584) e del Collegio di Alba Iulia (1586), come annota di sua mano lo stesso Possevino: «Fabrica del Seminario di Claudiopoli, mandata et disegnata da Massimo Milanese»⁴².

Come abbiamo detto, ad Alba Iulia il Milanese continuò a esercitare la medicina e, dai suoi resoconti, apprendiamo che ebbe un ruolo attivo nella cura della peste. In particolare, durante l'epidemia che colpì il Paese nel 1586, avendo come epicentro proprio i luoghi circconvicini al collegio gesuitico: «*pestis comprehendit totum nostrum pagum incipiendo a vicioribus domibus monasterio*»⁴³, il Milanese riuscì a curare anche se stesso, attuando in modo sistematico la segregazione dei malati⁴⁴.

Marcello Squarcialupi. Negli anni in cui il Milanese si trovava in Transilvania, un altro medico dagli interessi eclettici frequentava il Biandrate e aveva rapporti con i gesuiti di Alba Iulia. Si tratta del primo vero toscano della nostra rassegna, ossia del piombinese Marcello Squarcialupi (1538-1592/1599) il quale, già prima della conversione alla Riforma, era divenuto noto grazie a un trattato sulla prevenzione dalla peste, dedicato al capitano Camillo Castiglione (1520-1598)⁴⁵. Ma, negli anni precedenti, lo Squarcialupi aveva redatto un diario: «sopra il particolare della guerra, così per terra come per mare, nelle parti e luoghi de la Maremma di S. E. Ill.ma del Stato di Siena»; ossia sulle scorrerie franco-turche che avevano interessato negli anni 1552-1556 le coste toscane e in particolare l'isola d'Elba, quando nel 1553 il pirata Dragut

⁴¹ Cfr. J. Paszenda, s. v. *Brizio, Giuseppe*, in "DBI", vol. XIV, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 1972, pp. 269-271.

⁴² Cfr. D. Wiebenson - J. Sisa (eds.), *The Architecture of Historic Hungary*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge 1998, p. 82; *Monumenta Historica Societatis Iesu* (MHSI), vol. CXII: *Monumenta Antiquae Hungariae (1580-1586)*, ed. Ladislaus Lukács, Romae 1976, p. 1029; J. Vallery-Radot, *Le recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque Nationale de Paris*, Institutum Historicum S. I., Rome 1960, p. 487.

⁴³ Cfr. *Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory, 1571-1613*, collegit et edidit A. Veress, vol. II, Az Athenaeum irodalmi és nyomdai R.-T. Nyomasa, Budapest 1913, p. 184.

⁴⁴ Cfr. A. Lynn Martin, *Plague? Jesuit Accounts of Epidemic Disease in the 16th Century*, Sixteenth Century Journal Publishers, Kirksville 1996, pp. 108, 124, 128; D. Colella, *Die Ergotismusepidemien im 11. Jahrhundert*, in "Pagine di Storia della Medicina", XIII (1969), pp. 68-77, in part. p. 76.

⁴⁵ Cfr. *Difesa contro la peste di Marcello Squarcialupi da Piombino, medico e filosofo...*, in Milano 1565.

(Turghud Ali; 1485-1565) era sbarcato nel golfo di Portoferraio, presso la città di Cosmopolis allora quasi completata⁴⁶.

Sul finire degli anni Sessanta del secolo, lo Squarcialupi aderì alla fede antitrinitaria; ma, a detta dello storico Delio Cantimori⁴⁷, si trattò più semplicemente della scelta di uno spirito irrequieto in cerca di fortuna. Comunque sia, una volta emigrato nei Grigioni, a Piuro, lo Squarcialupi prese nel 1571 le parti degli anabattisti e degli antitrinitari, mantenendosi anche in contatto con illustri personaggi quali Theodore Zwinger (1533-1588)⁴⁸, medico di Basilea, e Rudolf Gwalther (1519-1586), successore di Heinrich Bullinger (1504-1575) a capo della Chiesa di Zurigo⁴⁹.

Dal 1573, lo Squarcialupi intraprese un viaggio in Moravia dove rimase fino al 1576, abitando a Trebitsch e a Paskov, come ospite di Andrea Dudith Sbardellati, ed esercitando la professione di medico. Qui egli tentò inutilmente di farsi accettare nella comunità dei Fratelli boemi⁵⁰, scrivendo anche una professione di fede ortodossa in termini cristologici e trinitari.

Dopo un breve rientro in Valtellina, si trasferì nel 1578 in Polonia, a Breslavia, presso il medico imperiale Johannes Crato von Crafftheim (1519-1585), con il quale, oltre che con Niccolò Buccella (1520-1599) e Giovanni Michele Bruto (1517-1592), era già in rapporto epistolare dalla Moravia. Di qui passò in Transilvania, dove divenne medico di Stefano Báthory (1571-1586) e frequentò Giorgio Biandrata.

Con il Biandrata, lo Squarcialupi pare non abbia condiviso dispute dottrinali, fatta eccezione per la volta in cui, nel 1581, dopo l'allusione del Possevino alla controversia *de magistratu in Ecclesia retinendo necne*, Fausto Sozzini (o Socini; 1539-1604) scrisse il libello *adversus Jacobum Palaeologum*, per difendere la dottrina degli antitrinitari di Raków, suscitando così il disappunto dei compatrioti in esilio che gli rimproverarono la divulgazione di tesi tipiche di un radicale estremismo. Fra di essi lo Squarcialupi, il quale, probabilmente anche a nome del Biandrata, indirizzò una lettera al Sozzini pregandolo di

⁴⁶ Cfr. S. Bruni - T. Caruso - M. Massa (a cura di), *Archaeologica pisana. Scritti per Orlanda Pancrazzi*, Giardini, Pisa 2004, p. 131; E. Massart, *La Signoria di Piombino e gli Stati barbareschi*, in "Bollettino Storico Pisano", XXXIX (1970), pp. 69-120, in part. p. 100.

⁴⁷ Cfr. D. Cantimori, *Eretici italiani del Cinquecento. Ricerche storiche*, Einaudi, Torino 1992; Idem, *Un italiano contemporaneo di Bruno a Lipsia*, in "Studi Germanici", III (1938), pp. 445-466.

⁴⁸ Cfr. A. Rotondò, "Esuli italiani in Valtellina nel Cinquecento", in Idem, *Studi di storia ereticale del Cinquecento*, 2 voll., Olschki, Firenze 2008, p. 404 (già in "Rivista Storica Italiana" [RSI], LXXXVIII, 4, 1976, pp. 756-792, in part. p. 757); A. Olivieri, *Riforma ed eresia a Vicenza nel Cinquecento*, Herder, Roma 1992, p. 87. Le lettere dello Squarcialupi allo Zwinger, da Poschiavo, Chiavenna e Piuro, si conservano a Basilea (Universitätsbibliothek, Fr. Gr. II. 26, nn. 389-390, 399-400, 404-409).

⁴⁹ Cfr. M. Taplin, *The Italian Reformers and the Zurich Church, c. 1540-1620*, Ashgate, Aldershot 2003, pp. 194, 252.

⁵⁰ Cfr. A. Dudith, *Epistulae*, cit., p. 183.

ridimensionare i toni di una polemica che danneggiava gli esuli italiani: «*nos qui peregrini sumus, et vix necessaria habemus, nihil tentare debemus quod nostris amicis et patronis non valde probetur*» (15 settembre 1581).

Ma il Sozzini rispose che non aveva altro precettore che Dio e le Sacre Scritture (21 novembre 1581)⁵¹. D'altro canto, lo Squarcialupi manteneva buone relazioni con i gesuiti locali, a tal punto che, nel 1584, il rettore del collegio di Cluj si diceva convinto di poterlo riportare nell'ambito del cattolicesimo⁵².

Quando Stefano Báthory, divenuto re di Polonia (1576-1586), lasciò Alba Iulia per Cracovia, lo Squarcialupi, dopo un breve soggiorno a Poschiavo, nei Grigioni⁵³, si trasferì anch'egli a Cracovia, dove prese parte alle polemiche scaturite in seguito alla morte improvvisa del Báthory nel dicembre 1586. Questo fu il *casus belli* perché scoppiasse l'inimicizia fra il medico lucchese Simone Simoni (1532-1602), nuovamente convertitosi al cattolicesimo dopo aver abbracciato diverse confessioni riformate, e l'anabattista Niccolò Buccella. Ai due medici fu attribuita la responsabilità della morte del re, che riponeva in essi la massima fiducia. E i due avevano, non solo a corte, ma anche fra la nobiltà e la popolazione, i loro partigiani, per cui si risolsero a difendersi per iscritto. Furono molti i libelli che caratterizzarono questa disputa, ma le accuse che i due medici si rivolsero sono contenute soprattutto in due opere. Il Buccella, infatti, inviò un'invettiva al Simoni, l'*Examen Epistolae domini Chiakor*, in cui accusò apertamente il collega di veneficio nei confronti del re: «*Vinum ergo qui Regi consuluit, vino Regem necavit; quod qua arte factum sit, Deus ipse sit iudex*».

Il Simoni, dal canto suo, replicò col *Responsum ad refutationem scripti de sanitate, victu medico, aegritudine, obitu D. Stephani Pol. Regis etc., quae sub nomine Nicolai Bucellae Cracoviae typis Alexii Rodecii Antitrinitarii an. 1588 emissa est...*, rinfacciando al Buccella la medesima imputazione e rincarando la dose con l'accusa di esercizio illecito, o meglio irresponsabile, della professione medica:

Meministi etiam famosi illius Carminis..., de te a nescio quo ante meum adventum scripti, totamque per Regis aulam sparsi, praeter anabaptistica deliria, sacram cucullam projectam, vilioris chirurgiae professionem, intemptum violenta dentis evulsione nobilem

⁵¹ Cfr. A. Stella, *Dall'anabattismo veneto al "Sozialevangeliemus" dei fratelli hutteriti e all'illuminismo religioso sociniano*, Herder, Roma 1996, p. 167; Idem, *Dall'anabattismo al socinanesimo nel Cinquecento veneto*, Liviana, Padova 1967, p. 188; J. A. Tedeschi, *Italian Reformation Studies in Honor of Laelius Socinus*, Le Monnier, Firenze 1965. Si veda anche: L. Socinus, *Opere*, ed. crit. a cura di A. Rotondò, Olschki, Firenze 1986, p. 321.

⁵² Cfr. M. Holban – M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 1, 82-84; MHSI, vol. CXII, cit., p. 644.

⁵³ Cfr. C. Madonia, "Marcello Squarcialupi tra Poschiavo e Alba Iulia. Note biografiche", in A. Pastore (a cura di), *Riforma e società nei Grigioni, Valtellina e Valchiavenna tra '500 e '600*, FrancoAngeli, Milano 1991.

*puerum venetum, usurpatam temere doctoris Medicinae togam, tibi de veneficio etiam nescio quid exprobatum fuisse...*⁵⁴.

Nella disputa, che andava ben oltre la questione della morte del re, giacché vi erano implicate più in particolare divergenze filosofiche e confessionali, fu coinvolto anche lo Squarcialupi, il quale difese il Buccella in un libello comparso a Cracovia nel 1588⁵⁵, in cui il Simoni era accusato di aver mutato troppe volte bandiera confessionale a causa del suo sottinteso ateismo. Ma, del resto, il Simoni aveva già menzionato lo Squarcialupi in un'opera risalente al 1584: *Commentariola medica et physica ad aliquot scripta cuiusdam Cammilli Marcelli Squarcialupi Plumbinensis nunc medicum agentis in Transylvania...*, opera uscita a Vilna che, certo, non aveva incontrato il favore dello Squarcialupi⁵⁶. Questi, come scienziato e ammiratore di Marsilio Ficino (1433-1499), concepiva lo studio della natura senza annettervi implicazioni aristoteliche, e accusava il Simoni, che invece si professava seguace di Aristotele, di praticare una sorta di religione della natura.

In occasione del passaggio della cometa del 1577, lo Squarcialupi si era già misurato in una disputa dialettica, questa volta in campo scientifico, scagliandosi contro le teorie cometary di origine aristotelica e contro le interpretazioni degli astrologi moderni: un tema con forti implicazioni religiose, e anche politiche, se si pensa che aveva grande influenza in ambienti ecclesiastici

⁵⁴ Cfr. S. Ciampi, *Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell'Italia colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali...*, t. I., Leopoldo Allegrini e Giovanni Mazzoni, Firenze 1834, pp. 334-341, s. vv. Marcello Squarcialupi e Simone Simoni.

⁵⁵ Cfr. *Simonis Simoni lucensis, primum romani, tum calviniani, deinde lutherani, denuo romani, semper autem athei summa religio*, s.n., Cracoviae 1588. Anche il Simoni si era occupato della peste in un'opera intitolata: *Artificiosa curandae pestis methodus...*, s.n., Lipsiae 1576.

⁵⁶ Cfr. M. Verdigi, *Simone Simoni, filosofo e medico nel '500*, Pacini Fazzi, Lucca 1997; G. Szabó, *Gyulai Pál és Marcello Squarcialupi*, in "Collectanea Tiburtiana", Szeged 1990, pp. 185-188; C. Madonia, *Il soggiorno di Simone Simoni in Polonia*, in "Studi e Ricerche", II (1983), pp. 275 ss.; Idem, *Simone Simoni da Lucca*, in "Rinascimento", XX (1980), pp. 161-197; M. Firpo, *Antitrinitari nell'Europa orientale del '500*, La Nuova Italia, Firenze 1977, pp. 9-10, 64, 104; Idem, *Alcuni documenti sulla conversione al cattolicesimo dell'eretico lucchese Simone Simoni*, in "Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa", cl. di lett. e filos., s. III, vol. IV, 4 (1974), pp. 1479-1502; A. Rotondò, *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Giappichelli, Torino 1974, p. 451; V. Branca, *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Olschki, Firenze 1973, pp. 469 ss.; D. Caccamo, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558-1611)*, Sansoni-The Newberry Library, Firenze-Chicago 1970, pp. 128-131, 236-237, 240-247; G. Caturegli, *Simone Simoni, medico insigne del secolo XVI*, Giardini, Pisa 1970; F. Pierro, *La vita errabonda di uno spirito eternamente inquieto. Simone Simoni*, in "Minerva Medica", Torino 1965, pp. 1219-1226; A. Molnár, *Marcello Squarcialupi et l'Unité des Frères Tchèques*, in "Bollettino della Società di Studi Valdesi", LXXVII (1956), nr. 100, pp. 3-20; A. Pascal, *Da Lucca a Ginevra. Studi sull'emigrazione religiosa lucchese nel secolo XVI*, in "RSI", LIX (1932), pp. 149-168, 451-479; G. Tommasi, *Sommario della storia di Lucca*, G. P. Viesseux, Firenze 1847; S. Ciampi, *Viaggio in Polonia nella state del 1830*, Galletti, Firenze 1831; C. Lucchesini, *Memorie e documenti per servire all'istoria del ducato di Lucca*, t. IX, Francesco Bertini, Lucca 1825, p. 258; *Nuovo dizionario istorico, ovvero Istoria in compendio di tutti gli uomini, che si sono renduti celebri per talenti, virtù, sceleratezze, errori etc...*, t. XXIV, s.n., Napoli 1794, pp. 241-242, s. v. II. *Simonio (Simone, ovvero Sio)*; F. Sacchini, *Historia Societatis Iesu Pars Secunda*, apud filios Martini Nutij, Antverpiae 1620.

e politici dominanti⁵⁷. In un suo scritto, uscito in forma di epistola indirizzata a Dudith, *De cometa in universum, atque de illo qui anno 1577 visus est opinio* (Pascovii 1578)⁵⁸, lo Squarcialupi rigetta le teorie di Aristotele e di Tolomeo, fra gli antichi, mentre fra i moderni attacca soprattutto Thomas Erastus⁵⁹, ma anche i due astrologi italiani Annibale Raimondi (1505-1591) e Agostino Nifo (1462/1473-1538)⁶⁰.

Fu osservato giustamente, da Tycho Brahe (1546-1601), che le argomentazioni dello Squarcialupi non erano sostenute da nessuna vera osservazione astronomica e che quindi, dal punto di vista metodologico, le sue tesi stavano al pari di quelle degli astrologi. Inoltre l'esposizione dello Squarcialupi risulta appesantita da uno stile eccessivamente ricercato, che denuncia gli interessi per la retorica che egli aveva già evidenziato nel 1576, curando l'edizione del *Nizolius sive Thesaurus Ciceronianus, post Marii Nizolii, Basilii Zanchi, et Caelii Secundi Curionis, nunquam satis laudatas operas...* (Basileae 1576); si tratta del celebre lessico ciceroniano, conosciuto anche come *Observationes*, di Mario Nizolio (1488-1567), uscito in varie edizioni con i contributi di Basilio Zanchi (1501-1558) e Celio Secondo Curione (1503-1569)⁶¹.

Una volta in Transilvania, lo Squarcialupi continuò a coltivare i suoi interessi naturalistici, componendo due opere che ancora si scagliavano contro le teorie aristoteliche. La prima opera, *De Coeli ardore, hoc anno 1580, X. Septembris die in Dacia viso...* (Cibinii Transylvaniae 1581), riguarda un fenomeno affine a quello delle comete; mentre il *De Fontium et fluviorum origine ac fluxu, opinio Marcelli Squarcialupi... Peripateticorum, theologorum et Senecae sententiae ponderantur* (Claudiopoli 1585), dedicato a Petru Cercel (Pietro Orecchino), prin-

⁵⁷ Cfr. P. Pizzamiglio, *L'astrologia in Italia all'epoca di Galileo Galilei (1550-1650)*. Rassegna storico-critica dei documenti librari custoditi nella Biblioteca "Carlo Viganò", V&P università, Milano 2004, pp. 89-90; C. Vasoli, "Andreas Dudith-Sbardellati e la disputa sulle comete", in Idem, *I miti e gli astri*, Guida, Napoli 1977, pp. 351-387, già in T. Klaniczay (a cura di) *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento. Atti del II Convegno di studi italo-ungheresi*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1975, pp. 299-323.

⁵⁸ Cfr. M. Squarcialupi, A. Dudith, Th. Erastus, S. Grynaeus, *De cometis dissertationes novae*, s.n., Basileae 1580, in part. il contributo dello Squarcialupi si trova alle pp. 27-97.

⁵⁹ I contributi del Dudith si trovano nell'opera succitata alle pp. 22-26 (I febbraio 1579): *Epistola ad Erastum de Squarcialupis sententia*, e alle pp. 167-196 (28 febbraio 1578): *De cometarum significatione epistola ad Ioan. Cratonem*. Le tesi dell'Erastus si trovano espresse alle pp. 1-21 (6 gennaio 1578): *De cometarum significationibus iudicium*, e alle pp. 99-166 (I maggio 1579): *De cometarum ortu, natura et causis tractatus: in quo Aristotelis sententia explicatur, et contra Marcellum Squarcialupum defenditur* (epistola indirizzata al Dudith, il quale risponde con la lettera pubblicata nelle pagine successive). L'Erastus tornò sulla questione nelle *De astrologia divinatrice epistolae*, a cura di Johann Jacob Grynaeus, Basileae 1580.

⁶⁰ Cfr. A. Nifo, *De verissimis temporum signis commentariolus* (Venezia 1540) e *In libris Aristotelis meteorologicis commentaria* (Venezia 1547).

⁶¹ Cfr. C. Vasoli, *Civitas mundi: studi sulla cultura del Cinquecento*, Edizioni di storia e letteratura, Roma 1996, p. 236.

cipe di Valacchia (1583-1585)⁶², mostra chiaramente, anche nel titolo, l'intento polemico nei confronti delle teorie dei peripatetici e dei teologi in genere.

In questa stessa opera è menzionato anche il genovese Franco Sivori⁶³, segretario dell'Orecchino, che raggiunse in ambasceria la corte di Alba Iulia nel 1584, lasciando poi una descizione di tutti gli strumentisti italiani che vi aveva visto. Fu grande infatti, presso i Báthory, l'interesse per la musica e in particolare per la corrente musicale italiana, che aveva affollato la corte di musicisti provenienti dalla Penisola.

Su questo aspetto degli scambi culturali fra Toscana e Transilvania dovremo tornare nelle pagine successive con maggiore agio. Ci troviamo in un periodo in cui in Toscana si assiste a una stagione ricca di fermenti in campo musicale, che preparano alla svolta decisiva verso la monodia e il *recitar cantando*. La musica, per tradizione ormai secolare, getta un ponte fra le discipline artistiche, che hanno sperimentato una grande fioritura fra Umanesimo e Rinascimento, e gli sviluppi preannunciati dalla nuova scienza, che ha per protagonista, fra gli altri, la figura di Galileo Galilei (1564-1642), figlio di quel Vincenzo (1520-1591), suonatore di liuto e componente a Firenze della Camerata de' Bardi, che sarà appunto il centro propulsivo della nuova stagione musicale.

L'ambasceria toscana del 1593. Un documento dell'Archivio di Stato di Firenze, mai citato finora a mia conoscenza, ci informa in merito all'ambasceria che Ferdinando I de' Medici inviò in Polonia ponendovi a capo Matteo Botti, ambasceria su cui torneremo e che si recò anche in Transilvania presentandosi di fronte alla corte di Sigismondo Báthory:

...Il cavaliere [Cosimo] Bottegari, nella venuta costà del cavalier [Matteo] Botti mio gentilhuomo, fu così favoritamente visto et accarrezzato da V(ostra) A(ltezza) et tanto gli piacque la bellezza del paese, che ritorna costà. Et per non perdere questa opportunità di tenere ricordata a V(ostra) A(ltezza) la mia affettuosissima dispositione per ogni suo servitio, gli ho ordinato che, baciandole le mani in mio nome, l'assicuri dell'amore et stima che io le conservo... Et, per mia parte, le presenterà certi zibellini et lupi cervieri, non di quei veri che vengono da altre bande, ma di quei che l'arte immita ne luoghi miei. Et gliene invio non per il valore della cosa, ma per la novità dell'artificio...⁶⁴.

⁶² Cfr. G. Lăzărescu, *Prezențe românești în Italia*, Editura Didactică și Pedagogică, București 1995, pp. 20-27.

⁶³ Cfr. "Memoriale delle cose occorse a me Franco Sivori del Signor Benedetto dopo della mia partenza di Genova l'anno 1581 per andar in Valacchia", in Ș. Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul sec. XVI*, Tipografia "Cartea Românească din Cluj", Sibiu 1944, pp. 183 ss. Si veda anche: C. Luca, *Petru Cercel: un domn umanist în Țara Românească*, Editura Militară, București 2000, pp. 85-86.

⁶⁴ Cfr. ASF, MP, 5080, f. 1202. E inoltre: *Ibidem*, 302 (f. 107); 835, (f. 62); 836 (f. 131); 2637 (ff. 16-19); 2638 (ff. 150-154); 2639 (ff. 111-115^v); 4292 (f. 66); 4469 (f. 7); 4624 (ff. 255, 366-367); 4624A (ff. 224^v, 336); 5079 (ff. 85-88, 108, 128); 5080 (f. 1251); 6396. Sulle ambascerie del Botti, si vedano anche: *Elementa ad fontium editiones*, vol. XXVIII: *Res Polonicae ex Archivo Mediceo Florentino*, III pars, ed. Valerianus Meysztowicz et Wanda Wyhowska de Andreis, Institutum Historicum Polonicum, Romae 1972, p. 51

Così scrive Ferdinando a Sigismondo, in data 6 aprile 1594, per informarlo del ritorno in Transilvania di Cosimo Bottegari, che l'anno prima era stato fra gli accompagnatori del Botti.

Matteo Botti. Quando Matteo Botti (1566/1570-21/22 febbraio 1621)⁶⁵ raggiunse la Transilvania, la corte di Sigismondo ebbe a che fare con un uomo che, all'epoca, intratteneva rapporti con eminenti personalità della cultura e della politica in Italia e che, in seguito, avrebbe rivestito un ruolo di prim'ordine fra i diplomatici del Granducato di Toscana.

Nato da una famiglia di origine cremonese, che era giunta a Firenze all'inizio del secolo e che, con Simone, aveva ottenuto la cittadinanza da Cosimo I nel 1550, Matteo dimostrò fin dalla più giovane età una grande inclinazione per gli studi letterari, per cui fu aggregato all'Accademia degli Alterati col nome di Insipido, quindi divenne membro dell'Accademia Fiorentina, pronunciando l'8 settembre 1583 un discorso assai apprezzato sulla virtù e gli esercizi del corpo.

La sua carriera di diplomatico iniziò nell'ottobre del 1587, quando fu inviato da Ferdinando I nel ducato di Savoia e poi in Francia, per comunicare la notizia della morte del precedente granduca Francesco I. Il 25 maggio 1591 risulta nominato cavaliere dell'Ordine di S. Stefano.

Nel novembre 1592 iniziò per il Botti la missione diplomatica che lo avrebbe condotto in Transilvania. Fu inviato, infatti, a Vienna per trattare del contingente che il granduca avrebbe dovuto inviare quale contributo alla lotta contro il turco e, nell'occasione, per ringraziare l'imperatore di aver tenuto a battesimo il piccolo Cosimo (1590-28 febbraio 1621), che sarebbe succeduto al padre nel 1609⁶⁶. Da Vienna, il Botti ricevette l'ordine di raggiungere la corte di

(15 febbraio 1615); *Pubblicazioni degli archivi di Stato*, vol. I: *Archivio di Stato di Firenze, Archivio Mediceo del Principato. Inventario sommario*, a cura di Marcello Del Piazzo e Giovanni Antonelli, Roma 1951, pp. 156, 160, 175; G. Palagi, *Due proverbi storici toscani illustrati*, Le Monnier, Firenze 1876, p. 14 (cit. la filza 34). Nella filza 179 si conserva, inoltre, la relazione dell'ambasciata in Polonia del Botti. Cfr. S. Ciampi, *Bibliografia critica...*, cit., vol. I, p. 126.

⁶⁵ Cfr. F. Angiolini, *I Cavalieri e il Principe*, Edifir, Firenze 1996, pp. 81-82; F. Point-Waquet, *Les Botti. Fortunes et culture d'une famille florentine (1550-1621)*, in "Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen-Age, Temps Modernes", XC, 2 (1978), pp. 689-713; R. Cantagalli, s. v. *Botti, Matteo*, in "DBI", vol. XIII, Roma 1971, pp. 447-450. Matteo, secondo il Cantagalli, nacque da Simone intorno al 1570; mentre, più verosimilmente, come asseriscono l'Angiolini e Point-Waquet, era figlio di Giovanni Battista Botti († 1568) e Caterina di Alamanno de' Medici († 1611), che lo ebbero nel 1566. Quindi per Point-Waquet fu nipote di Simone, mentre per l'Angiolini suo nonno era Girolamo Botti, ambasciatore e cavaliere di S. Stefano (dal 1565). Si vedano anche: Firenze, BNC, cod. *Conv. Sopp.*, B 1P 434 (G. de' Ricci, *Ristretto delle casate fiorentine antiche e moderne* [1596], f. 10^v); cod. G. Capponi, CCLXI, I (C. Tinghi, *Diario di etichetta della Corte granducale di Toscana, 1600-1623*, ff. 3, 16, 17^v, 26^v, 50, 121, 129^v, 186, 194, 223^v, 239^v, 240, 248^{r-v}, 257, 260, 262, 612); II (f. 309^{r-v}g).

⁶⁶ Di tale missione, oltre alle istruzioni, restano le lettere del 15 e 26 dicembre dello stesso anno, rispettivamente da Mantova e da Innsbruck (ASF, MP, 836, ff. 258-259), dirette al segretario Belisario Vinta (1542-1613), in cui si parla della pressione esercitata dai Turchi sui territori dell'odierna Croazia, allora

Alba Iulia e l'allora ventunenne Sigismondo Báthory, il quale, come vedremo in seguito, aspirava da oltre un anno a ottenere la mano di una principessa medicea. Qui il Botti recò in omaggio a Sigismondo un carico di stoffe preziose, le quali, fra l'altro, mostravano la perizia degli artigiani fiorentini⁶⁷. A nostra conoscenza, gli ultimi dispacci del Botti in questa ambasceria provengono da Cracovia e datano al maggio 1593⁶⁸.

Nel luglio 1598 il Botti fu in missione in Lorena e nei Paesi Bassi; mentre nel mese di ottobre 1601, si recò a Roma per presentare a papa Clemente VIII Aldobrandini le condoglianze del granduca per la morte in Carinzia di Gian Francesco Aldobrandini (1545-1601), comandante del contingente pontificio nella guerra in Ungheria⁶⁹. Inoltre il Botti, fra il 1601 e il 1609, fu impiegato in varie missioni all'interno del Granducato, in qualità di cerimoniere di corte⁷⁰.

Il 20 maggio 1609 il Botti fu designato ambasciatore straordinario in Spagna, con l'incarico di recarvi ufficialmente la notizia della morte del granduca Ferdinando (3 febbraio 1609), ma vi era in ballo anche la questione della conferma a Cosimo II del feudo di Siena e di Portoferraio, nell'Isola d'Elba:

Volendo noi fare l'offitio di condoglianza per la morte del serenissimo nostro padre, che habbia il cielo, con le maestà catholiche, et anche l'offitio del nostro dovuto ossequio, habbiamo eletto voi a compire l'uno et l'altro, per la sicurezza che teniamo della vostra prudente et valorosa attitudine et accuratissima

appartenenti all'Austria e alla Repubblica di Venezia. A Belisario Vinta si deve la scelta di chiamare i satelliti di Giove Pianeti Medicei e non Cosmici, come proposto da Galileo in omaggio a Cosimo II. Così il Vinta in una lettera a Galileo del 10 febbraio 1610: "Il pensiero di V. S. intorno al porre i nomi ai nuovi pianeti trovati da lei, con inscrivergli dal nome del Ser.mo Padrone, è generoso et heroico, et conforme agli altri parti singolari del suo mirabile ingegno: et poichè ella ha voluto farmi l'onore del domandarmi il mio parere circa al chiamar detti pianeti o Cosmici o Medicea Sydera, io le dirò liberamente che questa seconda iscrizione tengo per fermo che piacerà più, perché, potendosi la voce greca Cosmici interpretare in diversi sensi, non sarebbe forse interamente attribuita da ogn'uno alla gloria del Ser.mo nome della Casa de' Medici et della loro natione et città di Firenze, come necessariamente sarà la denominatione di Medicea Sydera; et però senz'altro a questa mi appiglierei". Fra il Vinta e il Galilei si instaurò un rapporto epistolare, nella primavera-estate del 1610, dal quale emergono diverse questioni legate alle scoperte dell'astronomo e al loro accoglimento nel mondo scientifico dell'epoca. Cfr. *Le Opere di Galileo Galilei*, vol. XI, G. Barbera, Firenze 1966, *passim*.

⁶⁷ Cfr. G. Spini, *Michelangelo politico e altri studi sul Rinascimento fiorentino*, Unicopli, Milano 1999, p. 83.

⁶⁸ Cfr. ASF, MP, 839, ff. 111-115 (5, 8 maggio 1593).

⁶⁹ Le istruzioni di questa ambasceria sono conservate *ibidem.*, 2633, f. 87.

⁷⁰ Il 3 ottobre 1600, il Botti è a Firenzuola. Qui incontra l'ambasciatore veneto Niccolò Molino, inviato a Firenze per tenere a battesimo il figlio del Granduca, don Filippo, che morirà di lì a poco (1598-1602). Il 5 ottobre, il Botti accompagna da Roma alla villa di Poggio a Caiano l'ambasciatore di Polonia. Il 13 aprile 1601, viene eletto tra i Sedici del capitolo generale dell'Ordine di S. Stefano. Fra il 9 e l'11 giugno 1607, è a Borgo S. Lorenzo per intrattenere un ambasciatore francese, mentre il 28 agosto s'incontra col cardinale Sforza giunto da Roma. Divenuto dal 1 settembre 1608 maggiordomo maggiore, l'11 ottobre raggiunge Marradi per farsi incontro a Maria Maddalena d'Austria (1589-1631), futura sposa di Cosimo II. Nel gennaio 1609, è fra Colle Val d'Elsa e Castiglione Aretino per scortare il duca Carlo I di Gonzaga-Nevers (1580-1637), di ritorno da Roma con la moglie Caterina di Lorena (1585-1618). Nel marzo dello stesso anno, fa da scorta al card. Zapata (ambasciatore spagnolo a Roma) che, da Livorno, deve imbarcarsi per la Spagna.

diligenza per essequirgli... Arrivato in corte cattolica vi troverete ambasciatore nostro residente il conte Orso d'Elci [Orso Pannocchieschi d'Elci (1569-1636), ambasciatore negli anni 1608-1618], perché monsignor l'arcivescovo di Pisa [Sallustio Tarugi (1607-1613)] se ne sarà partito per il suo ritorno, et posando con detto conte Orso gli mostrerete tutta l'istruzione et commissione che portate... Il cont'Orso farà chiedere l'audienza a sua maestà per voi, et condottovi dinanzi alla maestà del re et presentatagli con ogni maggior reverenza la vostra lettera credenziale, le esporrete che ci è parso non solo di convenienza, ma d'obbligo, di mandare espressamente a condolerci con sua maestà della morte di nostro padre... et principalissimamente la mandata vostra ha da servire per riconfermare et riofferire alla maestà sua la nostra prontissima servitù con tanto più efficace et accurata espressione, quanto per li rinovati legami ne siamo divenuti tanto più obligati, et ogni giorno più speriamo dovere esserne tenuti per gli argomenti di favori et gratie che ci farà la maestà sua... Complito con il re esequirete l'offitio con la maestà della regina, dandole la nostra lettera credenziale, parlandole, si può dire, nell'istesso tenore che haverete parlato al re, et sempre rimostrando alla maestà sua che sendo noi benissimo informati dell'aiuto et favore fattoci vivente nostro padre per la conclusione del nostro accasamento, et dell'efficacissimo et amorevolissimo offitio che ella ha fatto doppo la morte di nostro padre con il re per tanto più avanzarci nella sua protezione et gratia, ne rendiamo a sua maestà humili affettuosissime gratie... In una altra audienza supplicherete la maestà del re della renovatione et confirmatione della nostra investitura dello stato di Siena et sue appartenenze et di Portoferraio et suo / c. 113r / territorio, nella conformità che è stata sino ad hora sempre rinnovata et confermata dai re antecessori della maestà sua a tutti gli antecessori nostri, offerendovi pronto a prestare il giuramento della nostra fedeltà, con havervi noi dato per tale effetto sufficienti facultà et procura per la persona vostra et quella ancora del conte Orso d'Elci, nostro ambasciatore residente, et per ciascuno di voi *in solidum*... Doppo il complimento fatto con le maestà loro, chiederete di visitare il signor principino et anche l'altro fratellino minore [Carlo (1607-1632)] secondo che piacerà alla maestà della regina, per rappresentare loro il nostro ossequio et per poterli referire quell'ottimo stato che desideriamo loro di felicissimo progresso della loro prosperissima educatione et sanità, et così anche delle sorelline [Anna (1601-1666), Maria (1606-1646), Margherita (1610-1617)]... Con il signor duca di Lerma [Francisco Gómez de Sandoval y Rojas (1553-1625)] et con il signor duca di Cea [Cristobal Gómez de Sandoval y Rojas (1581-1624)] suo figliuolo bisogna compiere efficacissimamente per la condoglienza et farle istanza per la investitura... Et particolarissimamente con il segretario Prada, con il signor don Giovanni Idiaquez, col signor Rodrigo Calderoni, col signor Stefano de Ivarra et con altri simili compirete con quelli offitii di aggradimenti et di affetto che parranno al conte Orso, per mantenersi gli amici vecchi et procacciarne de' nuovi" (6 maggio 1609)⁷¹.

Perché fosse evidente l'alta qualifica dell'ambasciatore, il Botti fu provvisto di un consistente seguito; quindi, il 28 giugno 1609, gli fu conferita l'investitura del feudo di Campiglia in Val d'Orcia, di cui era stato creato marchese da

⁷¹ Cfr. *Pubblicazioni degli Archivi di Stato*, fonti XLVII: *Istruzioni agli ambasciatori e inviati medicei in Spagna e nell'Italia spagnola* (1536-1648), t. II (1587-1648), a cura di Francesco Martelli e Cristina Galasso, Roma 2007, nr. 28, pp. 223-230 (ASF, 2639, P. I, ff. 111-115^v).

Ferdinando I; infine, il 30 giugno, gli fu confermata la carica di maggiordomo maggiore⁷². Al suo ritorno dalla Spagna, inoltre, il Botti avrebbe dovuto deviare verso Parigi per rappresentare il granduca alla cerimonia di incoronazione della regina.

Giunto in Spagna, il Botti riuscì a ottenere la confidenza della regina e del suo confessore, il gesuita Riccardo Haller (1550-1612). Da questi venne a conoscenza dei progetti del re e del primo ministro, duca di Lerma, che proposero al Botti un incarico di mediazione con la Francia, e in particolare con Maria de' Medici (1573-1642), in merito a una ripresa di progetti matrimoniali tra le due corti⁷³. Ottenuto l'assenso del granduca, il Botti giunse a Parigi verso la fine di marzo del 1610, e dopo una prima udienza con Enrico IV, il quale ribadì di essere favorevole ai progetti di matrimonio tra Asburgo e Borbone, il Botti parlò con Maria de' Medici. Questa, ormai, aveva accettato che la sua primogenita dovesse andare sposa a Vittorio Amedeo di Savoia (1587-1637), figlio del duca Carlo Emanuele I (1562-1630), la cui alleanza Enrico IV aveva ricercato per la guerra contro l'Impero.

Ma la prospettiva, fattale balenare dal diplomatico fiorentino, che intervenendo sul pontefice la Spagna avrebbe potuto far annullare la sua unione con Enrico IV, privando così suo figlio della successione, colpì fortemente la regina, che chiese al Botti di proseguire i negoziati con grande cura, mentre il re, già sul piede di guerra e pronto a marciare contro lo Jülich attraverso il Belgio, esigeva un'immediata soluzione delle trattative. Ma l'assassinio di Enrico IV dette nuovo corso alle trattative del Botti⁷⁴. Questi, frattanto, si era conquistato

⁷² Cfr. ASF, *Miscell. Med.*, 30, n. 18 (patente di Cosimo II per confermare il Botti nella carica di maggiordomo maggiore).

⁷³ Cfr. *Memorie recondite di Vittorio Siri dall'anno 1601 sino all'anno 1641*, t. II, Ronco 1677, pp. 163 ss. In quel periodo tra le corti di Parigi e di Madrid veniva trattata la questione dei matrimoni tra Asburgo e Borbone, già presa in esame fin dal 1606: il delfino Luigi (1601-1643) avrebbe dovuto sposare la figlia maggiore di Filippo III (1578-1621), Anna d'Austria (1601-1666), e il principe ereditario spagnolo, il futuro Filippo IV (1605-1665), la figlia maggiore di Enrico IV (1553-1610), Elisabetta (1602-1644); quest'ultima avrebbe dovuto portare in dote la Navarra, mentre l'infanta avrebbe portato le province di Fiandra. Tale piano non fu accettato dal gabinetto spagnolo e venne accantonato finché, nel 1607, il nunzio Barberini non propose un matrimonio tra l'infante don Carlo (1607-1632) e Maria Cristina di Borbone (1606-1663), i quali avrebbero dovuto ottenere in feudo ereditario i Paesi Bassi. Era naturale che tale proposta dovesse incontrare gravi difficoltà; ciononostante, per proseguire le trattative, la corte spagnola inviò a Parigi nel 1608 don Pedro Álvarez de Toledo y Leiva (1585-1654), futuro viceré del Perù (1639-1648), che però non dette prova di grande abilità diplomatica. La questione venne complicata dalla morte senza eredi del duca Giovanni Guglielmo di Jülich-Kleve (Clèves)-Berg (1592-1609). Allora, poiché Enrico IV non voleva che quei territori finissero alla Spagna, ma preferiva che cadessero in mano dei protestanti tedeschi, papa Paolo V (1605-1621), per mezzo del nunzio Ubaldini, fece una proposta che fu ben accolta sia dalla Spagna che dalla Francia, ossia che parte dell'eredità dello Jülich fosse portata in dote da Cristina di Borbone al futuro marito don Carlo.

⁷⁴ Cfr. *Della politica piemontese nel secolo XVII*, discorso di Giuseppe Canestrini, Le Monnier, Firenze 1855, p. 18 n. 2 (cita *Inserito del Botti: Legazioni di Francia*, filza XXIV).

alla corte francese una posizione di grande prestigio: nel giugno del 1610, sia l'ambasciatore di Spagna sia quello delle Fiandre si rivolsero a lui affinché intervenisse presso la regina per far interrompere la marcia delle truppe francesi verso Clèves. Il Botti riuscì a ottenere una tregua e, inoltre, a porre fine alle vertenze sulla precedenza tra l'ambasciatore di Spagna e quello di Venezia.

Non appena nominata reggente, Maria de' Medici si riaccostò alla corte spagnola, che inviò in missione a Parigi Gomez Suárez de Figueroa y Córdoba (1587-1634), duca di Feria, per sostenere l'ambasciatore ordinario don Iñigo de Cárdenas Zapata († 1617) e per promuovere, d'intesa col nunzio Ubaldini e col Botti, il doppio matrimonio dei principi spagnoli con i principi di Francia, puntando innanzitutto a cancellare ogni intesa tra Francia e Savoia. Tutto procedeva però molto a rilento, sia da parte spagnola, sia da parte francese, perché i ministri di Maria de' Medici non approvavano interamente il nuovo indirizzo da lei dato alla politica estera.

Con la mediazione del Botti, nonostante molteplici difficoltà, il 30 aprile 1611 fu firmato a Fontainebleau l'accordo matrimoniale fra i due Paesi. Ma dopo il successo ottenuto, il Botti fallì nella missione di cui fu incaricato negli ultimi mesi del 1612 presso la corte d'Inghilterra, riguardante il matrimonio di una sorella di Cosimo II con un figlio di quel re, Giacomo I Stuart (1566-1625). Invano il Botti cercò l'appoggio di Maria de' Medici, ormai nettamente schierata con la Spagna, per un matrimonio protestante cui il pontefice Paolo V si mostrava avversissimo.

Nel gennaio 1615, il Botti tornò a Firenze, amareggiato per l'insuccesso, ma anche gravemente ammalato ed economicamente dissestato. A salvarlo dalla miseria provvide il granduca il quale, oltre ad assegnargli un vitalizio, pagò al Botti 150 mila scudi in cambio della donazione di tutti i suoi beni, valutati intorno ai 200 mila (15 dicembre 1615)⁷⁵. La malattia, inoltre, impedì al Botti di frequentare la corte, dove, dall'aprile 1616, divenne maggiordomo maggiore il marchese Agnolo di Paolo del Bufalo († 1637)⁷⁶.

⁷⁵ Cfr. ASF, *Miscell. Med.*, 30, n. 2 (circa il marchesato di Campiglia e la donazione dei beni al Granduca). Si conserva un inventario della collezione Botti (ASF, *Guardaroba Mediceo*, 398, risalente al 1621), in cui si menziona: "Un bacino grande d'argento tutto dorato e lavorato a scudetti tondi e aovati e lavorati e smaltati di verde e orlo tutto lavorato, et in mezzo una testa di mezzo rilievo, che pesa libre otto, oncie nove e danari diciotto, di valuta di scudi centodiciannove e lire cinque. Un boccalone grande d'argento dorato con più alto a balaustrino e corpo tondo basso e collo alto e largo più dell'ordinario e tutto lavorato a figure, a sfogliami e maschere di basso rilievo, con suo manico grande a viticcio, lavorato a bottoncini e mascherine, il quale boccale si scommette in quattro pezzi, che tutto pesa libre dieci, oncie quattro e danari tredici et il qual boccale e bacino li fu donato dal Principe di Transilvania [il corsivo è mio], di valuta di scudi centoquarantadue e lire dua" (c. 117).

⁷⁶ Cfr. G. Cavallo (a cura di), *Cristoforo Colombo e l'apertura degli spazi. Mostra storico-cartografica*, vol. I, Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Roma 1992, p. 189; L. von Pastor, *Storia dei Papi*, vol. XII, Desclée, Roma 1962, pp. 285 ss.; A. Pernice, *Un episodio del valore toscano nelle guerre di Valacchia alla*

Nella collezione del Botti, uomo colto, bibliofilo e appassionato di arte, si trovavano diversi capolavori, fra i quali un gruppo di 270 disegni e dipinti di Andrea del Sarto (1486-1530)⁷⁷, di fra' Bartolommeo (1472-1517)⁷⁸, di Leonardo (1452-1519) e la celebre *Velata* (1515-1516) di Raffaello (1483-1520). La raccolta passò a Cosimo II quando il Botti morì senza figli, avendo nominato suo erede il granduca con un testamento redatto in data 15 settembre 1619. Molte opere, fra le quali la *Velata*, raggiunsero Palazzo Pitti e la Guardaroba Medicea, dando l'avvio a un'importante quadreria collocata nell'attuale Galleria Palatina (inv. 245), come testimonia Cesare Tinghi, aiutante di camera del granduca, nel suo diario di corte⁷⁹. Al Botti, inoltre, la granduchessa Cristina di Lorena (1565-

fine del sec. XVI, in "ASI", LXXXIII, 2 (1925), p. 252; L. Batiffol, *Marie de Médicis and the French Court in the XVIIth Century*, Chatto & Windus, London 1908, p. 234; F. L. Foucault du Daugnon, *Gli italiani in Polonia dal IX secolo al XVIII: note storiche con brevi cenni genealogici araldici e biografici*, t. II, Palusi e Cattaneo, Crema 1907; A. Solerti, *Musica, ballo e drammatica alla Corte Medicea dal 1600 al 1637*. *Notizie tratte da un diario*, Bemporad & figlio, Firenze 1905, p. 148; B. Zeller, *Louis XIII, Marie de Médicis chef du conseil. États généraux, mariage du roi, le prince de Condé 1614-1616: étude nouvelle d'après les documents florentins et vénitiens*, Librairie Hachette, Paris 1898, p. 356; Idem, *La minorité de Louis XIII: étude nouvelle d'après les documents florentins et vénitiens*, vol. I, Hachette, Paris 1897, pp. 37 ss., 223; A. Desjardins, *Négociation diplomatiques de la France avec la République de Florence pendant le XIVe e le XVe siècle*, vol. V, Imprimerie Imperiale, Paris 1879, pp. 9-10, 591, 603-639; B. Zeller, *Henri IV et Marie de Médicis*, Didier et C., Paris 1877, pp. 306-310; F. T. Perrens, *Les mariages espagnols sous le Règne de Henri IV et la régence de Marie de Médicis, 1602-1615*, Didier, Paris 1869, pp. 261-68, 297-301, 309-319, 334-427; E. Repetti, *Dizionario geografico-storico della Toscana*, s.n., Firenze 1833, vol. I, p. 440; R. Galluzzi, *Istoria del Granducato di Toscana sotto la Casa de' Medici*, Giovan-Tommaso Masi e compagni, Livorno 1781, vol. V, pp. 173 ss., 176; G. Mazzuchelli, *Gli Scrittori d'Italia*, vol. II, 3, Bossini, Brescia 1762, pp. 1892-1893, s. v. Botti (Matteo); J. Rilli, *Notizie letterarie ed istoriche intorno agli uomini illustri dell'Accademia fiorentina*, parte I, s.n., Firenze 1700, pp. 264-265, s. v. *Marchese e Cav. Matteo Botti*. Quale testimonianza dell'attività del Botti, si conserva nella BNCF un manoscritto autografo (Magl. II, 237; olim Nelli 237 [391]), con dedica a Cosimo II, intitolato: *Ristretto della potenza de' Principi*. L'autore, nel compilare l'operetta, si è valso della "esperientia fatta nella maggior parte delle provincie del Christianesimo dove ho tanto ventura d'esser stato mandato in servizio del ser(enissi)mo Padrone".

⁷⁷ Cfr. H. Kaye (ed.), *Andrea del Sarto: the Botti Madonna*, Courtauld Institute of Art, London 2001. Si tratterebbe, fra l'altro, della celebre *Madonna con Bambino* rinvenuta di recente in una collezione privata americana.

⁷⁸ Cfr. C. Fischer, *Fra Bartolommeo, Master Draughtsman of the High Renaissance. A Selection from the Rotterdam Albums and Landscape Drawings from Various Collections*, Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam 1990, pp. 170 ss.; Idem (a cura di), *Disegni di Fra' Bartolommeo e della sua scuola*, Olschki, Firenze 1986, pp. 91-92; S. Lecchini Giovannoni - M. Collareta, *Disegni di Santi di Tito, 1536-1603*, Olschki, Firenze 1985, pp. 91-92.

⁷⁹ Cfr. BNCF, ms. Capponi 260, II, c. 470 (27 settembre 1620). A questo proposito, si vedano: M. Fileti Mazza, *Storia di una collezione: dai libri di disegni e stampe di Leopoldo de' Medici all'età moderna*, Olschki, Firenze 2009, p. 3; G. Sgarzini, *Raffaello*, Ats Italia, Roma 2006, p. 40; M. Chiarini - S. Padovani, *La Galleria Palatina e gli appartamenti reali di Palazzo Pitti*, vol. I: *Storia delle collezioni*, Centro Di, Firenze 2003, pp. 16, 80; P. Barocchi - G. Gaeta Bertelà (a cura di), *Collezionismo mediceo e storia artistica. Da Cosimo I a Cosimo II, 1540-1621*, vol. I, Spes, Firenze 2002, pp. 177-179; P. Barocchi, *Sulla collezione Botti*, in "Prospettiva", XCIII-XCIV (1992), pp. 126-130; S. Ferino Pagden - M. A. Zancan (a cura di), *Raffaello: catalogo completo dei dipinti*, Cantini, Firenze 1989, p. 108; R. Barbiellini Amidei - A. Englen - L. Mochi Onori, *Raphael Urbino: il mito della Fornarina*, Electa, Milano 1983, pp. 22 ss.; M. Mosco, *La Galleria Palatina, storia della quadreria granducale di Palazzo Pitti*, Centro Di, Firenze 1982, p. 31; G. Gaeta Bertelà - A. Petrioli Tofani (a cura di), *Feste e apparati medicei da Cosimo I a Cosimo II. Mostra di disegni e*

1637) richiese da Parigi, nel 1611, due ritratti: quello della nipote Maria de' Medici e quello del di lei figlio Luigi XIII, per collocarli nella quadreria con i ritratti di famiglia; insieme a essi anche il ritratto di Enrico IV, che giunse a Firenze nel 1613⁸⁰.

La *Velata* del resto, apparteneva alla famiglia Botti da generazioni, come testimonia lo stesso Giorgio Vasari (1511-1574), il quale afferma che il quadro si trovava nella casa dell'omonimo Matteo Botti, antenato del nostro⁸¹. Quindi il quadro era rimasto nella residenza della famiglia, nel Palazzo di via de' Serragli, dove fu segnalato da Francesco Bocchi (1548-1618) nel 1591.

Nella residenza del Botti inoltre, intorno agli anni Ottanta del secolo, Alessandro di Vincenzo Fei, detto del Barbiere (1543-1592), aveva dipinto un mirabile *studiolo*, come altri aveva fatto all'epoca: lo stesso granduca Francesco I, ma anche Bernardo Vecchietti e Niccolò Gaddi (1499-1552). Un altro celebre *studio* era quello di Antonio Giganti (1535-1598), segretario di mons. Ludovico Beccadelli (1501-572) e dal 1580 familiare dell'arcivescovo di Bologna Gabriele Paleotti (1522-1597). Il Giganti fu visitato a Bologna dal Botti e da Giuliano Ricasoli (1553-1590) nell'inverno 1584, proprio nell'anno in cui Raffaello Borghini (1537-1588), nel suo *Riposo*, celebrava oltre al suo scrittoio, dipinto sempre dal Fei e da Leonardo Salviati (1540-1589), anche quelli del Botti, del Vecchietti e del Gaddi.

Il Borghini, dunque, ci ha lasciato la descrizione dello scrittoio del Botti:

A Matteo Botti, giovane gentilissimo e che molto si diletta delle virtù, ha dipinto [il Fei] uno scrittoio, dove negli ottangoli del sopracielo ha fatto le sette arti liberali a olio, et altre virtù conformi a dette arti fanno a quelle corona intorno con grottesche, con uccelletti e con altre vaghe cose che scherzano; sotto il sopracielo in un fregio fra bellissimi ornamenti sono accomodate le stampe di Alberto Duro [Albrecht Dürer (1471-1528)] messe in mezzo da certe mensole su cui sono modelli di cera de' più valenthomini e sotto un fregio con teste di imperatori e palle di pietre miste sopra una cornice intagliata e dorata sotto cui sono undici quadri con giuochi, cacce, pesche e tra i quadri i dodici mesi dell'anno ei quattro elementi (p. 635)⁸².

incisioni, Olschki, Firenze 1969, p. 105; A. M. Francini Ciaranfi, *Pitti. Galleria Palatina*, Istituto geografico De Agostini, Novara 1955, p. 50; F. Bocchi, *Le Bellezze della città di Fiorenza...*, Michelangelo Sermartelli, Firenze 1591, pp. 83-84.

⁸⁰ Cfr. M. A. Bartoli Bacherini, "La prima opera in musica", in Eadem, "Per un regale evento": spettacoli nuziali e opera in musica alla corte dei Medici, Centro Di, Firenze 2000, pp. 145-192, in part. p. 156; A. Ottani Cavina - M. Chiarini, *Capolavori da Versailles: tre secoli di ritratto francese*, La Casa Usher, Firenze 1985, p. 147.

⁸¹ Il Vasari conosceva bene la famiglia Botti. Sopravvive una sua lettera al mercante Matteo Botti inviata da Roma in data 25 febbraio 1551. Cfr. G. Vasari, *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori...*, a cura di Gaetano Milanesi, Sansoni, Firenze 1906, vol. IV, p. 354f, vol. VIII, pp. 297 ss.

⁸² Cfr. M. Fantoni, *Il Rinascimento italiano e l'Europa*, vol. VI: *Luoghi, spazi, architettura*, Vicenza 2010, p. 258; *Maria de' Medici. Una principessa fiorentina sul trono di Francia*, *Catalogo della Mostra* (Firenze, 19 marzo-4 settembre 2005), a cura di Caterina Caneva e Francesco Solinas, Sillabe, Livorno 2005, p. 82; A.

Forse nello stesso anno in cui il Botti faceva visita al Giganti, il poeta Torquato Tasso (1544-1595) ri recava nello *studio* di Vincenzo Malpiglio, cui avrebbe dedicato il dialogo *Il Malpiglio, ovvero della corte* (1585). Le sorti del Tasso stavano per intrecciarsi con quelle del Botti, del quale percepiamo così la vastità degli interessi e la considerazione nella quale egli veniva tenuto in molti campi. Ad esempio, nella questioni di purezza della lingua italiana.

Già nel 1586 il Botti era stato chiamato in causa, per la sua dottrina in quel campo, da un entusiasta Leonardo Salviati (1540-1589), uscito da poco dalla lettura de *Il pastor fido* (Venezia 1590) di Giovanni Battista Guarini (1538-1612). Questi aveva condotto la composizione del dramma pastorale fra 1580 e 1583, e nel maggio del 1586 aveva chiesto un parere al Salviati, come a un maestro, ottenendo una risposta più che lusinghiera: l'opera era eccellente e considerata tale non solo da lui ma anche da Matteo Botti e altri uomini dotti appartenenti all'Accademia degli Alterati:

Holla fatta sentire a parecchi valenti huomini de' più giudiciosi e più intendenti in questa patria e tutti ne predicano le meraviglie. Tennela M. Matteo Botti tre giorni secondo che piacque a V. S. e per quello che n'ho sentito fu udita da parecchi gentiluomini dell'Accademia degli Alterati licenziati e di bel giudicio: il parer de' quali ne dovrà esso Botti avere scritto a V. S. Io per quello che me n'hanno parlato cinque o sei di loro e lo stesso m. Matteo credo che ne sien rimasti confusi non che ammirati... (Firenze, 8 ottobre 1586)⁸³.

Ma il Botti veniva chiamato in causa ancora, qualche anno più tardi, in merito al poema tanto travagliato del Tasso. In una lettera datata 30 luglio 1593, il senese Diomede Borghesi (1539-1598), titolare della prima cattedra di Lingua toscana, riteneva di indirizzare al Botti le sue considerazioni sulla *Gerusalemme Conquistata* del Tasso, ribadendo quello che era il punto di vista della scuola toscano-fiorentina nei confronti della lingua impiegata dall'autore del poema:

né si può da' Poeti, e da' Prosatori moderni in materia di lingua commetter così grave inescusabile errore, come in usar voci, e locutioni in guisa che direttamente sia contraria all'uso degli antichi nostri eccellenti Autori. In somma il prendere baldanzosamente larga inconsiderata licenza... non è altro che voler confondere, adombrare e contaminare l'ordine, la chiarezza e la purità di questa pregiatissima favella. (*Lettere Discorsive*, Roma 1701, p. 261)⁸⁴.

Lugli, *Naturalia et mirabilia: il collezionismo enciclopedico nelle Wunderkammern d'Europa*, Mazzotta, Milano 2005, p. 62; C. De Benedictis, *Per la storia del collezionismo italiano: fonti e documenti*, Ponte alle Grazie, Firenze 1998, pp. 63, 210; S. Settis, *Memoria dell'antico nell'arte italiana*, vol. I: *L'uso dei classici*, Einaudi, Torino 1984 pp. 315-316; G. Fragnito, "Il museo di Antonio Giganti da Fossombrone", in G. C. Garfagnini (a cura di), *Scienze, credenze occulte, livelli di cultura. Atti del Convegno Internazionale di Studi* (Firenze, 26-30 giugno 1980), Olschki, Firenze 1982, pp. 507-533, in part. p. 507; P. Barocchi (a cura di), *Scritti d'arte del Cinquecento...*, t. II, Ricciardi, Milano-Napoli 1973, pp. 1249-1250; L. Berti, *Il principe dello studiolo. Francesco I dei Medici e la fine del Rinascimento fiorentino*, EDAM, Firenze 1967, p. 227.

⁸³ Cfr. V. Rossi, *Battista Guarini ed Il pastor fido*, Loescher, Torino 1886, pp. 186, 300.

⁸⁴ Cfr. M. Vitale, *L'officina linguistica del Tasso epico: la Gerusalemme liberata*, LED, Milano 2007, p. 44; lo canto l'arme e 'l cavalier sovrano: catalogo dei manoscritti e delle edizioni tassiane (secoli XVI-XIX) nella

E dello stesso avviso era il Salviati, nell'*Orazione in lode della favella fiorentina* (1564) e negli *Avvertimenti della lingua sopra 'l Decamerone* (1584-1585).

Il Botti era, al suo tempo, uomo pubblico affermato sia in campo sociale, avendo procurato alla sua famiglia il titolo nobiliare, sia nell'attività politico-diplomatica, con i suoi evidenti successi a corte e nello scacchiere internazionale, sia nel mondo della cultura, con le diverse attitudini evidenziate da altri dotti dell'epoca; e lo era a tal punto da costituire un punto di riferimento nelle questioni scottanti allora dibattute. Costituiva insomma la punta di diamante della cultura di corte, e perciò gli venivano indirizzate lettere, gli venivano richiesti pareri, gli venivano dedicate opere. Per quest'ultimo rispetto ricordiamo, ad esempio, i carmi di Giovanni Battista e Cosimo Fedi, l'*Orazione sopra le lodi di Pier Vettori* (22 febbraio 1585) di Francesco Bocchi, i sonetti della granduchessa Cristina di Lorena⁸⁵, oppure *Il primo libro de' madrigali pastorali a cinque voci* di Stefano Venturi del Nibbio⁸⁶, che gli attribuiva, evidentemente, una competenza anche in campo musicale; e, del resto, se ci ricordiamo la vicenda de *Il pastor fido*, fu da questo dramma pastorale che vennero ispirati numerosi compositori di madrigali.

Ma il Botti aveva frequentazioni, in campo musicale, che andavano al di là del semplice accostamento che abbiamo fatto. Egli, infatti, apparteneva alla Compagnia del Gesù, nella quale troviamo i nomi di figure eminenti della politica come il segretario granducale Belisario Vinta (1542-1613), del campo artistico e letterario quali Giorgio Vasari, Alessandro Allori (1535-1607), Lorenzo Salviati (1568-1609) e Michelangelo Buonarroti il giovane (1568-1646), membro dell'Accademia fiorentina, ma anche protagonisti del rinnovamento musicale, quali Giovanni de' Bardi (1534-1612) e Ottavio Rinuccini (1562-1621)⁸⁷. Questi ultimi due, soprattutto, attirano la nostra attenzione, poiché erano fra gli animatori della cosiddetta Camerata de' Bardi o Camerata Fiorentina, il primo proprio il padrone di casa, nel cui palazzo, a partire dal 14

Biblioteca Nazionale di Napoli, Mostra Bibliografica e Iconografica (Napoli, 23 ottobre 1996-10 gennaio 1997), La Biblioteca, Napoli 1996, p. 76; M. Vitale, *L'oro nella lingua: contributi per una storia del tradizionalismo e del purismo italiano*, Ricciardi, Milano-Napoli 1986, p. 85; Idem, *La questione della lingua*, Palumbo, Palermo 1984, p. 150; A. Solerti, *Vita di Torquato Tasso*, vol. II, Loescher, Torino-Roma 1895, pp. 343 ss.

⁸⁵ Cfr. G. Bertoli, *Autori ed editori a Firenze nella seconda metà del sedicesimo secolo: il 'caso' Marescotti*, in "Annali di Storia di Firenze", II (2007), pp. 77-114, in part. p. 105 n. 26; G. Mazzatinti, *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, vol. XII, Olschki, Firenze 1902, p. 171; vol. XIII, 1906, pp. 36, 91, 126.

⁸⁶ Opera uscita a Venezia nel 1591 (presso l'erede di Girolamo Scotto) e nel 1592 (per Angelo Gardano). Cfr. G. C. Garfagnini, *Firenze e la Toscana dei Medici nell'Europa del '500*, vol. III, Olschki, Firenze 1983, p. 544 n. 9; G. Rose, *Pasqualini as Copyist*, in "Studien zur italienisch-deutschen Musikgeschichte", vol. IX, ("Analecta Musicologica", Bd. XIV), Hrsg. Friedrich Lippmann, Köln 1974, pp. 170-175, in part. p. 172.

⁸⁷ Cfr. T. Carter, *Music and Patronage in Late Sixteenth-Century Florence. The Case of Jacopo Corsi (1561-1602)*, in "I Tatti Studies: Essays in the Renaissance", I (Firenze 1985), pp. 57-104, in part. pp. 84, 93 n. 33, p. 97 n. 64.

gennaio 1573, si riuniva un gruppo di dotti per discutere di musica, letteratura, scienza e arti e che passò alla storia per aver determinato la nascita del melodramma o *recitar cantando*, come si diceva allora, ispirato alla monodia e al teatro della Grecia antica. Oltre al Bardi e al Rinuccini, facevano parte della *Camerata* anche Girolamo Mei (1519-1594), Emilio de' Cavalieri (1550-1602), Giulio Caccini (ca. 1550-1618), Iacopo Peri (1561-1633) e Vincenzo Galilei, liutista e padre di Galileo. Proprio Vincenzo Galilei fu il primo a realizzare gli scopi del cenacolo musicando il *Lamento del conte Ugolino*, ispirato al testo del canto XXXIII dell'*Inferno* dantesco, e le *Lamentationes di Geremia* (opere entrambe perdute), seguito dal Caccini con le *Nuove Musiche* (1601). Ma negli anni precedenti erano usciti già due drammi in musica: la *Dafne* del Peri (1595) e l'*Euridice* di Peri e Caccini (1600), su libretto di Ottavio Rinuccini, che poi comporrà anche quelli per *Il ballo delle ingrate* e l'*Arianna* (1608) di Claudio Monteverdi (1567-1643)⁸⁸.

Abbiamo nominato Vincenzo Galilei. E qui si affronta l'ultima questione riguardante gli interessi di un uomo dotto e ben introdotto qual era il Botti. Ossia il suo coinvolgimento in vicende che, come accadeva in campo musicale, stavano inaugurando un'epoca e un nuovo modo di pensare; alludo alla rivoluzione scientifica incipiente e al ruolo che vi ebbe il figlio di Vincenzo, Galileo Galilei. Questi, come sappiamo, teneva una corrispondenza epistolare con il segretario del granduca, Belisario Vinta, ma ci sono note anche diverse lettere del Botti al Vinta e a Cosimo II, che alludono a Galileo, e una lettera dal Botti direttamente inviata al celebre astronomo.

Nell'agosto 1611, il Botti scriveva due lettere da Parigi a Firenze, una a Cosimo II e una a Galileo Galilei, piene di entusiasmo per le prestazioni del cannocchiale di recente invenzione. Già nell'estate dell'anno precedente la regina Maria de' Medici aveva manifestato il desiderio di averne un esemplare, ma il Botti confessava al Vinta:

...questa Regina haveva fatto provar qua a più d'uno, se si sapeva fare l'occhiale del Galilei, e che n'haveva mostro molto desiderio, e non era riuscito. Credo che, oltre al far piacere a S. Maestà a mandarne qualcuno, si farebbe anche honore allo Stato del Ser.mo Padrone, perché qua hanno per gran cosa quelli ordinari, e ce ne sono le botteghe piene...⁸⁹.

⁸⁸ Cfr. E. Lo Sardo, "Vincenzo Galilei, Athanasius Kircher e la musica greca", in *Grecia. Atti del Convegno (Mittelfest 2001 - inaugurazione)*, Mittelfest, Trieste 2002, pp. 67-76; F. Dorsi - G. Rausa, *Storia dell'opera italiana*, Mondadori, Milano 2000, pp. 9 ss.; C. Beltrami, *Musica e melodramma*, Il Quadrante, Torino 1988; F. Ghisi, *Alle fonti della monodia*, F.lli Botta, Milano 1940; F. Fano, *La Camerata Fiorentina: Vincenzo Galilei*, Edizioni Ricordi, Milano 1934. Nella raccolta del Botti, giunta in eredità ai Granduchi, vi erano anche otto strumenti musicali, poi entrati nella collezione del Coservatorio Cherubini di Firenze. Cfr. M. Di Pasquale - G. Montanari, "Per una storia degli strumenti musicali del Principato di Toscana", in F. Falletti - R. Meucci - G. Rossi Rognoni (a cura di), *La musica e i suoi strumenti. La Collezione Granducale del Conservatorio Cherubini*, vol. I, Giunti, Firenze 2001, pp. 69 ss., in part. p. 74. Fra l'altro, il Rinuccini dedicò al Botti un'ode dal titolo: *Lodi de' giocatori di pallone. Ode del sig. Ottavio Rinuccini all'illustrissimo Sig. Matteo Botti, Marchese di Campiglia, e Maggiordomo maggiore di S. A. S., s.n.*, in Firenze 1619.

⁸⁹ Cfr. G. Galilei, *Le opere*, vol. X, nr. 353** (Parigi, 6 luglio 1610).

Poi il cannocchiale era arrivato nel settembre del 1610, come riferiva al Vinta Andrea Cioli, segretario del granduca in missione speciale a Parigi (11 giugno 1610-I febbraio 1611): «Questa mattina, per non so che condotta, è arrivato l'occhiale grande del Sig(nor) Galilei per la M(aes)tà della Regina»⁹⁰. Ma chiosava il Botti, sempre al Vinta: «Sua Maestà mi ha confessato, discorrendo con me, come fa spesso lungamente... che sia venuto l'occhiale del Galilei, seben mostra poco più degl'altri»⁹¹. E la questione era terminata lì.

L'anno dopo, come abbiamo detto, Cosimo II riceveva una lettera entusiastica del Botti, il quale, nello stesso giorno, si sentiva in dovere di rivolgersi allo stesso Galileo. Il 18 agosto 1611, dunque, il giudizio sul nuovo cannocchiale arrivato alla corte di Parigi è mutato radicalmente. Così apprende il granduca dal suo ambasciatore:

È cosa di tanto stupore l'allegrezza che fa S(ua) M(aes)tà d'ogni cosa che li venga da V(ostra) A(ltezza), che hiersera hebbi gusto grandissimo che vi fusse presente Mons(igno)r Bonsi [Giovanni Battista Bonsi, elemosiniere della Regina], quando gli mostrai l'occhiale del Galilei et il disegno di mattoni di Montelupo... S(ua) Maestà si rizzò e prese con molto gusto l'occhiale del Galilei, et andamo a una finestra; et quivi S(ua) Maestà si messe fino inginocchioni in terra, per veder meglio la luna: lo loda assai, e disse che era meglio dell'altro...⁹².

Dello stesso tenore la lettera del Botti a Galileo Galilei:

Havendo io presentato alla Maestà della Regina lo strumento di V(ostra) S(ignoria), ho fatto vedere a S(ua) Maestà che è meglio assai d'un altro che era venuto prima, forse non cosa ben condizionato. S(ua) M(aes)tà n'ha havuto gran gusto, et si è messa fino a ginocchioni in terra, in presenza mia, per veder meglio la luna. Gli è piaciuto infinitamente, et ha aggradito assai il complimento che io ho fatto in nome di V(ostra) S(ignoria).

Aggiunge il Botti, in calce alla lettera: «Monsig.or Bonsi m'ha detto che alla Fleccia, dove è quel grande Studio di Gesuiti, et dove uno de' suoi nipoti ha un di questi strumenti, si è fatto grandi osservazioni sopra a quel che V(ostra) S(ignoria) ha scritto in questo proposito, e tutto è stato approvato per verissimo»⁹³.

Si tratta di un'osservazione fatta *en passant*, ma di grandissima importanza, poiché viene nominato il celebre collegio gesuita di La Fleche, all'epoca frequentato dal giovane Cartesio (René Descartes; 1596-1650), in cui pare che i padri approvassero incondizionatamente le scoperte di Galileo⁹⁴.

⁹⁰ *Ibidem*, nr. 389** (Parigi, 13 settembre 1610).

⁹¹ *Ibidem*, nr. 394** (Parigi, 19 settembre 1610).

⁹² *Ibidem*, vol. XI, nr. 571** (Parigi, 18 agosto 1611). Si veda anche V. Ronchi, *Storia del cannocchiale*, Pontificia accademia delle scienze, Città del Vaticano 1964, p. 835.

⁹³ Cfr. G. Galilei, *Le opere*, vol. XI, nr. 570 (Parigi, 18 agosto 1611). Si veda anche il vol. XII, nr. 1062** (Pisa, 19 dicembre 1614): Benedetto Castelli a Galileo (Firenze), da cui il Botti, all'epoca, risulta a Pisa: «...È gionto questa sera il Sig.r Marchese Botti...».

⁹⁴ Cfr. V. Del Nero, *Galileo Galilei e il suo tempo*, (e-book), Simonelli ed., Milano, p. 46. Testimonianza degli interessi scientifici del Botti è anche la Bussola topografica (ottone; diametro 180 mm), oggi

Con il Botti possiamo terminare qui, ma con lui, in quella famosa ambasceria in Transilvania del 1593, c'erano altri personaggi che son degni di menzione. Si tratta del medico Ippolito Guarinoni, dell'antiquario Ottavio Strada e dell'intagliatore Ottavio Miseroni⁹⁵. Ma vi si trovava anche quel Cosimo Bottegari che è nominato nel documento con cui abbiamo iniziato questo paragrafo, ossia la lettera di Ferdinando I a Sigismondo di Transilvania (6 aprile 1594), che anticipa il ritorno del Bottegari in Transilvania dopo la buona accoglienza dell'anno prima.

Cosimo Bottegari. Con il fiorentino Cosimo Bottegari (27 settembre 1554-31 marzo 1620), cavaliere di S. Stefano, che ha sperimentato una recente rivalutazione, restiamo nel campo musicale cui abbiamo accennato sopra. Il Bottegari era uno di quei musicisti di corte che attingevano a un repertorio per liuto o per chitarra fra cui vi erano arrangiamenti di madrigali e canzoni per voce solista, composizioni originali o melodie popolari. Era, insomma, un musicista assai eclettico, vicino alla cosiddetta scuola romana, che si orientava verso un genere musicale semplice e per certi versi popolare, ma nel contempo adatto alla grande tradizione della poesia italiana, soprattutto Petrarca. In questi anni fra l'altro l'Italia, Firenze compresa, sperimentava l'influsso culturale della Spagna, e i madrigalisti italiani si trovavano a cavallo fra tradizione e innovazione, soprattutto a partire dall'esperienza de *Il pastor fido* del Guarini⁹⁶.

La prima opera del Bottegari di cui siamo a conoscenza è una raccolta personale, autografa, compilata fra Firenze e Monaco a partire dal 4 novembre 1574 (annotazione sul frontespizio) fino all'anno 1600, per alcuni 1602 (ultima

all'Istituto e Museo di Storia della Scienza di Firenze (III, 13; inv. 2506), di cui furono costruttori il nostro Matteo e Giovambattista Botti. Cfr. F. Camerota – M. Miniati, *I Medici e le scienze: strumenti e macchine nelle collezioni granducali*, Giunti, Firenze 2008, p. 111.

⁹⁵ Cfr. D. Caccamo, "Libertà d'Italia ed equilibrio europeo tra '500 e '600. Il carteggio dei diplomatici toscani a Praga", in S. Gracioti (a cura di), *Italia e Boemia nella cornice del Rinascimento europeo*, Olschki, Firenze 1999, pp. 363-389, in part. p. 383 (rec. in "ASI", CLIX, 1, 2001, p. 225).

⁹⁶ Cfr. B. M. Da Rif, *Rime e lettere di Battista Guarini*, Edizioni dell'Orso, Alessandria 2008, p. 147; J. Haar, "From 'Cantimbanco' to Court: The Musical Fortunes of Ariosto in Florentine Society", in M. Rossi – F. Goffredi Superbi (eds.), *L'arme e gli amori: Ariosto, Tasso and Guarini in Late Renaissance Florence. Acts of an International Conference (Florence, Villa I Tatti, June 27th-29th, 2001)*, 2 voll., Olschki, Florence 2004, vol. II, pp. 179-198, in part. p. 186; G. Lazzi (a cura di), *Rime e suoni per corde spagnole. Fonti per la chitarra barocca a Firenze*, Polistampa, Firenze 2002, p. 73; D. A. Smith, *A History of the Lute from Antiquity to the Renaissance*, The Lute Society of America, Lexington 2002, pp. 137 ss.; H. M. Brown, "Lasso in Naples and Rome: The Early Four-part Madrigals", in W. Drake (ed.), *Liber Amicorum John Steele. A Musicological Tribute*, Pendragon Press, Stuyvesant 1997, pp. 87-116, in part. p. 115; A. Lovato, "La Moderna Musica nell'epistolario di Galileo Galilei: il carteggio con Fulgenzio Micanzio e Giovanni Giacomo Porro", in F. Rossi – F. Passadore (a cura di), *Musica, scienza e idee nella Serenissima durante il Seicento. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Venezia, 13-15 dicembre 1993)*, Edizioni Fondazione Levi, Venezia 1996, pp. 151-170, in part. p. 164; W. Kirkendale, *The Court Musicians in Florence During the Principate of the Medici. With a Reconstruction of the Artistic Establishment*, Olschki, Firenze 1993, pp. 252-255; G. Carocci, *I dintorni di Firenze. Sulla sinistra dell'Arno*, Galletti e Cocci, Firenze 1907, p. 334; *Poesie musicali dei secoli XIV, XV e XVI, tratte da vari codici*, per cura di Antonio Cappelli, Romagnoli, Bologna 1868, *passim*; *Biographie Universelle des Musiciens et Bibliographie Générale de la Musique*, II éd., par François-Joseph Fétis, t. II, Firmin-Didot, Paris 1861, s. v. Bottegari (Cosimo), p. 36.

pagina). Il Bottegari, infatti, nacque a Firenze, ma poi passò come musico della *Hofkapelle* a servizio del duca di Baviera, Alberto V (1528-1579), cui dedicò la sua raccolta⁹⁷. Nel 1573 era già presso la corte di Wittelsbach, dove il 23 settembre di quell'anno veniva nominato *Kammerherr*; ma, negli anni successivi, mantenne contatti epistolari col granduca Francesco, cui inviò anche dei componimenti. Nel 1575 uscì a Venezia, presso l'erede di Girolamo Scotto, *Il Secondo libro de' madrigali a cinque voci con uno a dieci, de' floridi virtuosi del serenissimo duca* [sic] *di Baviera*⁹⁸, cioè, oltre al Bottegari: Orlando di Lasso (1532-1594), i fratelli Gioseffo (1542-1611) e Francesco Guami (1554-1602) da Lucca⁹⁹, Ivo de Vento (1543/1545-1575), Antonio Morari († 1597)¹⁰⁰, Andrea (1533-1585) e Giovanni Gabrieli (1557-

⁹⁷ La silloge: *Arie e canzoni in musica di Cosimo Bottegari*, conservata manoscritta nella Biblioteca Estense di Modena (segn. C. 311; 55 ff.), contiene 132 opere, fra cui alcune primizie nella monodia accompagnata: 5 pezzi per liuto solo (2 fantasie, 1 romanesca e 2 balli) e altri 127 brani, tra riduzioni di pezzi polifonici e composizioni originali, per voce e liuto (madrigali, arie, canzonette, arie senza parole, villanelle, napolitane ecc., talvolta accompagnati dalla dedica a membri della corte fiorentina), di cui 24 sono arrangiamenti di musica sacra (laudi, mottetti ecc.). Vi sono menzionati una quindicina di compositori, ma molte opere sono anonime e di difficile attribuzione. Oltre al Bottegari (con una quarantina di brani): Ippolito Tromboncino, Cipriano de Rore, Orlando di Lasso, Fabrizio Dentice, Alessandro Striggio, Giulio Caccini, Giovanni Pierluigi da Palestrina, Giaches de Wert, Enrico Radesca e Iasbella de' Medici. Cfr. R. L. Pajares Alonso, *Historia de la Música en 6 Bloques*, Bloque 3: *Difusión y Notación*, Aebius, Madrid 2010, p. 131; F. A. D'Accone, "Cortecchia's Motets for the Medici Marriages of 1558", in D. Rosen – C. Brook (eds.), *Words on Music: Essays in Honor of Andrew Porter on the Occasion of His 75th Birthday*, Pendragon Press, Hillsdale 2003, pp. 36-73, in part. p. 47; P. Gargiulo, "Un «sonator di fiati» e la Napolitana: Bernardo Franzosino nella Raccolta del 1570", in M. P. Borsetta – A. Pugliese (a cura di), *Villanella, napolitana, canzonetta. Relazioni tra Gasparo Fiorino, compositori calabresi e scuole italiane del Cinquecento. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Arcavacata di Rende-Rossano Calabro, 9-11 dicembre 1994)*, Istituto di bibliografia musicale calabrese, Vibo Valentia 1999, pp. 215-231, in part. p. 220; M. Caraci – R. Tibaldi, *Intorno a Monteverdi*, Libreria musicale italiana, Lucca 1999, p. 503; G. Radole, *Liuto, chitarra e vihuela: storia e letteratura*, Suvini Zerboni, Milano 1997, p. 44; J. Haar, *Essays on Italian Poetry and Music in the Renaissance, 1350-1600*, University of California Press, Berkeley 1986, p. 89; D. Fabris, "Enrico Radesca e i musicisti nati in Puglia", in F. Seller (a cura di), *Enrico Radesca di Foggia e il suo tempo. Atti del Convegno di Studi (Foggia, 7-8 Aprile 2000)*, Libreria musicale italiana, Lucca 2002, pp. 59-76, in part. p. 67; C. MacClintock (ed.), *The Bottegari Lutebook*, Wellesley College, Wellesley 1965; Eadem, *A Court Musician's Songbook: Modena MS C 311*, in "Journal of the American Musicological Society", IX (1956), pp. 177-192; E. Vogel, *Bibliothek der gedruckten weltlichen Vokalmusik Italiens, aus den Jahren 1500-1700*, vol. II, A. Haack, Berlin 1892, pp. 422 ss.; L. F. Valdrighi (a cura di), *Il libro di canto e liuto di Cosimo Bottegari fiorentino*, Il "Giornale di erudizione" edizioni, Firenze 1891 (rist. in facs., Bologna 1967). Ma si vedano anche: F. Taddei – A. Chiarelli, *Il theatro dell'udito: società, musica, storia e cultura nell'epoca di Orazio Vecchi. Conferenze tenute durante le celebrazioni del IV centenario della morte di Orazio Vecchi*, Mucchi, Modena 2007, p. 366 (cita: Bibl. Esten. Univ., Mus. G. 244); D. Fabris, *Andrea Falconieri napoletano. Un liutista-compositore del Seicento*, Torre d'Orfeo, Roma 1987, p. 16 (cita: Bibl. Esten. di Modena, ms. F. 371).

⁹⁸ Il *Primo libro* probabilmente va identificato con un'antologia estranea al Bottegari, che fu curata dal Troiano e che apparve a Venezia, per i tipi dello Scotto, nel 1569. Cfr. G. L. Dardo, s. v. *Bottegari, Cosimo*, in "DBI", vol. XIII, Roma 1971, pp. 426 ss.

⁹⁹ Cfr. L. Nericì, *Storia della musica in Lucca*, Tipografia Giusti, Lucca 1879 (rist. anas. Bologna 1969), p. 158.

¹⁰⁰ Cfr. G. C. Schuetze (ed.), *Settings of "Ardo sì" and Its Related Texts*, Part I, A-R Editions, Madison 1990, p. XII.

1612)¹⁰¹, Antonio Gosvino, Francesco Lacidis, Fileno Cornazzani († 1627)¹⁰², Josquino della Sala o Salepico (1527-1597)¹⁰³ e Francesco Mosto († 1591)¹⁰⁴. Le arie del Bottegari contenute nella raccolta si intitolano: *Ben fate torto a Giove che sì bella vi fece* e *L'altr'hier amor di duo braccia compose*; ma altre si trovano riprodotte in diverse sillogi; ad esempio quella dello Striggio presenta un'aria intitolata *Madonna il vostro petto è tutto ghiaccio*, che si trova già in versione manoscritta nel libro personale del Bottegari¹⁰⁵.

È interessante riportare, poi, quanto emerge dal confronto fra la produzione del Bottegari e l'azione riformatrice intrapresa da Vincenzo Galilei e dalla Camerata fiorentina. Anche del Galilei, se restiamo alle opere che precedono quelle del Bottegari, ci rimane una silloge di componimenti vari, madrigali e musiche per canto e liuto (1563), nonché un trattato per liuto intitolato *Fronimo* (1568). Entrambe le opere, ovviamente, non risentono ancora della discussioni che l'autore avrebbe tenuto in seguito, col Bardi e col Mei, intorno alla musica della Grecia antica e alla sua estetica. Insomma, nel grande filone della musica barocca, le opere del primo Galilei anticipano certamente quelle del Bottegari e di altri, con le quali in sostanza non vi è alcuna differenza, ma ancora non fanno presagire le teorie espresse nel *Dialogo della musica antica et della moderna* (1581)¹⁰⁶.

Anche presso la corte di Wittelsbach, così come in altre corti europee dell'epoca, si apprezzava la musica italiana: quindi si ricercavano in Italia musicisti da ingaggiare, oppure le città della Penisola erano meta di giovani studenti bavaresi mantenuti col denaro dei duchi:

¹⁰¹ Cfr. D. Fabris, *Andrea Gabrieli. Le composizioni vocali in intavolature per tastiera e liuto*, Ricordi, Milano 1993; F. Degrada (a cura di), *Andrea Gabrieli e il suo tempo. Atti del Convegno Internazionale (Venezia, 16-18 settembre 1985)*, Olschki, Firenze 1987; D. Arnold, *Giovanni Gabrieli*, Oxford University Press, Oxford 1974.

¹⁰² Cfr. G. Gaspari, *Catalogo della Biblioteca del Liceo Musicale di Bologna*, vol. II: *Pratica*, Romagnoli, Bologna 1892, p. 208.

¹⁰³ Al Salepico è attribuita l'invenzione di un liuto a 22 corde (di cui otto fuori del manico) almeno vent'anni prima che nascesse un simile strumento detto *tiorba* o *chitarrone*. Cfr. D. Fabris, "La musica a Bari nell'epoca di Bona Sforza", in *La Regina Bona Sforza tra Puglia e Polonia. Atti del Convegno promosso dall'Associazione "Regina Bona Sforza" (Bari, 27 aprile 1980)*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1987, pp. 135-143, in part. p. 139; C. Sartori, *Enciclopedia della musica*, vol. II, Ricordi, Milano 1972, p. 265, s. v. *Della Sala Josquino*.

¹⁰⁴ Cfr. F. Colussi (a cura di), *Alessandro Orologio (1551-1633) musicista friulano e il suo tempo. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Pordenone-Udine-S. Giorgio della Richinvelda, 15-17 ottobre 2004)*, Pizzicato edizioni musicali, Udine 2008, *passim*.

¹⁰⁵ Cfr. A. Striggio, *Il primo libro de' madrigali a cinque voci*, ed. by David S. Butchart, A-R Editions, Middleton 2006, p. 180, nr. 24.

¹⁰⁶ Cfr. H.M. Brown, "Vincenzo Galilei in Rome: His First Book of Lute Music (1563) and Its Cultural Context", in V. Coelho (ed.), *Music and Science in the Age of Galileo*, Kluwer, Dordrecht 1992, pp. 153-175, in part. pp. 163, 172.

...s'è trovato qui un giovane da Imola molto virtuoso et accostumato, il quale oltre il suonare di diversi istrumenti, suona e canta in Liuto divinamente et al mio giudicio molto meglio di Cosimo [Bottegari]... et però ho del tutto dato notitia a Messer Orlando [di Lasso] acciò che al suo ritorno di qua possa sentirlo et parlargli, se lo troverà al proposito, et menarlo seco (30 aprile 1574).

Lo stesso si era tentato con i fratelli Guami di Lucca, Gioseffo *berühmten Orgelspieler* e Francesco, a Monaco fin dal 1568; e poi anche con Andrea Gabrieli: «mi pare che egli haveri a piacere che V(ostra) Ecc(ellenz)a Ill(ustrissi)ma [Guglielmo V] gli desse li 200 scudi d'oro l'anno» (26 marzo 1574).

Ma poi il Gabrielli non ne aveva fatto di niente, visto anche che i 200 scudi li guadagnava già “a Casa sua”, ossia a Venezia; mentre, in Baviera, già dal 1560 era Orlando di Lasso ad avere il titolo di Maestro di Cappella¹⁰⁷.

Pare che l'influenza del Bottegari sul duca Alberto fosse notevole, visto che, nel 1575, tentò di screditare a corte Orlando di Lasso; e il suo tentativo avrebbe avuto buon esito se non fosse intervenuto a favore del musicista fiammingo il giovane Guglielmo V (1548-1626), successore al trono di Baviera (1579-1597), che riuscì non senza difficoltà a mediare la riconciliazione fra i due musicisti¹⁰⁸.

Dopo la morte del duca Alberto, nel 1579, il Bottegari tornò a Firenze, dove fu a servizio dei granduchi Francesco I e Ferdinando I, dedicandosi anche agli affari e a certe “inventioni” di cui non abbiamo contezza. Il Bottegari del resto ebbe, all'epoca, un notevole successo, tanto da guadagnarsi un'indipendenza economica che gli permise, al pari di I. Peri e di G.P. da Palestrina, di investire il suo denaro in altre imprese¹⁰⁹.

Nei primi mesi del 1593, trovandosi in Transilvania col Botti, il Bottegari ebbe uno scambio epistolare con Lorenzo Usimbardi (1547-1636), primo segretario del granduca, riguardante uno spaccio di parati e drapperie in quel Paese; tre anni dopo egli si trova nuovamente a Monaco per un commercio di “biadi”, mentre, il 18 febbraio 1600, stipula a Firenze il “Contratto della Compagnia pel negotio del porto di Genova”; nel 1609 si reca a Bologna «per incaminar alcune... Inventioni per beneficio d'ogn'uno». Inoltre, si è conservata una sua relazione, che riveste una certa importanza per la storia geologico-mineralogica della provincia di Reggio Emilia e che si origina da un

¹⁰⁷ Cfr. W. Boetticher, *Aus Orlando di Lassos Wirkungskreis*, Bärenreiter, Kassel 1963, pp. 33, 86 ss. (rec. in “Quaderni della Rassegna Musicale”, III, 1965, p. 268); Idem, *Orlando di Lasso und seine Zeit. 1532-1594*, vol. I (Monographie), Bärenreiter, Kassel-Basel 1958, *ad indicem*, in part. pp. 404, 431 ss., 439, 827 ss. Le lettere succitate sono di Fr. Bracher a Guglielmo V. Forse il giovane imolese in esse menzionato è Giulio Gigli († post 1608), il quale pubblicò a Monaco, nel 1585 (per Adam Berg), una silloge commissionata da Giovanni Battista Galanti ed intitolata: *Sdegnosi ardori. Musica di diversi autori, sopra un istesso soggetto di parole, a cinque voci*. Cfr. G.C. Shuetze, *op. cit.*, pp. XI-XII, XXVIII, 177.

¹⁰⁸ Cfr. *La Musica*, sotto la direzione di Guido M. Gatti, a cura di Alberto Basso, parte I, vol. III, Torino 1966, p. 53.

¹⁰⁹ Cfr. G.C. Garfagnini, *op.cit.*, p. 485 n. 34.

sopralluogo a villa Minozzo e al Molino della Salsa, dove il Bottegari si recò con l'intenzione di utilizzare quella fonte d'acqua salata a scopo commerciale.

Dopo l'ambasceria in Transilvania del 1593, il ritorno del Bottegari in quel Paese è preannunciato l'anno dopo dallo stesso granduca. Forse il Bottegari voleva approfittare dell'interesse dimostrato da tempo, ad Alba Iulia, nei confronti dei musicisti italiani. Comunque è certo che la sua missione del 1594 ebbe scopi prevalentemente commerciali. I mercanti fiorentini, infatti, esitavano ad avventurarsi in Transilvania a causa delle continue guerre contro i turchi. Il Bottegari ottenne dal principe transilvano ampie garanzie in proposito, stando almeno a quanto si legge in una lettera datata 30 marzo 1595, che egli inviò in quell'occasione a Ferdinando I. Ma pare che i mercanti continuassero anche in seguito a evitare quei territori:

...son andato informando la maggior parte di questi Signori Mercanti dell'entrata, privilegi, et esentioni, che... havevo ottenuto in Transilvania perché la Nazione Fiorentina potesse negotiar in quel Paese, et fornirlo di panni, drappi, spetierie, telerie, et altro ch'egl'ha bisogno di fuori, et del contento che ne sentiva quel Principe [Sigismondo Báthory], oltra l'inclinatione di dar loro ogn'Appalto di Zecca, miniere, sale, dazii, et quanto vi scorgessino per loro utile, et guadagno, et per meglio satisfar loro son'andato a trovarli tutti in disparte, et alle case, et altrove dove più gl'è piaciuto... ma non ci veggo per hora chi mostri resolutione di valersene, havendo tutti consideratione alla guerra de' Turchi, et alle turbolentie del tempo presente...¹¹⁰.

Ippolito Guarinoni. Nel 1593, nell'ambasceria guidata dal Botti in Transilvania, non solo la musica, ma anche la medicina era ben rappresentata nella persona del tridentino Ippolito Guarinoni (1571-1654), figlio di quel Bartolomeo († 1616) che, dal 1572, era medico personale di due imperatori: Massimiliano II (1527-1576) e Rodolfo II (1552-1612), e dell'arciduca d'Austria Ernesto d'Asburgo (1553-1595)¹¹¹.

Il Guarinoni aveva studiato presso i gesuiti a Praga, e qui, nella corte di Rodolfo II¹¹², lo troviamo insieme agli altri componenti dell'ambasceria del Botti. Quattro anni dopo essersi recato in Transilvania, il Guarinoni si laureò in filosofia e medicina a Padova, dove esercitò la professione per alcuni mesi: «specialmente nell'ospedale di S. Francesco»; quindi, prima della fine del 1598, si stabilì ad Hall, nel Tirolo, in qualità di medico del reale Istituto e Convento,

¹¹⁰ Cfr. M. A. Morelli Timpanaro, in *Firenze e la Toscana dei Medici nell'Europa del Cinquecento*, vol. I: *La corte, il mare i mercanti. La rinascita della Scienza. Editoria e Società. Astrologia, magia e alchimia*, Electa, Milano-Firenze 1980, p. 97, scheda 48.2 (ASF, MP, 863, ff. 164-165).

¹¹¹ Cfr. F. Ambrosi, *Scrittori ed artisti trentini*, Tip. Giovanni Zippel, Trento 1894 (rist. anas. Bologna 1972), pp. 59-60; G. Mazzatinti, *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, vol. LXXI, Olschki, Firenze 1940, pp. 125 (legittimazione di natali a Ippolito Guarinoni, 1617), 141 (lettera del card. Roberto Bellarmino al Guarinoni); Riccardo Largaioli, *Cenni intorno alla vita ed alle opere di Ippolito Guarinoni*, Rovereto 1872.

¹¹² Cfr. D. Caccamo, *Libertà d'Italia...*, op.cit., p. 383. Per la corte di Rodolfo II, frequentata da alcuni personaggi di cui tratteremo fra breve, si veda la rivista "Studia Rudolphina", in part. vol. IX (2009).

fondato nel 1567 dalle figlie dell'imperatore Ferdinando I (1503-1564): Maddalena (1532-1590), Margherita (1536-1567) ed Elena (1543-1574), come collegio per fanciulle di nobile famiglia.

Dopo un anno dal suo arrivo, il medico sposò Charitas Thaler, figlia di famiglia patrizia, che gli dette otto figli, ma che morì dopo undici anni. Allora il Guarinoni si risposò con Elena von Speiss, ex dama di corte dell'arciduchessa Anna Giuliana (Anna Caterina Gonzaga; 1566-1621), che gli dette due figli, il più giovane dei quali, Serafino, gli succedette come medico cittadino e del reale Istituto. Nel 1601, infatti, il Guarinoni era divenuto medico provinciale e nel 1607 consigliere personale e archiatra delle arciduchesse Maria Cristina (1574-1621) ed Eleonora (1582-1620), figlie di Carlo di Stiria (1540-1590), stabilitesi permanentemente nel reale Istituto.

Delle due figlie dell'arciduca Carlo d'Asburgo, figlio di Ferdinando I, è soprattutto la prima che ci interessa, poiché si tratta della ex moglie del principe di Transilvania Sigismondo Báthory, il cui matrimonio, durato appena quattro anni, era stato annullato nel 1599. Fra l'altro, Maria Cristina era sorella sia di Maria Maddalena (1589-1631), che dal 1608 diverrà moglie del granduca di Toscana Cosimo II de' Medici, sia dell'arciduca d'Austria Leopoldo V (1586-1632), che nel 1626 sposerà Claudia de' Medici (1604-1648), sorella di Cosimo II.

Tornando al Guarinoni, egli fu studioso poliedrico e scrittore fecondo, il quale si occupò, oltre che di medicina, anche di botanica, agiografia, storia della Chiesa, architettura e poesia. Tra il 1610 e il 1620, infatti, mettendo a frutto la sua passione per l'alpinismo, compose il primo erbario mai realizzato in Austria, raggiungendo la considerevole quota di 633 specie rappresentate.

Al 1610 risale un'opera particolare che ebbe una certa risonanza nel dibattito culturale e religioso dell'epoca. Si tratta di un immenso zibaldone: *Greuel der Verwüstung menschlichen Geschlechts* (L'orrore della rovina del genere umano, Ingolstadt), le cui tematiche dovettero essere un punto di riferimento anche per il moravo Johannes Amos Comenius (Jan Amos Komenský; 1592-1670), vescovo dell'Unione dei Fratelli Boemi. Per Comenio la medicina incontra un limite nella corruzione dell'umana natura: la scienza medica che, ad esempio, per il filosofo francese Cartesio (René Descartes; 1596-1650), è impedita solamente dalle scarse conoscenze intorno al corpo, non ha nessun potere per Comenio se non vi è nell'uomo una rigenerazione morale. La brevità della vita, dunque, è determinata dal pervertimento della natura umana, per quanto in questo abbia contribuito anche la Provvidenza divina, la quale ci ha concesso solo quel tempo che ha ritenuto sufficiente perché ci preparassimo alla vita nell'Aldilà¹¹³. Sono temi che Comenio trovava già

¹¹³ Cfr. G. Giglioni, "Malattie del corpo, dell'animo e dell'anima. Modelli di medicina nella filosofia di Comenio", in C. Ferranti (a cura di), *Johannes Amos Comenius, 1592-1992. Atti del Convegno Internazionale di Studi* (Macerata, 2-5 dicembre 1992), Quodlibet, Macerata 1998, p. 59.

esposti nella ponderosa opera del medico tridentino, dalla quale, però, ebbe anche a distaccarsi per altre questioni più strettamente religiose. Negli ultimi anni della sua vita, infatti, Comenio fece uscire ad Amsterdam un'opera intitolata *Clamores Eliae*, dal carattere profetico chiliastico, che si poneva nel solco della dottrina rosacrociana, in particolare per ciò che concerne la concezione paracelsiana dell'Elia Artista e gli influssi del pensiero di Campanella sul mondo riformato tedesco. L'opera di Comenio rimanda a un'altra, dal titolo *Antwort an die lobwürdige Bruderschaft der Theosophen vom Rosen Kreutz* (1612), dell'alchimista di Bolzano Adam Haslmayer (1655-1630)¹¹⁴, che già nel 1611 aveva scritto un'opera rimasta manoscritta: *Apologia und etliche Punct des grossen Buechs Hip. Guarinonii physici zu Hall in Tirol*, in polemica proprio con le teorie che il Guarinoni aveva espresso l'anno prima nel suo zibaldone. Con le opere di Haslmayer siamo agli albori del fenomeno rosacrociano; e se si pensa che le prime opere ascrivibili a questo movimento, i manifesti e le *Chymische Hochzeit Christiani Rosencreutz anno 1459* di Johann Valentin Andreae (1586-1654), uscirono negli anni 1614-1616, nasce il sospetto che il voluminoso zibaldone del Guarinoni, vicino alle posizioni dei gesuiti in Tirolo ed espressione del mondo cattolico della Controriforma, abbia svolto un ruolo propulsivo determinante per la genesi del movimento rosacrociano, dopo aver provocato in campo avverso una forte reazione polemica.

Ma quest'opera del Guarinoni è importante anche per un altro aspetto. Essa tramanda infatti, fra gli altri soggetti drammatici favoriti all'epoca, anche la *Leggenda di Leonzio*. Questo soggetto era particolarmente caro al teatro dei gesuiti, il quale, svolgendo il tema della *Larva mundi*, metteva in scena l'empietà che Leonzio evidenzia schernendo i morti, con l'invito all'estinto e con il banchetto funebre accompagnati dal solenne castigo, ossia quel nucleo della leggenda che rimanda alla vicenda di Don Giovanni. Ora, se la leggenda di Leonzio e i suoi sviluppi nel soggetto dongiovannesco si siano originati in Spagna, in Italia o in Germania, come vuole l'uno o l'altro degli studiosi che si sono occupati della questione¹¹⁵, non interessa al nostro studio. Ci preme soltanto rilevare che il Guarinoni, discepolo dei gesuiti a Praga e gran conoscitore della commedia italiana, svolse anche per questo risvolto un ruolo importante nelle vicende culturali dell'epoca.

Oltre all'opera di cui abbiamo trattato sopra, a testimoniare gli interessi del Guarinoni per la devozione religiosa, per la mistica e per l'agiografia, vi sono

¹¹⁴ Cfr. H. Jaumann, *Handbuch Gelehrtenkultur der Frühen Neuzeit*, Band I: *Bio-bibliographisches Repertorium*, Walter de Gruyter, Berlin 2004, pp. 332-333, s. v. *Haslmayer, Adam*.

¹¹⁵ Cfr. A. D'Ancona, "La leggenda di Leonzio", in AA. VV., *Miscellanea di studi critici edita in onore di Arturo Graf*, Istituto italiano d'arti grafiche, Bergamo 1903, pp. 621-644, in part. pp. 636-637 (= *Idem*, *Saggi di letteratura popolare*, Giusti, Livorno 1913, p. 213); A. Farinelli, *Don Giovanni*, Loescher, Torino 1896 (rist. Milano 1946), pp. 53, 303.

altre opere che egli compose in seguito. A partire dal 1617, innanzitutto, strinse una profonda amicizia col frate cappuccino e mistico Tommaso da Bergamo (1563-1632), conosciuto anche come Tommaso Acerbis de Viani o Tommaso da Olera, del quale scrisse una corposa biografia su invito del provinciale dei cappuccini del Tirolo, Remigio de Lanser de Eppan¹¹⁶. Ma furono suoi anche alcuni opuscoli sulle vite dei beati tirolesi Andreas Oxner da Rinn¹¹⁷, Simonino da Trento¹¹⁸ e di S.ta Notburga da Eben, che ebbero larga diffusione e favore fra il popolo, insieme a diverso materiale, sacre rappresentazioni e canti, che veniva utilizzato dai gesuiti tedeschi nella loro opera di evangelizzazione. Inoltre, nel 1637, applicò le sue conoscenze scientifiche alla conservazione della reliquia tridentina di S. Simonino, che versava in pessime condizioni; ma fu solo a cavallo fra gli anni Sessanta e Settanta del secolo che si trovarono i fondi necessari per il restauro del luogo in cui la reliquia era custodita¹¹⁹.

Ad ogni modo, l'opera per la quale il Guarinoni viene maggiormente ricordato è la traduzione tedesca della *Vita di S. Carlo Borromeo*, composta da Giovan Pietro Giussani (1548/1552-1623)¹²⁰, intimo coadiutore del santo, e uscita a Roma nel 1610. La *Vita* fin da subito fu aspramente criticata, ad esempio da Carlo Bascapè (1550-1615), vescovo di Novara, anch'egli amico di S. Carlo e autore di una biografia pubblicata nel 1592. Ma queste critiche, dalle quali il Giussani si difese in alcune lettere, ad esempio al cardinal Federico Borromeo (1564-1631) e a monsignor Aurelio Grattarola (1549-1615), non impe-

¹¹⁶ L'opera si intitola: *Fratris Thomae Capucini Bergamensis quaedam dicta et acta, vatidica et arcana*. Cfr. I. Guarinoni, *Detti e fatti, profezie e segreti del frate cappuccino Tommaso da Bergamo*, a cura di Daniela Marrone, Morcelliana, Brescia 2007 (rec. in "Eikasmos", XIX, Bologna 2008, p. 626; "Quaderni per la Storia dell'Università di Padova", XLI, Padova 2008, p. 284). Fra' Tommaso, come apprendiamo da una lettera che egli scrisse al Guarinoni in data 5 gennaio 1621, chiese all'amico di fargli da copista per l'opera *Concetti morali contra gli heretici*: "È scritto qui, a Viena, un tomo in quarto contro li eretici [tutto sic ...] Ma non avendo che mi copia, son privo di un gran aguto. Quanto a vostra S(igno)ria io non dubito che faresti, ma vego che non polle per le ocupacione sue [tutto sic]". Cfr. T. da Olera, *Scritti*, vol. I: *Scritti di contemplazione*, a cura di Alberto Sana, Morcelliana, Brescia 2005, pp. 11, 36, 52.

¹¹⁷ Cfr. I. Guarinoni, *Triumph Cron Marter und Grabschrift des Heilig-Unschuldigen*, s.n., Innsbruck 1642. Si vedano anche: A. Toaff, *Pasque di sangue: ebrei d'Europa e omicidi rituali*, il Mulino, Bologna 2008, p. 268; T. Calì, *La leggenda dell'ebreo assassino: percorsi di un racconto antiebraico dal Medioevo ad oggi*, Viella, Roma 2007, p. 30; M. Introvigne, *Cattolici, antisemitismo e sangue: il mito dell'omicidio rituale*, Sugar Co., Milano 2004, p. 29; G. Galasso, *Le inquisizioni cristiane e gli ebrei. Tavola rotonda nell'ambito della conferenza annuale della ricerca (Roma, 20-21 dicembre 2001)*, Accademia nazionale dei Lincei, Roma 2003, p. 481.

¹¹⁸ Cfr. P. Wilpert, *Judentum im Mittelalter*, ("Miscellanea Mediaevalia", IV), de Gruyter, Berlin 1966, p. 289 (cita: I. Guarinoni, *Sancti Simonis Tridentina medela sive narratio...*, 1638).

¹¹⁹ Cfr. I. Rogger - M. Bellabarba (a cura di), *Il Principe vescovo Johannes Hinderbach (1465-1486) fra tardo Medioevo e Umanesimo. Atti del Convegno (Trento, 2-6 ottobre 1989)*, a cura di Iginio Rogger e Marco Bellabarba, EDB, Bologna 1992, p. 470.

¹²⁰ Cfr. M. Ceresa - F. Pignatti, s. v. *Giussani (Giussano)*, *Giovan Pietro*, in "DBI", vol. LVII, Roma 2001, pp. 157-161. L'autografo della vita di S. Carlo Borromeo (1538-1584) si trova nella Biblioteca Ambrosiana di Milano (F.185 inf.).

dirono il successo dell'opera, evidente nelle numerose ristampe e traduzioni fra cui anche quella tedesca del Guarinoni (1618), il quale, da giovanissimo, aveva conosciuto S. Carlo¹²¹.

Per quanto riguarda l'architettura, il Guarinoni nel 1620 fu l'artefice dei disegni della *Karlskirche* presso l'abbazia di Volders, che era di sua proprietà e che egli donò, con atto notarile datato 1636, all'ordine dei Servi di Maria¹²².

Nel 1640, il Guarinoni tornò alla letteratura medica. Dopo essersi occupato di profilassi della peste e di esercizi ginnici, si dedicò in particolare all'enologia¹²³, lamentando l'eccessivo uso in Tirolo della gran quantità di vini prodotti da quella terra: «*tirolensia vina caute bibenda*». Egli, in un'opera uscita in quell'anno sull'antica, santa, salutare e necessaria pratica di ricorrere alla «*aquae vinique connubium*», si qualifica come «*Bacchi baculus*, proponendosi di abbattersi come «*horrida... clava*» sulla testa dei bevitori intemperanti, che il vino puro rende impudenti, stolti, porci, ribelli e traditori¹²⁴.

La vita del Guarinoni si concluse all'insegna dei più alti riconoscimenti. Nel 1647 ebbe dall'imperatore l'investitura a conte palatino *von Volderthurn*; quindi fu inviato più volte come ambasciatore a Firenze e a Roma, dove ottenne dal papa la nomina a Cavaliere dello Sperone d'Oro.

Ottavio Strada (a Rosberg). Presso la corte di Praga e nell'ambasceria guidata dal Botti in Transilvania, incontriamo un altro personaggio che aveva forti legami anche con i granduchi di Toscana. Si tratta di Ottavio Strada (1550-1612), nato a Norimberga dal più celebre Jacopo (1507-1588), un mantovano dalle eclettiche attitudini, che lasciò prove come pittore, architetto, inventore, orafo, numismatico e antiquario¹²⁵.

¹²¹ Cfr. I. Guarinoni, *In memoria aeterna erit iustus. Praelaten cron. Lebens und der gewaltigen Thaten des hl. Borromaei*, s.n., Freyburg 1618. Si vedano anche: G.P. Giussani, *Il Brancalone*, a cura di Renzo Bragantini, Salerno, Roma 1998, p. XCI; C. Marcora, "La storiografia dal 1584 al 1789", in AA. VV., *San Carlo e il suo tempo. Atti del Convegno Internazionale nel IV centenario della morte* (Milano, 21-26 maggio 1984), vol. I, Edizioni di storia e letteratura, Roma 1986, pp. 36-75, in part. p. 55.

¹²² Cfr. L. Benevolo, *The Architecture of the Renaissance*, vol. II, Routledge, London 2002, p. 653.

¹²³ Cfr. *Hydroenogamia triumphans, seu Aquae Vinique Connubium vetustum, sanctum salutare, necessarium... auctore Hippolyto Guarinonio medico...*, s.n., Oeniponti 1640.

¹²⁴ Cfr. F. Cardini, *Il vino nell'economia e nella società italiana Medioevale e Moderna. Convegno di Studi* (Greve in Chianti, 21-24 maggio 1987), Accademia economico-agraria dei Georgofili, Firenze 1988, p. 106.

¹²⁵ Cfr. S. Lawrence, *Jacopo Strada (1510-1588). Mannerist Splendor: Extravagant Designs for a Royal Table*, Serge Sorokko Gallery, San Francisco 2007; D. J. Jansen, "The Case for Jacopo Strada as an Imperial Architect Private", in L. Konečný - B. Bukovinská - E. Fučíková (eds.), *Rudolf II, Prague and the World. Papers from the International Conference* (Prague, 2-4 September, 1997), Artefactum, Praha 1998, pp. 229-235; H. Lietzmann, "War Jacopo Strada als Antiquar Rudolfs II. in Prag tätig?", in *ibidem.*, pp. 236-238; E. Fučíková - B. Bukovinská - I. Muchka, *Rodolphe II: monarque et mécène*, Cercle d'art, Paris 1990, p. 66; D. J. Jansen, "Jacopo Strada (1515-1588): Antiquario della Sacra Cesarea Maestà", in *Rudolf II and His Court*, ("Leids Kunsthistorisch Jaarboek", I), Delftsche Uitgevers Mij., Delft 1982, pp. 57-96; *Nuovo Dizionario Istorico, ovvero Storia in compendio...*, t. XIX, s.n., Bassano 1796, p. 212, s. v. *Strada* (Jacopo). Nel 1553, Iacopo Strada fece uscire a Lione l'*Epitome thesauri antiquitatum, hoc est, Imp. rom.*

Jacopo Strada, allievo di Giulio Romano (1499-1546) a Mantova, aveva lavorato a Roma, in particolare per i papi Paolo III (1534-1549) e Giulio III (1549-1555), trasferendosi quindi a Lione, città in cui, nel 1544, aveva sposato la contessa Ottilia Schenk von Rossberg. Nel frattempo, a Norimberga, era entrato in amicizia col ricchissimo mercante augustano Hans Jacob Fugger (1516-1557), suo primo patrono, attraverso il quale aveva conosciuto il duca di Baviera Alberto V, frequentandone la corte a Monaco. Infine si era trasferito a Vienna per dedicarsi, fra il 1558/1560 e il 1579, all'arricchimento delle collezioni numismatiche degli imperatori Ferdinando I, Massimiliano II e Rodolfo II, svolgendo anche le funzioni di architetto, per l'Hofburg e per il castello di Neugebäude, e di gentiluomo di corte¹²⁶.

Negli anni 1566-1568 e poi nel 1575, lo Strada si era recato a Venezia almeno due volte, per trattare l'acquisto di alcune collezioni d'arte, a nostra conoscenza quelle lasciate da Gabriele Vendramin († 1552) e dal doge Pietro Loredan (1482-1570), e qui era stato ritratto da Tiziano (1480/1485-1576), mentre il ritratto del figlio Ottavio fu dipinto dal Tintoretto (1518-1594), col quale Ottavio ebbe rapporti anche in seguito¹²⁷.

orientalium et occidentalium iconum, ex antiquis numismatibus quam fidelissime deliniatarum, ossia l'opera conosciuta per aver tramandato le immagini di tutti gli Imperatori dell'Antichità. Della sua attività di inventore si ricorda l'opera: *Disseins artificiaux de toute sorte de Machines, Moulins a vent, Moulins à cau, à cheval, à la main, et autres*, par Octave Strada à Rosberg, Francfort 1617-1681 (l'Ottavio Strada menzionato nel titolo di quest'opera è il nipote di Iacopo, di professione stampatore, non il figlio. Cfr. A. Comolli, *Bibliografia storico-critica dell'architettura civile ed arti subalterne*, vol. III, parte I, cl. II, s.n., Roma 1791, p. 278-279).

¹²⁶ Cfr. M. A. Meadow, "Merchants and Marvels. Hans Jacob Fugger and the Origins of the Wunderkammer", in P. H. Smith - P. Findlen (ed.), *Merchants and Marvels. Commerce, Science, and Art in Early Modern Europe*, Routledge, New York 2002, pp. 182-200, in part. pp. 190 ss.

¹²⁷ Cfr. M. Falomir (ed.), *Tintoretto*, P. Holberton, Madrid-London-Seattle 2007, pp. 339, 346; L. Konečný, "Emblematics, Agriculture and Mythography in The Origin of the Milky Way by Jacopo Tintoretto", in W. Harms - D. Peil (Hrsg.), *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik. Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies = Multivalence and Multifunctionality of the Emblem, Proceedings of the 5th International Conference of the Society for Emblem Studies*, ("Mikrokosmos", LXV), vol. I, Peter Lang, Frankfurt am Main etc., 2002, pp. 255-268, in part. p. 267 n. 24; T. Nichols (ed.), *Tintoretto: Tradition and Identity*, Reaktion Books, London 1999, p. 8; A. J. Martin, "Jacopo Tintoretto: dipinti per committenti tedeschi", in P. Rossi - L. Puppi (a cura di), *Jacopo Tintoretto nel quarto centenario della morte. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Venezia, 24-26 novembre 1994)*, ("Quaderni di Venezia, Arti", III), Il poligrafo, Padova 1996, pp. 97-100, in part. p. 99; *Jacopo Tintoretto. Ritratti*, (Venezia, Gallerie dell'Accademia, 25 marzo-10 luglio 1994; Wien, Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie, 31 luglio-30 ottobre 1994), s.n., Milano 1994, pp. 28-29, 136; P. Watson, *Wisdom and Strength. The Biography of a Renaissance Masterpiece*, Doubleday, New York 1989, pp. 34 ss.; *L'opera completa del Tintoretto*, presentazione di Carlo Bernari, apparati critici e filologici di Pierluigi De Vecchi, Rizzoli, Milano 1978, pp. 1570, 1583. Il ritratto di Iacopo Strada, che oggi si trova al Kunsthistorisches Museum di Vienna, fu copiato un secolo dopo dal pittore fiammingo David Teniers il Giovane (1610-1690). Il ritratto di Ottavio, invece, è conservato nel Rijksmuseum di Amsterdam. Cfr. R.-M. Hagen - R. Hagen, *What Great Paintings Say*, vol. I, by, Taschen, Köln 2003, pp. 191-193 (Ottavio), 263 (Iacopo).

Nel 1575, Jacopo Strada pubblicò a Francoforte il settimo libro sull'architettura di Sebastiano Serlio (1475-1554), il quale a Lione, poco prima della morte, avrebbe consegnato il libro manoscritto allo Strada, secondo quanto quest'ultimo riferisce¹²⁸.

Un problema, di non lieve importanza, è costituito dalla ambiguità confessionale di Jacopo Strada. In una lettera a Iacopo Dani (1530-1598), allora segretario del granduca di Toscana Francesco I, lo Strada ribadiva la sua fedeltà alla Chiesa di Roma, ma dieci anni prima, nel 1567, era stato collegato dall'Inquisizione, a Mantova, con un gruppo di donne accusate di eresia; e due anni dopo, nel suo viaggio in Italia, aveva evitato il territorio della sua città. Anche in seguito, quando si trovava in Baviera, rimase in contatto con il senese Mino Celsi (1514-1576) e col napoletano Giovanni Bernardino Bonifacio (1517-1597), fuggiti entrambi dall'Italia per motivi religiosi; finché, nel 1581, l'Inquisizione ordinò di bruciarlo in effigie nella città di Mantova.

Finora non era chiaro alla storiografia il motivo per cui Jacopo Strada fosse incorso nelle ire dell'Inquisizione; ma la scoperta di un documento, nell'Archivio di Stato di Mantova¹²⁹, permette di far luce sulla vicenda:

Noi Marco Gonzaga... e fra Giulio Doffi... Essendo stato grandemente indiciato d'heresia Jacomo Strada cittadino mantovano in questo santo Ufficio, però per non venir meno al debito nostro fu da noi contro esso giudicialmente formato processo [f. 166^v] dichiariamo... contumace, disobbediente, rebelle, et convinto di quanto è stato imputato... et come convinto contumace e pertinace esser incorso in tutte le pene che a simili delinquenti... (ff. 166-167^v).

Lo stesso dicasi del figlio Paolo:

Noi Marco Gonzaga... e fra Giulio Doffi... Essendo stato gravemente indiciato d'heresia Paolo figlio di Jacomo Strada cittadino mantovano... e poi chiamato e citato con termini giuridici sotto pena di scomunicazione per dover comparire personalmente avanti noi a rispondere quanto egli sentissi delle cose et articoli di santa fede, et detta citatione di nostro ordine fu affissa alle Porte et luogho publici et consueti della città di Mantova [f. 165] dichiariamo il detto Paolo... come presente esser heretico contumace, disobbediente, rebelle et convinto di quanto è stato imputato d'heresia... che a detta corte sia consegnata et data la sua statua, acciò che si faccia quella dimostratione che le leggi e la giustitia ricerchano (ff. 164-165^v).

¹²⁸ Cfr. D.J. Jansen, "Le rôle de Strada comme éditeur du Settimo Libro de Serlio", in a cura di S. Deswarte-Rosa (ed.), *Sebastiano Serlio à Lyon. Architecture et imprimerie*, 4 voll., vol. I: *Le traité d'architecture de Sebastiano Serlio une grande entreprise éditoriale au XVIe siècle*, Mémoire active, Lyon 2004, pp. 177 ss.; C. Thoenes, *Sebastiano Serlio*, Electa, Milano 1989, pp. 103, 212 ss.; M. Nan Rosenfeld (ed.), *Serlio on Domestic Architecture. Sebastiano Serlio*, Architectural History Foundation, New York 1978, p. 6.

¹²⁹ Cfr. ms. 1226, rullino 9, vol. III: *Sentenze e abiure 1581-1582*, Cini bobina 16 m. f. 6 (4 giugno 1581).

Comunque, è assai probabile che Jacopo Strada avesse poco interesse per le questioni confessionali come tali; egli invitava nel suo sfarzoso palazzo di Vienna, costruito all'italiana, ogni genere di persona, a condizione che l'invitato apportasse alla conversazione un dotto contributo, come confessa in un'altra lettera da lui scritta ancora al Dami: «huomini dottissimi, li quali, oltre alla lingua italiana che parlano, sonno poi nelle scienze et facultà consumatissimi».

Questi uomini dotti, poi, potevano trovare nel suo palazzo una ricca biblioteca, una ricchissima collezione numismatica e uno studio delle antichità et pitture locupletissime». Ed è probabile, dunque, che la letteratura religiosa appassionasse il padrone di casa in quanto erudizione, giacché troviamo la sua biblioteca fornitissima di Padri della Chiesa, sia latini che greci, e questo connubio è ben simboleggiato dal fatto che egli si interessasse agli Atti del Concilio di Firenze (1439), col quale le Chiese latina e greca avevano tentato la riconciliazione. Nella sua biblioteca vediamo rappresentati Tommaso d'Aquino ed Erasmo da Rotterdam, come anche Lutero e Melantone, un'altra riconciliazione all'insegna di un erudito sincretismo; epperò non mancano neppure i testi dell'occultismo allora in voga¹³⁰. E, del resto, è questa la caratteristica più spiccata degli umanisti della fine del XVI secolo: l'eclettismo, di cui anche lo Strada era un campione.

Ci siamo dilungati sulle vicende di Jacopo Strada poiché il figlio Ottavio è intimamente connesso con l'attività dell'illustre padre. Ottavio, infatti, oltre a seguire in generale le orme di Jacopo presso la corte imperiale, aveva collaborato assai da vicino alle imprese del genitore; ad esempio fu suo assistente nei lavori dell'Hofburg, oppure gli fornì un prezioso contributo per il castello di Neugebäude, recandogli da Costantinopoli i disegni delle antichità là ancora esistenti: «Mio figliolo m'ha portato da Constantinopoli ultimamente tutte l'Antichità, che sono in quella nobile Città in disegno, con tutti gli edifici antichi e moderni»¹³¹.

Dedicarsi all'attività di antiquario, come il padre, significò per il giovane Ottavio intraprendere viaggi in Germania, in Italia e in Francia, oltre che a Costantinopoli, come del resto era capitato al fratello maggiore Paolo, che era poi divenuto nel 1568 canonico della cattedrale di Mantova. Ottavio aveva accompagnato il padre nei suoi viaggi in Italia, compresa Venezia come sappiamo, e nel 1567, appena sedicenne, si era recato al suo posto a Mantova poiché Jacopo, rimasto a Verona, temeva le persecuzioni dell'Inquisizione.

¹³⁰ Cfr. H. Louthan, *The Quest for Compromise. Peacemakers in Counter-Reformation Vienna*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, pp. 24-48 (*Jacopo Strada and the Transformation of the Imperial Court*), pp. 124-126, *passim*.

¹³¹ *Ibidem.*, p. 45 n. 66 (cita: *Il Settimo Libro d'Architettura di Sebastiano Serlio*, Frankfurt 1575).

Persecuzioni che poi sarebbero sfociate, nel 1581, nel già menzionato *auto-da-fé* in cui fu bruciata non solo l'effigie di Jacopo, ma anche quella di Paolo, il figlio canonico, mentre Ottavio rimase sempre escluso dalle accuse. Nel 1569, poi, Ottavio si recò a Milano per conto del duca Alberto, con l'incarico di redigere un inventario della collezione di medaglie appartenute a Giulio Calestano. Sono gli anni della collaborazione col Fugger, il quale, addirittura, teme l'astuzia dimostrata da Ottavio negli affari.

E comunque pare che neppure la collaborazione fra padre e figlio fosse idilliaca. Anzi, il fatto che Ottavio, via via, sostituisse il padre in tutte le sue funzioni a corte, può essere interpretato in una luce del tutto diversa. L'*escalation* di Ottavio era iniziata nel 1576, quando l'imperatore Rodolfo II lo aveva proposto per il canonicato di Bamberg e Passau: e del resto Ottavio era rimasto e sembrerà rimanere sempre, anche in seguito, un fedele seguace della Chiesa cattolica. L'anno dopo, Ottavio era entrato a corte col titolo di *Hofdiener*. Quando, poi, Rodolfo trasferì definitivamente la corte a Praga, Ottavio seguì l'imperatore in Boemia con le funzioni che un tempo erano state quelle del padre. Ed ecco, nel 1584, il colpo di scena: Ottavio venne definitivamente diseredato dal padre Jacopo, che l'accusò di aver attentato alla sua vita dopo aver cercato di derubarlo¹³².

¹³² Cfr. S. Cavazza, "Praga e le corti tedesche all'epoca di Alessandro Orologio", in F. Colussi (a cura di), *op. cit.*, pp. 35-60, in part. p. 50; S. Giordano, *Una nuova lettura dell'allegorismo cinquecentesco: Igne natura renovatur integra, dal chaos alla redenzione in Giulio Romano*, Bardi, Roma 2007, p. 527; S. Coffin - E. Lupton - D. Goldstein (eds.), *Feeding Desire: Design and the Tools of the Table, 1500-2005*, Assouline, New York 2006, pp. 38, 271; A. Spiriti (a cura di), *Daniele Crespi: un grande pittore del Seicento lombardo*, Silvana, Cinisello Balsamo 2006, p. 105; P. H. Marshall, *The Magic Circle of Rudolf II: Alchemy and Astrology in Renaissance Prague*, Walker&Co., New York 2006, pp. 15, 58-59, 163, 202; S. Marcon, *Un album amicorum e il veneziano Angelo Badoer a Praga nel 1581*, in "Studi Veneziani", XLVI (2003), pp. 301-311, in part. p. 310; Z. Hojda - J. Kašparová (a cura di), *Bohemia-Italia. Češi ve Vlaších a Vlaši v Praze, 1600-2000 = I Cechi in Italia e gli Italiani a Praga, 1600-2000*, Národní knihovna ČR, Praha 2000, p. 76; M. Khanoussi - P. Ruggeri - C. Vismara (a cura di), *L'Africa romana. Geografi, viaggiatori, militari nel Maghreb: alle origini dell'archeologia nel nord Africa. Atti del XIII Convegno di Studio (Djerba, 10-13 dicembre 1998)*, 2 voll., Carocci, Roma 2000, *passim*; A. Pavel - F. Honzák, *Kdo byl kdo v našich dějinách do roku 1918*, Libri, Praha 1999, pp. 386, 557; I. Massabò Ricci, *Blu, rosso e oro: segni e colori dell'araldica in carte, codici e oggetti d'arte*, Electa, Milano 1998, p. 65; E. Fučíková (a cura di), *Capolavori della pittura veneta dal Castello di Praga*, con scritti di Sergio Marinelli, Paola Marini, Electa, Milano 1994, pp. 14-15, 24, 50; W. Griswold - L. Wolk-Simon, *Sixteenth-Century Italian Drawings in New York Collections*, Metropolitan Museum of Art, New York 1994, p. 68; P. Sanvito, "Collezionismo imperiale e collezionismo a Sabbioneta. L'influenza del modello asburgico", in U. Bazzotti - D. Ferrari - C. Mozzarelli (a cura di), *Vespasiano Gonzaga e il ducato di Sabbioneta. Atti del Convegno (Sabbioneta-Mantova, 12-13 ottobre 1991)*, Publi-Paolini, Mantova 1993, pp. 181-206, in part. pp. 191-192; I. O'Dell, *Jost Ammans "Mummereyen" für Ottavio Strada*, in "Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte", XLVII (1990), pp. 244-251; S. Cynarski (ed.), *Commentationes historicae: Almae matri Studiorum Bononiensis novem saecula feliciter celebranti ab Universitate Iagellonica Cracoviensi oblatae*, Universitas Iagellonica, Warszawa 1988, p. 148; A. Vander Boom, "Tra Principi e Imprese: The Life and Works of Ottavio Strada", in *Prag um 1600: Beiträge zur Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II*, Kunsthistorisches Museum, Freren 1988, pp. 19-23; D. J. Jansen, "Example and Examples: The

Ottavio si insediò talmente bene a corte che una sua figlia, di nome Caterina (secondo P.H. Marshall, R.J.W. Evans; Anna Maria?, secondo A. Cavazza), fu almeno per diciassette anni l'amante di Rodolfo II, al quale dette sei o otto figli, dei quali il più celebre fu quello chiamato Don Giulio, sofferente di disturbi mentali.

A corte, come abbiamo detto, Ottavio seguì le orme del padre, essendo meglio pagato di lui, per quanto svolgesse le stesse mansioni di antiquario: si dedicò, pertanto, alla pubblicazione di opere cui già il padre aveva dato il suo apporto: i *Symbola divina et humana pontificum, imperatorum, regum* (Praga 1601-1603), un'opera le cui imprese, illustrate da Aegidius Sadeler (ca. 1570-1629) e commentate da Jacobus Typotius (1540-1601) e Anselmus de Boodt (1550-1632), furono raccolte da padre e figlio a partire dal 1585¹³³; e il *Libro de' disegni per far Vasella di Argento et Oro* (1597; Frankfurt am Main 1615), da cui risulta un'attività di Ottavio anche come disegnatore¹³⁴.

Come aveva fatto Jacopo, anche Ottavio mantenne, con maggiore insistenza, rapporti strettissimi con i granduchi di Toscana e con la loro corte. Nutrito è il rapporto epistolare concernente le opere cui lo Strada stava attendendo, in particolare i *Symbola*, che egli provvide a inviare ai granduchi appena i volumi furono completati¹³⁵. A questo riguardo, merita riportare una lettera, a mia conoscenza mai pubblicata prima, che il granduca Francesco I inviò da Firenze allo Strada a Praga, in data 29 maggio 1586:

...I due libri d'imprese [i *Symbola*] mi sono stati molto accetti, et perché ella è materia et fatica piacevole et perché veggo con quanto affetto vi siate mosso ad inviarmeli... Bene è vero che una così fatta raccolta sarebbe stata molto più

Potential Influence of Jacopo Strada on the Development of Rudolphine Art", in *ibidem.*, pp. 132-146; T. DaCosta Kaufmann, *L'école de Prague: la peinture à la cour de Rodolphe II*, Flammarion, Paris 1985, pp. 36, 151; B. Bukovinská - E. Fučíková - L. Konečný, *Zeichnungen von Giulio Romano und seiner Werkstatt in einen vergessenen Sammelband in Prag*, in "Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien", LXXX = n. s., XLIV (1984), pp. 61-186, in part. pp. 63 ss.; R. J. W. Evans, *Rudolf II and His World. A Study in Intellectual History, 1576-1612*, Clarendon Press, Oxford 1984, pp. 58, 129, 154; T. DaCosta Kaufmann, *Variations on the Imperial Theme in the Age of Maximilian II and Rudolf II*, Garland, New York 1978, pp. 61 ss.; *Austria and the Habsburgs: a Chronological Catalogue of Books, Documents, Letters, etc.*, Maggs, London 1961, pp. XVI, 46-47; J. Svátek, *Stradové z Rosberga*, in "Sborník Historický", I (1983), pp. 328-345.

¹³³ Cfr. E. Fučíková, *Einige Erwägungen zum Werk des Jacopo und Ottavio Strada*, in *Rudolf II and His Court*, cit., pp. 339-353.

¹³⁴ Cfr. *L'album fiorentino dei disegni artificiali raccolti da Jacopo e Ottavio Strada*, per cura di Vittorio Marchis e Luisa Dolza, con saggi introduttivi di T. DaCosta Kaufmann, D. J. Jansen, Edizioni dell'Elefante, Roma 2002; A. Petrioli Tofani - S. Prosperi Valenti Rodinò - G. C. Sciolla (a cura di), *Il disegno. Le collezioni pubbliche italiane*, Silvana, Torino 1994, p. 103; W. L. Strauss - T. Felker (eds.), *Drawings Defined*, with a Preface and Commentary by Konrad Oberhuber, Abaris Books, New York 1987, p. 217; J. F. Hayward, *Ottavio Strada and the Goldsmiths' Designs of Giulio Romano*, in "The Burlington Magazine", vol. CXII, nr. 802 (Jan., 1970), pp. 10-14.

¹³⁵ Cfr. D. J. Jansen, *Antiquarian Drawings and Prints as Collector's Items*, in "Journal of the History of Collections", VI, 2 (1994), pp. 181-187, in part. pp. 184 ss.

delettevole, et grata, se quei corpi et motti havessino havuto con esso loro una spiritosa dichiarazione dei significati loro, et dei concetti, et fini, che hebbero quelli huomini illustri in ellegersi quelle imprese...¹³⁶.

A cui lo Strada rispose, il 15 luglio, con una lettera che già da tempo è stata pubblicata:

Ho inteso con molto mio contento come li miei libri sonno stati grati a Vostra Altezza Serenissima. Ben è vero che una cosiffatta raccolta sarebbe stata molto più delettevole e grata se quei corpi e motti avessino avuto con esso loro una spiritosa dichiarazione de' i significati loro. Ma Vostra Altezza Serenissima potrà considerare che a me saria stato impossibile essendo molte imprese le quali i principi istessi non hanno voluto che la significazione de esse ognuno intendesse e se bene di alcuni avesse potuto mettere la dichiarazione e non a tutti, la opera saria stata confusa¹³⁷.

A questa data, dunque, risale il dono dei due libri dei *Symbola* che lo Strada fece ai granduchi di Toscana. L'invio di volumi appartenenti ad altre opere continuò negli anni successivi; così, ad esempio, in una lettera di ringraziamento di Ferdinando I del 25 marzo 1588:

Ho ricevuti li libri di medaglie et imprese che mi avete mandati e gradendovegli come fatica vostra molto virtuosa, ho commesso al mio segretario costi [Curzio Picchena (1554-1626), segretario della legazione medicea alla corte imperiale (1584-1590)] che ve ne dia un piccol segno e che sopra tutto vi assicuri che potete e dovete confidare in me¹³⁸.

Ma i rapporti fra Ottavio e la corte medicea assunsero le vesti, per così dire, della committenza. Alludo, ad esempio, al reperimento del libro coi disegni del Dürer, che dovevano integrare la collezione fiorentina e che Ottavio ricercò invano, per la sua rarità, sulle piazze di Praga, Norimberga e in altri luoghi, prima di proporre da Vienna (28 agosto 1589), a Belisario Vinta, l'invio a Firenze di un simile libro appartenuto al padre Jacopo:

...Ora se io sapessi che Sua Altezza suo padrone avesse desiderio de aver un simil libro, io me ne ritrovo ora uno che ereditai del Studio di mio padre, el qual teneva per una gioia... Vostra Signoria molto Illustre potrà avisar Sua Altezza, avendo voglia d'esso, gli mandaria subito e desideraria più presto che Sua Altezza l'abbia che altri, essendo qui tanti Signori et a Praga che mel domandino, voglio in prima aspetar el aviso suo...¹³⁹.

¹³⁶ Cfr. ASF, MP, 269, f. 63.

¹³⁷ Cfr. P. Barocchi – G. Gaeta Bertelà, *Collezionismo mediceo. Cosimo I, Francesco I e il Cardinale Ferdinando: documenti 1540-1587*, Panini, Modena 1993, p. 285 (cita: ASF, MP, 782, f. 283).

¹³⁸ Cfr. P. Barocchi – G. Gaeta Bertelà, *Collezionismo mediceo e storia artistica*, cit., pp. 348 ss. Il Picchena, protetto di Belisario Vinta cui succedette alla carica di Segretario di Stato, è menzionato anche nella lettera dello Strada del 28 agosto 1589, che citiamo di seguito.

¹³⁹ *Ibidem.*, p. 350. Si veda, in aggiunta: M. Fileti Mazza, *op. cit.*, p. 2.

Ma pochi mesi dopo, il 1 gennaio 1590, Ottavio scrive a Marcello Accolti, segretario del granduca, il quale ha richiesto tutti i volumi della *Continuata series et historia omnium romanorum imperatorum*:

Ho riceputo la sua che Vostra Signoria Illustrissima me scrivi delli XI di novembre et inteso come Sua Altezza ha vista l'opera mia della Series e come desideraria aver la continuazione insino alla fine. Aviso Vostra Signoria molto Illustre come mi ritrovo mal disposto per tutto il anno passato et ho patito grandissime malatie et ho speso passa 8 cento taleri in volerme far curar e mantenuto del continuo medici...¹⁴⁰.

Insomma, lo Strada pretende quel riconoscimento in denaro che, già in precedenza, il granduca aveva elargito. Pochi giorni dopo, il 15 gennaio, un'altra richiesta è arrivata a Praga da Firenze:

...che debbo inviare costì gli disegni de quelli eccellenti pittori et scultori che nel tempo antico fiorebano in Italia... cusì mando a V. A. quelli che qui meglio ritrovo, che sono pezzi 240 fra grandi et piccoli, et del precio me remetto a V. Altezza: tutto quello che me darà accetterò in gratia, et così gli fo un presente. Questa state spero di andarmene a Vienna, dove mi ritrovo altri disegni a mano delli sopradetti maestri et valenthomini, fra li quali sonno molte belle historie et inventioni; desiderando allora V. A. S. di vederle, gli ne mandarò. Mi ritrovo un libro di mane [sic] di Iulio Romano, dove in esso non ci è altro solum inventioni stravagante, per far una credenza de un gran Principe, cosa molto bella da vedere...¹⁴¹.

Un'altra allusione alla collezione granducale di disegni allora in formazione. Intanto, il 17 giugno dello stesso anno, apprendiamo che tre libri della *Continuata series* sono già arrivati a Firenze, mentre il quarto e il quinto verranno spediti dallo Strada la settimana successiva, com'egli scrive da Vienna al Vinta, dopo che sarà compiuta «l'opera della remunerazione»:

Quanto alli miei libri della Series che ò mandato a Sua Altezza, bisognandomi aspettare insin'a tanto che habbia finito l'opera della remunerazione, poi che no(n) posso far altro, patientia, seguitarò il restante, mandarò la proxima settimana il quarto libro, et saria finito sin hora il quinto, se no(n) fosse stato sforzato p(er) la mia lite che tengo qui a Vienna contro mio fratello, di partirmene di Prag(a) p(er) qui...¹⁴².

Lettera dalla quale apprendiamo anche di una lite giudiziaria pendente a Praga fra Ottavio e il fratello Paolo. Il 1 novembre, poi, ritorna l'offerta dei disegni del Dürer:

¹⁴⁰ Cfr. P. Barocchi – G. Gaeta Bertelà, *Collezionismo medico e storia artistica*, cit., p. 393.

¹⁴¹ Cfr. *Carteggio inedito d'artisti dei secoli XIV, XV, XVI*, pubblicato ed illustrato con documenti pure inediti dal dott. Giovanni Gaye, con facsimile, t. III, Molini, Firenze 1840, p. 512. Da una lettera del 10 aprile 1590 si ricava che i disegni, pagati dal padre 300 scudi d'oro, erano copie.

¹⁴² Cfr. A. Vander Boom, *op. cit.*, p. 22 n. 25.

...dui libri grandi legati con ori, in carta mediana, in el uno sonno la maggior parte delli disegni stampati di quel valenthuomo Alberto Durero, cusì quelli in rame come quelli in legno, et sonno da 216 pezzi, et tutti sono delle prime stampe. Nel altro libro sonno da 300 pezzi di disegni di quelli maestri antichi, come di Michelangelo, Raphael Urbino, Franciscano Parmesano, Iulio Romano, Luca d'Holanda, et altri gran valenthuomini, non trovandoli per questi tempi più di comprar simil cose. Ci è ancora il porton di Alberto Durero, dove suso sonno i fatti di Maximiliano I Imperadore. Un altro libro fatto a mano, in el qual ci sonno da 300 pezzi di disegni di quei valenthuomini et loro proprio mani, come di sopra sonno nominati. Un altro libro, in el qual è disegnato di mia mano la genalogia della casa de Austria con li loro retratti, arme et imprese, mai per avanti fatto da nisuno...¹⁴³.

Un'altra allusione alla collezione fiorentina e alla *Genealogia et Series Austriae Ducum, Archiducum, Regum et Imperatorum...* (Francofurti 1629).

I due libri dei *Symbola* raggiunsero anche Alberico I Cybo Malaspina (1534-1623), principe di Massa e Carrara (1568), il quale in una lettera che inviò il 24 febbraio 1594 allo Strada, allora a Praga, non si dilunga certo nelle lodi dell'opera:

Ricevei dal Signor Dottor Massa i dui libri che l'è piaciuto mandarmi che in vero sono galanti et m'hanno gustato assai se bene buona parte di dette imprese sono nel Ruscelli in stampa. Ho però visto che ci sono alcuni errori che non so come emendarli essendo i libri scritti e dipinti a mano molto gentilmente... che veramente se il libro non si stampa saria in guastarlo con l'emendarlo, che tutto ho voluto dirle perché sappia quello che passa, se ben forse mi risolverò di farlo stampare. In quanto ai 60 scudi conforme all'ordine suo si son pagati al detto Massa. Circa al particolar poi di quei libri che ho visto segnati nella lista che mandai e ch'ella dice d'havere nella sua libreria mi farà molto piacere che quanto prima io sappia di poterli havere poichè qualla sua lite che dice dovria pur finire un giorno, che perciò la prego a sollecitare quanto prima detta resolutione...¹⁴⁴.

Ancora dunque, a detta dello Strada, continuava la famosa lite giudiziaria col fratello Paolo, di cui avevamo notizia fin dal 1590. Lo Strada teneva sulla corda i suoi clienti, i Medici e in questo caso il principe di Massa, per ottenere il miglior ricavo dalle sue vendite. Trapelano così, dalla lettera del Cybo, l'astuzia e il fiuto per il commercio che il Fugger attribuiva a Ottavio fin già dall'adolescenza.

Nella sua permanenza a corte, è comprensibile che lo Strada frequentasse quei personaggi che poi, nel 1593, avrebbero accompagnato il Botti in Transilvania. In particolare, pare che Ottavio avesse amicizie fra i musicisti della corte imperiale. Lo dimostra una lettera che il madrigalista fiammingo Filippo di Monte (1521-1603), vicino agli ambienti musicali italiani e in particolare alla corte

¹⁴³ Cfr. *Carteggio inedito*, cit., p. 513.

¹⁴⁴ Cfr. T. Sterneck, *K objektivitě berních přiznání z předbělohorské Moravy na příkladu královských měst v brněnském berním kraji*, in "Folia Historica Bohemica", XXI (2005), pp. 83-110, in part. p. 98 (cita: Archivio di Stato di Massa, *Copialettere di Alberico I*, b. 271, n. 194).

granduca¹⁴⁵, scrisse da Praga il 25 giugno 1591 a Belisario Vinta, che pare fosse tornato da tempo a Firenze dopo un soggiorno in Boemia:

So che V. S. si meraviglierà in veder questa mia, dopo tanto tempo ch'ella si parte di questa corte... Desiderando molto di far servitio a un mio cordialissimo amico [Ottavio Strada], ho preso ardire con tutto l'animo di ricorrere a V. S. et pregarla come la prego con tutto l'animo di favorirlo presso quel reverendissimo nuntio conforme alla informatione qui giunta...¹⁴⁶.

Il tono della lettera è piuttosto di reticenza. Il "cordialissimo amico", a detta del Kirkendale, è lo Strada. Chi sia il nunzio apostolico possiamo desumerlo dal fatto che, fra il 1592 e il 1598, troviamo a Praga con questa funzione il vescovo di Novara e Cremona Cesare Speciano (1539-1607)¹⁴⁷. Questi, in una lettera del luglio 1597 inviata da Praga al cardinal Cinzio Passeri Aldobrandini (1551-1610)¹⁴⁸, nomina per nostra fortuna Simone Genga e il declino della sua fortuna presso la corte transilvana.

Ottavio Miseroni. L'ultimo componente, a nostra conoscenza, dell'ambasceria guidata dal Botti in Transilvania è l'intagliatore milanese Ottavio Miseroni (1567-1624)¹⁴⁹.

Nella seconda metà del XVI secolo, l'attività di incisione delle pietre preziose si svolgeva, in Italia, principalmente fra Firenze e Milano¹⁵⁰. Ma gli

¹⁴⁵ Cfr. F. Bugani, "Il Canzoniere petrarchesco nel Secondo libro di madrigali a sei voci di Filippo di Monte (1569)", in C. Luzzi et alii (a cura di), *Archivio Digitale "Petrarca in Musica"*, 2006 (www.unisi.it/tidc/petrarca/ad_documenti.htm); M. L. Marshall, *The Poetry of Monte's Madrigals*, in "Early Music", XXXIV, 2 (May 2006), pp. 292-293; P. Bergquist, *Philipp de Monte (1521-1603)*, in "Music and Letters", LXXXVI, 1 (2005), pp. 106-109; L. Luzzaschi, *Complete Unaccompanied Madrigals*, Part II: "Il quarto libro de' madrigali a cinque voci" (Ferrara, 1594) and *Madrigals Published Only in Anthologies, 1583-1604*, ed. by Anthony Newcomb, A-R Editions, Middleton 2004, pp. XXIII, 139, 163; C. Luzzi, *Poesia e musica nei madrigali a cinque voci di Filippo di Monte (1580-1595)*, Olschki, Firenze 2003; R. Lindell, "Philippe de Monte", in *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Grove, London 2001; H. M. Brown - L. K. Stein, *Music in the Renaissance*, Prentice Hall, New Jersey 1999, p. 286; B. Mann, *The Secular Madrigals of Filippo di Monte: 1521-1603*, UMI Research Press, Michigan 1983; G. Reese, *Music in the Renaissance*, Dent, New York 1959, pp. 287, 702. Fra gli studenti di Filippo di Monte troviamo anche il padovano Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601), che fu mentore di Galileo Galilei e che raccolse una ricca collezione di volumi oggi conservati presso la Biblioteca Ambrosiana di Milano.

¹⁴⁶ Cfr. W. Kirkendale, *Emilio de' Cavalieri "gentiluomo romano". His Life and Letters, His Role as Superintendent of All the Arts at the Medici Court, and His Musical Compositions*, Olschki, Firenze 2001, pp. 96, 337.

¹⁴⁷ Cfr. A. Pazderová, "La Boemia multiconfessionale e la nunziatura di Cesare Speciano a Praga", in R. Bösel - G. Klingenstein - A. Koller (a cura di), *Kaiserhof - Papsthof (16.-18. Jahrhundert)*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2006, pp. 25-32.

¹⁴⁸ Cfr. N. Mosconi (a cura di), *La nunziatura di Praga di Cesare Speciano (1592-1598) nelle carte inedite vaticane e ambrosiane*, vol. V, Morcelliana, Brescia 1967, p. 66.

¹⁴⁹ Cfr. H. Kaye, *op.cit.*, p. 43 (Matteo Botti), pp. 60-61 (Ottavio Miseroni).

¹⁵⁰ Cfr. S. Minis, "Caspar Lehmann: glasgraveur aan het hof van Rudolf II", in *Rudolf II and His Court*, cit., pp. 191-199, in part. p. 195; C. W. Fock, "Pietre Dure Work at the Court of Prague. Some Relations with Florence", in *ibidem*, pp. 259-269, in part. pp. 261-263. Si vedano anche: B. Marx (Hrsg.), *Elbflorenz. Italienische Präsenz in Dresden 16.-19. Jahrhundert*, Verlag der Kunst, Amsterdam-Dresden 2000, pp. 77-78; E. Fučíková - B. Bukovinská - I. Muchka, *op. cit.*, pp. 162, 166, 187; L. Konečný - B. Bukovinská - I. Muchka, *op. cit.*, *passim*.

artisti fiorentini e milanesi, già alla fine del Cinquecento, cominciarono ad avere come punto di riferimento la corte imperiale, a Praga, sia per destinarvi lavori su commissione, sia per impiantarvi stabilmente la propria attività. Fra i più rinomati, spiccano il fiorentino Giovanni Castrucci e i fratelli Girolamo (Ieronimo) e Gasparo (ca. 1518-1573) Miseroni¹⁵¹, che già fra gli anni Sessanta e Settanta del Cinquecento lavoravano per i granduchi Cosimo I e Francesco I (come risulta da alcune elette conservate nell'ASF), per la regina di Francia Caterina de' Medici (1519-1589) e per l'imperatore Massimiliano II.

Ma soprattutto, fra i Miseroni, spiccò il figlio di Girolamo, Ottavio, che si trasferì a Praga nel 1588 insieme con i fratelli Aurelio e Alessandro. I tre erano raggiunti talvolta dal fratellastro Giovanni Ambrogio (1551/1552-1616), il quale, a Milano, aveva il titolo di *Capo della casa*, pur continuando a percepire uno stipendio anche in Boemia¹⁵². Presso la corte di Praga, dove già operavano gli Strada e il pittore milanese Giuseppe Arcimboldi (1526-1593), Ottavio Miseroni ottenne un ingaggio in data 23 dicembre 1589 (ma con salario retrodatato all'inizio del 1588) e qui lavorò, fino alla morte, quasi esclusivamente a servizio degli imperatori, per i quali, nella fabbrica di Bubeneč, realizzò opere che oggi sono in gran parte conservate presso il *Kunsthistorisches Museum* di Vienna.

Si tratta per lo più di vasi e coppe in pietre dure, montati con oro e gemme (grazie alla proficua collaborazione dell'orefice Jan Vermeyen [*ante* 1559-1606]), che raffigurano conchiglie, animali, mascheroni, oppure anche di reliquiari, di "commessi" o di cammei recanti le effigi di Cristo, della Vergine, degli Asburgo, di Cleopatra ecc., oltre che di un ritratto di Rodolfo II¹⁵³.

¹⁵¹ Cfr. A. M. Ghisalberti, s. v. *Miseroni*, in "DBI", vol. XXII, Roma 1960. Nell'ASF, sono conservate almeno 19 lettere che riguardano la figura di Gasparo Miseroni. Questi, da Milano, scrive almeno due volte a Firenze: a Bartolomeo Concini (1507-1578), primo segretario di Stato (vol. 3108, f. 272: 20 ottobre 1561) e a Cosimo I (vol. 503a, f. 1015: 1 marzo 1564). Da Firenze scrive Tommaso di Iacopo de' Medici, tesoriere († 1584), a Gasparo Miseroni (vol. 221, ff. 4-5, 64: 7 agosto-11 settembre 1565, 9 novembre 1569), a Ieronimo Miseroni (vol. 221, f. 6: 1 ottobre 1565) e a Fabrizio Ferrari († 1573), agente medico a Milano (vol. 221, ff. 6, 64: 1 ottobre 1565, 9 novembre 1569). Sempre riguardo al Miseroni, scrive il Ferrari da Milano a Cosimo I (vol. 3108, ff. 181, 183, 427, 433: 10 e 23 aprile 1561, 27 novembre e 16 dicembre 1562), a Bartolomeo Concini (vol. 3108, ff. 268-269: 16 e 20 ottobre 1561) e a Francesco I (vol. 516a, f. 586: 3 luglio 1565). Cosimo I risponde al Ferrari da Pisa (vol. 216, ff. 153, 163: 4 dicembre 1562, 25 dicembre 1561). Infine, Cosimo I parla di Ottavio Miseroni a Isidoro di Lorenzo da Montauto, abate della Badia Fiorentina (vol. 225, f. 32: 5 marzo 1566; vol. 220, f. 52: 13 luglio 1564). Anche il Castrucci rimase molto legato alla corte toscana e anche alla regina di Francia Maria de' Medici. Cfr. C. W. Fock, *op. cit.*, p. 263.

¹⁵² Cfr. R. Distelberger, "The Castrucci and the Miseroni: Prague, Florence, Milan", in W. Koeppe - A. Giusti - C. Acidini Luchinat (eds.), *Art of the Royal Court: Treasures in Pietre Dure from the Palaces of Europe*, Metropolitan Museum of Art, New York 2008, pp. 29-39, in part. pp. 35 ss.

¹⁵³ Cfr. V. Billig (Hrsg.), *Bilder-Wechsel. Sächsisch-russischer Kulturtransfer im Zeitalter der Aufklärung*, Böhlau, Köln-Weimar-Wien 2009, p. 58; V. Czech (Hrsg.), *Fürsten ohne Land. Höfische Pracht in den sächsischen Sekundogenituren. Weißenfels, Merseburg und Zeitz*, Lukas Verlag, Berlin 2009, p. 110; T.

DaCosta Kaufmann, *Arcimboldo: Visual Jokes, Natural History and Still-Life Painting*, University of Chicago Press, Chicago 2009, p. 86; P. Venturelli, *Il tesoro dei Medici al Museo degli argenti: oggetti preziosi in cristallo e pietre dure nelle collezioni di Palazzo Pitti*, Giunti, Firenze 2009; P. Combo (a cura di), *La grande Europa dei mestieri d'arte: l'artigianato artistico d'eccellenza nel Paesi dell'Unione europea*, V&P, Milano 2007, p. 341; C. Bouneau – M. Figeac (sous la dir.), *Le verre et le vin de la cave à la table du XVIIe siècle à nos jours*, Maison des Sciences de l'Homme d'Aquitaine, Pessac 2007, p. 192; R. Recht et alii (eds.), *The Great Workshop. Pathways of Art in Europe*, Mercatorfonds, Brussels 2007, pp. 25-26; M. Gregori – R. Maffei (a cura di), *Un'altra bellezza. Francesco Furini*, Mandragora, Firenze 2007, p. 142 n. 3; S. Ferino-Pagden, *Arcimboldo: 1526-1593*, Skira, Milano 2007, pp. 205, 218, *passim*; J. Végh, *Treasures Recollected*, in "The Hungarian Quarterly", CLXXXV (2007), p. 9; M. Bertoldini (a cura di), *Esprit sphérique: dalla collezione Legler*, Charta, Milano 2006, p. 33; *Splendeurs de la cour de Saxe. Dresde à Versailles*, Réunion des musées nationaux, Paris 2006, pp. 213-215; P. H. Marshall, *op. cit.*, p. 82; G. Campbell (ed.), *The Grove Encyclopedia of Decorative Arts*, vol. I, Oxford University Press, Oxford 2006, pp. 114 ss.; A. Giusti, *Pietre dure. The Art of Semiprecious Stonework*, Thames&Hudson, London 2006, *ad ind.*; D. Syndram – J. Kappel – U. Weinhold, *The Baroque Treasury at the Grunes Gewölbe Dresden*, Deutscher Kunstverlag, Berlin-München 2006, p. 109; H. Schramm et alii (eds.), *Collection, Laboratory, Theater. Scenes of Knowledge in the 17th Century*, Walter de Gruyter, Berlin-New York 2005, p. 219; W. Paravicini et alii (Hrsg.), *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich*, Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart 2005, *passim*; N. Milovanovic, *Les grands appartements de Versailles sous Louis XIV. Catalogue des décors peints*, Réunion des musées nationaux, Paris 2005, pp. 94-95; T. Yoshida-Takeda – C. Lebrun (sous la dir.), *Inventaire dressé après le décès en 1661 du cardinal Mazarin*, Académie des inscriptions et belles-lettres, Paris 2004, *passim*; J. Kräftner et alii, *Liechtenstein Museum Vienna. The collections*, Prestel, München 2004, *ad ind.*; D. Folga-Januszewska – A. Ziemba (eds.), *Transalpinum, from Giorgione and Dürer to Titian and Rubens. Painting from the collections of the Kunsthistorisches Museum in Vienna, the National Museum in Warsaw and the National Museum in Gdańsk*, Bosz, Lesko 2004; D. Syndram, *Princely Splendor: the Dresden Court, 1580-1620*, Electa, Milano 2004, *passim*; *Cristina di Svezia: le collezioni reali*, Electa, Milano 2003, pp. 134, 187; H. Schramm – L. Schwarte – J. Lazardzig (Hrsg.), *Kunstammer, Laboratorium, Bühne. Schauplätze des Wissens im 17. Jahrhundert*, Walter de Gruyter, Berlin 2003, *ad ind.*; R. Piccinelli, *Il carteggio tra Milano e Mantova: 1563-1634*, Silvana, Milano 2003, *ad ind.*; R. Distelberger – W. Seipel, *Die Kunst des Steinschnitts: Prunkgefäße, Kameen und Commessi aus der Kunstammer*, Milano 2002, *passim*; *Praga magica 1600: l'art à Prague au temps de Rodolphe II*, Musée national Magnin, Dijon 2002, pp. 61 ss.; P. Bregantová, *Bibliografie časopisu Umění 1953-2002*, in "Umění", L (2002), č. 1-6, pp. 27-363, in part. p. 47; S. Castelluccio, *Les collections royales d'objets d'art: de François Ier à la Révolution*, Amateur, Paris 2002, *passim*; M. Chiarini – A. Phipps Darr – C. Giannini, *L'ombra del genio: Michelangelo e l'arte a Firenze, 1537-1631*, Skira, Milano 2002, pp. 117, 121; L. Daniel, *The Florentines. Art from the Time of the Medici Grand Dukes*, Národní galerie v Praze, Prague 2002, p. 109; D. Alcouffe, *Les gemmes de la Couronne*, Réunion des musées nationaux, Paris 2001, *passim*; J. Hruběš – E. Hruběšová, *Pražské domy vyprávějí*, vol. VII, Academia, Praha 2001, p. 103; C. Corsiglia (ed.), *Rubens and His Age: Treasures from the Hermitage Museum, Russia*, Merrell, Toronto 2001, pp. 232-233; U. Joost, "Jünglinge im (unedlen) Wettstreit", in B. Plachta – W. Woesler (Hrsg.), *Literarische Zusammenarbeit*, M. Niemeyer, Tübingen 2001, pp. 49-100, in part. pp. 84, 87-88; L. Castelfranchi Vegas – C. Piglionne – F. Tasso *Arti minori*, Jaca Book, Milano 2000, pp. 159-160; M. Dmitrieva – K. Lambrecht (Hrsg.), *Krakau, Prag und Wien. Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2000, *ad ind.*; C. Phillips, *Jewels and Jewellery*, V&A, New York 2000, p. 34; V. Terraroli – R. Ausenda, *Le arti decorative in Lombardia nell'età moderna, 1480-1780*, Skira, Milano 2000; M. Ratti – A. Marmori (a cura di), *La Spezia, Museo civico Amedeo Lia: sculture e oggetti d'arte*, Museo civico Amedeo Lia, La Spezia 1999, pp. 150, 152, 168; P. Michel, *Mazarin, prince des collectionneurs. Les collections et l'ameublement du Cardinal Mazarin (1602-1661): histoire et analyse*, Réunion des musées nationaux, Paris 1999, *passim*; *Il Kunsthistorisches Museum di Vienna*, Scala Books, Monaco-Londra 1998, p. 82; P. Rath, *Lobmeyr 1823. Helles Glas und klares Licht aus Wien (1823-1998)*, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1998, pp. 201-202; AA. VV., *Caterina di Russia: l'imperatrice e le arti*, Electa, Milano 1998, p. 127; G. Bora – M. Kahn-Rossi – F. Porzio (a cura di), *Rabisch: il grottesco nell'arte del Cinquecento. L'Accademia della Val di Blenio, Lomazzo e l'ambiente milanese*, Skira, Milano 1998, *passim*; J. Kappel, *Deutsche Steinschneidekunst aus dem Grünen Gewölbe zu Dresden*, Deutsches Edelsteinmuseum, Dresden 1998, *passim*; G. Bora – M. Zlatohlávek (a cura di), *I segni dell'arte. Il Cinquecento da Praga a Cremona*, Leonardo arte, Milano 1997; J. M. Cruz Valdovinos, *Platería europea en España, 1300-1700*, Fundación Central Hispano, Madrid 1997, *passim*;

Dato il successo ottenuto, Ottavio ebbe il titolo di *Freiherr* e una rendita adeguata, che gli proveniva dalle sue proprietà fondiarie e dalla sua funzione di *Saltzmeister*¹⁵⁴. Le sue orme furono seguite a corte dal figlio Dionisio (1607-1661) e dal nipote Ferdinando Eusebio († 1684)¹⁵⁵.

Filippo Pigafetta e la spedizione toscana in Transilvania del 1595. Come abbiamo detto nelle pagine precedenti, Ferdinando I inviò nel 1595 in Transilvania, a sostegno di questo Principato nella lotta contro il turco, un contingente composto da un centinaio di uomini sotto il comando di Silvio

E. Fučíková, *Meisterwerke der Prager Burggalerie. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien*, 4. Juni bis 22. September 1996, Kunsthistorisches Museum, Wien 1996, p. 12; P. Venturelli, *Gioielli e gioiellieri milanesi. Storia, arte, moda: 1450-1630*, Silvana, Cinisello Balsamo 1996, *passim*; S. Ferino-Pagden – W. Prohaska – A. Wied (Hrsg.), *Eros und Mythos: Kunst am Hof Rudolfs II*, Kunsthistorisches Museum, Wien 1995, *passim*; J. Durand (ed.), *The Louvre. Objets d'art*, Zwemmer in association with RMN, London 1995, p. 64; B. M. Tomasello (a cura di), *Museo nazionale del Bargello, Firenze*, Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Roma 1994, p. 46; A. C. Gruber – M. Azzi Visentini (eds.), *The History of Decorative Arts. The Renaissance and Mannerism in Europe*, Abbeville Press, New York 1994, pp. 88, 181; S. Markel (ed.), *The World of Jade*, Marg Publications, Bombay 1992, pp. 72 ss.; G. P. Woeckel, *Pietas Bavarica. Wallfahrt, Prozession und Ex voto-Gabe im Hause Wittelsbach in Ettal*, Wessobrunn, Altötting und der Landeshauptstadt München von der Gegenreformation bis zur Säkularisation und der "Renovatio Ecclesiae", A.H. Konrad, Weißenhorn 1992, *passim*; R. Bauer, *The Secular and Ecclesiastical Treasuries*, Residenz Verlag, Wien 1991, *passim*; Kunsthistorisches Museum Vienna, Vienna 1989, *passim*; A. MacGregor, *The Late King's Goods. Collections, possessions and patronage of Charles I in the light of the Commonwealth sale inventories*, Oxford University Press, London 1989, p. 62; Council of Europe, *Christian IV and Europe. The 19th Art Exhibition of the Council of Europe*, Foundation for Christian IV Year 1988, Copenhagen 1988, pp. 181-182; P. Hultén, *The Arcimboldo Effect. Transformations of the face from the 16th to the 20th century*, Abbeville Press, New York 1987, pp. 49, 186; F. Stolor – J. Książczek – J. Myszkowski – K. Pollesch (eds.), *The National Museum in Cracow. A historical outline and selected objects*, Arkady, Warsaw 1987, p. 108; J. Thuillier – E. Liskar, *Der Zugang Zum Kunstwerk: Schatzkammer, Salon, Ausstellung, "Museum"*, Böhlau Verlag, Wien 1986, pp. 60-61; S. Bertelli – F. Cardini – E. Garbero Zorzi, *Le corti italiane del Rinascimento*, Mondadori, Milano 1985, p. 96; T. DaCosta Kaufmann, *L'école de Prague*, cit., pp. 8, 153, 210; *The Jack and Belle Linsky Collection in the Metropolitan Museum of Art*, Metropolitan Museum of Art, New York 1984, pp. 186, 204; J. Neumann, *Rudolfinská Praha, ČTK-Pressfoto*, Praha 1984, pp. 50, 62; J. Hollis, *Princely Magnificence. Court Jewels of the Renaissance, 1500-1630*, Victoria and Albert Museum, London 1980, pp. 67, 69; E. Scheicher, *Die Kunst- und Wunderkammern der Habsburger*, Molden-Edition, Wien 1979, *passim*; C. Callmer *Königin Christina, ihre Bibliothekare und ihre Handschriften*, Kungl. Biblioteket, Stockholm 1977, p. 118; *The Ernest Brummer Collection. Auction sale from 16th to 19th October 1979 at the Grand Hotel Dolder, Zurich*, vol. I, Galerie Koller and Spink & Son, Zurich 1979, p. 443; A. Buch Polak, *Glass. Its Tradition and Its Makers*, Putnam, London 1975, pp. 89-91; F. Davis, *Continental Glass from Roman to Modern Times*, Barker, New York 1972, p. 117; E. M. Auer, *Vienne et Versailles. Les grandes collections autrichiennes au Château de Versailles, Réunion des musées nationaux*, Paris 1964, pp. 16 ss.; R. Levi Pisetzky, *Storia del costume in Italia*, vol. III, Istituto editoriale italiano, Milano 1964, pp. 116, 180; H. Thoma – H. Brunner (Hrsg.), *Schatzkammer der Residenz München. Katalog*, Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, München 1958, p. 164; F. Rossi, *Italian Jeweled Arts*, H. N. Abrams, London 1957, p. 46; G. Wilhelm, *Meisterwerke aus den Sammlungen des Fürsten von Liechtenstein*, Das Museum, Luzern 1948, pp. 61 ss., pp. 69 ss.; E. Kris, *Meister und Meisterwerke der Steinschneiderkunst in der italienischen Renaissance*, vol. I, Anton Schroll, Wien 1929, pp. 137-148, *passim*.

¹⁵⁴ Cfr. J.F. Hayward, *Virtuoso Goldsmiths and the Triumph of Mannerism, 1540-1620*, Rizzoli International, New York-London 1976, pp. 87, 156, 270-271.

¹⁵⁵ Cfr. R. Distelberger, *Dionysio und Ferdinand Eusebio Miseroni*, in "Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien", LXXV (1979), pp. 109-188; S. Urban, *Der letzte Edelsteinschneider aus der Familie Miseroni. Zum Leben und Werk von Ferdinand Eusebio Miseroni*, in "Alte und Moderne Kunst", XXI (1976), pp. 11-15.

Piccolomini d'Aragona (1543-1612), il cui segretario era Filippo Pigafetta (1533-26 ottobre 1604), figlio naturale di Matteo e quindi appartenente alla medesima famiglia del celebre navigatore Antonio (ca. 1492-1531)¹⁵⁶.

Filippo Pigafetta, uomo di vasti interessi e curiosità versatile: «combattente, esperto d'arte e di architettura militare, geografo, antropologo, zoologo, teologo, linguista, letterato e, soprattutto, diplomatico e viaggiatore», ma anche numismatico¹⁵⁷, nacque nella città di Vicenza, cui dedicò una tarda e idealizzata descrizione, riguardante la felice conformazione del territorio e del contado¹⁵⁸.

Gli anni 1580-1581 e 1584-1585 sono quelli che lo vedono più stabilmente in Veneto. Nel 1585, il Pigafetta ebbe modo di assistere allo spettacolo di inaugurazione del Teatro Olimpico, che allora iniziava a Vicenza la sua gloriosa storia, e di farne in data 4 marzo la cronaca¹⁵⁹. Ma, in quest'epoca, egli è già uscito dai confini culturali della sua città e si trova ben inserito nel panorama letterario del suo tempo, ad esempio come traduttore dal latino e dal castigliano di opere di storia e di religione¹⁶⁰. Fin dalla giovinezza, infatti,

¹⁵⁶ Cfr. L. Michelacci, *Giovio in Parnaso. Tra collezione di forme e storia universale*, il Mulino, Bologna 2004, *passim*; D. Roso - G. Pedrini, *Solimano il magnifico a Filippopoli nel 1566*, in "Studi Veneziani", XL (2000), pp. 207-233, in part. p. 222; A. Fiocca (a cura di), *Giambattista Aleotti e gli ingegneri del Rinascimento*, Olschki, Firenze 1998, *passim*; G. Spagnesi (a cura di), *L'architettura a Roma e in Italia, 1580-1621. Atti del XXIII Congresso di Storia dell'Architettura (Roma 1988)*, 2 voll., Centro di Studi per la Storia dell'Architettura, Roma 1992, *passim*; T. Filesi, *Sulla pubblicazione d'un grande inedito di Filippo Pigafetta: la "Relatione o viaggio dell'Egitto, dell'Arabia, del Mar Rosso et del Monte Sinai"*, in "Africa", XLV, 2 (1990), pp. 281-300; E. Guidoni, *L'urbanistica di Roma tra miti e progetti*, Laterza, Roma 1990, pp. 140 ss., pp. 151 ss.; A. da Schio (a cura di), *Filippo Pigafetta in Creta nel sec. 16. Relazione in occasione del V Congresso Internazionale di Studi Cretesi (Haghios Nicolaos, 25 settembre-1 ottobre 1981)*, s.n., Kretes 1986; A. da Schio, *Filippo Pigafetta e recenti scoperte sui più importanti manoscritti del suo viaggio da Creta, all'Egitto ed al Sinai (1576-1577)*, in "Ateneo Veneto", n. s., XX (1982), pp. 39-50; G. B. Dragonzino, *Nobiltà di Vicenza*, a cura di Franco Barbieri e Flavio Fiorese, Neri Pozza, Vicenza 1981, *passim*; E. Franzina, *Vicenza, storia di una città*, Neri Pozza, Vicenza 1980, pp. 185-186; C. Dionisotti, "Lepanto nella cultura italiana del tempo", in G. Benzoni (a cura di), *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, Olschki, Firenze 1974, pp. 127-152, in part. p. 150; M. A. Scotti, *Filippo Pigafetta: notizie biografiche*, in "Bollettino della Reale Società Geografica Italiana", s. VI, I (1924), pp. 475-481; G. Mazzatinti, *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, vol. I (Firenze 1890), pp. 69, 74, 93, vol. X (Forlì 1900), p. 193; *Studi biografici e bibliografici sulla storia della geografia in Italia*, vol. I: *Biografia dei viaggiatori italiani colla bibliografia delle loro opere*, per Pietro Amat di S. Filippo, s.n., Roma 1882, pp. 25, 316-317.

¹⁵⁷ Cfr. *Filippo Pigafetta numismatico*, a cura di Otello Bullato, (in app. l'ed. anas. del *Discorso di Filippo Pigafetta intorno alli sestertii antichi*), G. Padovan, Vicenza 1991.

¹⁵⁸ Cfr. F. Barbieri - P. Preto (a cura di), *Storia di Vicenza*, vol. III, 1: *L'età della Repubblica veneta (1404-1797)*, Neri Pozza, Vicenza, 1990, *passim*; F. Pigafetta, *La descrizione del territorio e del contado di Vicenza (1602-1603)*, a cura di Alvise da Schio e Franco Barbieri, Neri Pozza, Vicenza 1974, per la cit. in part. p. 17.

¹⁵⁹ Cfr. O. Giustiniani, *Edipo tiranno: con la lettera di Filippo Pigafetta che descrive la rappresentazione dell'Edipo re di Sofocle al Teatro Olimpico di Vicenza nel 1585*, a cura di Flavio Fiorese, Neri Pozza, Vicenza 1984; G. Nogara, *Cronache degli spettacoli nel Teatro Olimpico di Vicenza dal 1585 al 1970*, Accademia Olimpica, Vicenza 1972, p. XV, p. 8.

¹⁶⁰ Cfr. F. del Castillo, *Dell'Historia Generale di S. Domenico et dell'Ordine suo de' Predicatori...*, tradotta in volgare Italiano dal S. Filippo Pigafetta, Parte Seconda..., s.n., Firenze 1589; G. Lipsio, *Della grandezza di Roma e del suo imperio...*, libri quattro volgarizzati da Filippo Pigafetta..., s.n., Roma 1600; *Della introduzione al simbolo della fede parti quattro* [di Luigi Granata]..., translata di lingua castigliana in toska dal s. Filippo Pigafetta..., s.n., Venezia 1623 (1753).

aveva irrobustito la sua cultura nel campo degli *Studia humanitatis*, quindi si era applicato all'esercizio delle armi e alla progettazione di fortezze, divenendo autore e traduttore di diverse opere e trattati che avevano attinenza con le discipline militari¹⁶¹.

E tuttavia non bisogna limitare l'attività letteraria del vicentino ai soli ambiti già menzionati. È degno di nota, infatti, che egli sia entrato, come altri personaggi qui già citati, nella vicenda redazionale della *Gerusalemme* del Tasso. Dal canto suo, il Pigafetta ebbe modo di occuparsi del titolo dell'opera tassiana nel *Discorso in materia dei titoli del poema*, rivendicando quello di *Goffredo* come più consono alla volontà dell'autore, il quale infatti, in quei giorni, tornava nelle sue lettere all'antica scelta¹⁶². Il *Discorso* del Pigafetta, che dalla Francia era in rapporti epistolari con un altro protagonista di questa vicenda, il padovano Sperone Speroni (1500-1588), venne pubblicato per la prima volta nel 1581, nell'edizione veneziana del poema tassiano curata da Orazio Celio Malespini (Malespina; 1531-1609), anche se il nome del Pigafetta è palesato solo a partire dalla ristampa che il Malespini curò l'anno successivo¹⁶³.

In generale il Pigafetta manifestava, in questo modo, interessi di natura linguistica e più genuinamente letteraria che si ritrovano in altri lavori da lui annunciati. Nello stesso anno 1582, in particolare il 13 settembre, scrive infatti al padovano Gian Vincenzo Pinelli:

...Ho tradotto tutto il primiero libro dell'origine della Poesia Francese di Mons. Fauchet, e l'ho riveduto con lui, e così il secondo. Ho stabilito, e chiaritomi de' luoghi difficili. Il titolo è tale: *Raccolta dell'origine della Lingua, della Rima Francese e dei Romanzi; e più, De' nomi di CXXVII Poeti Francesi, che hanno vivuto avanti l'anno MCCC, con la somma delle opere loro – Dell'eccellentiss. Sig. Claudio Fauchet, primo Presidente nella corte delle monete in Francia – Ridotta in Italiano da Filippo Pigafetta. Aggiuntivi alcuni discorsi del medesimo d'intorno a tutte le favelle che*

¹⁶¹ Cfr. *Documenti et avvisi notabili di guerra: ne' quali s'insegna distintamente tutta l'arte militare, non solo di formare gli esserciti, et ogni apparecchiamento di guerra, ma anco di ogni maniera di battaglia, et ogni altra cognitione spettante ad informare un perfetto soldato, et capitano, di Leone imperatore, ridotto dalla greca nella nostra lingua per M. Filippo Pigafetta...*, s.n., Venetia 1602; *Lettere, et orazioni di monsignor Bessarione cardinale niceno scritte a' precinci d'Italia intorno al collegarsi, et imprendere guerra contro al Turco, volgarizzate dal signor Filippo Pigafetta*, s.n., Firenze 1593, in cui si trova la traduzione della seconda Olintiaca di Demostene. Nella Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze si conserva il manoscritto: Magl. XIX, 17 (II.IV.262), intitolato: *Trattato delle trincee e degli approcci degli antichi et moderni di Filippo Pigafetta* (con dedica al Granduca), di cui manca la seconda parte.

¹⁶² Cfr. M. Magliani, "Stampatori veneti del Tasso", in L. Borsetto - B.M. Da Rif (a cura di), *Formazione e fortuna del Tasso nella cultura della Serenissima. Atti del Convegno di Studi nel IV Centenario della morte di Torquato Tasso (1595-1995)*, (Padova-Venezia, 10-11 novembre 1995), Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia 1997, pp. 131-136, in part. p. 135; A. Solerti, *op. cit.*, vol. I, p. 336.

¹⁶³ Cfr. *Il Goffredo del s. Torquato Tasso novamente corretto, et ristampato; con gli argomenti, et allegorie a ciascun canto d'incerto autore. Aggiuntovi molte stanze levate con le varie lettioni; et insieme una copiosissima tavola de' nomi proprii et materie principali*, in Venetia, appresso Gratioso Perchacino, 1581 e 1582.

*nacquero dalla latina, ed alla Poesia, Rima, bellezza e perfezione loro. Il qual titolo muteremo poi a nostra posta...*¹⁶⁴.

Mentre, in una lettera al Malespini, si diffonde su di un trattato che sta scrivendo sull'origine dei versi e delle rime, e sui poeti che hanno usato nelle loro composizioni lingue neolatine, ossia il provenzale, l'italiano, il francese e lo spagnolo¹⁶⁵.

Col Pinelli, poi, c'era una consuetudine tale da far ritenere che i due portassero avanti una collaborazione su più fronti. Ad esempio, il Pinelli si serviva del nostro vicentino sia come informatore politico, sia come procacciatore di testi di una certa rarità, da destinare alla copiosa raccolta che il padovano lasciò alla sua morte e che a tutt'oggi si trova presso la Biblioteca Ambrosiana di Milano¹⁶⁶. Ma, col Pinelli, è accertato che il Pigafetta concordò il titolo dei suoi *Discorsi della guerra navale, d'intorno a' precetti di Leone Imperatore*, ossia le considerazioni che si trovano a margine della traduzione che il vicentino trasse dal trattato greco¹⁶⁷.

Negli anni precedenti, comunque, il Pigafetta aveva intrapreso numerosi viaggi in Oriente, deciso, come pare, a confrontarsi coi diversi approcci dei popoli verso l'arte dell'architettura; ma questa non era stata la sola motivazione, e comunque non è da ritenersi quella principale, visti i numerosi e importanti incarichi di natura diplomatica che egli ebbe a svolgere per il Papato. Trovandosi a Costantinopoli, nell'ottobre 1571 aveva preso parte alla battaglia di Lepanto, tornandosene a Venezia di lì a poco. Ma, nel suo peregrinare, ebbe modo di visitare anche le isole di Creta e di Cipro, la Siria e la Palestina, mentre in Africa raggiungeva nel 1576-1577 l'Egitto e la Libia, passando per il Cairo e il Monte Sinai. Inoltre, per volere di papa Sisto V (1585-1590), fu ambasciatore presso Tamas, sofi di Persia, con l'incarico di pervenire ad un'alleanza contro il sultano turco Murad III (1574-1595).

Fra i viaggi in Europa del Pigafetta, accompagnato negli anni 1582-1583 da un altro vicentino, Anton Maria Ragona, ricordiamo quelli in Spagna e in

¹⁶⁴ Cfr. F. Neri, *Il Chiabrera e la Pléiade francese*, Fratelli Bocca, Torino 1920, p. 49; *Opere di Torquato Tasso colle controversie sulla Gerusalemme*, vol. XXIII, presso N. Capurro, Pisa 1828, p. 96 e n. 1. Dell'opera sopravvive il I libro autografo nell'Ambrosiana di Milano.

¹⁶⁵ *Ibidem.*, p. 49.

¹⁶⁶ Cfr. P. Carta, *La lettera di Jean Bodin a Barnabé Brisson in una traduzione coeva*, in "Il Pensiero Politico", XXXIII (2000), pp. 63-93, in part. p. 68.

¹⁶⁷ Cfr. U. Motta, *La biblioteca di Antonio Quarenghi. L'eredità umanistica nella cultura del primo Seicento*, in "Studi Secenteschi", XLI (2000), pp. 177-283, in part. pp. 181-182. Nel manoscritto appartenuto al Pinelli in cui sono conservati i *Discorsi della guerra navale* del Pigafetta (Ambros. S.67 sup., ff. 3-89), si trova scritto al f. 3: "Titolo siglato col sig. Pinello". Per la pubblicazione, si veda: *Trattato brieve dello schierare in ordinanza gli eserciti, et dell'apparecchiamento della guerra, di Leone, per la Grazia di Dio Imperatore*, Nuovamente dalla Greca nella nostra lingua ridotto da M. Filippo Pigafetta, con le Annotazioni del medesimo ne' luoghi, che n'hanno mestieri, Venetia 1586.

Portogallo, quello in Inghilterra, dove poté visitare la corte della regina Elisabetta (1533-1603), e quello in Svezia quando, a Stoccolma, venne ricevuto dal re Giovanni III Vasa (1568-1592), ma egli compì anche una missione diplomatica in Francia nel 1586¹⁶⁸.

Come abbiamo già riferito, a partire dal 1592 e fino al 1600 il Pigafetta, pur rimanendo legato ai papi, fu consigliere intimo di Ferdinando I di Toscana, che lo inviò in Transilvania nel 1595 in qualità di segretario del Piccolomini. Ma il nostro vicentino combatté anche in Croazia e in Polonia. Comunque, nel 1601, era di nuovo nei luoghi in cui ancora infiammavano le campagne balcaniche contro gli ottomani, ma questa volta al seguito delle truppe pontificie, insieme con Vincenzo Gonzaga e Gian Francesco Aldobrandini. In questa occasione, infatti, l'arciduca Ferdinando (1578-1637) intendeva riconquistare ai turchi la fortezza di Kanisza e papa Clemente VIII, nella sua azione di sensibilizzazione dei governanti italiani, aveva trovato un valido sostegno nel Pigafetta. Questi scrisse, in quell'occasione, il *pamphlet* intitolato *Discorso intorno a quello che per ragioni di guerra il Turco doveva tentare contro l'Arciduca d'Austria nel 1601*, indirizzandolo a Ferdinando I de' Medici. Vi è delineato un vero e proprio piano per la spedizione che il papa stava per inviare in Ungheria, con accenti tanto ottimistici da prefigurare una lega «del Persiano con l'Imperatore»¹⁶⁹.

Della fama del vicentino, come esperto in *res militaris*, è testimone una lettera inviata da Don Giovanni de' Medici (1567-1621), architetto e condottiero, al fratellastro Ferdinando I il 15 dicembre 1593:

...Ho hauto a me un Pier Marcello Abbati che V(ostra) A(ltezza) Ser(enissi)ma per suo referito ha rimesso a me circa la proposta che fa circa le ordinanze, con le quali promette di poter con poca gente a guisa de' Romani far gran progressi, et dopo havere hieri trattato seco a lungo, presente il Commessario [Antonio] Martelli, posso dire a V(ostra) A(ltezza) che dell'ordinanze che si cavano particolarmente da Vegetio [Publius Flavius Vegetius Renatus (fine IV sec. d. C.)], egli ha qualche intelligenza, et che egli è buon abbachista; ma di quelle che s'usano oggi non si vede che habbia pratica alcuna; et per effettuare quello che propone, facesti presupposti, che hanno si può dire dell'impossibile a effettuarsi, oltre che ricercano gran lunghezza di tempo, et luogo et sito particolarmente piano, et quando anco s'adunassero tutte queste cose insieme, non credo che gli riuscisse. Sicché, non havendo fondato il discorso sopra altro che sopra l'ordinanze romane, delle quali parendomi che il [Filippo] Pigafetta habbia con qualche pratica notitia molto buona, non veggio io questo che si possa da costui imparare cosa utile...¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Cfr. A. Chemello (a cura di), *Antonio Pigafetta e la letteratura di viaggio nel Cinquecento*, Cierre, Verona 1996, p. 110; A. M. Ragona, *Viaggio in Inghilterra, Francia, Spagna di Anton-Maria Ragona nel 1582*, Alvisopoli, Venezia 1836.

¹⁶⁹ Cfr. M. Pozzi, "Filippo Pigafetta e la lotta contro i Turchi nel 1601", in F. Forner - C. M. Monti - P. G. Schmidt (a cura di), *Margarita amicorum. Studi di cultura europea per Agostino Sottili*, vol. I, Vita&Pensiero, Milano 2005, pp. 911-940.

¹⁷⁰ Cfr. ASF, MP, 5154, f. 181.

E questa fama doveva procurargli, nel 1596, l'incarico di redigere disegni e rapporti sulle fortezze veneziane conquistate dai turchi¹⁷¹.

Ma questi non erano i soli interessi di cui il vicentino desse prova. Egli, probabilmente, era giunto a Firenze grazie ai giudizi lusinghieri che su di lui aveva espresso il cardinale Francesco Maria del Monte (1549-1626) scrivendo in Toscana a Belisario Vinta o allo stesso granduca Ferdinando. Con la Toscana, infatti, il cardinal Del Monte conservava un rapporto assai stretto, dal momento che era stato segretario di Ferdinando de' Medici al tempo in cui questi, cardinale a Roma, non era ancora succeduto al fratello Francesco.

Al cardinal Del Monte, come ad altri nella sua epoca, accadeva di indulgere volentieri alla moda del collezionismo. Così, servendosi anche del Pigafetta, aveva costituito una celebre Galleria nella quale si conservavano vari strumenti indispensabili alla navigazione, fra cui anche una bussola. Questo ci induce a ricordare un'altra impresa del Pigafetta, il quale, nel suo fervore versorio, pensò bene di dedicarsi alla traduzione di un testo scientifico di argomento piuttosto controverso: il *De magnete* di Petrus Peregrinus (Pierre de Maricourt), scritto nel 1269 e uscito in due edizioni all'inizio del Cinquecento, una *ante* 1520, l'altra ad Augusta nel 1558. Il titolo dato dal Pigafetta alla sua traduzione è il seguente: *Trattato della pietra calamita et de una rota del moto perpetuo...*¹⁷².

Ma torniamo al cardinal Del Monte e alle lettere che il prelado inviava in Toscana. In alcune di esse, troviamo magnificata la versatilità culturale del Pigafetta. Ad esempio, in quella a Ferdinando del 10 luglio 1592, si allude pure a un qualche impiego del vicentino nei lavori di abbellimento della Galleria degli Uffizi; ciò che infatti capitò, come vedremo: «Qui si ritrova Pigafetta, et se V(ostra) A(ltezza) ha più humore di fare dipingere la Galleria egli ha ordine et fatti d'Arme di mare, et altre bizzarrie, et se V(ostra) A(ltezza) lo vuole me lo scriva, che manderò sub(ito)»¹⁷³.

E Ferdinando dovette formulare la richiesta per iscritto, giacché il 24 luglio, a Belisario Vinta, segretario granducale, è data la notizia dell'arrivo a Firenze del Pigafetta: «Il Pigafetta verrà quest'altro mese, in questo mentre, si sbriga d'alcune sue cose: porta in disegno tutti li fatti d'Arme Navalli Antichi,

¹⁷¹ Cfr. H. Hager, "Il porto di Civitavecchia dal XV al XVIII secolo", in G. Simoncini (a cura di), *Sopra i porti di mare*, vol. IV: *Lo Stato pontificio*, Olschki, Firenze 1995, pp. 159-252, in part. p. 176.

¹⁷² Cfr. Petrus Peregrinus de Maricourt, *Opera*, a cura di Loris Sturlese, Scuola Normale Superiore, Pisa 1995, p. 50; G. Sarton, *The First Edition of Petrus Peregrinus "De magnete" (Before 1520)*, in "Isis", XXXVII (1947), pp. 178-179; T. Bertelli, *Sulle recenti controversie intorno all'origine della bussola nautica*, Tipografia Della Pace di Filippo Cuggiani, Roma 1902; Idem, *Di un supposto lavoro intorno alla bussola pubblicato da Filippo Pigafetta nel 1586*, in "Atti dell'Accademia Pontificia de' Nuovi Lincei", LI (1898), pp. 73-77.

¹⁷³ Cfr. Z. Ważbiński (a cura di), *Il cardinale Francesco Maria del Monte (1549-1626)*, vol. II, Olschki, Firenze 1994, p. 472 (ASF, MP, 3759, f. 426), ma si vedano anche le pp. 447, 511.

Cosa molto bella; porta un libro di cose maritime fatte da lui che piacerà a S(ua) A(ltezza), è pratchis(si)mo di tutto il Levante, fu mandato da Sisto V in Alessandria»¹⁷⁴.

E dunque, nel periodo trascorso in Toscana, vediamo il Pigafetta prender parte, con spirito poliedrico, ai fermenti culturali e mondani che animavano il Granducato, ad esempio durante i festeggiamenti per il matrimonio di Maria de' Medici con Enrico IV¹⁷⁵. Ma il vicentino, che aveva conosciuto tramite Giulio Savorgnan (1510-1595) i *Mechanicorum libri* di Guidobaldo del Monte (1545-1607) e li aveva tradotti nel 1581, apponendo nella prefazione una propria celebrazione delle invenzioni di Archimede di Siracusa (ca. 287-212 a. C), godeva anche della fama di filosofo e matematico ben inserito nel dibattito scientifico dell'epoca, la cui cultura in questo campo era maturata all'interno dei circoli veneziani e padovani¹⁷⁶. Così almeno dimostra un passo tratto dalla traduzione dei *Mechanicorum libri*, in cui il Pigafetta sottolinea la discrepanza fra astrazione matematica ed esperienza:

Potrebbe forse alcuno dubitare in alcune dimostrazioni... che, in fatto, con l'esperienza, non riuscissero in proportion le forze ai pesi, come la ragione dimostra; peroché presupponendosi alle dimostrazioni matematiche le linee senza larghezza e profondità, et così le altre immaginandosi separate dalla materia, agevolmente si persuadiamo essere vere come dicono. Ma l'esperienza poi molte volte mostra diversità, et si troviamo ingannati, facendo la materia grandemente variare le cose¹⁷⁷.

Viste dunque le competenze ampiamente dimostrate dal Pigafetta in vari campi, dalla matematica, all'architettura, all'arte della guerra, è a lui che fu affidato, probabilmente, il programma iconografico del soffitto della cosiddetta Stanza dell'Architettura militare o "Stanzino delle Matematiche", nella Galleria degli Uffizi di Firenze. La volta dello «Stanzino dove sono li strumenti da matematica e carte di cosmografia e altro», compresi libri, disegni e portolani, fu decorata a grottesche negli anni 1599-1600 da Giulio Parigi (1571-1635), che dipinse una vera e propria storia della matematica per immagini. Alcuni

¹⁷⁴ *Ibidem.*, p. 472 (ASF, MP, 3759, f. 440).

¹⁷⁵ Cfr. D. Haikamp, "Firenze, anno 1600, vista da Filippo Pigafetta", in C. Acidini Luchinat - M. Gregori - D. Heikamp - A. Paolucci (a cura di), *Magnificenza alla corte dei Medici. Arte a Firenze alla fine del Cinquecento*, Electa, Milano 1997, pp. 430-433; G. B. Tibaldi, *Canzone del s. Gio. Battista Elicono nelle sponsalitie della sereniss. madama Maria Medici et del christianissimo Henrico quarto re di Francia et di Navarra*, con l'annotationi del s. Filippo Pigafetta, s.n., Roma 1600.

¹⁷⁶ Cfr. *Le Mechaniche dell'illustrissimo sig. Guido Ubaldo de' Marchesi del Monte*, tradotte in volgare dal Signor Filippo Pigafetta..., s.n., Venetia 1581.

¹⁷⁷ Cfr. P. Ventrice, "La nozione di matematica mista tra meccanica e «techne» prima e dopo Galilei", in F. Benvenuti (a cura di), *Galileo Galilei e la cultura veneziana. Atti del Convegno di Studio (Venezia, 18-20 giugno 1992)*, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia 1995, pp. 191-241, in part. p. 215. Ma si veda anche P. Rossi, *I filosofi e le macchine (1400-1700)*, Feltrinelli, Milano 1962, pp. 75-76.

riquadri, infatti, illustrano i contributi dei matematici dell'antichità: Pitagora, Tolomeo, Euclide, ma soprattutto Archimede (assai caro al Pigafetta), insieme con le raffigurazioni di vari strumenti che appartenevano alla collezione dei Medici e che, tuttora, si conservano al Museo di Storia della Scienza; vi è poi una personificazione della Matematica tra putti che son dediti a svariati compiti, come quello di dispiegare carte nautiche o servirsi degli strumenti della collezione medicea¹⁷⁸. Queste operazioni sono volte a esaltare: «l'arte nobilissima della Guerra», a detta di Giorgio Vasari il Giovane; e questo intento è ribadito proprio dal Pigafetta in una lettera scritta al granduca Ferdinando:

Il luogo per V(ostra) A(ltezza) destinato agli ordigni dell'architettura militare (parte principale della scientia della guerra) mancava alla perfettion delle sue Gallerie in cui sono tante altre arti con gl'artefici loro et per certo essendo la Ser(en)ità Vostra ben fornita d'instrumenti da disegnare et misurar la vista, sì in cielo come in terra, et di modelli da levar pesi gravissimi con picciola forza, et d'inventioni, et d'ingegni diversi et di scritture alla predetta Architettura pertinenti, convenne assegnar loro una stanza dove per ordine fossero collocati, affine di valersene in propria utilità, et anco in mostra, et pompa de' riguardanti...¹⁷⁹.

Fu proprio in occasione delle nozze fra Maria de' Medici ed Enrico di Borbone che il Pigafetta, oltre a darci notizie in merito alla Cappella dei

¹⁷⁸ Cfr. AA. VV., *Filippo Pigafetta. Filosofo e matematico prestantissimo. Atti dell'Incontro di Studio su Filippo Pigafetta a 400 anni dalla morte*, Biblioteca civica Bertoliana, Vicenza 2006; M. Pozzi (a cura di), *Filippo Pigafetta consigliere del principe*, 2 voll., Biblioteca civica Bertoliana, Vicenza 2004; M. Petrizzelli, *La biblioteca di Antonio Pigafetta (1436)*, in "Archivio Veneto", s. V, CLX (2003), pp. 129-160; P. Barocchi - G. Gaeta Bertelà, *op. cit.*, *passim*; F. Camerota - M. Miniati, *op. cit.*, pp. 249 ss.; M. Rinaldi, *L'audacia di Pythio: filosofia, scienza e architettura in Colantonio Stigliola*, il Mulino, Bologna 1999, pp. 41 ss.; V. Gavagna, *Immagini di Galileo nel "Terra machinis mota" di Paolo Casati*, in "Bollettino di Storia delle Scienze Matematiche", XVII, 1 (1997), pp. 105-148, in part. p. 110; C. De Benedictis, *Per la storia del collezionismo italiano: fonti e documenti*, Ponte alle Grazie, Firenze 1991, p. 66; W. Prinz, "Dal modello al dipinto: macchine di guerra di Archimede alla fine del Cinquecento", in C. Cresti - A. Fara - D. Lamberini (a cura di), *Architettura militare nell'Europa del XVI secolo. Atti del Convegno di Studi (Firenze, 25-28 novembre 1986)*, Periccioli, Siena 1988, pp. 409-416; A. Manno, "Giulio Savorgnan: machinatio e ars fortificatoria a Venezia", in Idem (a cura di), *Cultura, Scienze e tecniche nella Venezia del Cinquecento. Atti del Convegno Internazionale di Studio Giovan Battista Benedetti e il suo tempo*, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia 1987, pp. 227-245, *passim*; A. Biral - P. Morachiello, *Immagini dell'ingegnere tra Quattro e Settecento. Filosofo, soldato, politecnico*, FrancoAngeli, Milano 1985, p. 146; W. Prinz, "Informazione di Filippo Pigafetta al Serenissimo di Toscana per una stanza da piantare lo studio di architettura militare", in P. Barocchi - G. Ragionieri (a cura di), *Gli Uffizi, quattro secoli di una galleria. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Firenze 20-24 settembre 1982)*, vol. I, Olschki, Firenze 1983, pp. 343-350.

¹⁷⁹ Cfr. *Raccolto fatto dal Cao.re Giorgio Vasari di varii instrumenti per misurare con la vista*, ("Biblioteca della Scienza Italiana", XIV), a cura di Filippo Camerota, Giunti, Firenze 1996, pp. 19-20, 28. Negli anni 1590-1596, Giorgio Vasari il Giovane si dedicò alla stesura di un'opera intitolata: *Libro di Fortificazioni raccolto da più scritti antichi*, che prendeva le mosse dai progetti di Ferdinando I per la stanza dedicata all'Architettura militare, avendo per fonte un trattato che il Vasari riteneva di Giovanni Battista Belluzzi, detto il Sammarino, ma che in realtà era del suo allievo Bernardo Puccini.

Principi in S. Lorenzo¹⁸⁰, fornì una descrizione dello Stanzino la quale, a quanto pare, corrisponde alla proposta da lui delineata nella lettera a Ferdinando I.

E, comunque, già nel 1597 il granduca si era servito del Pigafetta, affidandogli l'incarico di riordinare la collezione dei ritratti degli uomini illustri che da Palazzo Vecchio, tra il 1587 e il 1591, era stata trasferita nel Primo corridoio della Galleria degli Uffizi. Si tratta della cosiddetta Serie gioviana, il cui nucleo iniziale si deve al pittore fiorentino Cristofano di Papi dell'Altissimo (ca. 1530-21 settembre 1605). Questi, nel decennio 1552-1562, aveva copiato a Como, su mandato di Cosimo I, la raccolta ritrattistica che il vescovo della città Paolo Giovio (ca. 1483-1552), morto quell'anno a Firenze, aveva raccolto nel suo Museo. Nel 1568, il Vasari aveva stilato un primo elenco comprendente i 17 ritratti medicei poi sostituiti, agli Uffizi, dalla cosiddetta Serie aulica. Il lavoro dell'Altissimo era continuato fino al 1589, e nel 1596 la serie ammontava complessivamente al numero di 263 ritratti¹⁸¹.

Delle esperienze del Pigafetta come viaggiatore, diplomatico e militare, rimangono svariate relazioni, provviste anche di cospicui resoconti a carattere prettamente geografico. Oltre a quelle già citate, riguardanti la guerra in Transilvania, il Pigafetta lasciò, ad esempio, la relazione sul viaggio del 1577 dal Cairo al Monte Sinai, in cui, per la prima volta nell'età moderna, è individuato il Golfo Elanitico, o di Aqaba, e viene affrontata la questione dell'antico canale che poneva in comunicazione il Mar Rosso col Mediterraneo, attraverso i Laghi Amari e il ramo Pelusiaco del Nilo. Ma ricordiamo anche i rapporti presentati nel 1595 al granduca di Toscana sul Regno di Candia e sull'isola di Cerigo; vi si aggiungono la *Lettera intorno al Zante e Terra Santa...* e il già citato *Discorso intorno a quello che per ragioni di guerra il Turco doveva tentare contro l'Arciduca d'Austria nel 1601*, quindi le relazioni sui regni di Svezia e d'Inghilterra, come pure sull'assedio di Parigi (con annessa una carta della città), quest'ultima assai incline alle ragioni della Lega cattolica¹⁸². Tutte opere che, nel quadro della crisi vissuta all'epoca dall'Europa, erano veramente di scottante attualità, tanto che, se si esclude la descrizione della flotta spagnola,

¹⁸⁰ Cfr. *Canzone del s. Gio. Battista Elicona*, op. cit., pp. 41-42: «... er s'apparecchian gli adornamenti di marmo rilucenti, et peregrine pietre, et colonne, et li fornimenti loro, et il rimanente per la Cappella, che S(ua) A(ltezza) edifica in S(an) Lorenzo, opera bellissima, et ricca, et guernita di scelte materie, et forse più di qual si voglia altra de' nostri tempi».

¹⁸¹ Cfr. AA. VV., *La sala delle carte geografiche in Palazzo Vecchio: "capriccio et invenzione nata dal Duca Cosimo I"*, M. Pagliai, Firenze 2008, p. 105; S. Meloni Trkulja, s. v. *Cristofano di Papi dell'Altissimo*, in "DBI", vol. XXXI, Roma 1985, pp. 54-57; W. Prinz, *Filippo Pigafettas Brief über die Aufstellung der Uomini illustri Sammlung in den Uffizien*, in "Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz", XXII (1978), pp. 305-311.

¹⁸² Cfr. S. Moretti, *Da una "allegrezza" all'altra, dalla pace di Cateau Cambrésis alla notte di san Bartolomeo. Le guerre civili in Francia nella trattatistica italiana*, in "Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico in Trento", XXI (1995), pp. 229-266, in part. pp. 250, 262.

la più grande mai vista dopo quella dispiegata a Lepanto¹⁸³, il riserbo politico le fece rimanere sul momento inedite¹⁸⁴.

Ma, soprattutto, va ricordato che il Pigafetta ebbe l'occasione di incontrare a Roma il portoghese Duarte López (ca. 1550 - ca. 1623), il quale, fra il 1578 e il 1583, aveva dimorato più volte nel Congo compiendo viaggi nelle regioni circconvicine. Il Lopez era tornato in Portogallo una prima volta nel 1578, per compiere una missione diplomatica in nome del re del Congo, Alvaro I. Ma poiché, allora, Filippo II (1556-1598) badava essenzialmente ai preparativi di guerra contro l'Inghilterra, il portoghese aveva compiuto nel 1583 una seconda missione diplomatica, questa volta nella città dei papi, dove aveva potuto sfruttare le preziose notizie raccolte sull'Africa interna mettendone al corrente il Pigafetta. Questi era giunto a Roma nel 1585, insieme con Marc'Antonio Barbaro, col quale era incaricato dalla Serenissima di omaggiare l'appena eletto Sisto V¹⁸⁵. Da allora, il vicentino soggiornava nella città eterna in qualità di consigliere del papa e godeva della fama di provetto cosmografo.

Dalla collaborazione con il López nacquero dunque, nel 1591, una *Relatione del Reame del Congo e delle circonvicine contrade* e una carta dell'Africa assai circostanziata, che rappresenta con chiarezza l'idrografia dell'Africa centrale, come fu poi verificata dalle scoperte di più tardi esploratori, rivelando fra l'altro l'esistenza dei grandi laghi equatoriali con due secoli e mezzo circa di anticipo sui britannici John Hanning Speke (1827-1864) e James Augustus Grant (1827-1892)¹⁸⁶.

¹⁸³ Cfr. Discorso di Filippo Pigafetta sopra l'ordinanza dell'Armata Catholica..., s.n., Roma 1588; *Relatione vera dell'armata, la quale per commandamento del re catolico don Filippo si congregò nel porto della città di Lisbona l'anno MDLXXXVIII...*, tradotta di spagnuolo in italiano per F. Pigafetta, s.n., Roma 1588.

¹⁸⁴ Cfr. F. Pigafetta, *Tre relazioni*, a cura di Daniela Barbaro, Longo, Ravenna 1999 (già in "Quaderni Veneti", XXX, 1999, pp. 7-59); A. da Schio - L. Romanato (a cura di), *Filippo Pigafetta. Viaggio da Creta in Egitto ed al Sinai 1576-1577*, Biblioteca civica Bertoliana, Vicenza 1984; G. Lucchetta, "Viaggiatori, geografi e racconti di viaggio dell'età barocca, in G. Arnaldi - M. Pastore Stocchi (a cura di), *Storia della cultura veneta*, vol. IV, 2, Neri Pozza, Vicenza 1976, pp. 201-250, *passim*; *Cuatro documentos italianos en materia de la expedición de la Armada Invencible*, recopilados y anotados por Cesare Malfatti, s.n., Barcelona 1972; P. Donazzolo, *I viaggiatori veneti minori. Studio bio-bibliografico*, in "Memorie della R. Soc. Geog. It.", XVI (1929), pp. 155 ss.; A. Magnaghi, *Il Golfo di Suez e il Mar Rosso in una Relazione inedita di Filippo Pigafetta (1576-77)*, in "Bollettino della Regia Società Geografica Italiana", s. IV, vol. XI, 1 (1910), pp. 145-177, 284-312; F. Pigafetta, *Relatione dell'assedio di Parigi: col disegno di quella città e de' luoghi circonvicini alla S.tà di N. S. Gregorio papa XIII...*, s.n., Roma 1591.

¹⁸⁵ Cfr. F. Pigafetta, *Descrizione della comitiva e pompa con cui andò e fu ricevuta l'ambascieria dei Veneziani al Pontefice Sisto V l'anno 1585, fatta da Filippo Pigafetta, Gentiluomo Vicentino al séguito*, A. Sicca, Padova 1854.

¹⁸⁶ Cfr. M. Newitt (ed.), *The Portuguese in West Africa (1415-1670). A Documentary History*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, *passim*; R. O. Collins, *Documents from the African Past*, Markus Wiener Publishers, Princeton 2001, pp. 53 ss.; Idem, *Central and South African History*, Markus Wiener Publishers, Princeton 1990, pp. 39 ss.; F. Pigafetta, *Relazione del Reame di Congo*, a cura di Giorgio Raimondo Cardona, Bompiani, Milano 1978; *Report of the Kingdome of Congo, a Region of Africa and of the Countries that Border rounde about the Same...*, trans. by Abraham Hartwell, 1597 (Ann Arbor,

Se alcune opere del Pigafetta ebbero tardiva pubblicazione, oppure non ne ebbero affatto, ve ne fu una, fra quelle di maggior rilevanza cui il vicentino si dedicò, che addirittura uscì in edizione postuma; e si tratta di un lavoro in cui si dimostrano appieno la perizia del Pigafetta come geografo e i suoi contatti a livello europeo con la cultura cosmografica del tempo. Alludo, naturalmente, alla traduzione in italiano del *Theatrum orbis terrarum* di Abraham Ortelius (1527-1598), col quale il Pigafetta manteneva stretti rapporti epistolari.

L'Ortelius, come rivela una lettera inviategli dal vicentino nell'agosto 1591, aveva incaricato il compatriota Philips van Winghe (1560-1592), suo corrispondente a Roma, di procurargli nuovi materiali cartografici nella Galleria Vaticana. Qui lavorava già il perugino Ignazio (Egnazio) Danti (Pellegrino Rainaldi Danti; 1536-1586), matematico pontificio, che Sisto V, fra l'altro, incaricò della sistemazione del grande obelisco nella piazza del Vaticano, un episodio di cui anche il Pigafetta fu attento osservatore¹⁸⁷. Il Pigafetta, a sua volta, era stato contattato dal Winghe in merito alla descrizione della città di Vicenza, e questa era stata l'occasione che il vicentino aveva colto al volo per allacciare i suoi rapporti con l'Ortelio, indirizzandogli proprio la lettera che abbiamo menzionato. In essa il Pigafetta, dicendosi disposto a inviare senza riserve il materiale a sua disposizione, eccepisce sulla carta del Lazio realizzata dal Danti, su cui formula una severa critica: «...A Latio vero Egatii monaci, ut ingenue fatear, quia fortasse operae praetium non esset, abstinere; is enim contra quam optimi Geographi consueverunt non regiones mensuris, sed mensuras regionibus reddebat; nihil de suo addens, antiquis plerumque tabulis contentus...»¹⁸⁸.

Quindi, con una certa abilità, insinua la proposta di curare un'edizione italiana del *Theatrum*, adducendo a pretesto la presunta irreperibilità in Italia dell'opera in lingua originale:

A Roma non si vende alcun esemplare del tuo Theatro, sia per la difficoltà dell'importarlo, sia perché questi signori sono poco attratti alla Geografia. Perciò procura che me ne sia rimessa una copia, la quale potrò ritornare a te, con gran

Michigan, 2001); *Relazione del Regno del Congo et delle vicine contrade tratta dalli scritti et ragionamenti di Odoardo Lopez portoghese per Fiulippo Pigafetta con disegni varii di geografia, di piante, d'habiti, d'animali et altro*, Roma, appresso Bartolomeo Grassi, 1591.

¹⁸⁷ Cfr. *Discorso di M. Filippo Pigafetta; d'intorno all'istoria della aguglia, et alla ragione del muoverla*, s.n., Roma 1586.

¹⁸⁸ Cfr. G. L. Bertolini, "Su l'edizione italiana dell'Ortelio", in AA. VV., *Scritti di geografia e di storia della geografia concernenti l'Italia, pubblicati in onore di Giuseppe della Vedova*, Tipografia M. Ricci, Firenze 1908, pp. 295-305, in part. p. 296. Ma si vedano anche: L. Gambi - M. Milanese - A. Pinelli (a cura di), *La Galleria delle Carte geografiche in Vaticano. Storia e iconografia*, Panini, Modena 1996, p. 136; L. Gambi - A. Pinelli - A. Chiggiato - A. Angeli - D. Pivato (a cura di), *La Galleria delle Carte geografiche in Vaticano - The Gallery of Maps in the Vatican*, ("Mirabilia Italiae", 1), Panini, Modena 1994, pp. 160, 225.

vantaggio, assai aumentata, quando ti venga in animo di volgerlo nella nostra italica lingua¹⁸⁹.

La traduzione italiana del *Theatrum*¹⁹⁰, provvista di aggiunte e correzioni, ma priva della carta del Danti, vide effettivamente la luce quattro anni dopo la morte del vicentino. Questi spirò nella villa di Lòngara, di proprietà dell'amico Odorico Capra, dove, già nel 1603, aveva dettato il suo testamento¹⁹¹.

¹⁸⁹ Cfr. G. L. Bertolini, *op. cit.*, pp. 297-298.

¹⁹⁰ Cfr. *Theatro del mondo di Abrahamo Ortelio, da lui poco inanzi la sua morte riveduto, et di tavole nuove, et commenti adorno, et arricchito, con la vita dell'autore...*, traslato in lingua toscana dal Sig.r Filippo Pigafetta, s.n., Anversa 1608 (1612).

¹⁹¹ Cfr. M. M. Benzoni, *La cultura italiana e il Messico. Storia di un'immagine da Temistitan all'Indipendenza (1519-1821)*, Unicopli, Milano 2004, p. 149; F. Barbieri, *Architetture palladiane. Dalla pratica del cantiere alle immagini del Trattato*, Neri Pozza, Vicenza 1992, pp. 156 ss., p. 170; G. Mantese, *Memorie storiche della chiesa vicentina*, vol. IV: *Dal 1563 al 1700*, Accademia Olimpica, Vicenza 1974, pp. 1020, 1023-1024.

IDENTITATE CONFESIONALĂ-IDENTITATE NAȚIONALĂ. ELITELE BISERICII GRECO-CATOLICE ROMÂNE ȘI AUTONOMIA CATOLICĂ DIN UNGARIA ÎN PERIOADA DUALISMULUI (1867-1918)

ION CÂRJA

Istoriografia românească n-a dezvoltat în mod convingător și explicit, până în prezent, o direcție de cercetare de istoria elitelor sau, în orice caz, nu a ridicat investigațiile în acest domeniu la nivelul conceptual și metodologic al istoriografiilor occidentale și nici nu a epuizat, în mod sistematic, un câmp și o problematică de cercetare care să se regăsească sub acest nume. N-au lipsit totodată încercări meritorii, unele dintre ele, în această direcție, în istoriografia mai veche sau mai nouă¹, după cum este la fel de adevărat că o serie de domenii distincte ale cercetării istorice privitoare la realitățile secolelor XVIII-XX, transilvănene și general-românești, pot concura prin rezultatele lor de până acum, la definirea istoriei elitelor. Astfel, istoria mișcării de emancipare politico-națională a românilor din Imperiul austriac, ulterior austro-ungar, istoria învățământului și a culturii precum și istoria bisericească, domenii ceva mai vizibile sub aspect cantitativ, cel puțin, în peisajul istoriografiei românești, conțin o serie de reconstituiri perfect încadrabile istoriei elitelor sau care pot fi recuperate dintr-o atare perspectivă. Termenul propriu-zis, „elită” / „elite” a avut parte de o folosire inconstantă și inegală, în istoriografia noastră mai veche sau mai nouă, fiind asumat ca atare într-un mod mai răspicat abia în producțiile istoriografice ale ultimelor două decenii. Denominarea categoriilor

¹ R. Câmpeanu, *Intellectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 1999; Idem, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2000; L. Nastasă, *Generație și schimbare în istoriografia română (sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 1999; Idem, *Intellectualii și promovarea socială (pentru o morfologie a câmpului universitar): sec. XIX-XX*, Editura Limes, Cluj-Napoca 2004; Idem, *Itinerarii spre lumea savantă. Tineri din spațiul românesc la studii în străinătate (1864-1944)*, Editura Limes, Cluj-Napoca 2006; Idem, *„Suveranii” universităților românești: mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale*, vol. I. *Profesorii Facultăților de Filosofie și Litere (1864-1948)*, Editura Limes, Cluj-Napoca 2007; Idem, *Intimitatea amfiteatrelor. Ipoteze din viața privată a universitarilor „literari” (1864-1948)*, Editura Limes, Cluj-Napoca 2010; G. M. Dinu – M. Lupu (coord.), *Mobilitatea elitelor în România secolului al XX-lea*, Editura Paralela 45, Pitești 2010.

elitare ale societății românești s-a făcut îndeosebi cu ajutorul expresiilor: „intelectuali”, „lideri”, „frunțași”, „intelighenția”, utilizate cu precădere în cercetările privind istoria mișcării de emancipare politico-națională a secolelor XVIII-XIX. În același timp, trebuie adăugat și faptul că utilizarea acestor expresii în calitate de concepte istoriografice de referință n-a beneficiat în istoriografia românească a perioadei 1948-1989, de un climat stimulat, datorită viziunii oficiale ideologizante, impuse de regim, potrivit căreia, nu „elitele” („exploataatorii”), ci „masele largi populare” au avut o contribuție decisivă și determinantă la evoluția istoriei, rolul lor trebuind astfel scos în evidență în scrisul istoric².

Abordările teoretice cu privire la conceptul de „elită”, produse de literatura internațională interesată de temă dinspre varii domenii și perspective (istorică, sociologică, antropologică, literară etc.), sunt de o mare diversitate și nu stă în intenția noastră, în aceste puține rânduri, să le trecem în revistă³. Dorim doar să precizăm elementele mai importante ale acestui concept, care să-l facă operațional și în cazul celor două confesiuni românești din Transilvania perioadei pe care o avem în vedere, a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Elita ar fi așadar, într-o accepțiune mai cuprinzătoare, un grup restrâns de persoane aflată în posesia resurselor și a puterii de decizie, plasat în vârful piramidei sociale, aflat ca nivel cultural în genere peste media societății (comunității) pe care o reprezintă. Conținutul acestei categorii sociale este, în mod evident, unul condiționat istoric și determinat de specificul și particularitățile fiecărui popor. În cazul românilor intrați de la sfârșitul secolului al XVII-lea în componența Imperiului habsburgic, deținători ai unei experiențe istorice care i-a pus în situația de „tolerați”, „marginali”, potrivit legislației medievale a Transilvaniei, reformele promovate de Statul austriac au dus pe termen lung la emancipare națională și au creat condiții favorizante pentru constituirea unei elite intelectuale. Este suficient să menționăm unirea unei părți a românilor din Transilvania cu Biserica Romei, rezultat al politicii religioase promovate de Habsburgi în Transilvania, care a deschis oportunitatea accesului românilor la studii, la Roma precum și în instituții de

² Analize ale istoriografiei românești din perioada comunistă a se vedea la: V. Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944-1977*, Humanitas, București 1991; F. Müller, *Politică și istoriografie în România 1948-1964*, Nereamie Napocae, Cluj-Napoca 2003; G. Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească: 1965-1989*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2003.

³ Dintre abordările din perspectivă istorică privind elitele, reținem câteva titluri: G. Chaussinand-Nogaret (ed.), *Une histoire des élites 1700-1848: recueil de textes*, La Haye, Paris 1970; E. N. Suleiman - H. Mendras (dir.), *Le recrutement des élites en Europe*, Édition de la Découverte, Paris 1995; N. Petiteau, *Élites et mobilité: la noblesse d'Empire au XIX-e siècle, 1808-1914*, Boutique d'Histoire, Paris 1997; C. Christophe, *Les élites de la République: 1880-1900*, Fayard, Paris 2006; R. Tolomeo (a cura di), *Vecchie e nuove élites nell'area danubiano-balcanica del XIX secolo*, Rubbettino, Soveria Mannelli 2011.

învățământ din Europa Centrală și, în consecință, la formarea unei pături elitare de conținut precumpănitor ecleziastic, pentru o lungă perioadă de timp⁴.

În acest context istoric specific, în care se află românii din Transilvania la începuturile timpurilor moderne, regăsim și factorii care condiționează formarea și conținutul unei pături elitare românești. Astfel, ținând seama de lipsa unei burghezii orășenești, precum și a unei intelectualități laice semnificative numeric înainte de secolul al XIX-lea, precum și de rolul important pe care îl joacă atât clerul parohial în viața comunităților locale cât și episcopii la nivelul întregii națiuni române (a se vedea în acest sens petiționarismul inițiat de episcopul unit Inocențiu Micu Klein, urmat de mișcarea *Supplex*-ului din 1792), trebuie admis faptul că elitele ecleziastice vor juca până târziu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, rolul de elite naționale românești⁵. Elitele bisericești au constituit un punct de reper, o referință importantă pentru românii aflați în structurile politico-statale ale Habsburgilor și datorită contribuției Bisericii Unite la dezvoltarea culturală a națiunii, atât prin școlile deschise mai întâi în Blaj, la mijlocul secolului al XVIII-lea, cât și prin posibilitatea de a studia la instituții de învățământ superior din Europa Centrală și din Italia. Pentru a completa perspectiva de ansamblu asupra problematicei, mai trebuie adăugat și faptul că asumarea unei poziții importante pe plan național de către elitele bisericești ale românilor, se datorează și rolului major pe care l-a jucat confesiunea în definirea identității naționale românești din Imperiul habsburgic (Dubla Monarhie de după 1867). Astfel, în pofida procesului general european de laicizare a valorilor și a societății, care va afecta vizibil, chiar dacă cu întârziere, și societatea românească, confesiunea a continuat să reprezinte până spre primul război mondial un factor de identificare și delimitare etnico-națională pentru românii din Monarhia dunăreană. Aceasta face ca oamenii bisericii să fie în continuare puncte de referință pentru comunitate, atât la nivel local cât și național, chiar și după revoluția de la 1848, când afirmarea în viața politică și culturală a românilor din acest spațiu a unei elite laice devine tot mai evidentă.

⁴ Despre efectele politicilor reformiste ale Habsburgilor în Transilvania, a se vedea: M. Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Dacia, Cluj-Napoca 1994. Referitor la unirea cu Roma și efectele sale printre români, vezi: O. Ghitta, *Nașterea unei biserici: biserica greco-catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență (1667-1781)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2001; G. M. Miron, *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2002.

⁵ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum: din istoria formării națiunii române*, Editura Enciclopedică, București 1998.

Secolul al XIX-lea este, după toate probabilitățile, una din cele mai interesante perioade pentru istoria elitelor românești din Imperiul austriac/austro-ungar. În primul rând pentru faptul că acum se constituie o pătură intelectuală consistentă numeric în sânul națiunii române, este perioada în care se formează așadar, așa cum o arată cu prisosință cercetările lui Cornel Sigmirean, o elită laică tot mai vizibilă în viața națiunii române și în afara acesteia. Românii vor pătrunde tot mai mult în rețelele de învățământ superior ale Europei centrale și occidentale, se vor arăta interesați de o gamă variată de studii și profesii, nu doar de teologie, se vor orienta spre drept, studii economice, studii tehnice⁶. Faptul se va regăsi la nivelul păturii elitare românești, în interiorul căreia vor ocupa o pondere tot mai mare avocații, ziariștii, oameni ai profesiunilor liberale, diminuând tot mai semnificativ monopolul pe care-l deținuse până atunci clerul în viața națională românească. Consecința formării și a afirmării tot mai evidente a intelectualității laice în viața națiunii române va fi inversarea raporturilor de putere în favoarea elitelor de factură laică. Sigur, acest fapt se produce în mod progresiv, revoluția de la 1848-1849 este însă un moment de referință din istoria secolului al XIX-lea care pune în evidență, la toate nivelele, o intelectualitate laică destul de numeroasă, activă din punct de vedere politic și deosebit de dornică să preia pârghiile de putere în planul acțiunii politico-naționale, zona cea mai sensibilă, în care se înregistrează cel mai fidel evoluția raporturilor dintre componenta ecleziastică și cea laică din interiorul păturii elitare românești.

A doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea scot tot mai puternic la suprafață tendința deja vizibilă în evenimentele revoluției pașoptiste: intelectualitatea laică se afirmă tot mai puternic la nivelul de conducere al mișcării generale românești de emancipare și în special la nivelul acțiunii politice. Se poate vorbi de o competiție pentru putere la nivelul acțiunii politice românești din Imperiul austriac/austro-ungar, finalizată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea prin afirmarea tot mai pregnantă a intelectualității laice și printr-o tot mai evidentă marginalizare a episcopatului în zona de decizie din viața comunității românești din Imperiu. Faptul se întâmplă și pe fondul mai general al procesului de modernizare, care va duce între altele și la „profesionalizarea” elitelor din mișcarea politică românească, prin constituirea structurilor de partid, în 1869 și 1881⁷. Această diminuare a ponderii elitei bisericești din viața politică a națiunii române nu înseamnă nici pe departe

⁶ C. Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2000.

⁷ Informații despre constituirea partidelor în mișcarea națională a românilor din Austro-Ungaria, a se vedea la L. Maior, *Memorandul-filosofia politico-istorică a petiționalismului românesc*, Fundația Culturală Română, București 1992, pp. 65-122; T. Pavel, *Partidul Național Român și acțiunea memorandistă*, Daco-Press, Cluj-Napoca 1994, pp. 26-30 segg.

transformarea acesteia într-o cantitate neglijabilă, ci doar o inversare a rolurilor în favoarea intelectualității laice. Așa cum am afirmat și anterior, datorită calității de marcă identitară pe care confesiunea continuă să o dețină până la sfârșitul dualismului, clerul joacă în toată această perioadă un rol important în viața comunității românești, atât la nivel central (episcopatul, canonicii), cât și local (clerul parohial).

Dacă la nivelul de ansamblu al națiunii române din Imperiul habsburgilor, conținutul și consistența păturii elitare se multiplică și se diversifică odată cu modernizarea care a făcut posibilă manifestarea unei intelectualități laice, același proces de modernizare se va repercuta și asupra elitei ecleziastice din cele două Biserici românești, care vor traversa, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea un proces de organizare instituțională de mare amploare. Constituirea celor două mitropolii, în 1853 și 1864, a reprezentat pentru români un obiectiv deopotrivă ecleziastic și național, a cărui concretizare a marcat începutul unei epoci de organizare internă pe plan constituțional și al disciplinei ecleziastice, școlare și culturale. În fapt, Biserica greco-catolică obține în 1853 ridicarea la statutul de mitropolie, înlăturarea dependenței de arhiepiscopia romano-catolică de Esztergom și autonomia canonică deplină, înființarea a două episcopii noi, la Gherla și la Lugoj. A urmat o perioadă complexă de organizare pe multiple planuri, constituțional și disciplinar în special, concretizate mai ales în cele trei sinoade provinciale, ținute în 1872, 1882 și 1900⁸. În egală măsură, pentru Biserica Ortodoxă a românilor, separarea ierarhică de sârbi și ridicarea la statutul mitropolitan în condițiile deplinei autonomii ecleziastice, la 1864, a adus după sine reforme de esență, pe planul organizării constituționale în special, concretizate prin binecunoscutul *Statut Organic* dat de mitropolitul Andrei Șaguna⁹. Această perioadă de înnoiri instituționale și reforme fără precedent a însemnat o determinare mai precisă, pentru ambele Biserici românești, a modului de funcționare instituțională, o precizare mai limpede a sarcinilor și atribuțiilor personalului ecleziastic, la nivel central și local, cu alte cuvinte asistăm la o delimitare mai precisă a atribuțiilor elitei ecleziastice, ortodoxe și greco-catolice, a coordonatelor carierelor acestora în ultimă instanță. Reorganizarea structurilor de învățământ patronate de cele două Biserici, deopotrivă cu mai marea deschidere spre universitățile Europei centrale și occidentale, a adus după sine o creștere calitativă a nivelului de pre-

⁸ Vezi: I. Micu Moldovan, *Acte sinodale ale bisericei române de Alba Iulia și Făgărașiu*, tom I-II, Blaj, Tipografia lui S. Filtisch (W. Krafft), Sibiu 1869-1872; *Decretele Conciliului prim și al doilea ale Provinciei bisericești greco-catolice de Alba Iulia și Făgăraș*, s.n., Blaj 1927; *Conciliul provincial al Treilea al Provinciei Bisericești Greco-Catolice Alba Iulia și Făgăraș*, s.n., Blaj 1906.

⁹ *Statutul organic al Bisericei Greco-Orientale Române din Ungaria și Transilvania. Suplement, a doua edițiune oficială și autentică*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu 1900; a se vedea și J. Schneider, *Ecleziologia organică a mitropolitului Andrei Șaguna și fundamentele ei biblice, canonice și moderne*, Editura Deisis, Sibiu 2008.

gătire intelectuală a elitelor ecleziastice, precum și formarea unei intelectualități laice românești la proporții tot mai extinse, așa cum spuneam și mai sus. Este la fel de adevărat însă că, cu toate progresele pe plan cultural și al învățământului, elitele ecleziastice românești continuă să rămână până târziu multistratificate sub raportul pregătirii intelectuale, în sensul în care la nivelul local, de parohie, continuă să activeze personal clerical cu pregătire sumară a cărei durată nu depășea câteva luni, cum este cazul așa-zisilor preoți „moralști” din Biserica greco-catolică¹⁰.

Acestea sunt caracteristicile mai importante ale elitelor române, laice și ecleziastice, în preajma inaugurării parteneriatului dualist între Pesta și Viena, la 1867. Începutul noului regim coincide cu lansarea unui proiect politico-ecleziastic fără precedent, oarecum, în catolicismul din Europa centrală, „Autonomia Catolică”, o idee care a avut o traiectorie deosebit de polemică pe toată perioada dualismului austro-ungar. De lansarea și încercările de concretizare ale acestui proiect în viața publică a Ungariei dualiste, au fost responsabile elitele politice și bisericești, în particular episcopatul catolic din Ungaria, după cum și reacția de partea românească a fost asumată și elaborată tot de către elitele Bisericii unite, episcopi, canonici, membri ai corpului profesoral din școlile patronate de Biserică, de la Blaj, Beiuș, Gherla etc., alți membri ai clerului. Istoria raporturilor Bisericii greco-catolice românești cu Autonomia Catolică din Ungaria este așadar, în mod considerabil, una a poziționării elitelor greco-catolicismului românesc față de un proiect de politică ecleziastică perceput ca o amenințare la adresa propriei identități ecleziastice.

Mai puțin studiată până în prezent în istoriografia din România¹¹, problematica raporturilor Bisericii Române Unite cu autonomia catolică maghiară constituie o temă fecundă, în măsură să scoată în relief întâlnirea dintre ecleziastic și național în relațiile româno-maghiare din a doua jumătate a

¹⁰ S. Retegan, *Clerul rural românesc din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea: modalități de instituire*, în „Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca”, XXXI, 1992, pp. 103-120.

¹¹ Din bibliografia românească a subiectului, a se vedea următoarele titluri (selectiv): M. Păcurariu, *Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului (1867-1918)*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Sibiu 1986, pp. 101-106; N. Bocșan, *Imaginea bisericii romano-catolice la românii greco-catolici (Congresul autonomiei bisericii catolice din Ungaria)*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia”, 41, 1996, nr. 1-2, pp. 49-68; N. Bocșan – I. Cârja, „Il metropolita Victor Mihályi de Apșa e i rapporti tra la Chiesa Greco-Cattolica romana di Transilvania e l'«Autonomia Cattolica» ungherese”, în I. Cârja (coord.), *I Romeni e la Santa Sede. Miscellanea di studi di storia ecclesiastica*, Scriptorium, Bucarest-Roma 2004, pp. 162-188; I. Cârja, *Il vescovato greco-cattolico romeno e l'autonomia cattolica d'Ungheria alla fine del XIX secolo. Contributi documentari*, în „Ephemeris Dacoromana. Annuario dell'Accademia di Romania”, serie nuova, XII, 2004, fascicolo II, pp. 95-119; Idem, *Biserică și societate în Transilvania în perioada păstoririi mitropolitului Ioan Vancea (1869-1892)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2007, pp. 171-222. Din bibliografia internațională a temei, a se vedea: R. Tolomeo, *La Santa Sede e il mondo danubiano-balcanico. Problemi nazionali e religiosi (1875-1921)*, La Fenice Edizioni, Roma 1996, pp. 71-96.

secolului al XIX-lea și de la începutul secolului XX. Lansat în anii revoluției pașoptiste, proiectul politico-ecclesiastic al „Autonomiei Catolice” maghiare a fost propus la modul explicit prin scrisoarea baronului Jozsef Eötvös către arhiepiscopul primat János Simor din 1867¹², având parte de primele tentative de elaborare sistematică și coerentă în anii de început ai dualismului, pentru a cunoaște o ultimă „lansare” în prim-planul vieții publice și politice din Ungaria spre sfârșitul Dublei Monarhii. Concepută ca o structură care să gestioneze și să administreze fondurile și fundațiile bisericești, învățământul religios și instituțiile sale, să democratizeze factorul decizional din Biserica catolică maghiară prin cooptarea laicilor alături de cler în luarea unor hotărâri, să intervină în numirea episcopilor, să realizeze în final un fel de separație *à l'amiable* între Biserică și Statul tot mai ofensiv prin politicile sale la adresa instituției ecclesiastice, Autonomia Catolică a fost temporar o temă dominantă în dezbaterile politico-ecclesiastice de pe cuprinsul Transleithaniei, ca de pildă între 1868-1871, 1897-1902, 1917-1918, după cum a avut parte și de ani de recul, când și-a pierdut din importanță și acuitate.

Autonomia Catolică urma să includă în componența sa, potrivit viziunii celor care o imaginaseră, ambele rituri, latin și răsăritean, ale Bisericii catolice din Ungaria, fapt perceput de românii uniți drept o tentativă de încălcare dacă nu chiar un atentat la deplina autonomie și independență canonică a propriei Biserici, garantată din momentul intrării în comuniune dogmatică cu Biserica Romei și recunoscută după aceea printr-o serie de hotărâri ale Sfântului Scaun și prin legislația civilă. Chiar dacă n-a fost pe de-a-ntregul unitară și univocă, atitudinea Bisericii greco-catolice românești a vizat în mod constant distanțarea de proiectata Autonomie Catolică din Ungaria, dezvoltând, în replică, un discurs defensiv axat pe necesitatea prezervării și afirmării propriei autonomii ecclesiastice.

Primii ani ai regimului dualist, mai exact perioada 1868-1871, au însemnat și încercarea de implementare a Autonomiei Catolice în Ungaria. S-a elaborat un proiect de autonomie, care a fost expediat apoi inclusiv împăratului-rege, fără a reuși să mulțumească vreuna din părți. În urma altor dezbateri, congresul național maghiar în problema autonomiei s-a reunit în octombrie 1870, o altă reuniune a aceluiași congres având loc în anul următor, 1871. A fost elaborat un regulament intitulat *Organizarea Autonomiei Bisericii catolice de rit latin și de rit grec din Ungaria*, înaintat apoi, conform procedurii consacrate, împăratului spre aprobare. Denominat în epocă cu termenul de regulament, în fapt o adevărată constituție a autonomiei catolice, documentul prezintă una

¹² G. Adriányi, „Lo stato ungherese ed il Vaticano (1848-1918)”, în P. Cséfalvay – M. A. de Angelis (a cura di), *Mille anni di cristianesimo in Ungheria*, Conferenza Episcopale Ungherese, Budapest 2001, p. 114.

din cele mai interesante formule de organizare a raporturilor Biserică-Stat din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și atestă, în același timp, inserția spiritului democratic în elaborarea politicilor ecleziastice din Biserica catolică maghiară. Principiul de bază al organizării Autonomiei este reprezentat de cooperarea dintre cler și laicat în toate problemele care privesc desemnarea funcțiilor și responsabilităților, instruirea și educația publică, administrarea bunurilor bisericești, a școlilor, fundațiilor, fondurilor etc. Sfera de drepturi și competențe a autonomiei se extinde așadar, conform regulamentului citat, «în toate afacerile Bisericii catolice care au legătură cu lucruri și chestiuni temporale». Dreptul patronatului suprem al regelui rămâne intact, cu precizarea că reprezentarea de către împăratul-rege a unor interese ale Bisericii catolice din Ungaria pe lângă Sfântul Scaun, va fi făcută în colaborare cu organismele abilitate ale Autonomiei. Toate bunurile mobile și imobile, fundații administrate de oameni ai Bisericii, fonduri religioase și de studii precum și alte fonduri catolice vor fi declarate proprietate a Bisericii catolice maghiare. Fondurile religioase administrate de Stat vor fi predate organismelor Autonomiei, pentru a fi administrate de către acestea. Organele Autonomiei reprezintă Biserica în toate problemele legate de bunuri, educație și instrucție care interferează cu sfera de activitate a Statului. Autonomia a fost respinsă, în cele din urmă, ca urmare a opoziției Sfântului Scaun și a influenței exagerate a laicilor¹³.

La congresele și consfăturile Autonomiei din perioada 1869-1871, Biserica românească greco-catolică a avut în general un comportament ne-unitar, în sensul că episcopii din diecezele așa-zise „ungurene” au participat la congresele convocate de arhiepiscopul primat al Ungariei, în timp ce în dieceza mitropolitană a Blajului, rezervele exprimate de mitropolitul Ioan Vancea au fost întărite de atitudinea laicului, a elitei laice din mișcarea națională. Cu prilejul dezbaterilor în jurul participării la Congresele Autonomiei Catolice din Ungaria ies la iveală aspecte ale identității complexe din Biserica românească: diecezele din Părțile Vestice se dovedesc dispuse în principiu la a se integra în organismul Autonomiei Catolice din Ungaria, în timp ce arhidieceza Blajului, mai aproape de curentul național din Biserică, a mers, în atitudinile exprimate, de la rezerve calculate la opoziție fățișă. Linia de conduită adoptată de ierarhia română unită la „primul val” al congreselor Autonomiei maghiare (1869-1871) se va menține aceeași, în linii mari; era foarte importantă, în primul rând, poziția politico-ecleziastică pe care se situa episcopul, dar în esență dieceza

¹³ Textul acestui regulament la Archivio Segreto Vaticano, *Arch. Nunz. Vienna*, Card. Vanutelli, Vol. XXIV, busta nr. 579 (*Posizioni speciali. Cose di Ungheria*), ff. 261 r-268 v; vezi și M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 101-102; G. Adriányi, *op. cit.*; I. Cârja, *Biserică și societate...*, cit., pp. 173-182.

mitropolitană a fost cea care a promovat, mai puternic decât celelalte, un discurs al prezervării și afirmării propriei autonomii, din perioada 1869-1871 până la primul război mondial, ca replică la proiectata Autonomie Catolică din Ungaria.

Problema Autonomiei Catolice a rămas pentru mult timp nesoluționată iar dezbaterile acestea a ajuns în plan secund, în viața bisericească și politică din Ungaria. Chestiunea revine în forță la începutul anilor '90 ai secolului al XIX-lea. S-a ținut pe această temă o conferință la Budapesta, în 11 decembrie 1890, o altă la 18 februarie 1891, cu participarea a 100 de personalități catolice, ocazii cu care se relansează problema Autonomiei. În același scop a avut loc o mare adunare catolică, tot la Budapesta, în 20 februarie 1891. În fața revigorării inițiativelor de organizare a Autonomiei, membrii sinodului electoral întrunit la Blaj, în 16 aprilie 1893, pentru a-l alege pe succesorul lui Ioan Vancea în scaunul mitropolitan, a adoptat un „manifest” împotriva Autonomiei Catolice maghiare și împotriva oricăror tentative de limitare a autonomiei Bisericii Române Unite¹⁴.

Lansarea preparativelor pentru congresul Autonomiei, prin scrisoarea din 29 mai 1897, în care se dispunea organizarea de alegeri pentru congresul pregătitor al Autonomiei Catolice din Ungaria, declanșează o a doua serie de dezbateri sistematice pe durata cărora se încearcă transpunerea în practică a proiectului Autonomiei Catolice maghiare. Elita episcopală a Bisericii române va reacționa și acum, așa cum o făcuse la începuturile perioadei dualiste. Episcopatul greco-catolic român, reprezentat la acea dată de Mihail Pavel (Oradea), Ioan Szabó (Gherla) și Demetriu Radu (Lugoj), s-a întrunit în 23 iunie 1897 într-o conferință la Blaj, convocată de mitropolitul Victor Mihályi. La conferință au mai luat parte personalități ale Bisericii unite din epocă: Ioan Micu Moldovan, Augustin Bunea, Vasile Hossu și Victor Szmigelski, din partea arhidiecezei, Corneliu Bulcu de la Oradea, Vasile Pordea de la Gherla și Ioan Boroș de la episcopia Lugojului. Conferința a hotărât ca episcopii să nu conscrie alegători în provincia mitropolitană, așa cum cerea invitația cardinalului primat, să nu dispună alegerea de deputați și să nu participe, ei înșiși, la congres. S-a decis, de asemenea, ca mitropolitul să trimită două memorii către primatele Ungariei și către împărat, în care să se expună protestul întregului episcopat împotriva includerii Bisericii românești în structurile Autonomiei preconizate pentru Biserica de rit latin.

Memoriul adresat primatului, în data de 23 iunie 1897, structurat în trei părți, este, alături de cel adresat împăratului, primul elaborat protestatar al

¹⁴ M. Păcurariu, *op. cit.*, pp. 102-103; vezi textul manifestului la A. Bunea, *Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*, Tipografia Seminarului Arhidiecesan, Blaj 1903, pp. 420-423.

elitei episcopale a Bisericii greco-catolice împotriva proiectului de organizare a Autonomiei Catolice din Ungaria de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Motivează întrunirea episcopatului în conferință la Blaj, pe baza sentimentului public generat printre români odată cu lansarea de către arhiepiscopul primat a invitației de conscriere a alegătorilor din dieceze. Premiza de la care pornește structura expozitivă a memoriului, importantă pentru argumentația acestuia în ansamblu, este aceea că agitația și preocuparea izbucnite printre români odată cu relansarea congresului Autonomiei sunt de natură să pericliteze atât bazele catolicismului cât și mai ales soliditatea unirii românilor cu Biserica Romei. Ca de fiecare dată în mișcarea petiționară greco-catolică pe tema autonomiei, și acest memoriu prezintă întreaga argumentație istorică și juridică pe care se întemeiază independența canonică a Bisericii unite transilvane, cu referirile binecunoscute la condițiile unirii cu Roma, documentele întemeietoare ale provinciei greco-catolice de Alba Iulia și Făgăraș și ale episcopiilor sale sufragane, reperele principale ale legislației Statului care-i recunosc autonomia deplină, hotărârile sinoadelor provinciale. Reamintind demersurile întreprinse de mitropolitul Vancea pentru convocarea congresului autonomiei Bisericii greco-catolice, memoriul reînnoiește acest deziderat, afirmând că numai așa preoții și credincioșii români vor putea fi convinși de faptul că provincia mitropolitană este total independentă de Biserica de rit latin. Respectarea autonomiei Bisericii greco-catolice și convocarea unui congres pentru organizarea acesteia, reprezintă dezideratele fundamentale ale memoriului¹⁵.

Perioada 1897-1902, de-a lungul căreia se derulează a doua perioadă de congrese și dezbateri pentru elaborarea statutului de Autonomie Catolică, este una importantă și dificilă totodată, pentru elitele Bisericii Române Unite, ca și anii care vor urma, de altfel, până la izbucnirea primului război mondial, când proiectul Autonomiei Catolice maghiare va fi surclasat de forța altor evenimente. Se constată în toți acești ani o dinamizare politică fără precedent la nivelul episcopatului, precum și printre alți membri ai clerului superior, se desfășoară dinspre partea românească o relație defensivă, pronunțat polemică în raport cu proiectul general de organizare a Autonomiei Catolice în Ungaria. Ultimul deceniu al secolului XIX a fost de altfel unul de maximă dinamizare și activizare pentru românii din Austro-Ungaria, pe plan politic, în sensul că în această perioadă a fost prezentat Memorandumul la împărat (1892), după care a urmat procesul de la Cluj (1894), finalizat prin condamnarea frunțașilor acțiunii. La numai trei ani de la procesul liderilor memorandiști începe o nouă perioadă solicitantă pentru români, în plan ecleziastic de această dată, prin

¹⁵ A. Bunea, *op. cit.*, pp. 426-435; vezi și I. Cârja, *Biserică și societate...*, cit., pp. 212-213.

relansarea Autonomiei Catolice. Elitele Bisericii unite vor traversa astfel, cu începere din 1897, o perioadă deosebit de dinamică, în care vor organiza conferințe, vor elabora și trimite memorii către arhiepiscopul primat al Ungariei, către Nunțiatul Apostolic de la Viena și către Sfântul Scaun, vor participa la congresele generale ale Autonomiei Catolice, vor susține campanii în presă pentru promovarea propriei viziuni și perspective, pentru promovarea propriei autonomii bisericești și naționale în ultimă instanță.

Demersurile românești ale acestei perioade însumează o factologie de mare amploare, asupra căreia nu dorim să insistăm aici, deoarece am prezentat-o pe larg în altă parte¹⁶. Reținem pe scurt momentele mai importante ale acțiunii elitelor românești în problema Autonomiei, de la acest sfârșit de secol XIX și începutul secolului XX. Astfel, la puțin timp după conferința episcopatului din 23 iunie, va avea loc la Cluj o conferință mixtă, cu participare numeroasă, al cărui document final se solidarizează cu poziția episcopilor și va fi trimis, între altele, și la Sfântul Scaun. În aproximativ aceeași perioadă are loc și la Lugoj o conferință cu participare mixtă, de preoți și laici, care a adoptat rezoluții asemănătoare¹⁷.

Conferințele episcopatului catolic din Ungaria, desfășurate în toamna anului 1897, oferă noi ocazii mitropolitului Victor Mihályi de a afirma poziția românească. Mihályi va prezenta, astfel, în cadrul conferinței din 27 septembrie, memoriul episcopilor români de la conferința din 23 iunie, apoi în cadrul conferinței episcopale din 7 noiembrie precum și în scrisoarea trimisă arhiepiscopului primat Vaszary pe data de 14 decembrie 1897 va relua această temă. Se conturează în acești ani o veritabilă „mișcare petiționară” a elitelor române unite în problema Autonomiei Catolice, care exprimă dezideratul propriei autonomii ecleziastice. Astfel, mitropolitul Mihályi trimite, cu consensul episcopilor sufragani, o nouă scrisoare, în data de 4 mai 1898, în contextul finalizării proiectului de autonomie de către subcomisia de 9 membri din cadrul comisiei de 27 a congresului¹⁸. Mihályi a mai intervenit, alături de episcopul greco-catolic de Oradea, Mihail Pavel, în cadrul conferinței episcopatului catolic maghiar din 15 septembrie 1899, pentru a prezenta poziția episcopilor români față de proiectul de autonomie finalizat în cadrul comisiei de 27 membri a congresului Autonomiei Catolice. Proiectul de autonomie al comisiei de 27 a acutizat dezbaterile pe marginea raporturilor bisericești româno-maghiare, determinând o amplă campanie de susținere a autonomiei bisericii românești, în presă precum și în corespondența purtată cu forurile

¹⁶ I. Cârja, *Biserică și societate...*, cit., pp. 211-218.

¹⁷ A. Bunea, *op. cit.*, pp. 435-438, 443

¹⁸ *Ibidem*, p. 439.

pontificale. Dintre materialele apărute în presă, semnificative pentru această dezbatere, merită a fi menționat articolul amplu al lui Augustin Bunea, *Autonomia și comisiunea de 27*, publicat în numărul al "Unirii" din 5 august 1899¹⁹.

Seria protestelor greco-catolice față de proiectul autonomiei latinilor continuă cu un moment dintre cele mai importante, în factologia românească a autonomiei, sinodul arhidiecezan reunit la Blaj în 22 noiembrie 1899. Anticipând și pregătind în același timp sinodul provincial jubiliar din anul următor, 1900, această primă reuniune sinodală convocată de Mihály la nivel de arhidieceză, după preluarea scaunului mitropolitan, va omagia în primul său decret actul unirii cu Roma, pentru ca în cel de al treilea decret să protesteze solemn împotriva proiectului de Autonomie Catolică maghiară. Acest decret rezumă la primul punct toate referințele juridice care susțin autonomia Bisericii greco-catolice românești, iar la punctul al doilea exprimă speranța că împăratul nu va permite ca organismul Autonomiei să nesocotească drepturile provinciei ecleziastice românești²⁰. Sinodul va elabora apoi un protest împotriva integrării forțate a Bisericii românești în Autonomia Catolică maghiară, pe baza unui raport întocmit în prealabil de Augustin Bunea. Avem de-a face cu unul dintre elaboratele petiționare de cea mai mare anvergură ale Bisericii greco-catolice de la acest final de secol XIX, pe tema raporturilor sale cu Autonomia Catolică din Ungaria²¹. Acest memoriu de protest a fost trimis arhiepiscopului primat, Nunțiatului vienez și ministerului de Culte și Instrucțiune Publică și va constitui, în perioada următoare, alături de alte elaborate mai substanțiale de până atunci, unul dintre documentele programatice fundamentale pentru viziunea românească asupra Autonomiei. Va fi trimis, astfel, de Mihályi, nunțului Taliani, în anexă la scrisoarea din 26 ianuarie 1900²². Arhiepiscopul primat a pus acest act, împreună cu memoriul din 23 iunie 1897, în atenția congresului cu mare întârziere, abia în ședința din 10 martie 1902, care a tratat problematica autonomiei Bisericii românești într-o manieră evazivă și expeditivă²³.

Ultimii ani ai primei conflagrații mondiale înregistrează relansarea dezbaterilor pe tema organizării structurilor Autonomiei Catolice din Ungaria, cu intensificarea demersurilor, contactelor și a corespondenței dintre factorii implicați, ajungându-se la un punct culminant în 21 decembrie 1917, când

¹⁹ "Unirea", IX, 1899, nr. 31, 5 august, pp. 249-250.

²⁰ C. de Clerq, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, tome XI. *Conciles des orientaux catholiques*, II partie, *De 1850 à 1949*, Librairie Letouzey et Ane, Paris 1952, p. 855.

²¹ Textul memoriului la A. Bunea, *op. cit.*, pp. 447-454.

²² Scrisoarea și memoriul sinodului arhidiecezan în N. Bocșan – I. Cârja, *op. cit.*, pp. 162-188.

²³ A. Bunea, *op. cit.*, pp. 455-460.

ministrul Cultelor de la Budapesta, Albert Apponyi, a prezentat în Camera Deputaților din Parlamentul maghiar un proiect de lege privind Autonomia Catolică. Episcopatul român unit este prezent și de această dată în prim planul dezbaterilor, care continuă și în anul următor, 1918, pentru ca disoluția Monarhiei austro-ungare să amâne *sine die* deznodământul-organizarea efectivă a structurilor Autonomiei Catolice, plănuită și mereu reluată în jumătatea de secol antebelică²⁴.

Discursul românesc pe tema Autonomiei Catolice din Ungaria și a posibilităților sale repercusiuni asupra Bisericii Române Unite cunoaște o difuzare deosebit de largă odată cu lansarea sa în primii ani ai dualismului până spre sfârșitul monarhiei austro-ungare. Primul aspect, mai vizibil, al discursului românesc asupra Autonomiei este dimensiunea sa dinamică și polemică. Aceasta pentru că „autonomia Bisericii noastre” – formulă cu valoare de adevărat *leit-motiv* în luările de poziție greco-catolice, se construiește mereu în opoziție cu ideologia Autonomiei Catolice din Ungaria. Avem de-a face, în cuprinsul acestui discurs, cu o identitate (greco-catolică română) care se definește mereu pe sine în raport cu „celălalt”, o alteritate confesională (catolicismul maghiar de rit latin). Aici este sursa întregii dezbateri în jurul Autonomiei Catolice maghiare și, în cele din urmă, discursul greco-catolic românesc pe tema Autonomiei este unul al promovării propriei identități, confesionale și naționale deopotrivă. Dorim să subliniem faptul că discursul românesc al autonomiei, unul de reacție față de proiectul maghiar și de afirmare în același timp a autonomiei proprii, este în integralitatea sa rezultatul activității elitelor românești greco-catolice și în primul rând al viziunii și demersurilor episcopatului.

De ce refuză elitele Bisericii Române Unite integrarea în proiectatul organism al Autonomiei Catolice din Ungaria? În planul jurisdicției ecleziastice, aceasta ar fi dus imediat la transferarea unor competențe decizionale importante pe seama Comitetului Autonomiei proiectat la scara întregii Ungarii, care, odată aduse lucrurile la dimensiunea lor concretă, efectivă, și-ar fi subordonat într-o măsură mai mică sau mai mare Biserica românească greco-catolică. Astfel, românii nutreau temerea că integrarea lor în Autonomia coreligionarilor de rit latin însemna să se expună la riscul de maghiarizare prin intermediul Bisericii. În primul și în primul rând, absorbirea în Autonomia Catolică maghiară s-ar fi soldat pentru români cu diminuarea dacă nu chiar

²⁴ I. Cârja, „Episcopatul român unit și autonomia catolică maghiară la sfârșitul Primului Război Mondial”, în N. Edroiu (ed.), *Studii istorice privind relațiile româno-maghiare*, Editura Mega, Cluj-Napoca 2010, pp. 254-262; textul a apărut și în limba engleză în „Revista Arhivelor”, 2008, LXXXV, nr. 2, pp. 140-147.

pierderea completă a propriei autonomii. Pe această logică se construiește, în linii mari, discursul românesc cu privire la Autonomia Catolică. Se invocă drept argumente în favoarea susținerii propriei autonomii ecleziastice, elemente dintre cele mai diverse: de la bula pontificală *Ecclesiam Christi* a lui Pius al IX-lea până la *Preclaræ gratulationes* al lui Leon al XIII-lea, de la hotărârile sinoadelor provinciale până la cele patru puncte florentine ale Unirii cu Roma, de la alte documente pontificale ce au consacrat sau au întărit autonomia provinciei de Alba Iulia și Făgăraș până la anumite legi ale Ungariei dualiste care au „înarticulat-o” (au recunoscut-o oficial)²⁵.

O idee fundamentală a discursului promovat de elitele greco-catolice române în fața Autonomiei Catolice maghiare a fost aceea că interesele Bisericii Române Unite pretind cu totul altceva decât integrarea în statusul autonom proiectat de latinii din Ungaria. Dintre argumentele invocate în favoarea menținerii intacte și a consolidării propriei autonomii, românii uniți susțineau faptul că Biserica lor are un rol misionar special în zonă: acela de aducere a tuturor românilor din Transilvania la Unirea cu Roma, de extindere a Unirii religioase la scara întregii națiuni române și mai mult, după aceasta, spațiul românesc, odată intrat în comuniune cu Scaunul Apostolic, urma să servească drept “bază de operațiuni” pentru aducerea la Unirea cu Roma a întreg Sud-Estului european și a Orientului Apropiat. Ori, pentru a putea servi unor atari interese, de foarte largă anvergură, era vital ca Biserica Română Unită să-și păstreze intactă propria autonomie.

Discursul greco-catolic românesc care pune în fața avansului Autonomiei Catolice maghiare ideea afirmării propriei autonomii mai are o semnificație, cel puțin la fel de importantă ca cele deja menționate, și anume cea națională. Logica este aceea că, în măsura în care este și rămâne în continuare o Biserică pe deplin autonomă, va putea fi totodată și o Biserică „națională”, românească. Prin urmare, plănuita organizare autonomă a Bisericii catolice din Ungaria nu este numai un atentat la caracterul autonom al Bisericii Unite românești, ea subminează totodată și caracterul național românesc al acesteia. Pentru Biserica greco-catolică românească, provocarea Autonomiei Catolice maghiare i-a dat ocazia, la urma urmei, să-și maturizeze fizionomia sa identitară. Proiectul de Autonomie Catolică maghiară a avut un impact hotărâtor asupra greco-catolicismului românesc, accentuându-i componenta națională și accentuând și mai mult clivajul greco-catolic/roman-catolic²⁶. Invitațiile de

²⁵ N. Bocșan – I. Cârja, *op.cit.*, pp. 162-188.

²⁶ N. Bocșan, *Alterități în relațiile interconfesionale din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (romano-catolic – greco-catolic)*, în N. Bocșan – V. Leu (coord.), *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, Editura Banatica, Reșița 1996, pp. 96-110.

participare la conferințele pregătitoare, precum și proiectata integrare a Bisericii Române Unite în structurile Autonomiei Catolice generale, au determinat reacția episcopilor și a intelectualității laice, care au elaborat unul dintre cele mai ample și mai complexe discursuri asupra propriei autonomii și identități ecleziastice din întreaga existență istorică a acestei Biserici. Mai mult decât un discurs, asistăm la elaborarea de către români a unei veritabile ideologii a autonomiei, corespondent în sfera ecleziastică a ideologiei politico-naționale a mișcării de emancipare. Etapa reformelor de organizare constituțională, declanșate în Biserica unită odată cu înființarea provinciei mitropolitane, s-a derulat, astfel, după dualism, concomitent cu relația dificilă cu Biserica latină din Ungaria, care a angajat de partea românească o argumentație complexă, bazată pe elemente de ordin istoric, juridic și eclezial, de susținere și afirmare a propriei identități. „Imposibilul” dialog dintre Biserica greco-catolică română și Autonomia Catolică din Ungaria s-a datorat în mod indiscutabil și faptului că ambele proiecte de autonomie, latin și greco-catolic, se pliau pe paradigme naționale diferite; suntem în secolul al XIX-lea, o perioadă în care „naționalul” constituie pentru cultura politică și mentalitatea colectivă din Europa central-sud-estică o valoare cu forță și prestigiu simbolic superioare apartenenței confesionale²⁷.

Proiectul maghiar al Autonomiei Catolice precum și „contraproiectul” românesc au cunoscut, așadar, un parcurs istoric susținut deopotrivă de elitele bisericești și în bună măsură și de cele politice ale celor două națiuni. Contribuția noastră a dorit să evidențieze câteva aspecte privitoare la modelul de organizare ecleziastică pe care voia să-l pună în aplicare Autonomia Catolică în Ungaria, o problemă foarte extinsă și variată a cărei tratare integrală era imposibilă în cuprinsul acestor rânduri. Am dorit să punem în evidență faptul că elitele bisericești catolice ale Ungaria, atât cele maghiare și romano-catolice cât și cele greco-catolice române, au promovat deopotrivă două proiecte de autonomie, la urma urmei concurențiale, cel românesc fiind răspunsul și reacția la cel maghiar. Prin maniera în care s-a distanțat de proiectul general de autonomie, avansând, în replică, necesitatea afirmării propriei autonomii ecleziastice, episcopii români au realizat importanța dimensiunii naționale pe care o presupunea, în ultimă instanță, proiectul de Autonomie Catolică din Ungaria.

²⁷ O tratare mai pe larg a acestui aspect, a se vedea la S. Peterman, *Eglises, sentiment national et nationalisme*, în „Transilvanian Review”, II, 1993, nr. 2, pp. 3-10.

CHESTIUENA BASARABIEI ÎN PRESA ITALIANĂ INTERBELICĂ

POLEMICA LAHOVARY - RACOVSKI - JURENEV

VASILE UNGUREANU

Unirea Basarabiei cu România, votată de Sfatul Țării de la Chișinău la 27 martie/8 aprilie 1918, a fost recunoscută internațional la 28 octombrie 1920 prin Tratatul semnat la Paris de către Marea Britanie, Franța, Italia, Japonia și, evident, România. Prima putere semnatară care a ratificat tratatul a fost Marea Britanie la 14 aprilie 1922, urmată de România la 19 mai 1922 și de Franța la 24 martie 1924¹. Ca urmare a solicitărilor venite din partea guvernului de la București, guvernul de la Tokio a declarat că va ratifica documentul numai după ce toate celelalte puteri semnatare vor face acest lucru motivându-și decizia prin faptul că chestiunea reprezenta, în viziunea sa, o problemă în primul rând europeană². În acest context, ratificarea italiană a Tratatului de la Paris din 28 octombrie 1920 a devenit una dintre cele mai importante probleme în relațiile politico-diplomatice dintre București și Roma din deceniul al treilea al secolului al XX-lea.

Printre numeroasele încercări de a determina Italia să ratifice tratatul Basarabiei s-a înscris și vizita pe care ministrul român al Agriculturii și Domeniilor, Alexandru Constantinescu, a efectuat-o la Roma în septembrie 1924³. În cadrul întâlnirii cu Benito Mussolini, ministrul român a subliniat disponibilitatea României de a încheia un tratat comercial cu Italia și de a acorda o serie de facilități economice investitorilor italieni în schimbul ratificării din partea Romei a unirii Basarabiei⁴. Discuțiile dintre Mussolini și Constantinescu nu s-au concretizat în niciun fel, însă la scurt timp după aceea, în presa română a apărut știrea, preluată și de unele ziare italiene, conform căreia ministrul român al Agriculturii ar fi obținut din partea șefului guvernului italian promisiunea ratificării tratatului Basarabiei.

¹ A. Berciu Drăghicescu – L. Brâncănu, *Unirea Basarabiei cu România 1918-1927. Documente*, Editura Globus, București [1994], docc. nr. 7 și 8, pp. 38-41.

² Arhiva Ministerului Afacerilor Externe – București (AMAE), Fond 71/1914, E2, partea I, vol. 24, f. 10, scrisoare, Paris, 31 mai 1924, *Ambasada Imperială a Japoniei la Paris către I.G. Duca*.

³ A. Grecu, *Întâlnirea Al. Constantinescu – B. Mussolini și problema ratificării tratatului privind Basarabia*, în „Revista Istorică”, tom XII, nr. 1-2, ian.-apr. 2001, pp. 67-72.

⁴ AMAE, Fond 71/1920-1944, Italia. Relații cu alte State. Relații cu România, vol. 61, f. 200, *Pro-Memoria. Résumé de la conversation du 5 Septembre 1924 au Palais Chigi entre Monsieur Mussolini et Monsieur Constantinesco*.

La 22 septembrie 1924, agenția de știri italiană „Volta” a publicat o lungă informare în care se preciza că știrea cum că ministrul Constantinescu ar fi obținut ratificarea de către Italia a convenției Basarabiei nu era confirmată în cercurile diplomatice italiene⁵. Agenția italiană considera chestiunea în cauză drept complicată și ținea să sublinieze că România însăși nu s-a grabit să ratifice tratatul. Lentoarea Bucureștiului era explicată prin faptul că după război Rusia Sovietică era exclusă de pe scena internațională, situație care însă s-a modificat la începutul anului 1924 prin recunoașterea Moscovei de către guvernele de la Londra și Roma. În final se preciza că pentru a intra în vigoare, tratatul Basarabiei trebuia ratificat de toate puterile semnatare, fără excepție. Analizând această știre, însărcinatul cu afaceri al României la Roma, Alexandru Cretzianu, arăta că Agenția „Volta” este semi-oficioasă, fiind întrebuințată de Palazzo Chigi [sediul Ministerului Afacerilor Străine italian – n.n.] pentru a da unele comunicate cărora nu le convine caracterul oficial ce l-ar avea dacă ar fi date prin Agenția „Stefani” [agenția de știri oficială a Statului italian – n.n.]. Chiar din stilul și forma acestui comunicat se poate vedea, de altfel, că emană de la Ministerul Afacerilor Străine italian. «Trebuie adăugat – continua diplomatul român – că niciun ziar italian important n-a reprodus comunicatul Agenției „Volta”. Singurul ziar în care l-am găsit este ziarul fascist extremist „Impero” care este puțin răspândit»⁶.

Impactul redus al comunicatului agenției „Volta” și faptul că în presa italiană continuau să apară informații în legătură cu ratificarea tratatului Basarabiei, a determinat guvernul de la Roma să dea, la 10 octombrie 1924, o dezmințire scurtă prin intermediul agenției oficiale de știri „Stefani”⁷. În aceeași zi, agenția „Volta” a reluat informarea din 22 septembrie. Motivul pentru care guvernul italian a dat în cele din urmă un comunicat oficial în această chestiune poate fi regăsit în dorința Romei de a nu periclita relațiile restabilite cu puțin timp în urmă, în februarie 1924, cu Moscova. Existența unei stări de incertitudine în ceea ce privește o eventuală promisiune italiană de a ratifica tratatul Basarabiei făcută guvernului român, nu putea decât să alimenteze suspiciunile sovieticilor, lucru care nu era dorit de Mussolini. Comunicatul guvernului de la Roma a avut efectul scontat. Ministrul sovietic al Afacerilor Străine, Gheorghi Cicerin, a apreciat dezmințirea italiană subli-

⁵ *Ibidem*, Fond 71/1914, E2, partea I, vol. 22, f. 9, telegrama nr. 3268, Roma, 24 septembrie 1924, Alexandru Cretzianu, însărcinatul cu afaceri, către M.A.S.

⁶ *Ibidem*, f. 10, telegrama nr. 3272, Roma, 25 septembrie 1924, Alexandru Cretzianu, însărcinatul cu afaceri, către I.G. Duca.

⁷ *Ibidem*, Fond 71/1920-1944, Italia. Relații cu alte State. Relații cu România, vol. 61, f. 224, telegrama nr. 3414, Roma, 11 octombrie 1924, Alexandru Cretzianu, însărcinatul cu afaceri, către I.G. Duca.

niind în același timp importanța tratatului comercial bilateral, document încheiat cu ocazia restabilirii relațiilor dintre cele două țări⁸.

Comunicatul agenției „Stefani” a avut însă și un alt efect, mai puțin așteptat de către Mussolini. A declanșat o polemică aprigă în presa italiană în ceea ce privește onorarea semnăturii pe care Italia o pusese pe Tratatul de la Paris din 28 octombrie 1920.

Astfel, la 24 octombrie 1924, cel mai important ziar de opoziție din Roma, „Il Mondo”, condus de deputatul antifascist Giovanni Amendola, publica un articol de fond în care erau enumerate pe larg toate drepturile istorice și etnice românești asupra Basarabiei⁹. De asemenea, era remarcat faptul că în timp ce Franța și Anglia își onoraseră semnătura de la Paris, Mussolini găsisese de cuviință să dea cunoscutul comunicat prin agenția „Stefani”. Autorul articolului considera că prin acțiunile sale, guvernul italian facilita apropierea amenințătoare a comunismului de gurile Dunării și de Balcani.

Câteva zile mai târziu, organul oficios fascist, „Il Popolo d'Italia”, răspunzând articolului din ziarul „Il Mondo”, afirma că românii mergând la Viena¹⁰ ar fi admis să discute cu sovieticii asupra Basarabiei. În această situație, guvernul italian nu trebuia să se pripească, ci trebuia să aștepte să vadă cum vor evolua lucrurile dintre cele două părți direct interesate. În replică, ziarul opoziției insista ca guvernul de la Roma să ratifice tratatul din 28 octombrie 1920 deoarece acesta era în conformitate cu politica tradițională a Italiei și a acuzat oficiosul fascist că nu știe că guvernul de la București nu a admis niciodată să discute drepturile sale asupra Basarabiei, iar Conferința de la Viena a fost întreruptă tocmai fiindcă România nu a fost de acord să discute această chestiune cu partea sovietică¹¹. Alegațiile agenției „Stefani” au fost infirmate și de către ministrul român la Roma, Alexandru Em. Lahovary, care a transmis agenției un comunicat în care arăta că România nu admisesese la Viena discutarea drepturilor sale suverane asupra Basarabiei¹².

În zilele următoare, ziarul „Il Mondo” a continuat seria de articole favorabile ratificării italiene a tratatului Basarabiei: la 25 octombrie 1924 a fost

⁸ R. Quartararo, *Italia-URSS 1917-1941. I rapporti politici*, Edizione Scientifiche Italiane, Napoli 1997, p. 76.

⁹ AMAE, Fond 71/1914, E2, partea I, vol. 22, f. 21, telegrama nr. 3590, Roma, 25 octombrie 1924, *Alexandru Cretzianu, însărcinatul cu afaceri, către M.A.S.*

¹⁰ În perioada 25 martie – 2 aprilie 1924 a avut loc la Viena o conferință între români și sovietici în vederea normalizării relațiilor dintre cele două țări. Insistența sovieticilor de a pune în discuție apartenența Basarabiei și mandatul delegației române de a demara negocierile de la premisa recunoașterii de către Moscova a *statu-quo*-ului ei teritorial și restituirea tezaurului au condus la eșecul întâlnirii. Pentru detalii vezi O. Țăcu, *Problema Basarabiei și relațiile sovieto-române în perioada interbelică (1919-1939)*, Editura Prut International, Chișinău 2004, pp. 88-101.

¹¹ AMAE, Fond 71/1914, E2, partea I, vol. 22, f. 22, telegrama nr. 3614, Roma, 28 octombrie 1924, *Alexandru Em. Lahovary către M.A.S.*

¹² *Ibidem*.

publicat un lung articol intitulat *Chestiunea Basarabiei și Italia*, la 29 octombrie a apărut articolul *Cu întârziere și insuficient*, iar la 30 octombrie *România și drepturile asupra Basarabiei*. În articolul din 25 octombrie, după ce prezenta succint evenimentele care au declanșat polemica în jurul Basarabiei – vizita ministrului Constantinescu, comunicatul agenției „Stefani” și satisfacția exprimată de Cicerin ca urmare a acestui comunicat – „Il Mondo” stăruia asupra faptului că tratatul de la Paris din 1920 era în spiritul Risorgimento-ului italian. Sunt trecute în revistă momentele în care lideri italieni precum Giuseppe Mazzini, contele Cavour sau Francesco Crispi au admis, direct sau indirect, faptul că Basarabia aparținea de drept României. Mai mult decât atât, din punct de vedere etnic Basarabia era „pământ românesc”, aspect recunoscut și într-un manual de geografie aprobat de către Ministerul rus al Instrucțiunii Publice în 1878 unde se menționa că românii formează masa principală a populației, aproximativ trei sferturi din totalul locuitorilor provinciei. În final, autorul articolului afirma că nu înțelege poziția guvernului italian în legătură cu chestiunea Basarabiei atâta timp cât Anglia și Franța își onoraseră fiecare semnătura data în 1920¹³. În articolul *Cu întârziere și insuficient*, ziarul opoziției se întreba care ar fi putut fi motivele pentru care guvernul lui Mussolini amâna rezolvarea chestiunii acționând contrar gândirii lui Cavour, a lui Mazzini sau a lui Crispi și favorizând astfel înaintarea comunismului în Balcani și spre Mediterana¹⁴, în timp ce în articolul *România și drepturile asupra Basarabiei*, după ce era redat comunicatul transmis de Alexandru Em. Lahovary agenției „Stefani”, oficiosul fascist „Il Popolo d’Italia” era acuzat că duce în eroare opinia publică italiană¹⁵.

Campaniei inițiată de „Il Mondo” i se adaugă, la sfârșitul lunii octombrie 1924, și jurnalul „Il Popolo” care publică un articol intitulat *Chestiunea Basarabiei* în care susținea că problema era una de interes european și considera ca fiind în avantajul întregii Europe menținerea definitivă a Basarabiei, provincie locuită în majoritate de români, în cadrul României¹⁶.

Seriei publicată de „Il Mondo”, „Il Popolo d’Italia” îi răspunde cu două articole la 28 octombrie – *Basarabia și Italia* – și la 1 noiembrie 1924 – *Basarabia și noi*. În primul articol, oficiosul fascist reproșa ziarului opoziției că acuză pe nedrept guvernul național de nerespectarea tratatelor semnate doar de dragul de a găsi un nou motiv de defăimare a regimului și că factorul moral reprezenta singura logică a argumentației sale în timp ce chestiunea era extrem de delicată comportând aspecte politice și economice foarte importante. De aceea,

¹³ *Ibidem*, ff. 50-54, articolul *La Question de la Bessarabie et L’Italie*, în „Il Mondo”, 25 octombrie 1924.

¹⁴ *Ibidem*, ff. 57-58, articolul *Tard et Mal*, în „Il Mondo”, 29 octombrie 1924.

¹⁵ *Ibidem*, ff. 59-60, articolul *La Roumanie et les droits sur la Bessarabie*, în „Il Mondo”, 30 octombrie 1924.

¹⁶ *Ibidem*, ff. 33-35, articolul *La Question de la Bessarabie*, în „Il Popolo”, 31 octombrie 1924.

sentimentalismele, simpatiile, toanele nu mai trebuiau să fie factori decisivi în politica externă italiană care trebuia să aibă în vedere doar interesele statului italian cu o viziune clară și precisă asupra viitorului țării¹⁷. În articolul din 1 noiembrie, teza conform căreia România ar fi acceptat să discute chestiunea Basarabiei cu sovieticii la Conferința de la Viena era reluată și nuanțată: oficiosul fascist recunoștea că întâlnirea fusese un eșec însă, având în vedere că negocierile duraseră șapte zile, era evident că problema fusese ridicată, iar partea română acceptase să discute asupra ei. La final, autorul articolului considera că problema trebuia lăsată în grija celor care au la dispoziția lor toate elementele necesare pentru a lua o decizie înțeleaptă. Acest lucru însemna că chestiunea «nu putea fi soluționată astăzi cu aceeași mentalitate ca cea din 1920, deoarece o multitudine de evenimente s-au succedat în acești patru ani și chiar dacă decizia ar fi putut fi aceeași ar fi fost necesar să poată fi justificată în raport cu noua situație»¹⁸.

Din această polemică nu puteau lipsi, evident, comuniștii italieni. La 30 octombrie 1924, ziarul comunist „L'Unità”, prin intermediul unui articol intitulat *Principiile nemuritoare*, acuza „Il Mondo” de a fi românofil deoarece susținea „anexarea” Basarabiei de către România, chiar cu prețul de a provoca un conflict grav între Italia și Uniunea Sovietică. Atitudinea ziarului de opoziție era explicată prin resentimentele acute față de comuniștii italieni. În continuare, „L'Unità” afirma că Basarabia ar fi fost ocupată în 1917 de către trupele române sub motivația de a se asigura aprovizionarea populației. În martie 1918 ar fi existat un acord ruso-român prin care România se angaja să își retragă trupele în maxim două luni, lucru care nu s-a întâmplat. În schimb România a pus în scenă «comedia voinței populare» prin care o așa-zisă adunare, ce nu avea girul populației, a votat, «sub teroarea baionetelor românești», unirea cu România. „Cadoul” făcut de aliați României în 1920 prin recunoașterea unirii Basarabiei era considerat drept una dintre «numeroasele crime comise la Versailles». Ziarul comunist sublinia că Rusia nu a cerut niciodată restituirea pur și simplu a teritoriului care îi fusese luat prin „forță” și „fraudă”, ci a propus României consultarea populației interesate prin organizarea unui plebiscit fără prezența armatei române sau a celei sovietice, declarând că ar fi acceptat rezultatul indiferent care ar fi fost acesta. În final, autorul articolului ridică o serie de întrebări: «De ce România nu a acceptat propunerea, făcând să eșueze în acest fel Conferința de la Viena? Și de ce democrații, care ar trebui să fie protectorii principiilor nemuritoare ale voinței populare, autodeterminării populației și plebiscitului, în acest caz nu vor să

¹⁷ *Ibidem*, ff. 55-56, articolul *La Bessarabie et L'Italie*, în „Il Popolo d'Italia”, 28 octombrie 1924.

¹⁸ *Ibidem*, ff. 40-42, articolul *La Bessarabie et nous*, în „Il Popolo d'Italia”, 1 noiembrie 1924.

audă de acestea? Și în special democrații italieni care fac în mod repetat apel la originile plebiscitare ale statului italian, de ce nu le acordă locuitorilor Basarabiei dreptul de a decide liber asupra soartei lor?»¹⁹. Răspunsul, considera ziarul, era unul singur: în cazul unui plebiscit rezultatul ar fi fost favorabil Uniunii Sovietice.

A doua zi, „Il Mondo”, într-un articol cu un titlu sugestiv – *Basarabia și comuniștii* –, dădea replica ziarului „L’Unità”. Astfel ziarul condus de deputatul Giovanni Amendola remarcă, cu o ușoară ironie, faptul că organul oficial în limba italiană al celei de a Treia Internaționale sărea în ajutorul fasciștilor și prin această atitudine comuniștii italieni demonstau că sunt un instrument în slujba unui stat străin: Rusia. În ceea ce privește organizarea unui plebiscit în Basarabia, erau reamintite cuvintele lui Lev Troțki: «plebiscitul reprezintă o mașinațiune imperialistă de o calitate inferioară sub pretextul democratic al autodeterminării naționale». De asemenea erau redată și afirmațiile din 1912 ale lui Cristian Racovski, figură bolșevică importantă după 1917, de origine român, ambasador al Uniunii Sovietice la Londra în toamna anului 1924: «Se discută mult astăzi [1912 – n.n.] despre rapacitatea și actul nedemn al unui stat străin care a cucerit cu perfidie un teritoriu care nu îi aparținea și care este locuit doar de români. Este vorba despre Basarabia. Însă oligarhiei române îi lipsește curajul pentru a trage concluziile. Ne este permis să ne amintim cum marea Rusie, după ce a fost ajutată de armata română [în războiul din 1877-1878 împotriva Imperiului otoman – n.n.], după ce și-a dat cuvântul său de onoare că va respecta integritatea teritorială a României a fost capabilă să comită această felonie însușindu-și un teritoriu român care este Basarabia?». În final, era amintită și „profeția” lui Racovski cum că Basarabia va fi salvată de revoluția rusă²⁰.

La 2 noiembrie 1924, ziarul italian „L’Epoca” publica o scrisoare a lui Cristian Racovski pe tema Basarabiei. Ambasadorul sovietic arăta că afirmațiile sale din 1912 au fost interpretate tendențios dorindu-se a i se atribui idei pe care nu le-a exprimat niciodată. Astfel, Racovski nega că ar fi scris vreodată că Basarabia era locuită în cea mai mare parte de români atâta timp cât, deși aceștia constituiau o „majoritate relativă”, 53% din populația provinciei aparținea altor naționalități. Autorul scrisorii sublinia faptul că el a criticat dintotdeauna politica de violență și de cucerire a Rusiei țariste, inclusiv în legătură cu răpirea Basarabiei în 1812 și cu preluarea în 1878 a trei județe din sudul provinciei ce fuseseră atribuite României în 1855. Nu trebuia însă neglijat faptul că România „traficase” cele trei județe în schimbul obținerii Dobrogei.

¹⁹ *Ibidem*, ff. 43-45, articolul *Les Principes Immortelles*, în „L’Unità”, 30 octombrie 1924.

²⁰ *Ibidem*, ff. 46-48, articolul *La Bessarabie et les Communistes*, în „Il Mondo”, 1 noiembrie 1924.

Afirmația sa cum că „revoluția rusă va salva Basarabia” nu avea în vedere înlocuirea regimului țarist tiranic cu cel asupritor al boierilor români. Dorința sa, atât în 1912 cât și în prezent, era ca poporul basarabeian să fie lăsat să își decidă singur soarta. Acest lucru nu a fost posibil în 1918. Atunci armata română a ocupat Basarabia și în ciuda faptului că generalul Alexandru Averescu, șeful guvernului român din acea perioadă, a semnat cu el un acord prin care se obliga să evacueze provincia în termen de două luni, acest lucru nu s-a mai realizat. Între timp Sfatul Țării a proclamat mai întâi independența Basarabiei și ulterior „anexarea” acesteia la România. Racovski contesta legitimitatea Sfatului Țării considerând că acesta nu era un organism ales, un „parlament” după cum pretindeau unii, ci o adunare creată *ad hoc* care a votat anularea independenței și „anexarea” Basarabiei la România cu 38 de voturi din totalul de 160 de membri, numeroși reprezentanți fiind «în mod fraudulos excluși de la ședință». Se susținea și faptul că Sfatul Țării și-ar fi ținut tot timpul ședințele sub amenințarea baionetelor române, ceea ce a viciat orice decizie, chiar dacă acestea ar fi fost adoptate după toate regulile parlamentare. În ciuda tuturor acestor nereguli, Uniunea Sovietică nu a venit să ceară pur și simplu Basarabia, care de altfel îi aparținea de drept, ci a propus realizarea unui plebiscit prin care locuitorii provinciei să își decidă singuri soarta. Evident, condiția esențială pentru organizarea plebiscitului era retragerea armatei și administrației române din teritoriul respectiv. Racovski, care se declara un bun cunoscător al realităților românești, afirma că «sub regimul român un jandarm care nu folosește bastonul, un prefect care nu își exercită forța sa fizică asupra subordonaților, un sindicalist sau un secretar municipal care nu își arată puterea lor cu pumnul nu sunt considerați funcționari energici ci pur și simplu complici ai bolșevicilor»²¹. În final, autorul scrisorii considera că puterile care au dat Basarabia României au comis un act revoltător și violent.

Câteva zile mai târziu, ministrul român la Roma, Alexandru Emanuel Lahovary, a trimis un drept la replică ziarului „L'Epoca”. Lahovary a ținut să sublinieze că atitudinea lui Racovski din 1912 prin care stigmatiza Rusia pentru răpirea Basarabiei era un fapt dovedit prin articolele și discursurile acestuia. De aceea, era dincolo de orice dubiu că acesta a susținut, a revendicat și a promovat în 1912 drepturile României asupra teritoriului respectiv: «Cuvintele sale sunt atât de clare – afirma diplomatul român – încât ar fi o pierdere de timp să le comentăm. În 1912 și nu numai atunci, domnul Racovski era campionul convins al caracterului român al Basarabiei»²². Afirmațiile lui

²¹ *Ibidem*, f. 71, articolul *La Questione della Bessarabia. Una lettera di Rakowski a „L'Epoca”*, în „L'Epoca”, 2 noiembrie 1924.

²² *Ibidem*, f. 72, articolul *La Questione della Bessarabia. Il ministro di Rumenia risponde a Rakowski*, în „L'Epoca”, 6 noiembrie 1924.

Racovski din 1912 erau făcute în contextul comemorării a 100 de ani de la răpirea provinciei de către Rusia. În acel an, reprezentantul sovietic era cetățean român și apăra drepturile României asupra Basarabiei cu o fervoare și o tenacitate cel puțin egale cu fervoarea și tenacitatea cu care în prezent, în calitate sa de ambasador al Uniunii Sovietice, denunța posesia legitimă a teritoriului de către România. Lahovary se arăta dezamăgit de faptul că Racovski își uitase declarația conform căreia Basarabia era locuită de români, fapt confirmat de statisticile din 1918 care arătau că 70% din populația provinciei erau etnici români. În ceea ce privește alegațiile asupra Sfatului Țării, ministrul român ținea să precizeze că acest organism cuprindea 138 de membri ce fuseseră aleși în perioada în care trupele rusești încă mai ocupau Basarabia. Adunarea se constituise la 21 noiembrie 1917, cu mult înainte ca trupele române să intre în provincie. Din cei 138 de deputați, 86 se pronunțaseră în favoarea unirii Basarabiei cu România și doar 3 au votat împotriva. Au existat 36 de abțineri și 13 deputați au fost absenți. Așadar unirea a fost votată cu o majoritate de două treimi fiind «expresia cea mai pură a dreptului la autodeterminare a populației Basarabiei». Astfel situația juridică a unirii era perfect legală atât din punctul de vedere al principiului autodeterminării, al dreptului moral, cât și din punctul de vedere al dreptului internațional. În virtutea acestui act, arăta Lahovary, marile puteri, Anglia, Franța, Italia și Japonia, semnaseră la Paris Tratatul din 28 octombrie 1920.

În tot acest timp, ziarul „Il Mondo” a continuat campania sa în favoarea Basarabiei. La 4 noiembrie a apărut un articol intitulat *Din nou Basarabia* îndreptat în special împotriva ziarului comunist „L’Unità”: «Organul comunist ne face să zâmbim deoarece nu are capacitatea de a ne indigna – se menționa ironic în cadrul articolului –; fraza sa josnică nu este suficient de rafinată în arta insultei și a relei credințe...»²³. Guvernul italian era și el atacat atunci când se puneau în discuție dacă nu cumva acțiunea acestuia în chestiunea Basarabiei era condiționată de vreo înțelegere secretă cu sovieticii. Nici intervenția lui Racovski nu era omisă: scrisoarea acestuia era considerată a fi dovada pasiunii autorului ei pentru agitații comuniste. În articolul *Fascismul și comunismul*, publicat la 8 noiembrie 1924, „Il Mondo” puneu semnul egalității între cele două ideologii: «Polemica asupra chestiunii Basarabiei are în cadrul politicii interne italiene o însemnătate pe care o putem numi experimentală. Aceasta pune în lumină, fotografic, legătura intimă dintre cele două extremisme care ne încântă: fascismul și bolșevismul; mai exact între reprezentanții cei mai de seamă ai guvernului fascist și reprezentanții celei de a Treia Internaționale»²⁴.

²³ *Ibidem*, ff. 81-83, articolul *Encore la Bessarabie*, în „Il Mondo”, 4 noiembrie 1924.

²⁴ *Ibidem*, f. 85, articolul *Fascismo e comunismo*, în „Il Mondo”, 8 noiembrie 1924.

Într-un articol apărut la 23 noiembrie în „L'Epoca”, G. Kirdetsoff, profesor de drept internațional, apăra poziția sovietică. Acesta relua tezele cunoscute ale Moscovei în legătură cu chestiunea Basarabiei insistând asupra faptului că România acceptase să discute problema la Viena. Kirdetsoff considera că actul semnat de marile puteri la Paris în 1920 constituia o violare flagrantă a dreptului internațional. Basarabia fusese parte integrantă a Imperiului rus, iar unul dintre principiile fundamentale ale dreptului internațional se referă la faptul că nicio înstrăinare de teritoriu nu putea fi validă fără consimțământul Statului căruia îi aparținea acel teritoriu. De asemenea, Kirdetsoff ținea să sublinieze faptul că guvernul sovietic nu fusese singurul care protestase împotriva acestei nedreptăți: Statele Unite refuzaseră să își dea consimțământul atrăgând atenția că decizia leza drepturile legitime ale Rusiei²⁵.

Comentând articolul lui Kirdetsoff, Lahovary considera că în spatele profesorului se ascundea de fapt ministrul sovietic al Afacerilor Străine, Gheorghe Cicerin. De asemenea, diplomatul român aprecia că «campania deschisă de Soviete în Italia cu scopul de a induce în eroare opinia publică asupra drepturilor noastre imprescriptibile asupra Basarabiei nu și-a ajuns ținta, ci, din contră, a servit mult la luminarea cercurilor politice și ale presei care, aproape în unanimitate, s-au declarat în favoarea tezei noastre»²⁶.

Ministrul român la Roma nu a lăsat nici scrisoarea lui Kirdetsoff fără răspuns și a adresat ziarului „L'Epoca” un drept la replică care a fost publicat la 28 noiembrie. În prima parte a răspunsului, Lahovary preciza câteva elemente pe care le considera evidente: 1) Racovski a fost unul dintre cei mai înfocați susținători ai drepturilor românești în Basarabia; 2) Rusia a răpit Basarabia de la România de două ori, în 1812 și în 1878; 3) marea majoritate a populației din Basarabia era constituită din români; 4) România și-a proclamat suveranitatea asupra provinciei numai după ce aceasta a declarat unirea, declarație care a stat la baza deciziei marilor puteri din 28 octombrie 1920. Afirmația cum că România acceptase să discute problema Basarabiei la Viena era din nou dezmințită. Guvernul de la București nu avea niciun interes să facă acest lucru având în vedere că la art. 9 din tratatul din 1920 se menționa că «frontierele trasate de acest tratat, precum și suveranitatea României asupra teritoriilor pe care le cuprinde, nu vor putea fi puse în discuție». În final, Lahovary preciza că Basarabia s-a desprins de Rusia în aceleași condiții istorice ca și Lituania, Letonia și Finlanda: «Când revoluția a izbucnit în Rusia, prevalându-se de dreptul la autodeterminare al popoarelor proclamat de Soviete, Basarabia s-a constituit și s-a declarat Stat independent; puțin mai

²⁵ *Ibidem*, ff. 90-98, articolul *Le probleme de la Bessarabie. Le point de vue du Gouvernement des Soviets*, în „L'Epoca”, 23 noiembrie 1924.

²⁶ *Ibidem*, ff. 88-89, telegrama nr. 3976, Roma, 29 noiembrie 1924, Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca.

târziu aceasta s-a reunit cu patria mamă română. După proclamarea Republicii democratice independente a Basarabiei, aceasta a rupt toate legăturile sale cu Rusia, așa cum au făcut Lituania, Letonia, Finlanda și alte țări care s-au separat de guvernul rus»²⁷.

După o perioadă în care a părut că polemica asupra chestiunii Basarabiei a luat sfârșit, acest lucru datorându-se și restrângerii libertății presei din peninsula la începutul anului 1925 ca urmare a întăririi puterii lui Mussolini în interiorul Statului italian²⁸, problema a fost adusă din nou în discuție de ambasadorul sovietic la Roma, Konstantin Jurenev. Astfel, într-o declarație făcută ziarului „Il Giornale d'Italia” la 20 februarie 1925, Jurenev, după ce trecea în revistă deja cunoscutele argumente sovietice în favoarea apartenenței Basarabiei la Rusia, afirma că România înțelegea că nu era decât un ocupant al provinciei, dovadă fiind încercările sale repetate de a obține toate ratificările tratatului din 1920. Sforțările României nu aveau însă drept scop soluționarea definitivă a problemei deoarece obținerea tuturor ratificărilor nu ar fi condus cu adevărat la acest lucru. Adevărata intenție a Bucureștiului era aceea de a induce o stare de conflict între Uniunea Sovietică și acele puteri care admitând să ratifice tratatul Basarabiei și-ar fi deteriorat relațiile cu Moscova. Tentativele românilor de a justifica prelungirea ocupației Basarabiei erau considerate sterile. Jurenev se întreba de ce guvernul român, dacă era atât de convins de simpatia populației basarabene, respingea organizarea unui plebiscit? Răspunsul, în viziunea ambasadorului sovietic, era unul singur: populația terorizată de moșierii români nu ar fi votat niciodată în favoarea României. De aceea, România căuta noi ratificări și câteodată ridica problema unei medieri a unei terțe puteri pe care spera evident să reușească să o investească cu funcția de apărătoare a obiectivelor și infraclunilor sale imperialiste²⁹.

Având în vedere că Jurenev a folosit argumentele deja cunoscute și utilizate în campania de presă de la sfârșitul anului 1924 pentru a justifica teza apartenenței Basarabiei la Rusia, pare mai degrabă că intervenția sa se adresa guvernului italian care era atenționat să nu ratifice tratatul din 1920, în caz contrar riscând o deteriorare a relațiilor cu Moscova. În viziunea lui Alexandru Emanuel Lahovary, inițiativa ambasadorului sovietic avea la bază motive serioase: «Probabil că domnul Jurenev o fi simțit răceala ce s-a produs de

²⁷ *Ibidem*, f. 101, articolul *Il ministro di Rumenia risponde a Kirdetsoff sui diritti nazionali della Bessarabia*, în „L'Epoca”, 28 noiembrie 1924.

²⁸ R. J. B. Bosworth, *L'Italia di Mussolini 1915-1945*, Mondadori, Milano 2009, p. 220.

²⁹ AMAE, Fond 71/1914, E2, partea I, vol. 22, f. 127, articolul *Vibrante dichiarazione dell'Ambasciatore dei Sovieti sul problema della Bessarabia. La Russia respinge ogni mediazione - Le ratifiche del Trattato sarebbero considerate come intervento ostile?*, în „Il Giornale d'Italia”, 20 februarie 1925.

curând în sferile politice de aci față de Soviete și a crezut de cuviință de a arăta guvernului italian urmările ce ar decurge din actul ratificării»³⁰.

Aserțiunile colegului său sovietic din corpul diplomatic de la Roma nu puteau rămâne fără replică din partea reprezentantului României în capitala Italiei, astfel încât răspunsul lui Lahovary era publicat, chiar a doua zi, de „Il Giornale d'Italia”. La rândul său, ministrul român trecea în revistă argumentele românești în favoarea Basarabiei și remarcă faptul că o sută de ani de ocupație din partea unui regim despotice care a dus o politică constantă de rusificare nu a reușit să determine populația basarabească să își uite originile și limba maternă. De asemenea, Lahovary ridică și el o serie de întrebări: de ce sovieticii nu aveau nicio pretenție asupra Poloniei, Finlandei și Statelor baltice, însă continuau să ridice problema Basarabiei și de ce Rusia Sovietelor a rămas la fel de imperialistă precum Rusia țaristă? Răspunsul: posesia Basarabiei, adică a gurilor Dunării, reprezenta prima etapă pe drumul către Constantinopol și Mediterana, vechiul vis al țărilor ruși preluat și de sovietici care, pentru a-și atinge obiectivul, amenințau și recurgeau la argumente dintre cele mai ridicole. În ceea ce privește insinuarea lui Jurenev că o eventuală ratificare a tratatului din 1920 din partea puterilor semnatare ar echivala cu un act ostil contra Rusiei, Lahovary dădea exemplul Angliei și Franței care își onoraseră semnătura și cu care Uniunea Sovietică reluasă relațiile fără nicio problemă, chiar și după ce Londra și Parisul declaraseră că prin recunoașterea Moscovei nu intenționau să prejudicieze drepturile României asupra Basarabiei. În final, ministrul român la Roma declara că «România a arătat de mai multe ori dorința sa sinceră de a relua relațiile de bună vecinătate cu Uniunea Republicilor Sovietice și e pregătită să reglementeze cu guvernul de la Moscova în spiritul cel mai conciliant toate chestiunile care pot interesa cele două țări, cu scopul de a se ajunge astfel la restabilirea raporturilor politice normale; însă nu poate admite ca frontierele sale naționale să fie puse în discuție»³¹.

La începutul lunii martie 1925, Lahovary a avut o întrevedere cu secretarul general al Ministerului italian al Afacerilor Străine, Salvatore Contarini. Discuțiile dintre cei doi s-au oprit, inevitabil, și asupra polemicii din presa italiană în legătură cu chestiunea Basarabiei. Astfel, oficialul italian a arătat că articolele apărute în „Il Mondo” au făcut mult rău și îi atrăgea atenția lui Lahovary că insistențele românilor riscau să îl înfurie pe Mussoloni care ar fi putut să retragă semnătura de pe Tratatul Basarabiei. În concluzie, Contarini

³⁰ *Ibidem*, f. 126, telegrama nr. 631, Roma, 20 februarie 1925, Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca.

³¹ *Ibidem*, f. 136, articolul *Vivace replica del Min. di Romania all'Ambasciatore dei Sovieti. Il diritto nazionale della Bessarabia – Questione chiusa – Le mire imperialiste di Mosca – Perché non rivendicare anche la Polonia e la Finlanda? – Il trattato del 1920 e le minacce russe*, în „Il Giornale d'Italia”, 21 februarie 1925.

recomanda răbdare declarând cinic că «un guvern ca și un particular este liber să-și schimbe părerile și hotărârile cum îi convine»³².

Alertat de declarațiile lui Contarini, Duca a solicitat lui Lahovary să ia măsurile necesare pentru a pune capăt campaniei din presa italiană în chestiunea Basarabiei considerând că polemica devenise «inoportună»³³. În apărarea sa, ministrul român declara că «nu am provocat, nici alimentat campania de presă italiană în chestiunea Basarabiei și m-am ferit de orice contact cu ziarul «Il Mondo» care, fie din convingere, fie din spirit de partid atacă guvernul arătând interesul Italiei de a combate politica imperialistă a Sovietelor...»³⁴. Deși nu românii declanșaseră polemica, Lahovary, prin intervențiile sale, a alimentat dezbaterile a cărei continuare, la începutul anului 1925, risca să îl irite pe Mussolini într-o perioadă în care dictatorul fascist căuta să își consolideze puterea, după ce, în cursul anului 1924, depășise o gravă criză ce păruse la un moment dat că ar fi putut să îl înlăture de la putere³⁵. Atitudinea lui Lahovary a fost totuși corectă: intervențiilor unor oficiali sovietici de rang înalt ostili unirii Basarabiei cu România trebuia să li se răspundă de la același nivel.

Dacă privim din perspectiva rezultatului final al dezbaterii, campania din presa italiană în chestiunea Basarabiei a fost un eșec din punctul de vedere al României: în urma acesteia Bucureștiul nu a obținut ceea ce își dorea. Pe de altă parte, România, care nu a excelat niciodată, față de alte țări, în ceea ce privește propaganda și promovarea intereselor sale naționale, a reușit să facă cunoscute opiniei publice italiene argumentele sale în favoarea unirii Basarabiei. În același timp, o parte a presei din Italia s-a transformat *ad hoc* în promotoare a intereselor românești în mediul internațional. Diplomații străini acreditați la Roma au urmărit cu siguranță dezbaterile; poziționarea părților interesate în această chestiune a oferit cancelariilor europene posibilitatea de a analiza modul în care statele implicate înțelegeau să acționeze în arena relațiilor internaționale și atitudinea pe care acestea o aveau față de problemele continentului. Continuarea polemicii în condițiile în care argumentele fiecărei părți tindeau să se repete ar fi devenit obositoare și ar fi condus la dezinteresarea opiniei publice italiene față de acest subiect, aspect care nu era în avantajul României. Existau și alte modalități de a-l îndupleca pe Mussolini să ratifice Tratatul privind unirea Basarabiei cu România.

³² *Ibidem*, f. 155, telegrama nr. 861, Roma, 13 martie 1925, *Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca*.

³³ *Ibidem*, f. 166, telegrama nr. 15333, M.A.S., 19 martie 1925, *I.G. Duca către Alexandru Em. Lahovary*.

³⁴ *Ibidem*, f. 167, telegrama nr. 940, Roma, 20 martie 1925, *Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca*.

³⁵ Este vorba despre criza declanșată de uciderea deputatului socialist Giacomo Matteotti în iunie 1924, Mussolini fiind acuzat că s-ar fi aflat în spatele acestui asasinat. Pentru detalii, vezi R. J. B. Bosworth, *Mussolini. Un dittatore italiano*, Mondadori, Milano 2005, pp. 215-224.

**ÎNTÂLNIRI-DEZBATERE /
INCONTRI-DIBATTITO**

ITALIENI LA ALBA IULIA ÎN EPOCA PRINCIPATULUI (1541-1691)

IACOB MÂRZA

Trecutul istoric al orașului Alba Iulia ne îndeamnă, chiar în cadrul unei abordări generale¹ ori a unei conferințe de talia celei de astăzi², să împărțăm subtextul unei axiome a lui Nicolae Iorga, peste care mulți cercetători dar și iubitori ai istoriei trec, sub imperiul timpului, nepermis de repede: «...fiecare loc de pe pământ are o poveste a lui, dar trebuie să tragi bine cu urechea ca s-o auzi, și trebuie și un dram de iubire ca s-o înțelege»³. Așadar, periegeza prin istoria Bălgradului din perspectiva prezenței italienilor la Alba Iulia, în epoca Principatului, ca o manifestare particulară a unor relații economice, politice, culturale, artistice și religioase între Transilvania și Italia, a fost concepută sub spiritul tutelar al opiniei lui Iorga, având în vedere și mai vechea noastră constatare, expusă în mediul universitar german⁴. Potrivit acestei idei trecutul localității ilustrează, la scara unui simbol – dacă avem în vedere și teoria selecției organice a filosofului și poetului Lucian Blaga⁵! –, consecințele a doua mari civilizații care au marcat, inconfundabil și pentru totdeauna, evoluția poporului român, inclusiv dezvoltarea așezării: civilizația romană – nu degeaba, localitatea s-a numit Apulum – și civilizația habsburgică, în epoca Luminilor, când orașul de pe malul estic al râului Mureș era cunoscut sub numele de Karlsburg. De altfel, o manifestare particulară a consecințelor civilizației romane la Alba Iulia, în epoca Principatului, când a îndeplinit rolul de Capitală, a fost și prezența efectivă a italienilor, care a cunoscut diferite forme de manifestare în sfera economică, politică, socială și culturală⁶, după cum vom observa în cele ce urmează.

¹ I. Mârza, *Alba Iulia în istoria poporului român*, în „Transilvania”, XXXVII (CXIII), 12, 2008, pp. 16-20.

² *Italiani la Alba Iulia în epoca Principatului*, Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, Institutul de Studii Italo-Român, Cluj-Napoca, 25 martie 2010.

³ N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, II, Universitas, Chișinău 1991, p. 52.

⁴ I. Mârza, în *Aus dem Antiquariat. Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel*, Frankfurt am Main u. Leipzig, 51, 6, 1999, p. A 332.

⁵ Idei directoare în L. Blaga, *Trilogia culturii. Orizont și stil. Spațiul mioritic. Geneza metaforei și sensul culturii*, Editura pentru Literatură Universală, București 1969, *passim*.

⁶ Unele coordonate ale investigațiilor la I. Mârza – Z.-I. Drăghită, *Italiani la Alba Iulia în epoca Principatului (1541-1691)*, în „Cumidava”, XXVII, 2004, pp. 99-108.

Câteva borne cronologice, care vizează această epocă frământată și interesantă din istoria Transilvaniei, vor fi de natură să ne permită o mai justă înțelegere a importanței și semnificației prezenței italienilor la Alba Iulia, între anii 1541-1691, ca manifestare singulară a urmărilor activității lor în Capitala Principatului transilvănean. Moartea principelui Ioan Zápolya (1540) a deschis problema succesiunii la tronul Ungariei, care – în conformitate cu tratatul de la Oradea (24 februarie 1538) – revenea lui Ferdinand de Habsburg ori urmașilor săi. Încercările sale de a valorifica o astfel de moștenire politică a stârnit nemulțumirea turcilor, care ocupă Buda și transformă Ungaria centrală în pașalâc (29 august 1541). Prin lucrările Dietei de la Debrecen (octombrie 1541) se recunoaște suzeranitatea Porții asupra Transilvaniei, care împreună cu Banatul și Partium s-au constituit într-un Principat autonom față de Imperiul otoman. O atare structură administrativ-politică sub suzeranitate turcească se va menține până în 4 decembrie 1691, când conform Diplomei leopoldine, Transilvania este subordonată direct împăratului de la Viena și intră în componența Imperiului habsburgic⁷, beneficiind de un statut separat, confirmându-se privilegiile celor trei națiuni politice și drepturile celor patru religii recepte.

Stabilirea reședinței Principatului la Alba Iulia a oferit orașului prilejul unei multiple și vizibile dezvoltări, inclusiv culturale. Curtea princiară (începând cu domnia reginei Isabella și a fiului ei Ioan Sigismund), alături de cea episcopală (până la desființare – 1556), a asigurat cadrul propice unor manifestări culturale, context în care s-au adunat numeroși artiști, militari, comercianți ș. a. străini, mai ales italieni, care au fost protejați de principii și episcopii în spiritul unor idei moderne și progresiste ale Europei, raportabile și la profilul educației lor, primită nu o dată în Italia. Ambiția și dorința principilor transilvăneni de a conferi Curții din Alba Iulia strălucirea occidentală politică și culturală a determinat ca aceasta să devină, în cele din urmă, un focar al culturii umaniste. S-au înființat instituții de învățământ superior, cum a fost *Collegium Academicum Bethlenianum* (1622), în care au activat intelectuali de dimensiuni europene (Johannes Henricus Alstedius, Johannes Henricus Bisterfeldius, Martin Opitz ș. a.), fără să uităm oficina

⁷ Direcții ale perioadei la M. Bărbulescu – D. Deletant – K. Hitchins – Ș. Papacostea – P. Teodor, *Istoria României*, Editura Enciclopedică, București 1998, pp. 202-216; *Istoria românilor*. Vol. IV. *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, Editura Enciclopedică, București 2001, pp. 502-523; B. Köpeczi (sous la dir.), *Histoire de la Transylvanie*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1992. Vezi, mai ales: Ș. Pascu, *Transilvania în epoca Principatului. Timpul suzeranității turcești. 1541-1691*, Lit. Schildkrant, Cluj 1948; C. Feneșan, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, Editura Enciclopedică, București 1997; O. Tătar, *Aspecte internaționale ale constituirii Principatului Transilvaniei*, Muzeul „Castelul Corvineștilor”, Hunedoara 2001.

tipografică⁸, epocă în care moda vestică era, la Curtea princiară, la ea acasă. În acest context putem constata, sub acoperire documentară – prin apelul frecvent la însemnările unor călători străini –, prezența deloc neglijabilă la Alba Iulia a unor italieni activi, energici și instruiți animați de scopuri economice, politice și culturale dintre cele mai variate⁹.

Fără îndoială că legăturile italiano-transilvănene au avut un trecut efectiv, ce depășește perioada de care ne ocupăm acum și aici. Vom insista puțin asupra lui, din dorința de a schița cadrul politic, social și cultural general în care s-au manifestat activitatea și influențele italienilor la Alba Iulia, în epoca Principatului. Indiscutabil, că Transilvania a fost cunoscută în Italia prin succesele militare și politice ale lui Iancu de Hunedoara și prin performanțele culturale ale regelui Matia Corvin, personalități proeminente ale epocii¹⁰, dar și prin latinitatea limbii române și grație romanității poporului român, aspecte redescoperite de umaniștii italieni de talia unui Enea Silvio Piccolomini (1405-1463)¹¹ sau Poggio Bracciolini (1380-1459)¹². Cel dintâi, ajuns papă sub numele de Pius al II-lea, subliniază, în capitolul II *Despre Transilvania, despre teutoni, secui și valahii care o locuiesc* din surprinzătoarea *La descrizione de l'Asia et Europa... e l'Historia de la cose memorabili fatte in quelle, con l'aggionta de l'Africa, secondo diversi scrittori con incredibile bravità e diligenza*, cunoscută și sub numele de *Cosmographia* (1501), descendența romană a românilor, insistând asupra denumirii de vlahi. Opiniile sale au fost preluate ulterior de mulți istorici, geografi și călători italieni¹³.

O altă cale de cunoaștere între cele două regiuni europene a fost efectuarea de studii, de către tinerii transilvăneni, în universitățile italiene¹⁴. Un exemplu, la îndemână, poate fi episcopul Ladislau Geréb de Vingard, nepotul regelui Matia Corvin, care a învățat la Ferrara, fapt care explică de ce reședința sa din Alba Iulia era marcată efectiv de influența culturii și politicii de factură italiană. În secolul al XVI-lea, printre studenții de la Padova s-au numărat și

⁸ Cfr., de pildă: C.H. Economu, *Viața culturală a orașului Alba Iulia până la 1700*, în „Apulum”, I, 1939-1942, pp. 228-247; E. Mărza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Imago, Sibiu 1998; E. Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Clusium, Cluj-Napoca 2002.

⁹ Cfr. considerații moderne asupra acestor izvoare narative externe la M. Grancea, *Călători străini prin Principatele Dunărene, Transilvania și Banat (1683-1789). Identitate și alteritate*, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu 2002, *passim*.

¹⁰ C. Mureșan, *Iancu de Hunedoara și vremea sa*, Editura Tineretului, București 1957; A. A. Rusu, *Iancu de Hunedoara și românii din vremea sa. Studii*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 1999; A. Kalous, *Matyáš Korvín (1443-1490). Uherský a český král*, České Budějovice, Veduta 2009.

¹¹ Dezbateri mai nouă la A. Mărza, *Enea Silvio Piccolomini și Cruciada târzie*, Mega, Cluj-Napoca 2009.

¹² G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *Țările Române și Italia până la 1600*, Editura Științifică, București 1972, p. 236.

¹³ E. Denize, *Țările Române și Venetia. Relații politice (1441-1541). De la Iancu de Hunedoara la Petru Rareș*, Albatros, București 1995, p. 38.

¹⁴ Informații generoase la S. Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Kriterion, Bukarest 1979.

viitorul principe Ștefan Báthory, Farcaș Kovacsócszy, iar la Roma Marcellus Nagy, originar chiar din Alba Iulia¹⁵. Să mai afirmăm că în această perioadă au ajuns, în Transilvania, mulți italieni angajați în diferite proiecte culturale și politice, dovedind peste tot activism, pricepere și interese pragmatice, construind astfel punți de comunicare și focare de cultură între două zone europene, cum au fost Italia și Transilvania.

În istoriografia românească este unanim acceptată afirmația potrivit căreia, influența și adevărata erupție a fenomenului cultural și politic italian în Transilvania au avut loc în perioada Principatului autonom (1541-1691), când se intensifică schimburile culturale și comerciale, se trimit ambasadori în Italia (în vederea pregătirii luptei antiotomane). Acum crește numărul călătorilor și misionarilor care manifestă interes pentru spațiul geografic și istoria transilvăneană – în contextul Contrareformei – dar și al oamenilor de cultură care, de regulă, treceau ori poposeau (unii chiar se stabileau) pe la Alba Iulia.

Lungul șir al misionarilor, arhitecților, militarilor, curtenilor, medicilor, istoricilor sau muzicienilor italieni, ajunși la Alba Iulia, îl deschidem cu Giovanni Michele Bruto (1517-1586)¹⁶, solicitat inițial de episcopul Oradiei Franciscus Forgach (7 februarie 1574), motiv pentru care va și sosi la Cluj. Cunoscut, pe plan continental, mai ales prin volumele *De rebus a Carolo V Caesare Romanorum Imperatore gestis* (Frankfurt/Main, 1566) și, îndeosebi, datorită *Florentinae Historiae libri* (1562), Giovanni Michele Bruto va deveni istoricul de curte al principelui Ștefan Báthory, în efortul de-a continua cronica lui Antonio Bonfini. Istoricul are, anual, un salariu de 800 taleri, primește o casă în Cetate și provizii de alimente, pentru ca pe parcursul a doi ani să finalizeze lucrarea solicitată de principe; acesta nu a fost mulțumit de text, fiind prea vast. Ajunge, din 1581, secretarul lui Ștefan Báthory, rege al Poloniei, dar destinul operei sale istorice este nefericit. După 1586, odată cu moartea regelui, manuscrisul istoriei lui Giovanni Michele Bruto (cuprinde perioada anilor 1490-1552) ajunge în posesia lui Sigismund Báthory, care intenționa să-l tipărească. Însă, istoricul va muri, fără să-și vadă tipărită cronica¹⁷.

¹⁵ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 194-196.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 300-302.

¹⁷ *Ibidem*. Textul istoricului italian de la Alba Iulia ar merita o abordare modernă, pornind de la ediția din *Monumenta Hungariae Historica*, XII-XIV, 1863-1876, mai ales că are referințe la o epocă interesantă din istoria Transilvaniei și Ungariei (de la decesul lui Matia Corvin până la mijlocul secolului al XVI-lea), cu informații despre lăncu de Hunedoara, Vlad Țepeș, răscoala lui Gheorghe Doja, evenimentele de după dezastrul de la Mohács (1526) etc. Este de menționat, în șirul istoricilor italieni ajunși la Alba Iulia și Filippo Pigafetta (1533-1604), autorul unor însemnări și a opusculului *Scrittura della difesa di Transilvania* (1598), unde descrie și reședința princiară din Alba Iulia. Cfr. M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, pp. 540-542, 543-562, Editura Științifică și Enciclopedică, București 1970; G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 318-321.

Călugărul iezuit Antonio Possevino (1533-1611)¹⁸ a venit în Transilvania, în primăvara anului 1583, având drept scop consolidarea alianței antiotomane. Deși a rămas doar o lună în această regiune, lui îi datorăm lucrarea *La Transilvania...* (1584), unde întâlnim, pe lângă multe alte informații, o interesantă și utilă descriere a orașului pe atunci capitala Principatului:

Alba Iulia, oraș străvechi, a fost în vremea noastră reședința episcopului Transilvaniei, împreună cu multe alte castele și dependențe ale episcopului. Așezarea sa este într-un loc prea frumos și acum că principele își are aici reședința sa împreună cu sfetnicii săi și garda sa are și oarecare strălucire, cu toate că nu are prea mulți locuitori. În partea de răsărit, <a orașului> curge Mureșul; de cealaltă parte, un râu mic, Ampoiul, numit de unguri Ompoly, care coboară din munții acelei regiuni, înspre apus se deschide o câmpie veselă până la muntele Sf. Mihail; spre miazănoapte, câmpia se prelungește, urmând apoi munți foarte înalți și greu de trecut, de unde se vede Abrudul. Acesta era în stăpânirea unui colegiu de preoți din timpul lui Ioan de Huniade, care li l-a dat lor¹⁹.

Antonio Possevino surprinde, în același timp, existența Mitropoliei române, în capitala Principatului: «Aceștia [românii, n. n.] au un Mitropolit, care își are reședința la Alba Iulia și care a întemeiat aproape toate bisericile lor pe care le au acum în cuprinsul Transilvaniei. Principele îl întărește în această demnitate; trebuie doar să aducă scrisoare de la oricare Patriarh sau Episcop prin care să se facă dovadă că este Episcop»²⁰.

Ludovic (sau Aloysio) Odescalchi (?-înainte de 1586), membru al Rezidenței iezuite din Cracovia, a făcut parte din echipa trimisă, în 1579, în mare grabă, din Polonia în Transilvania, fiind alcătuită din călugărul italian Cervino și câțiva polonezi, conduși de Rectorul Colegiului de la Vilna, Iacob Wuyek. A locuit, o vreme, la Alba Iulia, fiind duhovnicul soldaților italieni din garda princiară, predicatorul și instructorul principelui Sigismund Báthory²¹. Tot iezuit a fost și sicilianul Ferrante Capece (1549-1587) care, datorită pregătirii sale, a fost numit profesor și Rector al Colegiului iezuit din Cluj. El sesizează înrudirea evidentă între limbile română și italiană, subliniind că italienii pot învăța limba română în câteva luni²². A efectuat mai multe călătorii la Alba Iulia, după cum se constată din scrisorile sale, realizând o adevărată radiografie a

¹⁸ Vezi, mai nou: A. Castaldini (a cura di), *Antonio Possevino. I gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania. Atti della Giornata di Studio Cluj-Napoca, 4 dicembre 2007*. Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma 2009.

¹⁹ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. II., Editura Științifică și Enciclopedică, București 1969, p. 550.

²⁰ *Ibidem*, p. 567.

²¹ *Ibidem*, pp. 468-473. Insolită, ca izvor istoric, este informația lui Ludovicus Odescalchi asupra unui fenomen meteorologic – o explozie – de la Alba Iulia (22 iunie 1580), care a afectat liniștea capitalei Principatului. *Ibidem*, pp. 472-473.

²² G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 309-310.

Curții princiare. Îl descrie pe principele minor Sigismund Báthory, dar și pe apropiatii săi. De pildă, oprindu-se asupra lui Wolfgang Kowacsócsy, notează, între altele:

Al doilea este străin, anume dalmatin; acesta din Doctor în medicină a ajuns Cancelar al Statului și apoi al doilea Președinte. Este priceput, vorbește italienește ca un italian; a păstrat portul italian până la Crăciunul acesta. Se arată foarte prietenos cu noi și până acum nu s-a dovedit altfel, dar nimeni nu are prea multă încredere în el și este urât de toată lumea²³.

Această consemnare oferă o probă a modului în care obiceiurile și moda italienilor au pătruns în societatea albaiuliană din vremea Principatului, fiind cultivate efectiv, căci aici s-a înfiripat o adevărată curte a Renașterii târzii. Ferrante Capececi nu omite nici problemele de ordin religios, constatând că în capitala Principatului există o mare biserică (catedrală), unde se desfășoară ceremonii și predici, la care asistă chiar până la 400 de oameni în frunte cu principele²⁴.

Primul nunțiu apostolic, acreditat oficial pe lângă Sigismund Báthory, a fost Alfonso Visconti (cca. 1550-1608), originar din familia princiară cu același nume din Milano. A poposit în Transilvania între 1595-1598, devenind principalul sfătuitor al principelui, calitate în care a participat la evenimentele politice majore din viața Principatului (campania antiotomană, discuțiile dintre Sigismund Báthory și Mihai Viteazul, asasinarea cancelarului Transilvaniei Ștefan Josika etc.)²⁵. Pe baza recomandărilor sale, papa i-a trimis principelui Transilvaniei bereta și bastonul de mare apărător al creștinătății. Nu a reușit întotdeauna să oprească pornirile necugetate sau extravagante ale principelui, inclusiv decizia acestuia de a abdica. Din perspectiva istoriografiei naționale rămân interesante informațiile lui Alfonso Visconti asupra relațiilor diplomatice dintre principele Sigismund Báthory și Mihai Viteazul, mai ales vizita acestuia la Alba Iulia, în anul 1597, în efortul încheierii unei campanii antiotomane, domnul Țării Românești bucurându-se de aprecierile nunțiului apostolic, care-l considera un om viteaz, care ar merita ajutorat: «...*Egli è homo bravo di cervello et se vole aiutarlo può far assai nel sito dove è tanto nel cor col nemico*»²⁶.

²³ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, p. 102.

²⁴ «În Alba Iulia avem o biserică unde se ține predică la care vin trei până la patru sute de inși. La sărbători vine și Principele, atât la liturghie cât și la vecernie, la care ai noștri cântă cu mare solemnitate muzica cea frumoasă, deși se împotrivesc mulți dintre nobili. Avem acum în Alba Iulia 300 de familii catolice și vom avea cu mult mai multe, dar în țara aceasta domnește un mare rău: sunt atât de prinși de păcate <cum e> schimbarea soțiilor, jefuirea bisericilor, încât după ce ai convertit pe unul de credință catolică, ajunge chiar mai rău decât fusese înainte, așa că ai noștri nu știu ce să mai facă». *Ibidem*, p. 106.

²⁵ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 139-142.

²⁶ *Ibidem*, p. 141, n. 253.

Ca protonotar apostolic al nunțului Alfonso Visconti, ajunge în Transilvania venețianul Giorgio Tomasi (?-după 1621)²⁷, care ocupă, din 1596, postul de secretar al principelui pentru limbile latină și italiană, demnitate pe care o deține până la urcarea pe tron a cardinalului Andrei Báthory²⁸. Trimis de acesta la Roma, pentru a notifica papei acest eveniment, nu se știe dacă Giorgio Tomasi s-a mai înapoiat în capitala Principatului. Oricum, el a trăit la Curtea din Alba Iulia trei ani (1596-1599).

Giorgio Tomasi știe că românii, marcând originea lor romană cu care se onorează: «...socotesc de ocară numele de valah, nevoind să fie numiți cu alt cuvânt decât <romainschi> și mândrindu-se că se trag din romani»²⁹. Protonotarul apostolic se oprește și asupra reședinței princiare, pe care o descrie; aici a văzut urmele orașului antic, numit Apulum, după numele râului Ampoi. Extragem din lucrarea *Delle guerre et rivolgimenti del Regno d'Ungari e della Transilvania* (Veneția, 1621) un fragment:

Ca reședință regală slujește Alba Iulia, nu atât din cauza vreunei însușiri <deosebite> a orașului, ci din cauza înlesnirii pe care o aduce, căci se află în centrul Transilvaniei. Ea este așezată pe un podiș neted, care coboară într-o parte într-un fel de povârniș ce se termină cu o câmpie întinsă, astfel ca o parte a orașului rămâne așezată ca pe un fel de deal lin. Înconjurul ei depășește cu puțin o milă, e cu ziduri simple și cu clădiri fără mare însemnătate; în afară de palatul principelui, de biserica mare și de locașul iezuiților, are suburbii care mai aduc o oarecare sporire micimii sale; sunt locuite de felurite națiuni care s-au retras de sub <dominația> sultanului, și îndeosebi de greci și de români, în afară de unguri și de marea mulțime de oșteni pedestri și călări pentru garda principelui.

În câmpia care se întinde de la marginea dealului se recunosc ruinele unui mare oraș ale cărui rămășițe ar fi <după unii> Alba Iulia care – spun localnicii – că se numise Apulum de la numele râului ce curgea prin mijlocul ei și care se vărsa în Mureșul vecin, până la ale cărui maluri ajungea orașul care a fost pustiit în <timpul> războaielor din Dacia, împreună cu altele, de către împăratul Traian și printre dărâmăturile sale, păstorii și alții care se duc să scoată pietre găsesc medalii cu nume de ale romanilor și multe antichități de tot felul de care are din belșug Transilvania și în alte locuri³⁰.

Înainte de a deveni capitala Principatului, la începutul secolului al XVI-lea, în Alba Iulia, la Curtea episcopală s-a conturat un adevărat centru cultural, care a promovat spiritul elevat și artele frumoase ale Renașterii în Transilvania. Aici și-au desfășurat activitatea mai mulți artiști și arhitecți italieni. Între realizările lor se remarcă capela Lazo (1512) de pe latura de nord a catedralei,

²⁷ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 665-673.

²⁸ Vezi I. Domșa, *O descriere italiană a Transilvaniei și Țărilor Românești din timpul lui Mihai Viteazul*, în „Transilvania”, LXXV, 6-7, 1944, p. 453; Idem, *Referințele lui Giorgio Tomasi despre Transilvania și Țările Române*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, Cluj, X, 1945, pp. 290-320.

²⁹ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 328.

³⁰ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, p. 671.

cea mai veche construcție în stilul renașterii păstrată până astăzi în Transilvania³¹. Regina Isabella (fiica Bonei Sforza și a regelui polon Sigismund), nemulțumită de confortul existent, demarează lucrările de reamenajare a palatului princiar, care vor continua pe toată perioada Principatului³². Aceste eforturi, precum și necesitatea continuării lucrărilor de fortificare ale cetății, a adus la Alba Iulia, mai ales în timpul Báthoreștilor (1571-1590), un însemnat număr de arhitecți italieni.

Primul arhitect italian cunoscut, activ în capitala Principatului, a fost Antonio da Bufalo (menționat în documente și Bubafus), fiind chemat de generalul imperial Gian Battista Castaldo. Într-o scrisoare, datată la Alba Iulia în 14 februarie 1555, se plângea că episcopul nu-i achită plata unor lucrări, semnându-se «*Antonius Bubafus in toto Regno Transilvania Majestati Suae Sacratissimae architectus*»³³. Tot în aceeași perioadă, când sistemul de fortificații italian câștigă teren în Transilvania, la Alba Iulia activează Francesco da Pozzo din Milano și Andrea da Trevisato; ultimul este numit «*...supremus magister supra caeteros magistros muratores ac lapicides in Transilvania*» (1554)³⁴. De subliniat că meșterii italieni, invitați la Curte, au deținut titlul de „fundatori”, adică proiectanți și conducători ai lucrărilor. În 1570, cunoscutul arhitect italian al cetăților de la Győr și Eger (Ungaria), Paolo da Mirandola, elaborează un proiect pentru întărirea cetății de la Alba Iulia³⁵. Acest plan a fost aplicat de «*caesareo architeto*» Ottavio Baldigara,³⁶ menționat în două scrisori trimise de Prezidiul Ardealului către regele Ștefan Báthory.

Urcarea pe tron a lui Gabriel Bethlen și domnia sa (1613-1629) au însemnat începutul unei perioade de prosperitate, principele dorind să transforme orașul într-o adevărată capitală. Se întărește sistemul de fortificații, se lucrează la palatul princiar, la canalizare, se construiește localul Colegiului academic (înființat în anul 1622). Dintre arhitecții italieni, care au participat efectiv la acest impresionant program constructiv, merită să-i menționăm pe Giacomo Resti, Giovanni Landi și Antonio Castello³⁷. Primul, foarte solicitat de altfel, a

³¹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în în Țările Române. I. Artă în perioada de dezvoltare a feudalismului*, Editura Academiei, București 1959, pp. 558-559.

³² V. Moga, *De la Apulum la Alba Iulia. Fortificațiile orașului*, Editura Sport Turism, București 1987, p. 97. La Curtea principelui Ioan Sigismund a fost activ, la un moment dat, și pictorul Giovanni Antonio Pordenone. S-a remarcat, într-o altă etapă, în vremea lui Sigismund Báthory, și pictorul Niccolò Greco. Cf. G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 204.

³³ A. Kovács – M. Țoca, *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*, în „Studia Universitatis Babeș Bolyai. Series Historica”, 2/1973, p. 21; G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 203.

³⁴ G. Anghel, *Cetățile medievale de la Alba Iulia I*, în „Apulum”, XIII, 1975, p. 256; G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 203.

³⁵ *Alba Iulia 2000*, Alba Iulia 1975, p. 179.

³⁶ A. Kovács – M. Țoca, *op. cit.*, pp. 22-23; G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 203.

³⁷ G. Anghel, *Cetățile medievale...op. cit.*, p. 259.

construit la Cluj, Oradea și Făgăraș, dar și la Alba Iulia, unde participă la dimensionarea bastioanelor de la cetatea princiară sau la construirea clădirii Colegiului, deținând demnitatea de arhitect al Principatului³⁸. Cel de al doilea, Giovanni Landi, originar din Mantua, construiește unul din bastioanele cetății de la Alba Iulia și a avut un rol important în ridicarea castelului de la Gherla (1634)³⁹. În sfârșit, numele lui Antonio Castello este raportat la edificarea monumentului funerar al principelui Gabriel Bethlen din catedrala de la Alba Iulia⁴⁰. În acest context trebuie să-l mai amintim și pe meșterul specializat în execuția fântânilor, venețianul Giovanni Fontanici (Ioan Fontanicy)⁴¹, care cunoștea probabil sistemul de aducțiune a apei, pe care principele Gabriel Bethlen a dorit să-l aplice la Alba Iulia. Cu astfel de meșteri principele reușește să construiască, înainte de 1625, primul apeduct din Alba Iulia medievală, care aducea apă în cetate, de la 5 km depărtare, din locul numit astăzi „Fântâna Hoților”⁴². După cum mărturisește cronicarul sighișorean Georg Kraus, în anul 1655, «Fontanicy fugise și scăpase și el în același an din Transilvania, fiindcă fusese prost plătit pentru lucrările de apă de la Alba Iulia, care au fost un lucru bun»⁴³.

O Curte princiară, după modelul apusean, cum a fost cea din Alba Iulia, nu ar fi fost cât de cât completă fără medici, muzicieni și, evident, curteni. Și în aceste îndeletniciri, la Alba Iulia în timpul Principatului, sunt prezenți destul de mulți italieni. Dintre slujitorii lui Hippocrates, care au poposit la curtea princiară ardeleană, se remarcă „ereticul” (care a trecut la unitarieni) Giorgio Blandrata (1515-1588)⁴⁴. Originar din Saluzzo, cu studii la Padova, Blandrata ajunge medicul reginei Isabella și a lui Ioan Sigismund, dar și a lui Ștefan Báthory, fiind temut din cauza influenței pe care o avea asupra celor trei capete încoronate. De fapt, cel din urmă îl va numi, în 1574, consilier. A avut un rol esențial în acceptarea candidaturii lui Ștefan Báthory la tronul Poloniei, pentru care a fost recompensat cu donația unui sat din apropierea Alba Iuliei (probabil

³⁸ A. Kovács – M. Țoca, *op. cit.*, pp. 26-28; A. Kovács, „Artisti del settentrione italiano in Transilvania nella prima metà del Seicento”, în N. Sabău (a cura di), *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e Settecento*, Mega, Cluj-Napoca 2007, pp. 31-34.

³⁹ *Ibidem*, pp. 28-29. Vezi, mai nou, K. A. Kovács (Pakó), *Cetatea din Gherla. Răspândirea fortificației în sistem bastionar în Transilvania*, Teză de doctorat, Coordonator științific prof. univ. dr. Nicolae Sabău, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filozofie, Cluj-Napoca 2009.

⁴⁰ A. Kovács – M. Țoca, *op. cit.*, p. 29.

⁴¹ *Ibidem*, pp. 34-35.

⁴² Cf. G. Anghel, *Date noi în legătură cu apeductele medievale de la Alba Iulia*, în „Sargetia”, V, 1986, pp. 155-162.

⁴³ Vezi G. Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, Editura Academiei, București 1965, p. 46; A. Kovács – M. Țoca, *op. cit.*, p. 34.

⁴⁴ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 105-108, 197, 308.

Blandiana)⁴⁵. S-a implicat și în disputele religioase din Transilvania epocii princiare, reușind să convertească la unitarianism un număr însemnat de oameni, inclusiv pe Ioan Sigismund. Prozelitismul și atitudinea sa anticatolică l-au nemulțumit pe Antonio Possevino, după cum notează în *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*:

Dar deși era înzestrat cu toate aceste daruri, la o vârstă atât de fragedă, totuși acea vulpe de Blandrata, ereticul nu încetează de a încerca să-l ispitească spre a-l îndepărta poate prin vreun mijloc <oarecare> de credință, arătându-i, sub pretextul unei lecții de anatomie, chipul unei femei goale și luând de acolo prilejul de a-i vorbi lucruri murdare. De aceea Leleszi a înștiințat despre toate <acestea> pe Rege care a fost mâhnit. Și a avut grijă să nu i se mai întindă asemenea curse⁴⁶.

La numele influentului medic se raportează o relație importantă privind prezența și frecvența italienilor în cetatea princiară de la Alba Iulia. Este amintită o „stradă a italienilor” pe care locuia – într-o casă de piatră (cu patru încăperi) – și Giorgio Blandrata⁴⁷. El a fost secondat, în activitatea sa profilactică, de un alt medic italian, Francesco Stancaro⁴⁸. Pe aceeași stradă, din păcate neidentificată încă pe teren – se pare că era în interiorul cetății – a primit, ca răsplată pentru serviciile îndeplinite, la 8 mai 1595, o casă și muzicianul italian Pietro Busto (?-după 1595)⁴⁹, implicat nu o dată în politica internă și externă a principelui Sigismund Báthory. De altfel, făcea parte din lumea muzicienilor italieni de la Alba Iulia, căci, după cum recunoaște însuși Pietro Busto, «...sono in Transilvania in servitio del Principe una buona quantità di musici italiani»⁵⁰.

În aceeași perioadă, la Alba Iulia s-a aflat un alt medic italian Marcello Squarcillupo. De confesiune reformată, se pare că a fost medicul lui Sigismund Báthory. A dedicat o carte domnului Țării Românești, Petru Cercel, el însuși un iubitor al Italiei. Este vorba de opusculul *De fontium et fluviorum origine ac fluxu*, (Cluj 1585), în care un pasaj este închinat conaționalului său Franco Sivori (c. 1560-după 1589), venit în solie, în 1574, la Sigismund Báthory⁵¹. Alături de Giorgio Blandrata, numit la un moment dat de principe «*doctor physicus et consiliarius noster*», a cărui activitate medicală va fi continuată din anul 1574, de Nicolò Buccela din Padova, Marcello Squarcillupo este amintit în eforturile

⁴⁵ N. Igna, *Un medic italian la Alba Iulia în secolul al XVI-lea*, în „Apulum”, II, 1943-1945, pp. 399-401.

⁴⁶ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. II, p. 576.

⁴⁷ *Alba Iulia 2000*, cit., p. 189.

⁴⁸ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 105.

⁴⁹ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 434-454; G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 106-107, 134, 138, 207, 237, 314-316.

⁵⁰ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 207. Cfr. și V. Cosma, *Alba Iulia. Un centru de înfloritoare cultură muzicală renascentistă*, în „Muzica”, I, Ianuarie 1976, p. 14.

⁵¹ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 1-4.

constante ale iezuiților de a-i readuce la credința catolică, ultimul făcând chiar o mărturisire orală de revenire la sentimente mai bune față de catolicism⁵².

Șirul medicilor italieni prezenți la Alba Iulia continuă cu chirurgul Pietro Mario Quadrio, care în câteva epistole își arată dezamăgirea față de situația din capitala Principatului, unde a găsit «...numai laude și noroi...» și mai ales față de salariul destul de mic (200 florini), din care trebuia să-și întrețină familia, fără să omită condițiile neadecvate în care locuiește. În rândul medicilor îl putem include și pe călugărul iezuit din Florența, Massimo (Maximus) Milanesi, pe care Giorgio Blandrata l-ar fi dorit lângă sine, ca sprijin la bătrânețe. A practicat meserii diverse, de la infirmier, la grădinar și arhitect, fiind o fire veselă și cu simțul umorului, fapt care l-a ajutat să scape cu bine de ciuma și foametea din anul 1586, împotriva cărora a luptat împreună cu Giorgio Blandrata, care-i confirma diagnosticul presupus de iezuit⁵³.

Nu-l putem ignora, din succinta înșiruire a medicilor italieni prezenți la Alba Iulia, în epoca Principatului, pe elvețianul de origine italiană Ioannes Muraltus⁵⁴. Și el s-a refugiat aici datorită persecuțiilor religioase, fiind unitarian, în calitate de protejat al principelui Sigismund Báthory și găzduit, împreună cu fratele său, la Curte. În scurtă vreme reușește să adune o însemnată avere, luând în arendă minele de aur și argint ale Principatului. Datorită poziției sale economice și politice, Mihai Viteazul l-a trimis în solie în Moldova, la Ieremia Movilă, care a înregistrat insucces, de unde revine în Principat, la începutul lui 1601. În același an se stinge din viață, pare-se atins de ciumă⁵⁵.

Atitudinea principelui Renașterii, occidental ca orientare, iubitor și protector al artelor, nu a fost străină principilor Transilvaniei, care, la Curtea din Alba Iulia, au întreținut o atmosferă culturală elevată și de mare fast. Evident, că o atenție cu totul specială s-a acordat muzicii, mai ales că, uneori, făcea parte din programul cotidian al principilor; dacă, de pildă Andrei Báthory cânta la clavecin, Ștefan Báthory obișnuia să colecționeze instrumente muzicale din diferite zone ale continentului european. Așadar, nu este de mirare că la palatul princiar din Alba Iulia funcționa și o orchestră de cameră, care cânta pentru banchete și ceremonii, dar exista și un cor bisericesc. După relatările lui Franco Sivori, la banchetul princiar, „după moda italiană”, oferit de Ștefan Báthory⁵⁶, se găseau mai mulți muzicieni, cărora le erau rezervate două din

⁵² *Ibidem*, pp. 82, 84.

⁵³ *Ibidem*, pp. 79, 89, 118-119, 123-124, 127-130, 137-144.

⁵⁴ P. Cernovodeanu – N. Vătămanu, *Un medic elvețian la Curtea din Alba Iulia în slujba lui Mihai Viteazul: Ioan Muraltus (1563-1602)*, în „Studii și articole de istorie”, IX, 1967, pp. 65-79.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, p. 25.

cele șase camere de la etajul palatului: «La o mică depărtare de masă, de la un capăt la altul al sălii, stătea o ceată de nobili de Curte înșirați toți în picioare și descoperiți; într-un colț se aflau mulți muzicieni cu instrumente după moda italiană cu un sunet nespus de suav, căci principele ține totdeauna la dânsul un număr de astfel de muzicanți, bine plătiți»⁵⁷.

Indiscutabil, influența culturii italiene la Curtea din Alba Iulia se desprinde chiar și din cadourile oferite lui Franco Sivori de principe, a cărui veri, Ștefan și Gabriel Báthory știau bine limba italiană:

Puțin după aceea au sosit din partea principelui, șambelanul său, împreună cu Prea Ilustrul Marcello Squarciallupo italian, medic al Înălținii Sale, cu un dar constând dintr-o cupă mare și frumoasă de argint aurit, cu capacul lucrat în flori de aur după moda germană, în valoare de 200 de scuzi, un iatagan turcesc cu teaca în catifea roșie împodobită toată cu plăci de aur, în valoare de alți 150 de scuzi; damascuri și mătăsuri violete pentru câte o haină după moda de acolo pentru fiecare din cei șase nobili ai mei și postavuri violete de Veneția pentru câte o haină pentru fiecare din ceilalți oameni ai mei⁵⁸.

De altfel, muzicianul din Brescia, Pietro Busto, mai sus amintit, surprinde atmosfera italiană de la Curtea din Alba Iulia, unde principele «...dansează după moda italiană...; cântă foarte bine din orice fel de instrument și compune muzică întocmai ca cei mai buni muzicieni. Vorbește bine limba italiană și îi plac mult obiceiurile italienești...»⁵⁹. Într-un atare climat se va remarca un alt italian, compozitor din Padova Giovanni Battista Mosto⁶⁰, maestrul de capelă al principelui. A fost trompetist în celebra capelă a prințului elector de Bavaria, și a venit la Alba Iulia odată cu Sigismund Báthory, a cărui prieten intim devine. L-a însoțit în toate călătoriile și deplasările sale împreună cu o mică orchestră, a cărui dirijor a fost: «...și în locul acelor <iezuți> [principele, n.n.] s-a înconjurat în plimbările sale de o ceată de buni muzicanți, al căror conducător era M. Giovanni Battista Mosto»⁶¹. Prezența acestui compozitor în Transilvania permite identificarea unor căi de pătrundere a lucrărilor școlii de muzică venețiană, mai ales a operelor lui Orlando di Lasso în spațiul cultural ardelean. Înalta apreciere a muzicii sale a fost, fără îndoială, principalul motiv al deciziei înmormântării lui Giovanni Battista Mosto, în anul 1597, în Catedrală Sf. Mihail din Alba Iulia.

În capitala Principatului n-a fost neglijată nici muzica religioasă, care se executa în mod frecvent în capela catedralei (condusă de un „magister

⁵⁷ *Ibidem*, p. 24.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 25.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 445.

⁶⁰ V. Cosma, *op. cit.*, pp. 11-13; G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 134, 207.

⁶¹ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 445-446; p. 24, n. 97.

cappellae”), a cărui cantor a fost organistul venețian Nicoletto Menti. Despre ceilalți membrii ai capelei, putem afirma că, în mare parte, au fost italieni. Un izvor documentar din anul 1598 surprinde muzicienii din timpul principilor Báthory, confirmând informația de mai sus: Petrus Paulus, Iulius Crodi, Pompeius Bononiensis, Johannes Baptista Bonfi, Cristoghanus Polonus, Zefirus Spira, Johannes Maria Rudolfus, Mathaeus, Simon Ponte, Johannes Borussus Constantinus. Interes particular pentru muzică a dovedit și principele Gabriel Bethlen, care a adunat la Curte numeroși muzicieni și muzicanți. Era dispus chiar să plătească, după cum mărturisește cronicarul Georg Kraus, 1000 de ducăți anual, pentru a-l aduce la Alba Iulia pe virtuosul cântăreț din lăută Iosif Bagliani⁶².

Insistențele asupra prezenței italienilor la Curtea princiară de la Alba Iulia, între anii 1541-1691, vizează – la îndemâna documentației de care dispunem – și pe așa-ziii curteni, originari din Italia, care au avut o influență efectivă asupra vieții publice a Principatului ori au manifestat interese deosebite în diferite domenii ale politicii, comerțului și economiei acestuia. Din acest punct de vedere sunt reprezentativi frații Simone și Fabio Genga, care au primit concesiuni miniere în Transilvania (în 2 octombrie 1595)⁶³. Primul a fost, inițial, în slujba marelui duce de Toscana, apoi a lui Ștefan Báthory, oferindu-și, în cele din urmă, serviciile principelui Sigismund Báthory; la un moment dat, i-a atras la Curtea princiară de la Alba Iulia și pe ceilalți frați ai săi, Fabio, Giambattista, camerier al principelui, și Gerolamo, participant la luptele contra turcilor. A efectuat demersuri în vederea negocierii căsătoriei între Sigismund și o nepoată a ducelui de Toscana, pentru care a redactat un raport unde descrie situația Transilvaniei; ajunge mare camerier al principelui, care, de altfel, din tabăra de la Giurgiu (octombrie 1595), îl recomandă papei pentru demnitatea de cardinal. De asemenea, Simone Genga a purtat o relativ intensă corespondență, mai ales cu ducele de Toscana, în care a abordat probleme esențiale din istoria Principatului Transilvaniei: pregătirile pentru războiul antiotoman, plecarea lui Sigismund Báthory, cu oastea sa, spre Țara Românească, interesat de tronul Moldovei pentru fratele său Fabio⁶⁴ etc.

Pe de altă parte, Fabio Genga a fost confidentul și majordomul lui Sigismund Báthory⁶⁵. În 1594, după înăbușirea complotului, principele îl trimite cu solie la papa Clement al VIII-lea și la marele duce de Toscana, pentru

⁶² G. Kraus, *op. cit.*, p. 45.

⁶³ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 52, 134, 138-139, 144, 153, 157-158, 203, 316-317.

⁶⁴ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 256, 409-410, 412, 442, 479, 508, 559, 566-567, 576, 580, 654-655, 659.

⁶⁵ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 316-317; G. Anghel, *Cetățile medievale...*, cit., p. 257.

a-și justifica executarea presupușilor complotiști. Căsătorit cu Velica, fiica lui Ivan Noroce, Fabio Genga s-a implicat în campania pentru obținerea de sprijin militar și politic din partea ducatelor și republicilor italiene, dar mai ales a papalității, în lupta antiotomană. De altfel, înaintează papei Clement al VIII-lea documentul *Ambasciata et considerazioni anteposte dal Genga, ambasciatore del Principe Sigismundo Bathori a Papa Clemente ottavo, per ottenere aiuti, l'anno 1594*, în care, după ce îl asigură de ajutorul românilor din Moldova și Țara Românească, lansează ideea alungării turcilor până la Constantinopol și construirea pe Dunăre, cu sprijinul italienilor și a papalității, a unei cetăți-cheie⁶⁶. După campania antiotomană din 1595, Fabio Genga revine la Alba Iulia. Principele Sigismund Báthory a intenționat să-l așeze în tronul Moldovei, scop pentru care Fabio Genga s-a căsătorit – se pare – cu văduva lui Aron Vodă. Jucându-se cu focul, țesând intrigi și amestecându-se în viața politică a Principatului, Fabio Genga, ca și fratele său Simone, a fost ucis de generalul Basta (la Vințu de Jos, în 1601).

Din rândul curtenilor italieni, care au trecut pe la Alba Iulia, îi amintim pe Giovanni Francesco Baviera, membru al cunoscutei familii della Rovere, ajuns gentilom al lui Sigismund Báthory, Matteo Foresti, Cesare Viadana, ambasador toscan în Transilvania, Giordan Pietro Giordano, emisar al marelui duce de Toscana ș. a. Toți au avut un rol mai mult sau mai puțin important în viața economică și politică a Principatului⁶⁷.

Să nu uităm că o ultimă categorie a italienilor prezenți în capitala Principatului era formată din militarii, de altfel destul de numeroși în epocă, situație explicabilă din cel puțin două considerente: interesul și slăbiciunea principilor pentru italieni și pentru tot ceea ce reprezentau ei prin țara și civilizația lor și, desigur, frecvența campaniilor militare, antiotomane sau de altă natură, la care a participat Transilvania. Așadar, în perioada respectivă era mare nevoie de mercenari pentru armata principelui, implicată în tot felul de acțiuni militare ori războaie. Din această grupare, identificată pe baza unor surse documentare, au făcut parte mai mulți militari, care s-au manifestat și în calitate de curteni, la Alba Iulia. Un caz elocvent îl reprezintă Giovan- Andrea Gromo (1518-post 1567)⁶⁸, comandant al gărzii principelui Ioan Sigismund,

⁶⁶ *Ibidem*, p. 317. Cfr. și M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 256, 479, 512, 556, 655, 658; G. Lăzărescu, *Prezențe italiene în Transilvania în sec. XV-XVI* (II), în „Academica”, București, III, 3 (27) 1993, pp. 31-32.

⁶⁷ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 156, 317-318, 352; M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 538-539, 656-660.

⁶⁸ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. II, pp. 312-371; G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 105, 107, 113, 184, 237, 292-297, 309. Cfr. și A. Decei, *Giovanandrea Gromo, Compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano ed di tutte le cose notabile d'esso regno* (sec. XVI), în „Apulum”, II, 1943-1945, pp. 140-214.

funcție pe care a îndeplinit-o la un moment dat și Morgante Manfrone. De loc din Bergamo, descendent prin mamă din ilustra familie Sforza, Gromo ajunge la Curtea princiară a Transilvaniei, fiind numit comandantul gărzii principelui, «...paznicul persoanei sale și colonel al italienilor...». A redactat *Compendio di tutto il regno posseduto dai re Giovanni Transilvano ed di tutte le cose nottabili d'esso regno* (sec. XVI), cu scopul de-a atrage atenția și simpatia italienilor, mai ales a papalității, asupra principelui. Între altele oferă informații și cu privire la trecutul orașului Alba Iulia: «...este un oraș vechi construit de romani unde se mai află unele rămășițe de ziduri antice»⁶⁹. De altfel, după constatările sale, «Limba lor [a românilor, n.n.] se numește romanza sau romanescha și este ca un fel de latinească grosolană. Se socotesc urmași ai coloniștilor romani. Legea și religia lor este cea greacă. În sfârșit, aceștia sunt ca niște țărani ai celorlalte națiuni»⁷⁰. Insistând asupra fortificației princiare, el notează:

Alba Iulia, aceasta a avut altădată o întindere atât de mare, în lungime și lățime, încât râul încântător, [Mureșul, n.n.] curgea prin mijlocul său și Traian locuia în acest oraș după ce a supus Dacia, când au fost găsite sub micul râuleț Ompoiu, care curge pe lângă oraș și se varsă aproape de aici în Mureș, comorile ascunse ale lui Decebal;... Acest oraș este așezat pe un loc mai ridicat în mijlocul unui șes îmbietor, înconjurat de munți foarte înalți, dintre care cei mai apropiați se află la o depărtare de vreo cinci mile; stând în oraș se desfășoară în fața ochilor în toate direcțiile văi încântătoare. Orașul este înconjurat de ziduri antice din piatră fărâmicioasă cu șanțuri nu prea late nici adânci, și are forma unui dreptunghi și, mulțumită poziției lui prielnice și de însemnătate deosebită, a fost bine întărit de Castaldo, care l-a înzestrat cu patru bastioane puternice și cu patru platforme de pământ, așa că, dacă este îndestulat cu cele trebuitoare, poate să se apere câtva timp împotriva oricărei puteri oricât de mari. Este locuit numai de Curtea Maiestății Sale și de câteva fețe mai însemnate, împreună cu soldații alcătuind garnizoana obișnuită a aceluia oraș și cu garda personală a Principelui. În afara cetății, spre vest se află o mare suburbie în care locuiesc negustorii și unde se fac mari negustorii, putându-se găsi, oricând și din belșug, toate cele necesare traiului⁷¹.

În suita nunțiului apostolic Alfonso Visconti a sosit în Transilvania un alt militar italian de carieră, care s-a bucurat de grațiile principelui Sigismund Báthory. Este vorba de Cosimo Capponi (?-după 1597), nobil din Roma, primit la Curte ca gentilom al principelui. În corespondența purtată de acesta, participant la luptele contra turcilor⁷², sunt amintiți alți italieni prezenți la Alba Iulia: gentilomul Gasparo Turlone (favorit al principelui, invitat adeseori la

⁶⁹ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. II, p. 318.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 320.

⁷¹ *Ibidem*, p. 343.

⁷² G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 139, 158; M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 503-517.

masă, dar și partener la jocul cu mingea, „*giocare al ballone*”)⁷³, cavalerul Michele Marchion, locuind la Alba Iulia în ajunul campaniei creștine, venit se pare din Veneția și alții, cu care se intenționa să constituie o companie de călăreți. Atitudinea proitaliană a principelui a stârnit nemulțumirea nobilimii locale, care, prin influentul cancelar al Transilvaniei, Ștefan Josica, „inamic” al italienilor, și-au manifestat-o în mod deschis, atrăgându-se atenția asupra fățărniciei și chiar lingușelilor mercenarilor italieni; aceștia primeau, în calitate de gentilomi, o leafă mai mare decât nobilii ardeleni⁷⁴.

Intrarea Transilvaniei în frontul antiotoman a impus, din capul locului, și participarea italienilor la luptele din campania contra turcilor, începând cu anul 1595 (inclusiv la asediul cetății Giurgiu). Celor amintiți mai sus li s-au adăugat și alții, precum Alessandro di Carpagna, Gerolamo Genga sau Agostino Furlano (ultimul a salvat chiar viața principelui Sigismund Báthory, când a căzut de pe cal), luptând alături de corpul italian condus de vestitul condotier Silvio Piccolomini (c. 1560-post 1596)⁷⁵. După victorie, datorată lui Mihai Viteazul, italienii s-au oprit în drumul lor de întoarcere la Alba Iulia, unde principele le mulțumește (prin ei și ducelui de Toscana), lăudându-le virtuțile militare⁷⁶.

Fără îndoială că șirul militarilor italieni sau de origine italiană activi la Alba Iulia și în împrejurimi este mult mai mare. Afirmția o putem argumenta cu câteva exemple aflate la îndemână, precum Gian Battista Castaldo⁷⁷, ajuns general în armata habsburgică, care a inițiat, între altele, lucrările de consolidare ale fortificațiilor cetății Alba Iulia, introducând în Transilvania sistemul bastionar (1551-1556). Îi menționăm, totodată, pe Marco Antonio Ferrari, subordonat al lui Castaldo și pe căpitanul Vincenzo Zucconi, înrolat tot în armata habsburgică, menționat la Alba Iulia în perioada imediată asasinării lui Mihai Viteazul (9/19 august 1601), probabil printre soldații imperiali aflați sub comanda generalului Giorgio Basta.

La îndemâna efortului nostru cultural și istoriografic, pe care-l considerăm doar o altă etapă în valorizarea generoasei problematice⁷⁸, încercăm să stabilim

⁷³ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 156; M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 509, 539, 546, 552-553, 567, 595, 598, 657.

⁷⁴ M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 503-504.

⁷⁵ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 72, 76-78, 144, 152, 155-157, 161-162; M. Holban – M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru – P. Cernovodeanu (coord.), *op. cit.*, vol. III, pp. 410, 481-482, 484-486, 509, 512, 546, 552, 554, 556-559, 563-574, 584, 586-587, 593-596, 598, 657, 679.

⁷⁶ G. Lăzărescu – N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 155-158.

⁷⁷ *Ibidem*, pp. 104, 201, 288, 295. Este atestat documentar, pentru epoca principelui Sigismund Báthory, și prezența capitanului Geronimo Vitali din Cremona. Cfr. *Ibidem*, p. 134.

⁷⁸ Vezi câteva considerații la I. Mărza – Z.-I. Drăghiță, „Italiani ad Alba Iulia nell'epoca del Principato autonomo din Transilvania (1541-1691)”, în C. Luca – G. Masi – A. Piccardi (a cura di), *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, Museo di Brăila, Brăila-Venezia 2005, pp. 147-157.

câteva concluzii asupra prezenței italienilor la Curtea princiară din Alba Iulia, între 1541-1691. Izvoare documentare și, mai ales, surse narative externe, la care se adaugă o anumită plajă istoriografică asupra tematicii, pledează pentru existența convingătoare a unor multiple raporturi între Alba Iulia, capitala Principatului ardelean și Peninsula italică. A fost o realitate istorică indiscutabilă, susținută de mărturii documentare concrete, care vor fi diversificate pe parcursul continuării investigațiilor, cu trimiteri directe la activitatea și la prezența mai multor italieni, între care am remarcat pe: contele Ludovico Anguisiola, Iosif Baglini, arhitectul Ottavio Baldigara, Giovanni Francesco Baviera, doctorul Giorgio Blandrata, Giovanni Botero, doctorul Niccolò Buccela, meșterul Antonio de Bufalo, istoricul Giovanni Michele Bruto, muzicantul Pietro Busto, profesorul Ferrante Capeci, militarul Cosimo Capponi, Alessandro di Carpagno, generalul Gian Battista Castaldo, Antonio Castello, arhitectul Alessandro Clippa, Marco Antonio Ferrari, Matteo Foresti, Giovanni Fontanici, războinicul Augustino Furlano, frații Fabio, Gerolamo Giambattista și Simone Genga, Giordan Pietro Giordano, pictorul Niccolò Greco, Giovan-Andrea Gromo, Giovanni Landi, comandantul Morgante Manfrone, Michele Marchion, Nicoletto Menti, Massimo Milanese, meșterul Paolo da Mirandola, compozitorul Giovanni Battista Mosto, doctorul Joannes Muraltus, Ludovico (Aloysio) Odescalchi, Silvio Piccolomini, istoricul și arhitectul Filippo Pigafetta, pictorul Giovanni Antonio Pordendone, Antonio Possevino, meșterul Francesco da Pozzo, Giacomo Resti, doctorul Pietro Mario Quadrigio, Franco Sivori, doctorul Francesco Stancaro, Giorgio Tomasi, meșterul Andrea de Trevisano, soldatul Gaspar Turloni, Cesare Viadana, nunțiu apostolic Alfonso Visconti, căpitanul Geronimo Vitali, Vincenzo Zucconi ș. a.

Activitatea neobosită și prezența pragmatică a italienilor la Alba Iulia este sesizabilă, nu atât prin numărul lor – cu toate că, în cetate, era un teritoriu numit chiar „Strada italienilor”, ceea ce demonstrează că numărul lor nu a fost neglijabil! – cât mai ales prin diversitatea preocupărilor și domeniilor de competență pe care le-au ilustrat (secretari, istorici, medici, arhitecți, pictori, sculptori, oameni de curte, militari, călugări ș. a.), în care s-au remarcat, trezind, nu o dată, animozitățile elitelor locale și regionale. Indiscutabil, atitudinea principilor, filo-occidentală și, mai precis, pro-italiană, a constituit o irezistibilă atracție pentru italieni, care sperau că se vor realiza, material, în această lume nouă, care o constituia Principatul Transilvaniei și capitala lui, Alba Iulia, teritorii în care majoritatea a reușit să-și consolideze cariera și să strângă avere.

Totodată, prezența italiană la Alba Iulia a marcat o reorientare culturală și politică, o deschidere spre valorile Renașterii și Umanismului continentului

europăean, care au pătruns în societatea transilvăneană din timpul Principatului, perioadă în care fiecare principe a căutat să-și consolideze prestigiul, nu numai prin activitățile și evenimentele culturale, politice și sociale la care participau, ci și prin oamenii și lucrurile cu care se înconjurau. Așadar, principii urmăreau organizarea în capitală a unei Curți după modelul și cu fastul occidental, italienii de care s-au înconjurat, au devenit – mulți dintre ei – sfătuitori, curteni sau oameni de încredere, ajutându-i în acest meritoriu efort cu certe conotații culturale și politice. În ultimă instanță, prezența italiană la Alba Iulia s-a datorat și implicării Principatului transilvănean în frontul antiotoman, alături de alte puteri, unele State italiene și mai ales papalitate. Legăturile dintre Transilvania Principatului și lumea italiană s-au menținut destul de cordiale în epocă, datorită deselor schimburi de solii și mai ales din cauza atenției speciale de care s-a bucurat Transilvania din partea Vaticanului, toate aceste eforturi diplomatice și politice având ca finalitate organizarea unei coaliții antiotomane⁷⁹.

Trecutul istoric al orașului Alba Iulia le datorează multor italieni, care au trecut prin capitala Principatului ori au poposit pentru un timp aici, descrieri ale orașului, cetății cu monumentele și împrejurimile ei, fără să-i uite pe locuitori. Toți au subliniat vechimea așezării, dar și asemănările vizibile dintre limbile română și italiană. Relatările lor, mai mult sau mai puțin subiective, rediscutate și reinterpretate în prelungirea problematicei identității și alterității, specifice imaginarului social și mentalităților colective, pot deveni surse și teme de studiu cu finalități din cele mai nebănuite, la îndemâna metodologiei moderne⁸⁰.

⁷⁹ Aspecte dezbătute în M. Bărbulescu – D. Deletant – K. Hitchins – Ș. Papacostea – P. Teodor, *Istoria României*, Corint, București 2002, pp. 202-216; *Istoria românilor...*, cit., pp. 502-523; *Histoire de la Transylvanie. II – L'âge d'or de la Principauté de Transylvanie (1606-1660)*.

⁸⁰ Cf. M. Grancea, *op. cit.*, pp. 5-54.

TRADUCĂTORUL – „ULTIMUL CAVALER RĂTĂCITOR AL LITERATURII”?

(SCURTĂ MEDITAȚIE MELANCOLICO-SUBIECTIVĂ)

[Traducătorului] i se cere să stăpânească nu o limbă, ci tot ceea ce se află în spatele ei, adică o întreagă cultură, o întreagă lume, o întreagă manieră de a vedea lumea. I se cere să ducă la bun sfârșit această istovitoare și totuși pasionantă acțiune fără să fie observat... I se cere să considere drept cel mai mare triumf al său faptul că cititorul nici măcar nu-l bagă în seamă... Traducătorul este ultimul cavaler rătăcitor al literaturii¹

GABRIELA LUNGU

Traducerea este considerată deseori o activitate secundară, la îndemâna oricui cunoaște cât de cât o limbă străină. La rândul său traducătorul este pentru mulți cititori un personaj inexistent, puțini sunt cei care în clipa în care iau în mână cartea unui autor străin se uită și cine a tradus-o. Și totuși grație traducerilor textele supraviețuiesc și asta se întâmplă de la turnul Babel încoace. Grație traducătorilor generații după generații de cititori au putut savura în propria lor limbă capodopere ale literaturii universale.

Iată de ce dintre toate definițiile date acestui „autor invizibil” (cum, inspirat, era indicat la o masă rotundă ținută în 2009, la Salonul cărții de la Torino, traducătorul) cea care mi-a plăcut în mod deosebit, pentru că este bizară și în același timp romantică, aparține italienilor Carlo Fruttero și Franco Lucentini, doi autori care au scris și au tradus întotdeauna în tandem. Traducătorul este, spun ei, «ultimul cavaler rătăcitor al literaturii». Am meditat asupra ei și cred că sensul unei asemenea definiții ar putea fi acela că, spre deosebire de autor, care are un drum al său și rareori se abate de la el, un traducător nu se știe de unde vine și nu se știe încotro se îndreaptă. În sensul că rareori (mai ales în România) se întâmplă ca el să străbată aceleași drumuri,

¹ C. Fruttero – F. Lucentini, *I ferri del mestiere*, Einaudi, Torino 2003.

adică să traducă mereu și mereu aceiași scriitori. Asemeni unui Don Quijote rătăcește prin meandrele unei literaturi străine în căutarea unor cărți interesante, a unor buni scriitori. Asta pentru că de cele mai multe ori el este primul cititor (și poate cel mai bun, cum spunea Italo Calvino) al cărților de abia apărute în limba din care traduce. S-ar putea crede că o dată găsite, totul merge de la sine: traducătorul bucuros se așază la masa de scris sau în fața computerului, scriitorul pe care are de gând să-l traducă îi exprimă infinita-i recunoștință, în timp ce editurile se înghesuie să-i facă propuneri indecent de avantajoase din punct de vedere financiar. Adevărul e că de cele mai multe ori, autorul nici nu-l bagă în seamă și că timidele tentative ale traducătorului de a lega o prietenie chiar și scurtă (pe durata caznelor traducerii) eșuează lamentabil în fața tăcerii superioare a autorului sau în fața unor fraze de genul: „Bine, dați-i drumul, secretara mea vă stă la dispoziție pentru eventuale lămuriri” sau „Cuvintele tale (de laudă evident) sunt balsam pentru sufletul meu”, frază, descoperă traducătorul mai târziu cu stupeoare, adresată și studenților pe care el însuși îi îndemnase să îi scrie autorului; cât despre propunerile editurii sunt într-adevăr indecente, dar într-un sens cu totul diferit. Asta în cazul în care reușește să găsească o editură dispusă să publice cartea pe care el o propune. Cu toate acestea bravul traducător merge înainte, iar sutele de ore petrecute la masa de scris sau în fața computerului îi fac spinarea să sufere și îi cresc vertiginos dioptriile.

Lăsând gluma la o parte, intenția acestei scurte meditații este aceea de sublinia că activitatea traducătorului nu este atât o meserie, cât o vocație. Dacă traducătorul nu se întâlnește undeva pe cărările deschise de un autor cu acesta din urmă, dacă el nu simte că-l poate însoți o bucată de drum cu bucurie și emoție, nici o tehnică de traducere din lume nu ține.

Întrebarea ar fi ce trebuie să facă cineva pentru a deveni un bun traducător de literatură? Există reguli cu ajutorul cărora, dacă le respectă, poate să dea la lumină o bună traducere? Este necesar și util să caute ajutorul în teoriile despre traducere, care în ultimii treizeci de ani sunt din ce în ce mai numeroase, ba chiar, lingvistica s-a îmbogățit cu o nouă ramură: traductologia? În facultățile de litere există cursuri practice de teoria și practica traducerii (eu însămi am ținut, ani la rândul, astfel de cursuri), din când în când au loc simpozioane pe aceeași temă sau câte o conferință răzleață, iar bunul traducător ar trebui să le urmărească cu sfințenie? Adevărul este că nimic din ce am enumerat mai sus nu poate să ajute decât în parte, pentru că fiecare text impune regulile sale de traducere. Într-un fel trebuie abordat un roman din secolul XIX, într-alt fel unul contemporan, într-un fel o poezie, într-alt fel o piesă de teatru. De fiecare dată traducătorul trebuie să se adapteze textului, nu să adapteze textul unor reguli

prestabilite. Concluzia ar fi că înveți cum să traduci, traducând, conștient fiind că nu vei termina niciodată de învățat.

Aș putea, cu toate precauțiile posibile, să avansez câteva principii care pornesc dintr-o lungă experiență în acest, să-l numesc tehnic, sector? sau poetic: artă? Alegeți dumneavoastră cuvântul care vi se pare mai potrivit.

S-a împământenit ideea că pentru a fi un bun traducător trebuie să cunoști bine limba țintă, deci limba în care traduci, nu limba sursă, limba din care traduci, pentru că de aceea există dicționarele să te ajute. Eu aș spune însă că nu e chiar așa, pentru că oricât te-ar ajuta dicționarele, ele nu-ți vor lămuri niciodată toate expresiile idiomatice, cuvintele dialectale, regionalismele, arhaismele, neologismele. Oricum rareori se găsesc dicționare pentru fiecare din situațiile enumerate. Deci trebuie să cunoști bine atât limba sursă, cât și limba țintă. Altfel ți se poate întâmpla așa cum i s-a întâmplat celui care a tradus cu câțiva ani în urmă o carte din italiană, carte pe care am folosit-o foarte mult la cursurile practice de traducere ca exemplu pentru ce înseamnă o proastă traducere. E suficient să vă dau un singur exemplu: fraza «Sai come sono gli studenti al Politecnico: fanno sempre bulione» tradusă «Știi cum sunt studenții de la Politehnică, fac tot timpul bulion», nu i-a dat nici un frison bravului traducător și nici nu l-a înghiontit să arunce măcar o privire în vreun dicționar italian ca să vadă că expresia „fare bulione” înseamnă în dialectul milanez „a fi pus pe chef, a benchetui”. Stăpân pe ideea adânc înfiptă în imaginarul colectiv că trebuie să cunoști bine limba în care traduci, i-a pus pe sărmanii studenți de la Politehnică să facă „bulion”! (Dealtfel oricine știe bine o limbă străină, are zeci de asemenea exemple din traduceri cât se poate de aproximative și de ilare, deseori, ale dialogurilor din filme).

Dar oricât de stăpân ar fi un traducător pe cele două limbi, niciodată nu va fi atât de stăpân încât să nu aibă nevoie de vreun dicționar. Deci asemeni vestitului librar al lui Giuseppe Arcimboldo, chiar dacă figura lui nu va fi construită din dicționare, ele vor trebui să-i fie întotdeauna la îndemână. De toate felurile, nu numai simplele dicționare lingvistice, ci și dicționare de termeni literari, de filosofie, de expresii idiomatice, de muzică etc. Și nu în ultimul rând ziare, reviste și tot ce îl poate ajuta să înțeleagă mai bine realitatea țării din a cărei limbă traduce. Cu alte cuvinte un traducător trebuie să aibă o bună cultură, iar pentru a ajunge aici trebuie să fi citit în prealabil multe, multe cărți.

Tot la capitolul ajutoare aș mai adăuga ceva: un traducător trebuie să aibă prieteni dispuși să-i asculte întrebările bizare la orice oră și să-i furnizeze informațiile pe care ei le au și el nu. De exemplu, acum doi ani, când am tradus un roman în care existau mulți termeni de informatică, o adevărată chineză

pentru mine, am făcut apel la o familie de informaticieni, am sacrificat o sticlă de Limoncello, am petrecut într-o seară două ore cu ei lămurindu-le sensul termenilor, necunoscuți mie, în limba comună, pentru ca în final să mă duc acasă cu toate cele circa douăzeci de cuvinte aparținând limbajului tehnic traduse corect. Deseori mi-am întrebat prietenii medici care era traducerea în română a unor termeni medicali. Iar la ultimul roman, *Cum vrea Dumnezeu*, o altă prietenă mi-a sugerat ce cuvânt aş putea folosi pentru porecla unuia dintre personaje. Ei bine, inspirația ei m-a ajutat să-i spun lui Quattroformaggi, Brânzilă. Nu rareori am oprit oameni pe stradă, întrebându-i tot felul de lucruri. Deci un bun traducător trebuie să fie și un om curajos (niciodată nu știi cum poate reacționa omul de pe stradă!).

Acestea ar fi, într-o scurtă și bizară enumerare, „uneltele” bunului traducător. Acestea (și cu siguranță altele încă, pe care fiecare le găsește în el însuși, în rigoarea sau în frenezia cu care lucrează) îl vor ajuta să nu fie un „trădător”, rezultatul muncii lui să nu fie o „crimă”, căci spunea undeva Gilbert Hight: «O carte scrisă prost e o greșală. O traducere proastă e o crimă» (iar istoria a dovedit uneori că e chiar așa!).

Meditația de față, totalmente lipsită de rigoare științifică, dar sinceră și izvorâtă dintr-o îndelungată activitate traductorială, este, dincolo de ironie și de o ușoară tristețe, o lumină aruncată asupra unei figuri profesionale, „cavalerul rătăcitor” care și-a făcut din divulgarea unor opere străine un țel și care știe în adâncul sufletului său că succesul unei cărți traduse i se datorează în bună măsură și lui.

Și fie-mi permis să închei cu cuvintele lui Radu Țuculescu: «nu am scris aceste rânduri decât ca un exercițiu de admirație față de traducători, față de cei care mi-au oferit marea literatură rusă, pe cea franceză ori engleză, pe cea japoneză etc. și ale căror nume le-am uitat ori, sincer, uneori nici nu m-am străduit să le citesc... dar oricum fără existența acestor minunați „anonimi” care mi-au umplut rafturile bibliotecii și mi-au deschis orizonturi neașteptate, aş fi fost mult mai sărac, mai neputincios, mai limitat»².

² R. Țuculescu, *Exercițiu de admirație*, în „Vatra”, nr. 8-9, 2010, p. 48.

DOCTORATE/ DOTTORATI

ARTA POLIPTICELOR MEDIEVALE DIN TRANSILVANIA (1450-1550). O PRIVIRE ISTORIOGRAFICĂ

CIPRIAN FIREA

Lucrarea de doctorat „Arta polipticelor medievale din Transilvania (1450-1550)” are ca obiect o anumită categorie de obiecte de artă, polipticul sau retablul, dar a cărei sorginte temporală și culturală, Transilvania evului mediu târziu și a Renașterii, o situează, parafrazând deja clasica sintagmă a lui Hans Belting, în „arta dinaintea epocii artei”¹. Creat pentru a îmbogăți semantic și vizual un spațiu sacral și interacționând în multiple moduri cu acesta, retablul îndeplinea un multiplu rol, cel pur estetic, de *decorum*, aflându-se în planul secund al unuia mult mai important pentru epocă: rolul de cult. Funcția religioasă și liturgică a clasei amintite a fost redescoperită și asumată de istoriografia artei mai ales în ultima vreme. Pentru mult timp, fascinația în fața calităților formale ale reprezentărilor purtate de poliptice, fie pictate sau sculptate, a absorbit interesul cercetării. *Connoisseur*-ii s-au străduit să traseze liniile evoluției stilistice, să claseze operele în școli, curente, ateliere, au căutat să descifreze încâlcitele ițe ale atribuirilor. Aportul acestui tip de apropiere este esențial și face până azi miezul disciplinei. Trebuie însă observat că nu *retablul* ca întreg constituie centrul atenției, ci *imaginile* sau *reprezentările* pe care le poartă, indiferent de suportul sau funcția lor. Plăsmuite adesea de marii maeștrii ai artei medievale și renașcentiste, acestea au fost „decupate” din contextul lor inițial și au fost așezate în paginile tratatelor sau pe simeza expozițiilor muzeale. Muzeul, pe de o parte, iar pe de alta reproducerea operelor până la cele mai intime detalii, datorată tehnicilor contemporane de fotografiere și multiplicare au facilitat un anumit tip de contact între obiectul de artă medievală și publicul modern. În ambele situații avem de a face cu un contact „de aproape” permițând analiza tuturor amănuntelor, iar în cazul fotografiei multiple interacțiunea se poate petrece în orice moment ales de posesorul de album, chiar și în afara orelor de program ale muzeului deținător de original.

¹ H. Belting, *Likeness and Presence. The History of the Image before the Era of Art*, The University of Chicago Press, Chicago 1994, *passim*.

În epoca în care au fost create, regulile de apropiere dintre public și poliptice erau cu totul altele. Mai întâi de toate, evident, fiecare astfel de piesă era legată de un singur loc și putea fi văzută doar acolo. Apoi, ea nu se afla la nivelul privirii, ci era amplasată pe o masă de altar, care de multe ori surmonta câteva trepte, astfel încât detaliul pe care-l observăm noi azi cu teleobiectivul nu ajungea niciodată la retina omului medieval. Foarte adesea, altarul și polipticul său stăteau în unghere întunecate ale bisericii, în mici capele barate cu *cancelli* sau paravane, iar în unele perioadele de post erau de-a dreptul acoperite cu cortine. Așadar „arta” investită în aceste obiecte nu constituia scopul principal pentru care au fost create, ele fiind percepute mai degrabă ca „schite” ca impresii generale sau de ansamblu.

Momentul privilegiat de apropiere dintre publicul medieval și retablu era acela al oficierei liturghiei, când pe masa altarului se aprindeau lumânări, a căror lumină reverbera în aurul mai totdeauna prezent pe poliptice, preoții înveșmântați în haine de ceremonie cântau sau rosteau textele sacre și executau coregrafia stabilită, învăluți în fumul cădelnițelor și, adeseori, deschideau sau închideau ritual voleyii polipticului revelând sau ocultând imaginea centrală. Contactul cu retablu și reprezentările pe care acesta le purta era, așadar, unul mediat și exaltat de ritual.

Ritualul sau cultul a jucat un rol esențial (deși nu întotdeauna ușor de pus în evidență) pentru retablu, pornind de la însăși geneza clasei, continuând cu modul de articulare a componentelor în ansambluri, cu adaptarea formelor la diferite funcțiuni de cult și sfârșind cu caracterul reprezentărilor pe care acestea le purtau, cu conținutul lor iconografic. Dată fiind destinația retablurilor, altarele lăcașurilor de cult, ritualul care le privea în mod nemijlocit era cel legat de oficierea slujbelor creștine, sau altfel spus *ritualul liturgic*². Din motivele expuse succint mai sus, este firesc azi să ezităm între a denumi polipticele ca „opere de artă” sau „obiecte de cult” ori „obiecte liturgice”.

Prezenta lucrare de doctorat, asumând această ambivalență, acordă atenție atât artei investite în retabluri, cât și reconstituirii funcționalității lor originare ca parte componentă a cultului. O importanță la fel de mare a fost acordată integrării polipticelor medievale în societatea timpului lor, explorând motivațiile pentru care aceasta le-a dorit și le-a creat. Arta, liturghia și patronajul reprezintă reperele cele mai importante ale lucrării mele de doctorat.

Necesitatea acestei lucrări a apărut în urma constatării faptului că, deși adeseori reprezintă opere spectaculoase, polipticele medievale transilvănene au beneficiat de puțină atenție din partea cercetării. Nu există, de exemplu, un

² Mai exact, așa cum se va discuta pe larg, este vorba de ritualul euharistic.

catalog cuprinzător al pieselor, iar articolele și studiile care le au ca obiect sunt sporadice. În al doilea volum al lucrării de față, **Repertoriul polipticelor medievale din Transilvania**, încerc să suplinesc parțial această lipsă, prin cele 91 de intrări fiind cea mai completă întreprindere de până acum. Este constituită atât din piesele atestate documentar (componentă care până acum nu a fost exploatată deloc) cât și din cele păstrate. **Repertoriul** nu este o anexă a tezei, deoarece fiecare poliptic, tratat monografic, beneficiază de o analiză cât mai completă, din mai multe puncte de vedere: origine, tipologie, iconografie, legătura cu contextul liturgic, patronaj, trăsături stilistice, datare și atribuire. Pe baza acestui **Repertoriu** s-a alcătuit primul volum, reprezentând o sinteză. Ca orice sinteză, are multe aspecte tratate destul de general. Am dorit să insist în mod deosebit asupra câtorva direcții. Prima dintre ele se referă la modul în care este abordată clasa retablului în literatura contemporană internațională, rezumând astfel principalele repere metodologice și modelele care se pot urma în interpretarea materialului local. O altă direcție importantă este aceea a surselor și a validității lor, mai ales în condițiile în care de multe ori literatura locală a confundat *altarul* cu *retablul*. O altă întrebare la care am dorit să răspund este aceea privitoare la dimensiunile artei polipticului în Transilvania medievală. Am arătat un interes deosebit istoriografiei dedicate clasei, pentru a evalua mai bine lipsurile acestora și unii din pașii care ar trebui urmați în viitor. Studiul patronajului a beneficiat de asemenea de un capitol important, încercând să relev categoriile de donatori implicați în comanda de retablu. În fine, discutând despre problema artei propriu-zise, am făcut cea mai completă listă de artiști (în special pictori) din provincie din perioada cca. 1430-1550, ca un cadru artistic peste care se poate suprapune realitatea pieselor păstrate. Dictionarul de artiști este format din aproape 100 de intrări și cuprinde, pe de o parte, pe toți aceia pe care i-am întâlnit în documente, iar pe de alta pe toți pe care i-am putut identifica în sursele vizuale propriu-zise (poliptice), și cărora, dacă erau anonimi, le-am dat un nume convențional. În fine, am făcut cea mai extinsă analiză a modelelor grafice (a gravurilor) și vizuale (a altor poliptice europene) care stau la baza elaborării compozițiilor și scenelor, din dorința de a identifica mai acurat confluențele stilistice ce converg în arta transilvăneană a timpului. Una din concluziile generale ce se poate desprinde este aceea că fenomenul retablului a avut în Transilvania o receptare mult mai mare decât se cunoaște în mod obișnuit, și că operele artiștilor de aici (fie ei născuți sau naturalizați) demonstrează câteodată standarde calitative echivalente cu ale zonelor privilegiate din Europa.

Pe de altă parte, există și capitole care nu au putut fi tratate corespunzător în lucrarea de față. Asum, așa cum sugeram încă din primele rânduri, că

retablurile trebuie privite ca un întreg: imagini în cadru, în egală măsură pictate și sculptate. Totuși, în cele ce urmează voi insista mult mai mult asupra picturii. Sculptura în lemn din Transilvania, câteodată deosebit de diversă și greu de stabilit dacă provenea realmente de la poliptice, sau erau piese independente de acestea, va constitui un proiect de viitor.

Istoriografia privitoare la polipticele medievale transilvănene

Polipticele medievale transilvănene³ au intrat în atenția cercetării începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în contextul unei preocupări pentru trecut marcate de spiritul Romantismului. Primele mențiuni se datorează unor „polihistori” interesați de istoria regională și locală, care au scris lucrări de geografie culturală și istorică, dar și cele dintâi monografii de monumente, privite cu precădere ca repere ale vechimii națiunilor și ale legitimei apartenențe la un status politic. Unele dintre aceste lucrări au descris înzestrarea interioară a bisericilor menționând în treacăt prezența polipticelor. Fr. Müller, pe la 1850 consemna piese precum ➤**Sebeș**⁴ și ➤**Sighișoara**⁵, iar ceva mai târziu, Orbán Balázs le amintea pe cele de la ➤**Armășeni**⁶ sau ➤**Lelicieni**⁷. L. Reissenberger, în ancheta privitoare la antichitățile bisericești ale sașilor⁸ consemna câteva exemplare⁹, dintre care unele au dispărut până azi (<**Prejmer**>). În monografia sa asupra bisericii evanghelice din Sibiu descria, cu câteva considerații privitoare la artă, ceea ce el socotea a fi retablul de pe altarul principal al bisericii (➤**Sibiu 1**)¹⁰. Fr. Teutsch, la 1896, alcătuia o primă

³ În cele ce urmează, polipticele transilvănene păstrate sau dispărute (dar consemnate în diferite surse) sunt denumite după localitatea de origine (sau proveniență). Când avem de a face cu mai multe piese din aceeași localitate, acestea se numără. Pentru a le deosebi de localitatea propriu-zisă, polipticele sunt marcate prin caractere aldine și un alt semn convențional. De exemplu, ➤**Armășeni** se referă la polipticul provenit din acea localitate, iar semnul indică faptul că s-a păstrat; <**Prejmer**>, în schimb, arată că acea piesă, consemnată în epoca modernă, s-a pierdut. Iar [**Alba Iulia 1**] trimite la obiecte atestate de izvoare de epocă medievală. V. în *Anexă* lista obiectelor discutate în lucrarea de doctorat din care s-a extras acest capitol de Istoriografie. Ele sunt aranjate în funcție de criteriul cronologic (datări).

⁴ F. Müller, *Über den älteren sächsischen Kirchenbau und insbesondere die evangelische Pfarrkirche von Mühlbach*, în *Blätter für Geist*, 1852, p. 280; reluat în *Zur Beschreibung der evang. Pfarrkirche von Mühlbach in Siebenbürgen*, în *Mittheilungen der k. k. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 1, Wien 1856, pp. 38-41, 60-63.

⁵ Idem, *Archäologische Skizzen aus Schässburg*, în „Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde”, II, 1857, p. 424.

⁶ B. Orbán, *A Székelyföld leírása*, II, 1869, p. 41.

⁷ *Ibidem*, p. 39.

⁸ L. Reissenberger, *Kurzer Bericht über die von Herrn Pfarrern A.B. in Siebenbürgen über kirchlichen Altertümer gemachten Mittheilungen*, Hermannstadt 1873.

⁹ ➤**Mălâncrav**, ➤**Sighișoara**, ➤**Prejmer**, ➤**Târnava** etc.

¹⁰ L. Reissenberger, *Die evangelische Pfarrkirche A.B. in Hermanstadt*, Hermanstadt, 1884, p. 46.

listă mai cuprinzătoare a polipticelor săsești (cca. 45 de piese)¹¹, cu foarte concise aprecieri artistice și cronologice, însă menționa la un loc atât exmplarele medievale, cât și pe cele mai târzii (secolele XVII-XVIII). Asemenea notițe nu prezintă o valoare deosebită prin considerațiile stilistice sau de istoria artei pe care le conțin, însă sunt importante din alte puncte de vedere. Pe de o parte dau indicii privitoare la localizarea veche a pieselor (Teutsch a fost cel care a atras atenția că polipticul din Tătârlaua provine de la ➤**Jidvei**¹²), iar pe de alta consemnează detalii (inscripții, descrieri ale aspectului) care uneori s-au pierdut sau au fost modificate mai târziu. Nu în ultimul rând, fragmente sau chiar piese întregi au dispărut fizic, singurele mărturii despre existența lor anterioară regăsindu-se la autorii citați. Totuși, consemnările secolului al XIX-lea trebuie primite cu multă precauție, fiindcă adesea nu au fost făcute cu mare scrupulozitate. Ele au fondat multe tradiții istoriografice care ulterior nu au mai fost supuse criticii, marcând cercetarea până în zilele noastre. Localizarea modernă a unor poliptice adesea nu coincide cu cea originară, medievală, așa cum demonstrez, de pildă, în cazul pieselor din ➤**Sighișoara** sau ➤**Richiș 1** (acesta din urmă socotit de toată istoriografia ca provenind de la Nemșa). Lucrarea lui Reissenberger privitoare la biserica evanghelică din Sibiu a așezat polipticul ➤**Sibiu 1** pe altarul principal al acesteia, și de acolo nu a mai fost „mutat”, cu toate că evidențele iconografice stau împotriva unei asemenea opinii.

Pe de altă parte, anumite intuiții ale unora dintre istoricii vechi nu au fost luate în seamă de literatura ulterioară. Huszka József, referindu-se la sfinții maghiari reprezentați în bisericile din Secuime, amintea de imaginile de pe corpusul polipticului ➤**Cioboteni 1**¹³, pe care le data în secolul al XV-lea. Autorii de mai târziu, induși în eroare de blazonul regal și de aspectul renescentist al predelei, au socotit întreg ansamblul ca fiind ulterior, din secolul al XVI-lea. După cum se arată în prezenta lucrare de doctorat, Huska a avut dreptate în ceea ce era direct interesat, ansamblul ➤**Cioboteni 1** fiind format dintr-o parte de secol XV (corpusul, numit aici convențional ➤**Cioboteni 1.a**) și una de secol XVI (predelă și cadru: ➤**Cioboteni 1.b**).

Către sfârșitul secolului al XIX-lea au apărut și primele tratări monografice, așa cum este, de exemplu, lucrarea preotului Johann Reichart despre retablul din ➤**Hălchiu**¹⁴. Astfel de lucrări conțin, pe lângă foarte extinse

¹¹ Fr. Teutsch, *Die Bilder und Altäre in den evangelischen sächsischen Kirchen*, în „Korrespondenzblatt des Vereines für siebenbürgische Landeskunde”, XIX, 1896, p. 41-48.

¹² *Ibidem*, p. 48.

¹³ J. Huszka, *Magyar szentek a Székelyföldön*, în „Archaeologiai Értesítő”, VI, 1886, p. 131-134.

¹⁴ J. Reichart, *Der Heldsdörfer Flügelaltar*, în „Korrespondenzblatt...”, XX, 1897, p. 1-6, 17-22.

trimiteri biblico-iconografice sau comentarii artistice de amator, fără mare relevanță, și o serie de descrieri amănunțite, care includ măsurători, redarea inscripțiilor etc. fapt care le conferă o valoare documentară deosebită. Multe dintre contribuțiile din cea de a doua jumătate a secolului XX nu se vor ridica la meticulozitatea documentară a acestor pionieri.

Anunțându-și opera viitoare prin câteva astfel de monografii¹⁵, Victor Roth va marca un punct de turnură în istoriografia privitoare la polipticele medievale și moderne transilvănene. Lucrarea *Siebenbürgische Altäre*¹⁶, apărută în 1916, rămâne până azi, din multe puncte de vedere, o sinteză foarte valoroasă și un reper bibliografic incontestabil. Cele 40 de piese medievale cuprinse în lucrare (la care se adaugă și multe altele de secol XVII-XVIII) sunt tratate monografic, ca ansambluri unitare, iar nu ca exemple separate de sculptură și pictură cum se va face mai târziu. În câteva cazuri, autorul a inclus în descrierile sale și altarele pe care erau așezate retablurile, intuind importanța capitală pe care acestea o jucau. De altfel, trimiterile liturgice se pot remarca și când Roth compara polipticele gotice cu gigantice monstranțe. Chiar dacă asemănarea formală nu era explicit considerată ca marcând o similitudine funcțională (de a conține „sacru”), nu putem să nu subliniem aceste „premoniții” interpretative, valorificate în literatură mult mai târziu, spre sfârșitul veacului XX.

Victor Roth a văzut personal o mare parte dintre poliptice, pe care le-a consemnat la fața locului, fapt care îi sporește credibilitatea¹⁷, iar fotografiile anexate au o valoare documentară excepțională, relevând multe exemplare în ambianța veche, și într-o formă anterioară intervențiilor de restaurare. Dat fiind faptul că ulterior multe poliptice au fost mutate, aceste consemnări constituie uneori singura dovadă că o piesă a aparținut unui loc și nu a fost adusă din altă parte. De pildă, fotografia retablului de la ►Beia (azi în biserica ev. „din deal” din Sighișoara) constituie o probă a apartenenței originare, medievale la altarul principal al bisericii din Beia, pe când cea a polipticului „de la Nemșa” (azi în biserica ev. din Mediaș) arată contrariul, că piesa a fost adusă din alt loc (după părerea mea de la Richiș) și instalată pe altarul din Nemșa ulterior, probabil în secolul XIX.

Roth a fost primul care a făcut comparații extinse între arta polipticelor transilvănene și cea europeană. Chiar dacă multe dintre exemplele folosite ca termeni de comparație nu mai rezistă criticii, totuși el a pus în evidență relațiile

¹⁵ De ex. V. Roth, *Der Altar der heiligen Sippe zu Schaas*, în „Korrespondenzblatt..”, XXIX, 1906, pp. 1-7; 17-20; 33-36.

¹⁶ V. Roth, *Siebenbürgische Altäre*, Strassburg 1916, *passim*.

¹⁷ În vreme ce unii autori de mai târziu, socotiți ca autorități în domeniu, și-au scris contribuțiile din birou (D. Radocsay, V. Vătășianu ș.a.).

artistice dintre Transilvania și Austria sau Germania, spre deosebire de unii autori de mai târziu (Balogh, Vătășianu, Radocsay) care au încercat să caute și origini italiene în pictura transilvăneană de retable, tentativă lipsită de temei. Pe de altă parte, Roth a remarcat rolul extraordinar jucat de modelele grafice puse în circulație de maeștrii germani, preluate și folosite cu larghețe de artiștii locali. A identificat, în multe instanțe corect, folosirea gravurilor lui Martin Schongauer (pe polipticul ➤**Biertan 1.a**, în *Crucificarea* din ➤**Mediaș 1**, sau *Martiriul Sf. Sebastian* de la ➤**Târnava**, de exemplu), și, mai ales, Albrecht Dürer (➤**Armășeni**, ➤**Jimbor**, ➤**Șoroștin** etc.).

Victor Roth a „lansat” în literatură câteva personalități artistice active în Transilvania, atribuindu-le o sumă de lucrări, iar demersul său a avut consecințe foarte însemnate pentru studiile ulterioare. În domeniul picturii, a pus în evidență activitatea lui „**Johannes Stoss**”¹⁸ și **Vincentius din Sibiu**, iar în cel al sculpturii pe aceea a lui **Veit Stoss jr.** Cu **Vincentius** lucrurile stau ceva mai simplu¹⁹, dată fiind obișnuința acestuia de a-și semna și data lucrările. De activitatea lui au fost legate polipticele de la ➤**Jidvei**, ➤**Moșna**, ➤**Cisnădie** (semnate și datate), dar și predela cu *Isus înviat apare Mariei* din Sibiu (➤**Sibiu 8**). „**Johannes Stoss**” este însă în mare măsură o „invenție” a lui Roth. Singura mențiune a prezenței fiului celebrului Veit Stoss la Sighișoara este din 1534, de după moartea sa. Păstrarea unui poliptic la Sighișoara (**Repertoriul: ➤Sighișoara**) și a altor piese socotite de autor ca înrudite l-a determinat să atribuie întregul grup acestui **Johannes**. „Die grosse Altargruppe” conține în viziunea sa piesele ➤**Beia**, ➤**Fișer**, ➤**Rodeș**, ➤**Sighișoara**, ➤**Cund**, ➤**Șoroștin**, ➤**Bruiu** și **Bratei**²⁰. Rămâne validă gruparea unora dintre acestea în jurul unui pictor sau atelier (deși nu este deloc cert că ar fi vorba chiar despre **Johannes Stoss**), dar ➤**Rodeș**, ➤**Șoroștin** și ➤**Bruiu** nu au ce căuta împreună cu celelalte. Rezultatul demersului lui Roth este că, în cea mai mare măsură, literatura ulterioară nu a făcut decât să mai atribuie sau să mai elimine piese din operele lui **Vincentius** și **Johannes Stoss**. Ori realitatea artistică transilvăneană a fost mult mai bogată de atât, după cum arată anexa privitoare la **Artiști** din această lucrare de doctorat²¹.

¹⁸ Numele artiștilor (pictori, sculptori) care au creat retable este de asemenea marcat cu caractere aldine. Identificarea lui Johannes Stoss ca autorul unor piese (v. *infra*) este problematică, de aceea prefer să marchez numele sau cu ghilimele („**Johannes Stoss**”) subliniind prin aceasta o atribuire convențională.

¹⁹ Fiind ulterior complicate, fără mare temei, de alți autori (Balogh, Radocsay) care au considerat că operele semnate și/sau atribuite **Vincentius** au aparținut la doi sau chiar trei artiști diferiți, având același nume!

²⁰ Piesă dispărută, consemnată fără niciun fel de descriere. Din acest motiv nu am inclus-o în **Repertoriu**.

²¹ Unde se listează aproape 100 de nume de artiști transilvăneni activi în perioada 1450-1550.

O altă cale metodologică, corectă dintr-un anumit punct de vedere, dar care a generat ulterior confuzii, este aceea de a grupa polipticele în funcție de detaliile de tâmplărie. Roth a clasat împreună opere care, în afara coronamentului ajurat, nu au nimic în comun: ➤**Biertan 1** (văzut ca o operă unitară, ceea ce nu este de fapt) ➤**Băgaciu** și ➤**Șaeș** (iarăși, luat ca o unitate între ➤**Șaeș 1** și ➤**Șaeș 2**). Polipticul de pe altarul principal al bisericii ev. din Biertan are o fază ➤**Biertan 1.a** (datată 1483²²) și una ➤**Biertan 1.b** datată 1515. Coronamentul traforat aparține acesteia din urmă. Polipticul din ➤**Băgaciu** a fost în mod cert pictat de același „**Johannes Stoss**” (fapt neremarcat de Roth) și se datează 1518. Polipticul de la Șaeș a fost recompus în epoca modernă din două piese dispartate. Din prima (➤**Șaeș 1**) s-a păstrat doar predela și acel coronament ajurat, iar cea de a doua (➤**Șaeș 2**) a ajuns până la noi integral, dar montată arbitrar pe predela amintită și flancată de acel coronament. Cele trei coronamente asemănătoare (databile 1515-1520) au aparținut în mod cert aceluiași atelier de tâmplărie, dar de fiecare dată pictorul retablului era altul: **Pictorul Sfintelor Neamuri din Biertan** (pentru ➤**Biertan 1.b**), „**Johannes Stoss**” (pentru ➤**Băgaciu**) și **Pictorul polipticului Coborârii Sf. Duh de la Lelicenii** (pentru ➤**Șaeș 1**) conform atribuirilor mele. Autori de mai târziu au făcut greșeala să grupeze în jurul unui pictor piese care aveau ca asemănare doar tâmplăria. Metoda, cum atrăgeam atenția, este corectă pentru a identifica un atelier de tâmplărie, dar nici pe Roth, nici pe urmașii săi acest detaliu nu i-a interesat în mod deosebit, focusul principal fiind asupra pictorilor.

Tot ca un demers novator pentru epocă, poate fi socotită încercarea lui Roth de a identifica pe unii comanditari ai polipticelor transilvănene. Dacă din punct de vedere metodologic aceasta va fi o „cale regală” a istoriei artei (definind domeniul istoriei sociale a artei sau a patronajului artistic) din nou aplicarea în practică nu s-a ridicat la nivelul intenției. Vorbind despre retablul din Șaeș, Roth a identificat unul din blazoanele predelei ca fiind a donatorului figurat pe panoul central, iar inițialele **GRP** de pe blazon ar trimite către Gregorius Rosalerul (sau Rosalinus) Plebanus, preot din Șaeș, atestat în 1511. Doar o parte din demonstrație este corectă. Blazonul, și deci identitatea lui Gregorius ca patron, se referă exclusiv la predelă (➤**Șaeș 1**), pe când imaginea de donator, tot preot, este indicatorul de patronaj pentru piesa ➤**Șaeș 2**, databilă aproape un deceniu mai târziu. Studiul patronajului, incipient la Roth, nu a fost continuat decât sporadic de cercetările ulterioare asupra polipticelor transilvănene (Balogh, Gogâltan).

²² An care apare marcat pe o carte din scena *Isus la 12 ani în Templu*, dar socotită fără relevanță de Roth.

Dincolo de numeroasele inadvertențe, lucrarea lui Victor Roth rămâne foarte importantă pentru studiul artei retablului medieval în Transilvania. Pe de o parte a pus bazele unor direcții metodologice, a avut câteva intuiții interesante privitoare la artiști²³, a rezolvat o parte importantă privitoare la iconografie și, cel mai important, a furnizat o cantitate însemnată de date primare (prin descrieri detaliate, măsurători, consemnarea fotografică etc.) esențiale pentru cercetarea ulterioară. Foarte importante sunt acele date de proveniență, adesea stabilite pe bază documentară, care arată că unele poliptice au fost aduse din alte locuri în perioada modernă (de ex. polipticul din ►**Moșna** mutat la Cincu). Pe de altă parte, considerarea sa ca autoritate absolută, a făcut ca multe dintre teze să-i fie preluate *tale quale* de mulți autori, care au persistat în aceleași greșeli. Dar dacă, de exemplu, în vremea lui Roth, polipticul de la ►**Șoroștin** purta încă repictarea de secol XIX, fapt care scuză atribuirea „**Johannes Stoss**” pe care a propus-o, după restaurarea din anii '80 această opinie nu mai putea fi susținută, și totuși s-a perpetuat²⁴.

Într-un articol din 1937, Edith Hofmann ducea mai departe munca de identificare a modelelor grafice folosite de pictorii de retable din Ungaria istorică²⁵, având câteva contribuții notabile și pentru piesele transilvănene. În afara modelelor lui Schongauer (din care a arătat că s-a inspirat și pictorul de la ►**Boian b**), sau Dürer, autoarea a semnalat circulația unor surse create și de alți autori: Hans Leonhard Schäufelein (►**Sibiu 5**) sau Hans Sebald Beham (►**Rodeș**). Observațiile sale rămân corecte, chiar dacă în literatură s-au pus uneori sub semnul întrebării²⁶. Devenea problematică, de exemplu, datarea polipticului de la ►**Rodeș** în deceniul trei al secolului XVI, considerându-se că gravurile lui Beham sunt mai târzii (1532-1533, Vătășianu, Richter), însă de fapt acele modele folosite au apărut în 1521-1522. Sursele grafice au constituit obiectul de cercetare și al altor articole apărute mai târziu (v. mai jos, Viorica Guy Marica), însă munca este departe de fi finalizată.

În 1943 Balogh Jolán publica o monumentală lucrare despre arta Renașterii în Transilvania²⁷, în care includea și 24 de scurte fișe de retable. Între acestea, datorită tratării indistincte a polipticelor recompuse (►**Biertan 1.a** și ►**Biertan**

²³ Repertorierea polipticului de la ►**Șmig** în continuarea celui de la ►**Lelicieni** mă face să cred că a intuit legătura artistică dintre cele două, ele fiind parțial realizate, după opinia mea, de același autor: **Pictorul polipticului Coborârii Sf. Duh de la Lelicieni**.

²⁴ A. Kertesz, *Altarele și sculptura, în 800 de ani Biserica a germanilor din Transilvania*, Thaur bei Innsbruck 1991, p. 71.

²⁵ E. Hoffmann, *Jegyzetek a régi magyar táblaképfestészethez*, în „Archaeologiai Értesítő”, L, 1937, pp. 1-30, 177-190.

²⁶ A. Kertesz, *Pictura germanilor din sudul Transilvaniei până la 1800*, Teză de doctorat (mss.), Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca 1998, p. 111.

²⁷ J. Balogh, *Az erdélyi Renaissance, I, 1460-1541*, Cluj 1943, pp. 115-143; 302-311.

1.b; ➤Cioboteni 1.a și ➤Cioboteni 1.b; ➤Șaeș 1 și ➤Șaeș 2 etc.) a inclus și exemplare de certă factură gotică, fără legătură cu arta renascentistă. Autoarea a căutat cu obstinație să găsească originile italiene ale Renașterii din Transilvania, pe care a identificat-o, fără a fi însă credibilă, și în pictura de retablu. Mai mult, sublinia o receptare superioară a artei italiene în „polipticele secuiești”, spre deosebire de „polipticele săsești”, mult mai expuse influenței germane²⁸. Aici merită deschisă o scurtă paranteză. În contextul căutării „artelor naționale” ale diferitelor etnii transilvănene s-au accentuat uneori diferențe care nu sunt reale. În ceea ce privește pictura de retablu, mai mulți autori au vorbit de polipticele secuiești sau polipticele săsești, decelându-se chiar „școli” locale, cu trăsături specifice (Balogh, Radocsay, Vătășianu, Richter etc.). În prezenta lucrare de doctorat arăt că pictorul polipticului „secuiesc” de la Leliceni a lucrat și pentru „sașii” din Șmig (v. *Anexa Artiștii: Pictorul polipticului Coborârii Sf. Duh de la Leliceni*), iar *Maestrul polipticului Fecioarei de la Armășeni* din Secuime a executat excelentul retablu de la Șaeș (➤Șaeș 2) din hinterlandul săsesc al Sighișoarei și exemplele pot continua. Kertesz, în 1991, atrăgea timid atenția că unele piese din Secuime ar putea fi legate de centre germane²⁹, fapt care, după părerea mea, este cert. Secuimea, în cea mai mare parte rurală, depindea de centrele de producție urbane, locul privilegiat și aproape exclusiv de stabilire a atelierelor de pictori, sculptori și tâmplari. Cel puțin o parte a retablurilor din Ciuc provin din orașele săsești (Sighișoara, Brașov, poate Bistrița), iar altele poate din Târgu Mureș. Nu cred că merită continuată pista descoperirii unor „arte naționale” în ceea ce privește polipticele medievale.

Revenind la contribuția lui Balogh, merită subliniată o mai fundamentată problematizare a patronajului artistic, ea discutând mai pe larg contribuția finanțatorilor artei transilvănene. Între personajele citate se află și unii donatori de retabluri, cum ar fi familia Czako / Czakó, cea care și-a pus blazonul pe polipticul de la ➤Leliceni³⁰.

Radocsay Dénes a scris două importante volume de sinteză despre pictura medievală pe panou³¹ și sculptura în lemn³² din Ungaria istorică, „inaugurând” metoda de a trata separat pictura și sculptura de retablu, fapt ce a dus la o pierdere din vedere a unității lor funcționale. În primul dintre ele discută și 46 de poliptice transilvănene, iar în cel de al doilea cca. 35 de piese,

²⁸ *Ibidem*, p. 382.

²⁹ „Unele analogii stilistice îndreptățesc ipoteza că în atelierul sighișorean s-au confecționat și câteva dintre altarele ce se păstrează actualmente în secuime”, Kertesz 1991, p. 71 (v. *infra*).

³⁰ Identificați prima dată de B. Orbán, *A Székelyföld leírása*, II, 1869, p. 32. la Balogh, p. 176.

³¹ D.Radocsay, *A középkori Magyarország táblaképei*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1955, *passim*.

³² Idem, *A középkori Magyarország faszobrai*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1967, *passim*.

cu observația că în cel din urmă este vorba atât de plastică de rețablu, cât și de statui independente. Fișele sale conțin schema iconografică a fiecărui poliptic, dimensiunile panourilor și statuilor (când le cunoștea) și o bibliografie la zi, pentru acel moment. În parte, **Repertoriul** propus de prezenta lucrare s-a inspirat din lucrările lui Radocsay.

Autorul a arătat o mult mai evidentă aplecare pentru demersul „clasic” de istoria artei, analizând mai detaliat stilul picturilor și sculpturilor. Totuși, el a rămas în mare măsură îndatorat lui Roth, căruia i-a preluat multe dintre datări (de exemplu succesiunea ►**Mălâncrav** și apoi ►**Prejmer**, deși evidențele trimit spre o precedență temporală a celui de al doilea), greșeala de a considera polipticul din Biertan, *in corpore*, datând din 1515, precum și gruparea pieselor din jurul atelierului „**Johannes Stoss**”. Radocsay a mai inclus în discuție câteva nume de pictori, atestați pe bază documentară³³ și chiar a încercat să constituie un grup în jurul **Maestrului polipticului din Mediaș**, căruia îi atribuia și „polipticele” de la ►**Târnava** (de fapt este vorba de unul singur, greșeala vine tot pe filiera lui Roth). A mai pus în evidență un „grup” legat de „școala dunăreană”, de care ar ține piesele ►**Sebeș**, ►**Hălchiu** și ►**Sibiu 1**. Este adevărat că toate cele citate prezintă trăsături ale „stilului dunărean”, însă fiecare a fost realizat de un alt pictor (cel din ►**Hălchiu** aparținând, după părerea mea, lui **Gregorius Pictor** din Brașov). O însemnată risipă de efort a făcut în direcția amintitei încercări de a defini un „stil secuiesc” al Ciucului. O contribuție importantă, în afara unei anumite sistematizări a materialului, este și aceea a adăugării la repertoriul transilvănean a unor piese până atunci neluate în considerare, cum ar fi panourile cu *Revelații* de la ►**Mănăstirea** (fost Benediug, pe care eu le atribui lui **Vincentius**), *Nașterea Fecioarei* de la ►**Lipova** și chipul de sfântă de la ►**Târgu Mureș**, cele din urmă piese gotice de o excepțională calitate artistică.

Virgil Vătășianu a fost primul autor de limbă română care a scris mai consistent despre polipticele medievale din Transilvania. Percepute pentru o lungă perioadă ca bunuri culturale străine, retablurile nu au constituit un subiect interesant pentru o istoriografie de artă care abia se năștea. După câteva tentative mai vechi³⁴, care au avut mai ales meritul de a atrage atenția asupra unor piese nediscutate în literatură (de ex. ►**Cluj**, ►**Hunedoara**), autorul, în monumentală, pentru vremea respectivă, sinteză a artei feudale de

³³ Mai ales pe baza lucrării lui T. Gyárfás, *Adatok az erdélyi képzés történetéhez*, în „Művészet”, IX, 1910, 181-192; X, 1911, pp. 390-391.

³⁴ V. Vătășianu, *Colecțiile de artă de la Institutul de Studii Clasice din Cluj*, în „Boabe de grâu. Revistă de cultură”, IV, nr. 1, 1933, p. 3-17; *Idem*, *Icoana Maicii Domnului din Muzeul Institutului de Studii Clasice din Cluj*, Extras din *Volumul omagial Lapadatu*, București 1936, pp. 1-8.

pe teritoriul României³⁵ a făcut o trecere în revistă a 35 dintre cele mai reprezentative exemplare păstrate. Vătășianu a urmat tradiția inaugurată de Radocsay, despărțind sculptura de pictură. Seria polipticelor este deschisă, pe filiera volumului privitor la arta germană din Transilvania apărut în 1934³⁶, de opera lui **Toma de Cluj** păstrată în Muzeul Creștin din Esztergom. Această piesă excepțională, integrată mai târziu și de alți autori în repertoriul transilvănean, nu are niciun ecou local și nu poate fi asimilată în mod legitim acestuia, fiind realizată la comanda unui canonic de Győr, pentru o mănăstire benedictină din Ungaria Superioară, de către un artist care, deși avea origini transilvănene, era probabil stabilit la Buda. Analiza lui Vătășianu este profund îndatorată predecesorilor săi Roth și Radocsay, cărora le menține în mare măsură grupările pe criterii formale, aducând totuși câteva observații și nuanțări privitoare la stil și datări. Pentru polipticul ➤**Mediaș 1** pune în discuție influența artei vieneze și a **Maestrului de la Schottenstift**, cel de la ➤**Târnava** este considerat ca un ansamblu unitar (iar nu ca două piese diferite), se remarcă diferența stilistică între piesele grupate anterior doar pe criteriul tâmplăriei (de la Biertan și Șaes), datează mai acurat polipticul de la ➤**Vlaha** etc. Ca și metodă, Vătășianu ordonează polipticele în funcție de orizonturi stilistice, el deosebind piese influențate de arta austriacă provincială (tiroleză), apoi inflexiuni ale artei flamande („olandeze”) pătrunse prin școlile austriece (de care leagă „icoana” *Maicii Domnului* de la ➤**Hunedoara**), un orizont al „școlii vieneze” și a lui **Schottenmeister** (➤**Mediaș 1**), unul al „școlii dunărene” (➤**Sebeș**) etc. Continuă, de asemenea, pe linia predecesorilor, gruparea pieselor în jurul unei „școli secuiești”, acordând un loc important „atelierelor” **Johannes Stoss** și **Vincentius din Sibiu**.

Dacă Radocsay și Vătășianu au fost în principal autori „de bibliotecă”, ce se bazau mai ales pe litaratura secundară, cu un rol important în sistematizarea materialului supus analizei, dar fără un aport personal în documentare, un altfel de demers a fost făcut de Harald Krasser. Acesta a avut puține contribuții privitoare la polipticele transilvănene, dar cu foarte mare impact asupra cercetării. În trei studii succesive³⁷, a arătat că polipticul din biserica ev. din Biertan, considerat anterior o operă unitară, datată în 1515, este de fapt o piesă

³⁵ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, Editura Academiei, București 1959, pp. 745-753; 777-800.

³⁶ *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen* (Hg. V. Roth), Berlin 1934.

³⁷ H. Krasser, *Untersuchungen zur mittelalterlichen Tafelmalerei in Siebenbürgen. Zur Herkunft und Datierung der BIRTHÄLMER Altartafeln*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, 14, 2, 1971, pp. 9-24.; *Idem*, *Zur siebenbürgischen Nachfolge des Schottenmeisters. Die BIRTHÄLMER Altartafeln*, în „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege”, XXVII, 1973, pp. 109-122; *Idem*, *Die BIRTHÄLMER Altartafeln und die siebenbürgische Nachfolge des Schottenmeisters*, în *Studien zur Siebenbürgische Kunstgeschichte*, Kriterion, București 1976, pp. 193-214.

compozită, formată dintr-o parte veche, corpusul (în **Repertoriu** ➤ **Biertan 1.a**), realizat în 1483 și urmând îndeaproape un model celebru, și o parte (coronamentul triptic și predela) adăugată ulterior (în **Repertoriu** ➤ **Biertan 1.b**). Modelul pe care l-a identificat, polipticul din fundația benedictină a „scoțienilor” (Schottenstift) din Viena (datat 1469-1475) a fost preluat cu multă fidelitate într-o serie de reprezentări ale *Vieții Mariei* de la Biertan, astfel că autorul său a fost denumit de Krasser ca **Urmaș la maestrului de la Schotten**. Prin acest demers, Krasser releva cu multă elocvență raporturile și confluențele stilistice dintre Transilvania și Viena în deceniile de sfârșit ale secolului XV, iar pe de altă parte punea bazele, din păcate necontinuate de istoriografia locală, de a denumi convențional maestrii transilvăneni anonimi în funcție de opera lor sau de conexiunile artistice. În aceeași direcție, el încerca să mai identifice un **Maestru al Sfintelor Neamuri**, care ar fi realizat predela-poliptic de la Biertan (➤ **Biertan 1.b**), dar și retablul de la ➤ **Șaeș 2**, fiind de altfel primul care remarcă faptul că și în cazul Șaeș avem de a face cu o piesă recompusă (➤ **Șaeș 1** și ➤ **Șaeș 2**). Această a doua grupare nu rezistă însă, între pictorul de la Biertan și cel de la Șaeș fiind deosebiri nete de stil (remarcate prima dată de Richter). Nu stă în picioare, după părerea mea, nici diferențierea pe care o propunea între coronamentul triptic de la Biertan, realizat în 1515, și predela-poliptic, datată conform unui document în 1524. Documentul se referă cel mai probabil la un alt retblu, al *Sfintei Ana* (în **Repertoriu** [**Biertan**] și/sau ➤ **Biertan 2**), predela și coronamentul amintite fiind realizate în aceeași fază, datată în 1515 și patronată de plebanul Johannes (în **Repertoriu** ➤ **Biertan 1.b**). În aceleași articole, Krasser făcea o scurtă evaluare a moștenirii păstrate, indicând că există vestigii de la circa 35 de poliptice mai mult sau mai puțin păstrate, reprezentând cca. 410 picturi pe panou³⁸.

Semnificativă este, de asemenea, teza conform căreia transformarea la 1515 a vechiului poliptic din 1483 a fost determinată, printre altele, de modificarea cadrului construit în care acesta se afla. Subscriu la această concluzie, subliniind în același timp că avem de a face cu cel mai coerent exemplu din **Repertoriu** în care se poate documenta transformarea unui retblu în urma modificării contextului arhitectural. Poate aceeași situație s-ar putea demonstra și în cazul retblului ➤ **Cioboteni 1** (cu fazele **1.a** și **1.b**). Din păcate nu avem, deocamdată, posibilitatea de a documenta faptul că reconstrucția unui sanctuar de biserică putea să fie însoțită de înlocuirea în întregime a vechiului retblu printr-unul modern, mai bine adaptat noului spațiu, așa cum se cunosc nenumărate cazuri în Europa (decât poate, eventual, la ➤ **Sebeș**, dar acolo din alte motive).

³⁸ Evaluarea mea ridică acest număr către 440.

Într-o altă contribuție, scrisă împreună cu Theobald Streitfeld³⁹, a arătat că *Madona cu Pruncul* pe care o vedem în scrinul central al polipticului din ➤**Sebeș** este de fapt o bună copie făcută în perioada barocă după originalul „răpit” la începutul secolului XVIII de către guvernatorul Sigismund Kornis. Faptul era cunoscut pe cale documentară, Roth redând *in extenso* sursa care îl atesta, însă prezența în scrin a copiei l-a indus în eroare, el, și ceilalți autori până la Krasser, socotind că era vorba de statuile dispărute din predela polipticului. Printr-o muncă de detectivi, cei doi au localizat originalul, existent și astăzi în capela unei foste posesiuni a guvernatorului din satul Coroi (comuna Coroisânmărtin, jud. Mureș). Cercetarea, pe lângă faptul că a adus în atenție una dintre cele mai bune piese de sculptură în lemn din evul mediu târziu transilvănean, contribuind la „dosarul” de colecționar filomarian al guvernatorului Kornis. Despre acesta se știa, tot pe bază documentară, că a mai luat imagini „miraculoase” (sau numai frumoase) de la sașii luterani (*Madona* polipticului din ➤**Cincu** de exemplu, a cărei urmă s-a pierdut, ca și întreg retablul în afara predelei). Astfel de premise, consolidate prin contribuția lui Krasser, mă determină să cred că panourile cu *Revelații* păstrate la Budapesta și provenite de la Mănăstirea / Benediug (**Repertoriul: ➤Mănăstirea**) au fost luate tot de la sași, iar trăsăturile lor stilistice trimit spre **Vincentius Pictor** din Sibiu. Deși puține la număr, studiile lui Harald Krasser privitoare la polipticele transilvănene au dat dovadă de o acribie documentară mai rar întâlnită în peisajul istoriografic local și nu putem decât să regretăm că nu a scris mai mult.

Viorica Guy Marica a publicat în 1971 două studii⁴⁰ semnificative privitoare la polipticul de la ➤**Jimbor**, păstrat în Muzeul de Artă din Cluj unde își desfășura activitatea. Articolul în limba română, o monografie a piesei, cuprinde și o scurtă introducere în categoria artistică a „retablului”, folosit prima dată ca și termen *sui generis* în literatura noastră, insistând mai mult asupra genului specific al „altarului poliptic” (cu diviziunile sale fizice, predelă, corpus, coronament și funcțiunile iconografice ale închiderii și deschiderii voleyilor). Tot în partea introductivă se află însă și câteva date care vor duce la o înțelegere greșită a termenului de „altar” („pentru Transilvania se citează documentar existența timpurie a unor altare la catedrala romanică din Alba Iulia, în 1291, dar este puțin probabil ca acestea să fi fost poliptice”, p. 204), neînțelegere care va fi amplificată de Kertesz (v. infra). În ceea ce privește subiectul propriu-zis, polipticul de la ➤**Jimbor**, studiul dă dovadă atât de

³⁹ H. Krasser, T. Streitfeld, *Zur Wiederauffindung der Madonna des Mühlbacher Altars*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, 12, 1, 1969, pp. 90-97, reluat în *Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*, Kriterion, București 1976, pp. 96-109.

⁴⁰ V. Guy Marica, *Altarul de la Jimbor*, în „SCIA”, 18, 1971, nr. 2, p. 203-222; Idem, *Dürer-Werke als Vorbilder für die Gemälde eines siebenbürgischen Flügelaltars*, în „RRHA”, VIII, 1971, p. 13-23.

acribie muzeistică în privința redării datelor primare (adesea absentă la alți autori) cât și de o mare capacitate comparativistă, demersul fiind mai cu seamă o extinsă analiză stilistică a piesei în contextul artistic al timpului. Baza analizei o constituie atât modelele grafice folosite de pictorul transilvănean, cât și picturi sau poliptice din repertoriul european. Cele mai convingătoare argumente sunt însă legate de identificarea amintitelor surse grafice, și, față de autorii anteriori care au indicat gravurile lui Dürer (Roth, Hoffmann), Guy Marica documentează pentru prima dată receptarea locală a lui Albrecht Altdorfer (evidentă în scena *Prinderii lui Isus*). Studiul în germană va dezvolta mai cu seamă preluarea gravurilor lui Dürer. Aplecarea spre arta germană se va concretiza ulterior într-o lucrare de sinteză asupra picturii germane la cumpăna dintre Gotic și Renaștere⁴¹, în care se va destina un capitol receptării acesteia pe plan local. Este interesantă și sugestivă suprapunerea confluențelor artistice care se regăsesc în piesele transilvănene peste căile comerciale și de schimb (de oameni și idei) urmate în epocă. În stilul specific, autoarea va face multe trimiteri comparativiste (nu întotdeauna întemeiate), chestionând de pildă legăturile polipticului ➤**Mediaș 1** cu arta **Maestrului din Schotten** (v. infra), dar oferind pentru cel din ➤**Târnava** o interesantă analogie grafică. „Pestblatt”-ul apărut în 1472 la Augsburg conține două imagini cu *Martiriul Sf. Sebastian* și *Martiriul celor 10.000*, exact subiectele panourilor fixe mari de la ➤**Târnava**. Trebuie spus însă că nu este vorba de o redare literală a imaginilor (sursa *Martiriului lui Sebastian*, remarcată deja de Roth, este Martin Schongauer) ci de o reproducere a semnificației transmise de acestea: ocrotirea împotriva flagelului ciumei. Trecerea în revistă a pieselor transilvănene (multe greșit datate) este, la Guy Marica, mai degrabă un fel de eseu - exercițiu, cu multe trimiteri, adesea fără legătură, dar într-un stil alert și plăcut. Însiruirea de nume de maeștri și opere nu își găsește locul decât în puține instanțe.

În 1973 Otto Folberth a publicat o amplă monografie asupra retablului ➤**Mediaș 1**⁴², care, pe lângă o vastă introducere în tema polipticului european, s-a oprit și asupra confluențelor stilistice oglindite de această piesă, mergând însă pe liniile deja bătute ale influenței vieneze⁴³, ale **Maestrului din Schotten** și a impactului gravurilor lui Martin Schongauer. Veritabilele modele grafice ale acestui poliptic vor fi însă descoperite abia câțiva ani mai târziu de către Dietmar Priebisch⁴⁴, acesta arătând că scenelor *Patimilor* sunt copiate uneori *mot-à-mot*

⁴¹ V. Guy Marica, *Pictura germană între Gotic și Renaștere*, Ed. Meridiane, București 1981 *passim*.

⁴² O. Folberth, *Gotik in Siebenbürgen. Der Meister des Mediascher Altars und seine Zeit*, Wien-München 1973.

⁴³ Deja în 1930 T. Streitfeld arătase că în fundalul *Crucificării* se află o vedută a Vienei (T. Streitfeld, *Etwas über die Kreuzigung des Mediascher Altars*, în „Korrespondenzblatt...”, 53, 1930, pp. 52-55).

⁴⁴ D. Priebisch, *Der „Mediascher Meister”, ein Epigone? in „Südostdeutsche Vierteljahresblätter”, 28, 1979, pp. 116-121.*

după gravurile lui Israhel van Meckenem. Aceste studii au avut meritul de a sublinia și mai mult consistența schimburilor artistice dintre provincia transilvăneană și marile centre ale Europei Centrale și în primul rând Viena.

Anamaria Haldner a scris în prima parte a anilor '70 câteva contribuții⁴⁵ privitoare la plastica polipticelor medievale din Transilvania, pusă în comparație mai ales cu cele din regiunea Spiș. În privința părții festive a polipticului din **➤Boian** a făcut câteva remarci interesante privitoare la arhaismul iconografic și stilistic (datând-o cca. 1430), dar care se pierd în multitudinea de aprecieri estetice personale⁴⁶. În cel de al doilea articol a mers pe un comparativism destul de global și fără multă relevanță, greșind adesea chiar și clasificările pieselor pe care le avea la îndemână (de ex. polipticul de la **➤Fișer** nu are *Vierer* sculptat, iar sculpturile „altarului” de la **➤Cund** nu s-au păstrat „în întregime”, ci au dispărut cu totul). Afirmatia că „totalitatea (lucrărilor de sculptură figurativă în afara câtorva *Răstigniri*) nu au fost gândite ca lucrări independente, izolate, ci pentru a face parte dintr-un ansamblu: „altarul cu scrin” trebuie mult nuanțată. Totuși, între multele considerații pripite merită remarcate câteva cum ar fi aceea, de bun simț, că nu tâmplarul sau dulgherul (după cum susținea Vătășianu) ar fi fost acela care dicta tipul sau iconografia „altarului”, ci mai degrabă sculptorul (în cazul polipticelor sculptate), sau că „lucrările transilvănene ale goticului târziu poartă caracteristicile artei lui Veit Stoss numai în măsura în care acestea sunt de fapt trăsături generale ale acestei epoci de creație”, răspunzând astfel unei tendințe recurente în istoriografie de a clasa orice piesă de sculptură în funcție de Veit Stoss și fii. Validă mi se pare de asemenea afirmația că polipticul din **➤Sebeș** nu poate fi anterior cutremurului din 1523, chiar dacă mulți autori au susținut alte opinii. Trebuie remarcat și timidul început de a clasa retablurile transilvănene din punct de vedere al tipologiei formale: cu scrin central și *Vierer* sculptat sau pictat etc.

Vasile Drăguț, în sinteza sa despre arta gotică din România⁴⁷ a discutat în treacăt câteva dintre polipticele gotice transilvănene (între care **➤Prejmer**, **➤Mălâncrav**, **➤Mediaș 1**, **➤Târnava**, ignorând cu desăvârșire pe cel din **➤Biertan** în faza 1.a) însă principala sa problemă metodologică era aceea de a

⁴⁵ A. Haldner, *Apecte locale ale altarului de la Boian*, în „Studii și Comunicări, Arheologie-Istorie”, Muzeul Brukenthal, 18, 1974, pp. 157-167; Idem, *Legăturile dintre sculpturile în lemn din Spiș și lucrările gotice târzii transilvănene*, în „Studii și comunicări. Arheologie-Istorie”, Muzeul Brukenthal, Sibiu, 19, 1975, pp. 101-108.

⁴⁶ Relevă „stângăcia” sculptorului și faptul că, deși ar fi călătorit prin Zips / Spiș „nu și-a însușit cu desăvârșire meșteșugul din nici un punct de vedere, sau mai precis nu a redat cu exactitate nici tipologic, nici tematic, nici iconografic și nici stilistic ceea ce a văzut...”; „artistul își permite destule licențe față de tradiția iconografică stabilită” [care ar fi aceea ? n.n.].

⁴⁷ V. Drăguț, *Artă gotică în România*, Editura Meridiane, București 1979, pp. 247-254, 297-301; Idem, *Artă românească*, ediția a II-a, Editura Vremea, București, 2000, pp. 155-157, 200-201, 235-239.

stabili care este limita ce distinge un poliptic gotic de unul al Renașterii, înclinând să claseze retablul ➤**Medias** 1 în noua epocă artistică. Toate evidențele vorbesc însă de contrariul acestei opinii. Lipsit de merite în analiza pieselor propriu-zise, Drăguț a avut unul destul de important (prin poziția administrativă deținută) în încurajarea campaniei de restaurare a polipticelor medievale transilvănene, despre care vom discuta ulterior.

Asimilând într-o anumită măsură experiența Anamariei Haldner și venind tot din mediul Muzeului Brukenthal, Andrei Kertesz este autorul cel mai clar centrat pe studiul polipticelor medievale transilvănene în anii 1980-2000. A scris o serie de studii⁴⁸, dar și o sinteză privind „Altarele și Sculptura” la un catalog de expoziție⁴⁹ și o lucrare de doctorat cu tema *Pictura germanilor din sudul Transilvaniei până la 1800*⁵⁰. Între meritele cercetărilor sale se numără aducerea în discuție a unor piese anterior nepublicate sau puțin cunoscute, unele dintre ele păstrate în depozitele muzeului din Sibiu (panoul cu *Sfinți Eremiti* de la ➤**Mobile**, descoperit de autor, cel cu *Martiriul Sfintei Barbara* achiziționat de Muzeu - ➤**Sibiu 7** -, fragmentele polipticelor ➤**Sibiu 4** și ➤**Sibiu 6** etc.), altele tocmai scoase de sub repictări de lucrările de restaurare (predela din ➤**Cincu**, polipticul de la ➤**Șoroștin** etc.), dar și contextualizarea activității artistice (mai ales a pictorilor) în funcție de datele furnizate de izvoarele de epocă⁵¹.

Kertesz a încercat să folosească izvoarele pentru a contura o istorie a retablului ca și categorie în arta transilvăneană, precum și pentru reconstituirea dimensiunilor „cantitative” ale acestei arte înainte de Reformă însă a făcut-o pornind de la premise greșite. Căzând în capcana identității terminologice între altar și retablu folosite necritic de literatura modernă (v. supra, Guy Marica), Kertesz a socotit că orice atestare a unui *altare* în surse de epocă însemna documentarea unui *retabulum* sau *tabula*. Astfel, nu numai că a concedat o vechime impresionantă pieselor transilvănene (secolul XIII !), exemplarele vechi, după părerea sa, dispărând în timp, dar și o remarcabilă răspândire în teritoriu și lăcașe de cult. Conform autorului, „având în vedere numărul mare

⁴⁸ A. Kertesz-Badrusz, *Noi contribuții la cunoașterea picturii de panou transilvănene din sec. XV-XVI*, în „Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal, Galeria de artă”, 2, 1979, pp. 163-173; Idem, *Der Altar von Grossprobstdorf, ein Werk europäischer Spätgotik*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, 23, 2, 1980, pp. 59-71; Idem, *Aspecte privind tematica picturii transilvănene din sec. al XVI-lea în lumina documentelor de epocă*, în „SCIA”, 28, 1981, pp. 135-140.

⁴⁹ A. Kertesz, *Altarele și sculptura, în 800 de ani Biserica a germanilor din Transilvania* (sic!), Thaur bei Innsbruck 1991, pp. 69-85.

⁵⁰ A. Kertesz, *Pictura germanilor din sudul Transilvaniei până la 1800*, Teză de doctorat (mss.), Universitatea Babeș-Bolyai, 1998.

⁵¹ Dezvoltând, în articolul din 1981, propunerile istoricului P. Binder publicate cu o decadă mai devreme (*Date despre picturile murale din secolul al XVI-lea de la Brașov și Sibiu*, în „BMI”, XL, nr. 2, 1971, pp. 15-19.

de altare atât în bisericile din mediul urban cât și în cel sătesc – în care sunt menționate mai multe altare – ținând cont și de perisabilitatea acestora – credem că producția de altare, în zonele cu populație germană din Transilvania, a avut o mare amploare. Estimăm că în perioada anterioară Reformei, în această zonă s-au ridicat nu mai puțin de 600-700 astfel de piese, în comparație cu aceste cifre, materialul figurativ păstrat (cca. 20 de altare păstrate aproape integral și fragmente de cca. 15 însumând un total de cca. 320 panouri pictate) este infim, el permițând doar o sumară schiță a acestui gen artistic.”⁵² Confuzia între altar și retablu este evidentă și așează premise false pentru evaluările autorului.

Din păcate, teza de doctorat de mai târziu (1998) nu corectează aceste temeiuri metodologice eronate, ci chiar le adâncește, autorul ajungând să vorbească de altarul din 1038 ridicat de episcopul Gerhard (Gellert) la Cenade (sic! e vorba de Cenad) sau să includă în numărătoare și altarele portative, care, așa cum arăt într-unul din capitolele tezei mele de doctorat, nu au nimic de a face cu imaginile. Multe dintre ideile și sugestiile de cercetare valoroase prezente în lucrare, a căror articulare a beneficiat, printre altele, atât în urma experienței dobândite și a contactului cu obiectele, cât și datorită restaurărilor în ritm alert ce s-au desfășurau până către 1989, se pierd într-un noian de inexactități, teza având un aparat critic extrem de neglijent, iar datele primare fiind redactate cu foarte multe greșeli⁵³. Între contribuțiile lucrării aș enumera, de exemplu, atribuirea polipticului din ➤**Băgaciu** cercului „**Johannes Stoss**”, pictura fiind în mod cert înrudită cu alte piese ale grupului, fapt trecut neobservat până la el. Ca o sugestie de cercetare interesantă, Kertesz, spre deosebire de Guy Marica ce favoriza rutele comerciale, insistă asupra relațiilor artistice stabilite pe direcțiile marilor centre universitare frecventate de ardeleni (Viena, Cracovia). Așa cum încerc să arăt în lucrarea mea, mulți dintre comandarii pieselor păstrate au fost preoți (parohi), cu studii la universități, și care uneori și-au direcționat comanda în funcție de modele pe care le-au văzut în călătoriile lor. Acesta ar fi, după părerea mea, și cazul polipticelor ➤**Biertan 1.a**, poate ➤**Mediaș 1** sau ➤**Șaeș 2**.

Într-un articol publicat în 1982⁵⁴, cercetătoarea B. Nagy Margit din Cluj aducea la cunoștință descoperirea unor panouri provenind de la două poliptice

⁵² A. Kertesz, *Altarele...op.cit.*, 1991, p. 69.

⁵³ Pe urma unei astfel de trimeri, când scriam lucrarea de licență despre polipticul din ➤**Sebeș** (și nu citisem încă lucrarea lui H. Krasser), am căutat originalul *Madonei cu Pruncul* din scrin tocmai la Corușu, județul Cluj (conform Kertesz 1998, p. 118), iar nu la Coroi, județul Mureș. Rezultatul acelei căutări este ușor de bănuț.

⁵⁴ M. Benkő Nagy, *Altare poliptice din Călățele (jud. Cluj)*, în *Studii de istoria artei*, coord. M. Țoca, Editura Dacia, Cluj-Napoca 1982, pp. 128-144.

medievale în satul Călățele, jud. Cluj (în **Repertoriu: >Călățele 1 și >Călățele 2**). Acestea, alături probabil de cel de la >**Vlaha** sunt singurele mărturii rămase din producția unui centru de pictură cândva înfloritor, Clujul⁵⁵, dar care, prin arta încorporată, sunt opere de importanță minoră, documentând ateliere de rang secundar. În studiul său, preponderent descriptiv, cercetătoarea a făcut o radiografiere amănunțită a pieselor, precum și o recunoaștere iconografică, însă niciuna dintre gravurile propuse ca modele pentru scenele păstrate (și provenind de la Dürer) nu este credibilă. Mai degrabă pare a fi corectă sugestia că ceva din arta lui Rueland Frueauf jr. s-ar oglindi (ca un reflex foarte îndepărtat) în arta pictorului clujean.

Un studiu mult mai bine fundamentat, aparținând cercetătoarei Tereza Sinigalia din București, a fost dedicat retablului >**Biertan 1**, în contextul și la capătul unei ample intervenții de restaurare⁵⁶, care a scos la lumină de sub repictarea de început de secol XIX monumentalele imagini ale *Doctorilor bisericii* de pe *Standtafel*n. Să observăm că încă din titlu, autoarea propune termenul de „retable”, însă pe parcurs va ezita între acesta și „autel”. Articolul relevă două mize importante, între care prima privește unitatea programului iconografic din 1483, iar cea de a doua contextul artistic al piesei. Unii autori anteriori (Krasser), au observat o anumită incongruență iconografică a ansamblului >**Biertan 1.a**, prin faptul că partea festivă, evident centrată pe *Viața Fecioarei* (dezvoltată în 11 episoade) se încheia cu scena *Botezului Domnului*. Printr-o amplă demonstrație, Sinigalia a arătat că ansamblul prezintă o remarcabilă unitate de concepție și stilistică, concluzie la care subscriu, deși și mai târziu unii autori au insistat că scena *Botezului* a fost integrată mai târziu, chiar odată cu Reforma (v. infra, Crăciun). În analiza iconografică a identificat pentru prima dată corect o imagine marianică de pe *Werktagsseite*, citită anterior greșit ca *Maria „Malavit”* (?), relevând faptul că este vorba de *Maria Mailant* (de Milano), imagine devoțională de tipul *Ährenkleidmadonna* având ca model o statuie miraculoasă aflată în metropola italiană. Pe linia lui Krasser, va păstra pentru predela poliptic datarea 1524, cu care însă nu sunt de acord.

O altă secțiune importantă privește contextul artistic, local și european, în care se poate încadra această operă excepțională. Ca o intuiție remarcabilă, mi se pare aducerea în discuție, tentativ, a unui anume **Johannes de septem Castri** sau **Hans Siebenbürger**, pictor atestat la Viena și pe care o anumită parte a

⁵⁵ A cărui producție artistică, documentată prin urmele fragmentare păstrate, dar și prin izvoare a fost reconstituită sintetic, printre alții, de V. Guy Marica (Ș. Pascu, V. Guy Marica, *Clujul medieval*, Ed. Meridiane, București 1969).

⁵⁶ T. Sinigalia, *Le retable de Biertan – nouvelles recherches*, în „RRHA, BA”, XI, 1984, pp. 57-81.

criticii de azi îl consideră autorul celebrului rețabilu din Schotten (deci identic cu **Maestrul de la Schottenstift**). Or, de la Krasser încoace se vorbește de anonimul autor al polipticului nostru ca un **Urmas al Maestrului de la Schottenstift**, astfel că aducerea în atenție a lui **Hans Siebenbürger** se dovedește a fi premonitorie. Autoarea relevă, de asemenea, că localizarea unui atelier de poliptice la Mediaș (în urma lui Radocsay) responsabil cu crearea unor piese din anii 1480-1490 (➤**Mediaș 1**, ➤**Târnava**, și chiar ➤**Biertan 1.a**) este discutabilă, dat fiind că așezarea nu avea tradiții artistice semnificative și nici nu reprezenta un centru economic suficient de dinamic pentru asemenea concentrare artistică. Sugera plasarea unui astfel de centru de producție la Sighișoara (eu aș înclina și spre Sibiu).

O parte dintre ultimele contribuții istoriografice citate s-au suprapus cu și au fost într-o anumită măsură determinate de campania de restaurare a polipticelor medievale transilvănene. Inițiată la 1970 și având ca centru laboratorul de restaurare de pe lângă „Biserica Neagră” din Brașov, iar ca principal responsabil pe Gisela Richter, acest demers a avut (sau, mai bine spus, ar fi putut avea) consecințe foarte importante pentru cunoașterea patrimoniului artistic medieval. Până către 1989 în acest atelier s-au restaurat cca. 24 de piese (chiar mai multe dacă avem în vedere că unele erau recompuse: ➤**Cincu** cu ➤**Moșna**, ➤**Șaeș 1** cu ➤**Șaeș 2**, ➤**Dupuș 1** cu ➤**Dupuș 2** etc.), un efort monumental în condițiile în care personalul implicat (și, probabil, finanțarea) era foarte redus. În afara „împrospătărilor” și curățirilor unor picturi cunoscute de critici, dar a căror readucere la strălucirea de odinioară putea schimba într-o anumită măsură percepția valorii sau „stilului” lor, foarte importantă a fost scoaterea la lumină a unor imagini înainte vreme necunoscute, fiind ascunse sub repictări masive sau sub diferite ornamente târzii. Acesta era cazul predelei ➤**Cincu**, dar și a celei, suprapuse, de la ➤**Moșna**, al polipticului de la ➤**Bruiu** în întregime, al aceluia de la ➤**Șoroștin**, ➤**Sibiu 1**, al amintitelor panouri fixe din ➤**Biertan 1.a** etc.

Unele dintre noutăți au fost semnalate și cuprinse în contribuțiile științifice menționate, dar și în mai multe articole de popularizare din presa vremii, unele datorate lui Otmar Richter, soțul restauratoarei, un activ publicist. Rezultatul științific al acestei antreprize, care cum spuneam a avut un ritm impresionant, considerat per global, este însă dezamăgitor. În 1991 a apărut un volum al celor doi soți Richter⁵⁷, care în introducere propunea o sinteză asupra clasei polipticelor medievale transilvănene în context european, iar conținutul principal era dedicat celor 24 de piese restaurate (după cum arătam, de fapt

⁵⁷ G. Richter, O. Richter, *Siebenbürgische Flügelaltäre*, Wort und Welt Verlag, Thaur bei Innsbruck 1992.

mai multe), tratate monografic. Să subliniem faptul că nu s-a publicat o sinteză mai nouă asupra temei (doctoratului lui Kertesz din 1998, deja discutat, fiind în formă de manuscris), volumul soților Richter rămânând până la această oră cea mai amplă și cea mai bogat ilustrată lucrare, și deci ultimul reper bibliografic. Faptul că a apărut în limba germană îi conferă vizibilitate, iar polipticele transilvănene sunt cunoscute actualmente pe plan european în special prin această lucrare.

Principala carență a volumului este aceea că autorii nu și-au pus în valoare tocmai munca proprie, aceea de restaurare, acordând în economia lucrării un spațiu excesiv de amplu unor direcții în care nu erau calificați: iconografia și analiza stilistică. Mai mult chiar decât muzeograful, restauratorul se află în cea mai intimă relație cu obiectul de artă, asupra căruia operează și pe care îl are la îndemână, putând să-l studieze cel mai îndeaproape, în toate detaliile. Tocmai detaliile lipsesc din această lucrare. Niciuneia dintre piesele tratate monografic nu i s-a redat dimensiunile fizice, iar atunci când se oferă măsurători ele sunt de obicei copiate după Roth sau Radocsay. În foarte puține instanțe s-a redat aspectul unei piese înainte sau după restaurare, pentru a se putea evalua cât anume reprezintă „original” dintr-o pictură și cât este „completare”. Analiza stilistică actuală poate să-și greșească ținta dacă încearcă considerații pe marginea predelei „de la Nemșa” (în **Repertoriu** ➤**Richiş 1**), a unora dintre portretele de sfinți de la ➤**Cund** sau a donatorilor de pe predela de la ➤**Fișer**, în mare măsură reinventați. În încercarea de a explica polipticul ➤**Sibiu 1** se oferă scenarii supraréaliste, cu nu mai puțin de cinci straturi de intervenție artistică până la 1545 (șapte până la restaurare !), însă nu se spune absolut nimic de blazoanele scoase de sub repictare în 1986 și de anul (1519) marcat pe predelă (e drept de colaboratoarea Ursula Brandsch, dar cu cinci ani înainte de publicarea volumului), „detalii” absolut relevante pentru tratarea unei opere de artă. În privința problemelor iconografice autorii sunt însă cu mult mai generoși, iar atunci când se evocă figura unui sfânt, oricât de cunoscut, se oferă totodată o mulțime de date fastidioase despre *vita* aceluia (incluzând data sărbătoririi în calendar), chiar dacă nu au nimic de a face cu maniera de reprezentare propriu-zisă sau tipul iconografic. De asemenea, nu se omite nici pomelnicul de reprezentări ale sfântului respectiv, chiar dacă provin din cu totul alte epoci artistice sau spații geografice. Problemele propriu-zis de restaurare sunt expediate în finalul fiecărei monografii, enumerându-se sumar operațiunile principale și intervențiile efectuate asupra pieselor.

Câteva dintre ideile prezente în lucrare reprezintă însă pași înainte în cunoașterea polipticelor transilvănene. Aș sublinia, ca un aport al investigației iconografice, că autorii fac prima recunoaștere corectă a scenei *Cina de Pesah* de

pe retablul ►**Dupuș 1** (citită anterior ca *Cina lui Ahasverus*) și că, tot legat de această piesă, vor observa (cu ajutorul Julianei Fabritius Dancu⁵⁸) că datarea cunoscută în literatură, 1522, pe baza unei inscripții din scena *Încoronării cu spini* nu corespunde cu aspectul gotic al piesei, care pare să aparțină secolului XV. Opinia este cât se poate de corectă (în prezenta lucrare indic pentru prima dată și sursele grafice folosite de pictorul piesei ►**Dupuș 1**), ca și observația că predela aflată în legătură cu corpusul aparține unui alt retablu, mai târziu (►**Dupuș 2**). Ulterior, restauratorul Mihály Ferenc (v. infra) va observa că inscripția amintită nu pare să redea cifrele unui an, iar eu arăt că bilețelul respectiv încercă să imite scrierea chirilică, ca un fel de scriere „exotică”. Tot prin investigația de tip iconografic, autorii au identificat, pentru prima dată în literatură, donatorii retablului din ►**Mălâncrav**. Aceștia, Mihail și Clara Apafi, sunt însoțiți de sfinții ocrotitori purtând aceleași nume (*Sf. Arhanghel Mihail și Sf. Clara de Assisi*). Dacă înainte vreme se susținea un generic patronaj al familiei Apafi asupra piesei, această identificare precisă o plasează într-un context patronal și cronologic mai exact (indicând totodată o datare mai târzie – cca. 1460 – decât propuneau studiile anterioare – 1440-1450). Totuși, autorii nu vor dezvolta descoperirea din mai multe puncte de vedere, lăsând-o ca o simplă afirmație. În fine, tot ca un plus al lucrării, să subliniem publicarea unor piese care anterior fuseseră văzute în veșmântul repictărilor târzii (►**Bruiu**, ►**Cincu**, ►**Șoroștin**).

În rest, lucrarea nu insistă în a propune noi perspective asupra polipticelor și autorilor lor, în a face alte grupări pe criterii stilistice (timida încercare de a aduce împreună piesele ►**Băgaciu** și ►**Șoroștin** este total neconcludentă) sau a propune noi datări (în afara celor amintite). Lucrarea, în ansamblul său, tocmai fiindcă lipsește partea de specializare, rămâne una de popularizare, scrisă de amatori. Dacă munca de restaurare a fost una absolut remarcabilă din punct de vedere cantitativ (mă feresc să mă pronunț asupra calității, iar asupra metodelor nu am căderea), rezultatul științific publicat al acestei munci este aproape derizoriu. Nu putem decât să regretăm că alături de restaurator nu s-a aflat și un istoric de artă veritabil, care să preia partea sa de disciplină, iar restauratorii să o publice pe a lor.

O parte din documentația Giselei Richter, care după cum sugeram ar putea avea importanță capitală în înțelegerea uneia sau alteia din piesele repertoriului transilvan, alături de propriile investigații au început să fie făcute

⁵⁸ J. Fabritius-Dancu, *Der Tobsdorfer Altar*, în *Komm mit '77. Reisen, Wandern, Erholung in Rumänien*, București 1977.

publice, mai ales prin comunicări, dar și prin unele articole⁵⁹, de restauratorul Ferenc Mihály. Intervențiile sale sunt contemporane cu o perioadă delicată din viața patrimoniului medieval, în special al aceleia din localitățile de colonizare germană, datorită emigrației masive a populației după 1989. Pentru a fi supravegheate, multe dintre poliptice au fost mutate din ambianța lor originală, fiind transferate în „centre de concentrare”, cum ar fi biserica evanghelică „din deal” din Sighișoara (în care sunt adăpostite șase piese⁶⁰), sau cea din Mediaș (unde, alături de cele două originare de acolo⁶¹, au mai fost aduse încă trei⁶²). Polipticele ➤**Rodeș** și ➤**Fișer**, furate în 1998, au fost recuperate și ulterior instalate în Johanniskirche din Sibiu. Aceste transferuri au beneficiat adesea de asistența tehnică a lui Mihály.

Una din dimensiunile activității autorului citat privește investigarea tehnicii medievale de realizare a polipticelor transilvănene, atât a pictorilor, cât și a atelierelor de sculptură sau tâmplărie, capitală pentru a înțelege mai bine „laboratorul” artiștilor și eventualele relații cu alte spații culturale. Să spunem că literatura a oscilat continuu în a defini tehnica picturii de retablu din Transilvania ca „pictură în ulei”, sau „tempera”, însă toate aprecierile erau făcute „după ochi”, iar nu prin analize propriu-zise. Mihály o consideră ca pictură în tempera, însă nu vom insista aici asupra nuanțelor sau detaliilor acestor definiții. Tot ca o metodă de introspecție a intimității actului artistic este redarea, pentru prima dată, a unor fotografii privind desenul pregătitor al panourilor, realizat direct pe stratul suport. Diferențele dintre schițele pe grund și compoziția finală relevă modificări de proiect, și pun în evidență însăși evoluția concepției asupra subiectului abordat. Este semnificativ, de pildă, să observăm că în scena *Purtarea crucii* din *Ciclul Patimilor* de pe ➤**Mediaș 1**, pictorul, după ce a desenat schița urmând exact modelul grafic al lui Israhel van Meckenem, a revenit în pictura finală și, pentru a accentua dramatismul, a sprijinit piciorul unuia dintre torționari peste trupul chinuit al lui Isus.

Investigând modul de alcătuire al pieselor, Mihály a redat urmele de asamblare și, de exemplu, a arătat că acele retabluri din grupul sighișorean al lui „**Johannes Stoss**” au purtat cândva coronamente ajurate gotice (➤**Cund**, ➤**Beia**, ➤**Fișer**), contrazicând opinia anterioară că acestea erau „lipsite de orice element decorativ provenind din repertoriul gotic” (Kertesz 1998, p. 101). Tot pe baza urmelor de asamblare a demonstrat că predela polipticului de la

⁵⁹ F. Mihály, *Adatok az Erdélyi középkori oltárművészeti kutatásához. Készítéstechnikai, restaurálás történeti megfigyelések*, în „Művészettörténeti Értesítő”, 56, 2007, pp. 49-73.

⁶⁰ ➤**Șaeș 1**, ➤**Șaeș 2**, ➤**Sighișoara**, ➤**Beia**, ➤**Cund**, ➤**Florești**.

⁶¹ ➤**Mediaș 1**, ➤**Mediaș 2**.

⁶² De fapt patru, fiindcă cel de la Dupuș e recompus: ➤**Dupuș 1**, ➤**Dupuș 2**, ➤**Richiș 1** (adus de la Nemșa) și ➤**Șoroștin**.

Dupuş a fost cândva în legătură cu alt corpus, fapt care constituie argumentul decisiv în a considera că avem de a face cu două piese diferite (➤**Dupuş 1** şi ➤**Dupuş 2**) reasamblate în epoca modernă, iar nu cu dezvoltarea unui proiect medieval (ca ➤**Biertan 1.a** şi ➤**Biertan 1.b**).

Importantă este, de asemenea, publicarea unora dintre fotografiile de detaliu făcute de Richter înainte de restaurări, care arată, de pildă, cât de masiv au fost repictate unele din chipurile personajelor de la ➤**Cund**, sau predela „de la Nemşa” (➤**Richiş 1**). În fine, să remarcăm că Mihály, în urma numeroaselor cercetări de teren, a adus la cunoştinţă existenţa coronamentului gotic de la ➤**Cozmeni**⁶³ (pe care eu o atribui **Maestrului polipticului Fecioarei din Sântimbru**), sau a polipticului dispărut din capela Sf. Margareta din Sântimbru⁶⁴ (**Repertoriul: <Sântimbru>**).

În cele de mai sus, am încercat să subliniez cât de importantă poate (sau trebuie) să fie munca restauratorului în cunoaşterea polipticelor medievale transilvănene. Cea a istoricului de artă, fără datele puse la dispoziţie de restaurator, are adesea caracter eseistic, tentativ. Din cunoştinţele mele, o altă cercetare interesantă, de la care aşteptăm rezultate publicate, ar fi cea desfăşurată de Cristina Serendan de la Universitatea de Artă din Bucureşti cu privire la tehnica decorului aurit de pe retabluri.

Revenind la altfel de contribuţii ştiinţifice, aş menţiona cercetarea istoricului şi arhivistului Gernot Nüssbächer privitoare la autorul *Portretului lui Lucas Hirscher*⁶⁵, care, prin derivaţie are implicaţii şi asupra cunoaşterii polipticelor. În cercetarea sa, Nüssbächer a arătat că lucrarea poate fi atribuită lui **Gregorius Pictor** din Braşov, artist cunoscut anterior doar prin izvoare documentare. Prin această atribuire s-a putut releva un „stil” propriu lui **Gregorius**, iar un alt autor, Konrad Klein⁶⁶, sugera că nu este exclus ca aceluiaşi artist să-i poată fi atribuită şi pictura retablului din ➤**Hălchiu**. După părerea mea ipoteza are mari şanse să fie corectă şi contribuie la conturarea unei alte personalităţi artistice transilvănene implicate în producţia de poliptice, alături de celebrii **Vincentius** din Sibiu şi „**Johannes Stoss**” din Sighişoara, demonstrând o artă superioară celor menţionaţi. Aceluiaşi **Gregorius** îi atribui predela ➤**Dupuş 2**, atât datorită stilului, cât şi pe baza unor sugestii documen-

⁶³ J. Lángi, F. Mihály, *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, I, Budapest 2002, p. 15.

⁶⁴ J. Lángi, F. Mihály, *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, II, Budapest 2004, pp. 25-26.

⁶⁵ G. Nüssbächer, *Das Bildnis des Stadtrichters Lukas Hirscher. Zum Werk des Kronstädter Renaissance-Malers Gregorius Pictor*, în Idem, *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*, III, Bukarest 1990, pp. 27-33. Elena Popescu va sintetiza şi din punct de vedere al istoriei artei datele lui Nüssbächer în *Portretul lui Lucas Hirscher, atribuit pictorului braşovean Gregorius*, în *Confluenţe. Repere europene în arta transilvăneană*, Catalog de expoziţie (coord. D. Dămboiu, I. Mesea), Sibiu 2007, pp. 43-48.

⁶⁶ K. Klein, *Siebenbürgische Bildnisse der Reformationszeit*, în „*Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*”, 21 (92), 1998, H. 2, pp. 121-142.

tare, astfel că „dosarul” acestui excelent artist ar putea să fie mult mai consistent decât se bănuia în urmă cu două decenii.

Anca Gogâltan, cercetătoare din Cluj, într-o teză de doctorat privitoare la ctitoria familiei Apafi din Mălâncrav, rămasă inedită⁶⁷, a abordat tangențial și problema retablului păstrat pe altarul principal al bisericii. Construită mai ales din perspectiva patronajului, cercetarea configurează mai exact contextul donației lui Mihail Apafi, sugerând mai mult decât explicitând reflectarea statutului de cavaler al patronului în iconografia piesei. În lucrarea de doctorat revine asupra unei teorii enunțate anterior⁶⁸ cum că personajul pandant lui Mihail Apafi ar fi Margareta, mama acestuia (pe baza veșmântului sfintei însoțitoare), acceptând identificarea oferită de Richter (Clara Apafi). Totuși, ideea prezentă în articolul citat, cum că sanctuarul bisericii ar coincide cu o capelă *Sanguinis Christi* cunoscută documentar ca fiind ctitorită de familia Apafi, nu mi se pare acceptabilă, fiindcă iconografia retablului nu trimite spre o astfel de dedicație.

Dana Jenei din Brașov este o autoare interesată mai ales de pictura murală medievală din Transilvania,⁶⁹ însă abordările sale, direcționate în egală măsură către contextul cultural (doctrinar și de mentalități) peste care se suprapunea producția artistică a epocii precum și către evoluția stilistică a picturii, privesc la modul direct și problematica polipticelor. În articolul referitor la ansamblul mural din biserica evanghelică „din deal” din Sighișoara, autoarea relevă dinamismul acestui centru artistic în anii 1480-1500, contemporan cu o epocă de înflorire a producției de rețablu (➤**Biertan 1.a**, ➤**Mediaș 1**, ➤**Dupuș 1**, ➤**Târnava**) subliniind adesea și interferențele (de motive sau stilistice) prezente în ambele medii de pictură (murală și de panou). Evidențierea modelelor grafice care au stat la baza elaborării compozițiilor murale⁷⁰ este similară ca demers cu cea privitoare la poliptice, iar într-un caz definit, *Ecce homo* a lui **Jacobus Kendlinger**, a arătat că inspirația vine dinspre rețablu spre „frescă” (scena urmând îndeaproape celebrul rețablu de la Schottenstift). Interferențele se explică și prin aceea că pictorii erau, adeseori, în egală măsură muraliști sau

⁶⁷ A. Gogâltan, *Patronage and Artistic Production in Transylvania. The Apafis and the Church in Mălâncrav, 14th- 15th Centuries*, Teză de doctorat (mss.), CEU, Budapest 2002.

⁶⁸ A. Gogâltan, D. Sallay, *The Church of Mălâncrav and the Holy Blood Chapel of Nicholas Apa*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II, 2002, pp. 181-210.

⁶⁹ D. Jenei, A. Kertesz, *Pictura murală, în 800 de ani Biserică a germanilor din Transilvania*, Thaur bei Innsbruck 1991, pp. 87-100; D. Jenei, *Art and Mentality in the Late Middle Ages Transylvania*, în *New Europe College Yearbook. GE-NEC Program, 2000-2002*, pp. 11-71; Idem, *Pictura murală a Bisericii „Din Deal” din Sighișoara, în* „AT”, XIV-XV, 2004-2005, p. 107-120; Idem, *Pictura murală gotică din Transilvania*, Ed. Noi Media Print, București 2008.

⁷⁰ Aici aş semnala totuși că identificarea în planul secund al scenei *Sf. Gheorghe ucigând balaurul* a realităților sighişorene (Turnul Cositorarilor) este falsă, dat fiind că fundalul este împrumutat tot dintr-o gravură (cu aceeași temă), aparținând **Maestrului E.S.**

creatori de poliptice. Din acest motiv, o cercetare integrată care să se adreseze ambelor medii ale picturii, încă puțin exersată pe plan local, va releva, cu certitudine, aspecte esențiale ale acestei arte în provincie.

O altfel de raportare la polipticele medievale transilvănene se relevă în seria de articole publicate în ultima vreme de Maria Crăciun, de la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj. Pe o linie metodologică ce se revendică de la Peter Burke⁷¹, autoarea folosește imaginile medievale și în special cele purtate de poliptice ca „izvoare istorice”, pentru a documenta curentele devoționale manifestate în spiritualitatea medieval-târzie și modern-timpurie a Transilvaniei. Imaginile sunt utilizate alături de, și având același statut cu sursele scrise propriu-zise, beneficiind doar de alte metodologii de abordare sau critică. Demersul exersat pe materialul local este novator, insistându-se asupra receptării imaginilor în epocă, precum și asupra rolului lor de vectori, de transmițători de doctrine sau atitudini religioase. Astfel, unele contribuții se referă la cultul sfinților⁷², altele la cultul *Corporis Christi* și la devoțiunea euharistică⁷³ sau la impactul acțiunii mendicanților asupra societății timpului⁷⁴. Pentru cunoașterea polipticelor transilvănene multe din sugestiile acestor studii sunt valoroase. De exemplu, în privința polipticului de la Dupuș (considerat însă ca un ansamblu unitar datând din 1522, iar nu ca două piese distincte ➤**Dupuș 1** – corpusul – și ➤**Dupuș 2** – predela) autoarea a indicat foarte credibil că, prin iconografia sa extrem de specifică, circumscrisă cultului *Corporis Christi*, piesa ar proveni cel mai probabil dintr-un mediu urban, fiind o fundație a vreunei confrerii religioase dedicate devoțiunii Trupului și Sângelui lui Isus. Tot în legătură cu acest retableu, a argumentat că, original, în scrin ar fi trebuit să se afle o statuie reprezentând un *Vir dolorum euharistic*⁷⁵ și care a fost probabil îndepărtat la Reformă. Așa cum arăt în prezenta lucrare, teza sa este confirmată de modelele grafice, neidentificate până acum, care au stat la baza elaborării polipticului și aparținând **Maestrului E.S.** Pentru a „istoriciza”

⁷¹ P. Burke, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*, Cornell University Press, Ithaca 2001.

⁷² M. Crăciun, *Narativ și iconic. Rolul educativ și devoțional al iconografiei referitoare la sfinți în altarele poliptice din sudul Transilvaniei, în Tentația istoriei. În memoria profesorului Pompiliu Teodor*, (ed. N. Bocșan, O. Ghita, D. Radosav), Presa Universitară Clujeană, Cluj 2003, pp. 54-61.

⁷³ Idem, *Eucharistic devotion in the iconography of Transylvanian polyptych altarpieces*, în *Religious ceremonials and images: power and social meaning (1400-1700)*, José Pedro Paiva (ed.), Palimage, Coimbra 2002, pp. 191-230; Idem, *Polipticul de la Dupuș în contextul devoțiunii euharistice din Transilvania (sec. XV-XVI)*, în „*Ars Transilvaniae*”, XII-XIII, 2002-2003, pp. 139-158.

⁷⁴ Idem, *Frații minori și societatea seculară: impactul spiritualității mendicante în Transilvania medievală târzie, în Vocația Istoriei. Prinos Profesorului Șerban Papacostea* (coord. O. Cristea, Ghe. Lazăr), Editura Istros, Braila 2008, pp. 191-220.

⁷⁵ Ipoteză sugerată deja de Richter <Richter 1992, p. 105>. Este însă de mirare că într-un articol de mai târziu (M. Crăciun, *Iconoclasm and Theology in Reformation Transylvania: The Iconography of the Polyptych of the Church at Biertan*, în „*Archiv für Reformationsgeschichte*”, 94, 2004, pp. 61-97) autoarea afirmă că „at Dupuș an 18th-century Crucifixion probably replaced the initial one”, p. 67, n. 15.

demersul istoricului, trebuie însă precizat că piesa ➤**Dupuș 1** se datează cu circa jumătate de secol înainte de 1522.

Crăciun, urmând sugestiile metodologice ale lui B. G. Lane⁷⁶, a arătat că o mare parte a iconografiei de rețablu din Transilvania reflectă ascendența cultului Euharistic de la sfârșitul evului mediu, aducând în discuție, din perspectivă sacramentară, o sumă întreagă de imagini din repertoriul local. Unele dintre acestea sunt explicite (panoul central ➤**Sibiu 2**, reprezentarea *Missei Sf. Grigorie* combinată cu *Missa Sf. Martin* de la ➤**Fișer** etc.), iar altele mai puțin literale, dar având o certă conotație euharistică. Cele opt episoade din *Patimi*, alese cu mici variații și foarte frecvent prezente pe *Werktagseite* sunt interpretate de asemenea ca o propensiune către cultul *Corporis* și *Sanguinis Christi*. Să subliniem această primă abordare a polipticelor medievale transilvănene dintr-o perspectivă esențială pentru epoca în care au fost create – funcția de a oglindi ritualul euharistic.

După părerea autoarei, la care subscriu, o iconografie centrată pe Isus și *Patimi* a fost mult mai susceptibilă să fie acceptată în noul context religios adus de Reformă, iar pe de altă parte pietatea christocentrică documentată de aceasta pare să fi constituit o premisă a succesului rapid al „noii religii”. Iconografia amintită explică, parțial, inclusiv supraviețuirea pieselor respective. Aceste scurte notițe configurează interesul principal al autoarei, care este îndreptat în direcția adaptării, reinterpretării și folosirii „inventarului” de cult medieval, în special cel de imagini, în noul context luteran⁷⁷. Dacă pentru unele piese (cum ar fi panoul central de la ➤**Sibiu 1**) comentariile autoarei sunt sugestive, nu cred în schimb că rezistă, după părerea mea, ipoteza conform căreia iconografia piesei ➤**Biertan 1.a** ar fi fost modificată la Reformă, prin înlocuirea unui episod marianic, aflat la sfârșitul *Ciclului vieții Fecioarei* (o presupusă *Înălțare la cer*), cu scena *Botezul Domnului*. Din punct de vedere stilistic, formal, legătura acestei ultime scene cu restul ansamblului este cât se poate de firească, dovedind aceeași etapă artistică, iar din punct de vedere iconografic, după cum arăta și Tereza Sinigalia, programul are suficientă coerență.

⁷⁶ B. G. Lane, *The Altar and the Altarpiece. Sacramental Themes in Early Netherlandish Painting*, Icon Editions, New York 1984 *passim*.

⁷⁷ Astfel de preocupări mai pot fi citate, de ex., la C. Machat (*Auswirkungen der Reformation auf die Ausstattung siebenbürgischer Kirchen*, în *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa* (Hrsg. G. u. R. Weber), Böhlau, Köln, Wien 1985, pp. 309-326) sau, mai nou, la E. Wetter (*Das vorreformatorische Erbe in der Ausstattung siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen A.B. Altarbildwerke – Vasa sacra/Abendmahlsgeräte – Paramente*, în *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert* (Hrsg. U.A. Wien, K. Zach), Böhlau, Köln – Weimar – Wien 2004, pp. 19-58).

Să mai notăm, ca și contribuție a Mariei Crăciun, prima atenționare edită⁷⁸ asupra confuziei persistente în literatura locală între mensa altarului și rețablu, fapt care crează premise false în evaluarea repertoriului istoric de poliptice⁷⁹. Relevantă mi se pare, de asemenea, sugestia că activitatea franciscanilor în Transilvania se poate decela și în iconografia de rețablu. Într-adevăr, dacă luăm în considerare piesele provenite din Ciuc, zonă de influență a conventului de la Șumuleu, se pot cita nu numai reprezentări ale *Sf. Francisc* (►**Lelicieni**, ►**Cioboteni 1**) ci și reflectarea unor doctrine vehiculate de aceștia, între care cea a Imaculatei Concepții are o poziție centrală, fiind redată vizual prin insistența asupra *Fecioarei* și a ascendenței sale (*Sf. Ana Întreită* de pe coronamentul piesei ►**Armășeni**). Pentru aceeași zonă, aș remarca și faptul că, atunci când altarul principal al bisericii nu era dedicat Mariei, un altar secundar era mai totdeauna închinat acesteia. Interpretarea autoarei este extinsă și asupra pieselor din zona săsească. Este, așadar, de subliniat contribuția istoricului la cunoașterea repertoriului artistic medieval, mai cu seamă că analizele Mariei Crăciun sunt conduse în cadre metodologice de ultimă oră.

Tot din perspectiva istoricului, merită menționate studiile Mariei Lupescu Makó, din Cluj, privitoare la testamentele medievale⁸⁰, în care se relevă și câteva donații pioase având ca obiect rețablurile. Aceste cercetări sunt foarte sugestive în ceea ce privește patronajul artistic medieval transilvănean, ca parte a „grijii pentru suflet”, a dorinței de asigurare a propriei mântuiri și a conservării memoriei. Lărgirea investigației, atât asupra testamentelor orașenești, cât a celor nobiliare, cercetare aflată încă în curs, va releva cu siguranță și alte detalii documentare, care deocamdată nu se cunosc.

În ultima decadă, cu timiditate, imaginile de pe poliptice au început să fie folosite și pentru documentarea vieții materiale din Transilvania evului mediu și a Renașterii. Contribuții în acest sens au avut Anca Nițoi de la Sibiu⁸¹ sau Adrian Andrei Rusu de la Cluj⁸². Problema persistentă în astfel de abordări a *Realienkunde*, subliniată și de autorii citați, este aceea de a stabili dacă și în ce

⁷⁸ În paralel, dedicam la rândul meu un paragraf acestei probleme în articolul privitor la polipticul din Sibiu (Firea 2002-2003, p. 128; v. *infra*).

⁷⁹ M. Crăciun, *Iconoclasm și teologie. Întrupare și mântuire în iconografia polipticelor transilvănene. Cazul Biertan*, în *Sub Zodia Vătășianu. Studii de istoria artei*, (ed. M. Porumb, A. Chiriac), Ed. Nereamia Napocae, Cluj-Napoca 2002, pp. 68-69.

⁸⁰ M. Lupescu Makó, „Item lego...” *Gigts for the Soul in Late Medieval Transylvania*, în „Annual of Medieval Studies at CEU Budapest”, VII, 2001, pp. 161-185. Câteva mențiuni au fost integrate și în studiul Mariei Crăciun cu privire la devoțiunea euharistică (v. *supra*).

⁸¹ A. Nițoi, *Observații privind evoluția armamentului și echipamentului militar reflectat în pictura altarelor transilvănene (sec. XV-XVI)*, în „Acta Terrae Septemcastrensis”, 2, 2003, p. 177-191.

⁸² A. Andrei Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Ed. Mega, Cluj Napoca 2008, *passim*.

măsură o imagine reproduce un obiect „real”, existent și folosit în evul mediu, sau oferă o idee sau schiță despre acel obiect.

Aș menționa foarte pe scurt că, în câteva instanțe, polipticele transilvănene au fost în atenția lui Török Gyöngyi⁸³, muzeograf principal la Galeria Națională Maghiară din Budapesta. Importantă este precizarea că datarea piesei ➤**Armășeni** nu este în 1543, așa cum au considerat toți autorii anteriori, și care făcea din acest rețablou un punct terminus al artei polipticului în Transilvania, ci 1523, ceea ce modifică esențial perspectiva. În privința încadrării părții festive a polipticului de la ➤**Boian** în jurul anului 1400 am însă anumite rezerve.

O tânără cercetătoare cu preocupări concentrate asupra polipticelor medievale transilvănene este Emese Nagy Sarkadi, care a susținut de curând un doctorat pe această temă⁸⁴ la Universitatea Central-Europeană de la Budapesta. Excluzând teza, pe care nu o cunosc, am audiat câteva prezentări la diferite conferințe și am parcurs câteva articole⁸⁵, care relevă pe unul dintre cei mai fini cunoscători ai polipticelor medievale transilvănene de la această oră, mai cu seamă din perspectiva analizei stilistice. Într-una dintre comunicări făcea referiri la noutatea, la acea dată, a identificării dintre **Maestrul de la Schottenstift** și **Johannes Siebenbürgen** susținută de Suckale⁸⁶ și Takács⁸⁷, cu implicații deosebite privitoare la polipticele transilvănene (mai ales pentru ➤**Mediaș 1**, ➤**Biertan 1.a**, ➤**Târnava**). Într-o altă expunere arăta, pe baza documentației lui Huszka József, că polipticul ➤**Cioboteni 1** a fost cândva un ansamblu, deși deosebirile de stil și dimensiuni dintre corpus (➤**Cioboteni 1.a**)

⁸³ G. Török, *Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon*, Budapest 2005; *Idem*, *Altartabel zur Zeit Sigismunds von Luxemburg*, în *Sigismundus Rex et Imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387-1437*, Ausstellungskatalog, (Hrsg. I. Takács), Mainz 2006, pp. 547-550.

⁸⁴ *Produced for Transylvania – Local Workshops and Foreign Connections. Studies of Late Medieval Altarpieces in Transylvania*, (mss.) CEU, Budapest. La modul programatic, mi-am propus să nu consult această lucrare recentă, încă inedită, dat fiind că cercetările noastre au mers în paralel.

⁸⁵ E. Nagy-Sarkadi, *Siebenbürgische Flügelaltäre. Studien zur siebenbürgischen Retabelkunst unter Berücksichtigung von Werkstattpraxis und mitteleuropäischem Kunsttransfer. Anzeige eines Forschungsprojectes*, în *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, (Hsg. Ulrich A. Wien und Krista Zach), Böhlau, Köln, Weimar, Wien 2004; *Idem*, *The Place of the former Altar from Cisnădie in the Oeuvre of Master Vincencius* în, *Confluente. Repere europene în arta transilvăneană. Catalog de expoziție* (coord. D. Dâmboiu, I. Mesea), Sibiu 2007, pp. 33-42; *Idem*, *Szent Mártonnak szentelt szárnyasoltár Segesvárról*, în „...és megosztotta köpenyét...” *Szent Márton kultuszának közép-európai emlékei* (ed. Zsámbéky Monika), Szombathelyi Képtár 2008, pp. 94-96.

⁸⁶ R. Suckale, *Der Maler Johannes Siebenbürger (um 1440-1483) als Vermittler Nürnberger Kunst nach Ostmitteleuropa*, în *Die Länder der Böhmischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonenkönige (1471-1526). Kunst-Kultur-Geschichte* (Hrsg. Evelin Wetter), Ostfildern 2004, pp. 363-384.

⁸⁷ I. Takács, *A budapesti Eligius-táblakép: a bécsi későgotikus festészet ismeretlen emléke*, în „*Annales de la Galerie Nationale Hongroise. Etudes sur l'histoire de l'art en honneur du soixantième anniversaire de Miklós Mojyer*”, Budapest 1991, pp. 85-93; *Idem*, fișă de catalog cu panou pictat de Hans Siebenbürger (9.45.a-b) în *Mathias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court (1458-1490). Exhibition Catalogue*, Budapest 2008, pp. 386-387.

și predelă (➤**Cioboteni 1.b**) aparent ar contrazice această ipoteză. Eu însumi am susținut într-un articol varianta greșită. În contribuția sa edită privitoare la polipticul de la ➤**Cisnădie** face cea mai bună monografie asupra unei piese în mare parte dispărută, evaluând totodată întreaga operă păstrată a lui **Vincentius** din Sibiu. Spre deosebire de autorii anteriori (Radocsay) arată că diferențele de stil nu justifică identificarea mai multor pictori cu acest nume, opinie la care subscriu și că s-ar putea releva chiar o marcă de artist a lui **Vincentius**, un semn care se regăsește și la ➤**Jidvei** și pe predela de la ➤**Cisnădie**. De asemenea, indică foarte credibil sursele grafice aflate la baza unora dintre reprezentările pictorului transilvănean.

În articolul din 2004, în care își anunța intențiile cercetării în curs asupra polipticelor, Nagy Sarkadi indica absența unui catalog complet al pieselor sau fragmentelor, o carență importantă în cercetare. Catalogul său în lucru conținea la acea dată 98 de intrări și ar fi de dorit ca prezentul **Repertoriu** să se completeze cu al său. În paralel, atât autoarea citată⁸⁸ cât și eu⁸⁹, am corectat o eroare de lectură iconografică legată de polipticul din ➤**Sighișoara**, pe al cărui panou central, de la Fr. Teutsch încoace, era văzut *Sf. Dominic*, dar care în realitate este *Sf. Egidius*.

Szabó Zsuzsa din Miercurea Ciuc a scris de curând un articol privitor la una dintre cele mai interesante și în același timp foarte puțin cunoscute piese ale **Repertoriului**, în ciuda calității deosebite a artei pe care o încorporează: panoul *Încoronării Fecioarei* de la Sândominic⁹⁰ (➤**Sândominic 1**). Studiul său relevă conexiuni stilistice foarte puțin evidențiate în arta locală, legate de Rueland Frueauf sr. sau Maestrul de la Grossgmain.

În fine, eu însumi am scris câteva contribuții privitoare la polipticele transilvănene⁹¹. Întrucât o parte dintre ideile sau concluziile la care am ajuns sunt cuprinse în mod firesc în lucrarea de doctorat, aici mă voi referi doar la câteva încheieri pe care le consider azi neadecvate. Dacă în articolul privitor la polipticul ➤**Sibiu 1** atrăgeam pentru prima dată atenția asupra faptului că localizarea sa tradițională pe altarul principal al bisericii parohiale este greșită

⁸⁸ E. Nagy Sarkadi 2004 *passim*.

⁸⁹ C. Firea, *Altar sau rețablu? O reconsiderare a problematicei polipticelor medievale din Transilvania (I)*, în „AT”, XIV-XV, 2004-2005, p. 130, n. 91. Trebuie să precizez însă că sugestia lui Véghe János, cercetător la Institutul de Istoria Artei din Budapesta, a fost esențială pentru a „vedea” greșeala.

⁹⁰ Z. Szabó, *Mária megkoronázása a csíkszentdomokosi oltárképen* (Die Krönung Mariae an einem Altarretabel aus Csíkszentdomokos), în „Omnis creatura significans”. *Essays in honour of Mária Prokopp*, (Ed. A. Tüskés, T. Kerny), CentrArt Egyesület, Budapest 2009, pp. 153-158.

⁹¹ C. Firea, *Artă și patronaj artistic în Transilvania medievală – polipticul din Sibiu*, în „AT”, XII-XIII, 2002-2003, pp. 123-138; Idem, *Altar sau rețablu?...op.cit.*, pp. 121-141; Idem, *O piesă de excepție a patrimoniului apulens: rețablul din Sebeș*, în „Patrimonium Apulense”, VII-VIII, 2008, pp. 289-306; Idem, *Polipticul din Sighișoara – un rețablu dominican?*, în „AT”, XIX, 2009, pp. 69-86; Idem, *Art and its Context. Late Medieval Transylvanian Altarpieces in their Original Setting*, în *New Europe College Yearbook. GE-NEC Program, 2004-2006*.

(iconografia sa referindu-se la altă dedicație decât *Fecioara*), totuși încercarea mea de a-l plasa pe un alt altar din cor, din zona *Crucificării* lui **Johannes de Rosenaw** nu mi se mai pare astăzi relevantă. Dimensiunea sa deosebită, precum și iconografia, îl recomandă mai degrabă ca fiind podoaba unui altar al *Sf. Cruci*, în mod frecvent situat în navă, în fața letnerului bisericii. Altarul principal, închis după paravanul letnerului, servea mai ales ca centru de cult pentru corpul clerical, „altarul laicilor” devenind astfel unul de dincoace de barieră, accesibil întregii congregații. În mediul german purta dedicația tradițională *Sf. Cruce*. La Sibiu exista un astfel de altar, atestat documentar, și este foarte probabil să fi avut amplasamentul amintit. Având o importanță deosebită în cadrul bisericii, acest altar era adesea împodobit cu un retable majestuos. Amplitudinea piesei păstrate o recomandă pentru o astfel de funcție. Patronajul lui Johannes Lulay, unul dintre cetățenii cei mai de văază ai orașului, jude regal al provinciei, putea fi atras de poziția privilegiată a altarului, el dorind să-și plaseze blazonul în fața întregii comunități, ca o afirmare a statutului său superior. În articolul respectiv îmi atribuiam „descoperirea” acestui patronaj, pe baza identificării unuia dintre blazoanele de pe predelă. Ulterior am aflat că faptul fusese semnalat de Hermann Fabini în varinta germană a *Sibiului gotic*⁹², pe care nu o cunoșteam la acea dată. Fac, prin aceasta, o corectură necesară. Îmi manifestam rezerva, în aceeași lucrare, asupra datării retableului în 1512, an marcat pe predelă, dat fiind că sursele grafice al polipticului, luate după *Kupferstichpassion* al lui Albrecht Dürer, poartă pe ele același an. Apărea imposibilă o receptare atât de instantanee. Ioan Albu, în repertoriul inscripțiilor Sibiului⁹³, citește anul ca 1519, dat fiind că în epocă cifra 2 era redată ca Z. Aceasta este datarea corectă.

Închei aici parcurgerea istoriografiei dedicate polipticelor transilvănene, subliniind faptul că, deși există o sumă de contribuții importante care le au ca subiect sau le folosesc în diferite demonstrații, totuși, în ansamblu, cunoașterea acestor excepționale obiecte de patrimoniu medieval, unele dintre cele mai spectaculoase care au ajuns până la noi, este departe de a fi mulțumitoare. Câteva din inițiativele vecinilor noștri⁹⁴, deținători ai unui patrimoniu

⁹² H. Fabini, *Gotik in Hermannstadt*, Böhlau Verlag, Köln, Wien 1989, p. 210

⁹³ I. Albu, *Inscripții der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit*, Sibiu 2002, pp. 35-36.

⁹⁴ Aș nota aici impresionantele sinteze sau cataloage de expoziție din Slovenia (*Gotika v Sloveniji. Svet predmetov*, (Maja Lozar Štamcar ed.) Ljubljana, 1995), Slovacia (*Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*, (Dušan Buran & alii eds.), Bratislava, 2003), Silezia - Polonia (*Sztuka na Śląsku XII-XVI w. Katalog zbirów*, Bożeny Guldán-Klameckiej (edit.), Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2003), Ungaria (*Sigismundus Rex et Imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387-1437. Ausstellungskatalog*, (Hrsg. I. Takács), Philipp von Zabern, Mainz 2006; *Mathias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court (1458-1490). Exhibition Catalogue*, Budapest 2008), care includ, uneori pe larg, arta retableului din teritoriile respective.

medieval în bună măsură similar, pot fi luate ca modele. Momentul, în ceea ce ne privește, ar putea fi favorabil. Restaurarea multor piese, precum și apariția unui număr destul de important de studii speciale constituie premise consistente pentru a reîncerca sinteza, care să ofere un reper superior calitativ ultimelor tentative (Richter 1992). Lucrarea de doctorat „Arta polipticelor medievale din Transilvania (1450-1550)” din care s-a extras capitolul referitor la istoriografie, propune un pas în această direcție.

ANEXĂ

Lista obiectelor discutate în lucrarea de doctorat, ordonate cronologic

1.	[Alba Iulia 1]	1400-1450 ? (1464 ante)
2.	➤Boian a	1440 cca.
3.	➤Prejmer	1440-1450
4.	[Sibiu 1]	1442 ante
5.	[Sibiu 2]	1442 ante
6.	➤Mălâncrav	1455-1465
7.	➤Hunedoara	1475-1480
8.	➤Dupuș 1	1475-1485
9.	[Cluj 1]	1480-1490
10.	[Sibiu 4]	1480-1490
11.	➤Boian b	1480-1490
12.	➤Cincu	1480-1490
13.	➤Cioboteni 1.a	1480-1490
14.	➤Mediaș 1	1480-1490
15.	➤Sibiu 7	1480-1490
16.	➤Târgu Mureș	1480-1490
17.	➤Biertan 1.a	1483
18.	[Cluj 2]	1485
19.	➤Târnava	1485-1495
20.	➤Feldioara	1485-1495
21.	[Sighișoara 1]	1490 cca.
22.	[Sighișoara 2]	1490 cca.
23.	➤Lipova	1490-1500
24.	[Sibiu 3]	1500 ante
25.	➤Sândominic 1	1500-1510
26.	➤Sântimbru	1500-1510
27.	[Sighișoara 3]	1501-1504
28.	[Bistrița 1]	1505
29.	<Prejmer>	1505
30.	➤Cozmeni	1505-1515
31.	➤Jidvei	1508
32.	➤Leliceni	1510
33.	[Cluj 3]	1510 cca.
34.	➤Richiș 2	1510-1515

35.	➤Mănăstirea	1510-1515
36.	➤Richiş 2	1510-1515
37.	➤Sândominic 2	1510-1515
38.	➤Sibiu 8	1510-1515
39.	➤Călățele 1	1510-1520
40.	➤Călățele 2	1510-1520
41.	➤Vlaha	1510-1520
42.	➤Beia	1513
43.	[Jelna 1]	1514
44.	➤Biertan 1.b	1515
45.	➤Cioboteni 1.b	1515 cca.
46.	➤Şmig	1515 cca.
47.	➤Hălchiu	1515-1518
48.	➤Cund	1515-1520
49.	➤Sibiu 2	1515-1520
50.	➤Sibiu 3	1515-1520
51.	➤Sibiu 4	1515-1520
52.	➤Şaeş 1	1515-1520
53.	➤Şoroştin	1515-1520
54.	[Jelna 2]	1516
55.	➤Băgaciu	1518
56.	➤Sibiu 1	1519
57.	➤Bruiu	1520
58.	[Sighişoara 4]	1520
59.	➤Movile	1520 cca.
60.	➤Sibiu 6	1520 cca.
61.	➤Fişer	1520; 1522
62.	➤Dupuş 2	1520-1523
63.	➤Richiş 1	1520-1525
64.	➤Cetăţuia	1520-1525
65.	➤Cluj	1520-1525
66.	➤Jimbor	1520-1525
67.	➤Sighişoara	1520-1525
68.	➤Şaeş 2	1520-1525
69.	<Sântimbru>	1520-1525
70.	➤Cioboteni 2	1520-1530
71.	➤Sibiu 5	1520-1530
72.	➤Floreşti	1520-25
73.	➤Moşna	1521
74.	[Alba Iulia 2]	1521 ante
75.	[Alba Iulia 3]	1521 ante
76.	[Alba Iulia 4]	1521 ante
77.	[Alba Iulia 5]	1521 ante
78.	[Alba Iulia 6]	1521 ante
79.	[Sighişoara 5]	1522 ante
80.	➤Armăşeni	1523
81.	[Biertan] = ➤Biertan 2?	1524
82.	[Braşov 1]	1524

83.	➤Sibiu 9	1524
84.	➤Biertan 2 = [Biertan]?	1524 (?)
85.	➤Sebeș	1524-1526
86.	➤Cisnădie	1525
87.	➤Roadeș	1525 cca. (1525 ?)
88.	➤Mediaș 2	1525-1530
89.	[Folt]	1527
90.	[Sibiu 4]	1527 ante
91.	[Sibiu 5]	1527 ante
92.	[Cluj 4]	1531 ante
93.	[Cluj 5]	1531 ante
94.	[Bistrița 2]	1533 ante
95.	[Brașov 2]	1544 ante
96.	[Sibiu 6]	1549 ante

UN DESTIN RECONSTITUIT: PRINCIPESA ECATERINA DE BRANDENBURG*

GEORGETA FODOR

Exercitarea conducerii politice a reprezentat în întregul ev mediu dar și în epoca modernă un apanaj al masculinității. Doar bărbații au fost aceia care, în virtutea dreptului lor de a purta arme, au putut să conducă țara. Principatul transilvănean nu face excepție de la această regulă. Aidoma dreptului medieval occidental sau a dreptului medieval românesc, și dreptul transilvănean a consacrat în mod formal inegalitatea juridică a femeii în raport cu bărbatul. Această inegalitate atinge toate cadrele vieții, atât a celei private cât și a celei publice. Codul Tripartit amintea de pildă de ușurința de cuget a femeilor – *animi levitate* – din cauza căreia femeile trebuiau ținute departe de afacerile publice și controlate pentru a nu aduce prejudicii familiei.

Și totuși, în pofida acestor restricții care limitau (sau mai degrabă interziceau) implicarea femeilor în politică, există și excepții. Societatea medievală a păstrat vie amintirea unor soții și văduve de domni și principii care au reușit să pășească dincolo de spațiul privat al familiei implicându-se activ în viața politică a Statului. Importante, dincolo de acțiunile concrete întreprinse de aceste personaje feminine, rămân mai cu seamă atitudinile pe care contemporanii le-au avut față de aceste femei, în condițiile în care ele și-au asumat funcții eminamente masculine. Trebuie menționat faptul că toate aceste excepții feminine s-au putut afirma în politică doar odată cu decesul soților lor. Calitatea de văduvă în genere a fost aceea care a permis femeilor să preia dintre atribuțiile „tipic” masculine, deoarece în calitate de văduve femeile au beneficiat de capacitate juridică deplină. În plus, dacă ne referim la spațiul românesc extracarpatic, conform dreptului românesc, văduvele de domn puteau conduce țara în calitate de regente, în cazul în care domnitorul era încă minor. Într-un astfel de context s-au putut afirma în plan politic doamne precum Ruxandra Lăpușeanu, soția apoi văduva lui Alexandru Lăpușeanu,

* Prezentul studiu reprezintă un subcapitol din teza de doctorat cu titlul *Femeia în societatea medievală românească. Secolele XV-XVII*, coordonată de către prof. univ. dr. Ioan Aurel Pop, susținută în octombrie 2010 la Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.

Chiajna, a lui Mircea Ciobanul, Elisabeta a lui Ieremia Movilă etc. În general, contemporanii au fost interesați în mod particular de acțiunile și conduita acestor doamne care au ieșit astfel din anonimatul care caracterizează feminitatea medievală și premodernă. Ruxandra, de pildă, a fost zugrăvită de către cronicari moldoveni în culori pozitive mai cu seamă datorită politicii ei față de boieri, în schimb Chiajna, doamna lui Mircea Ciobanul precum și aceea a lui Ieremia Movilă au avut un cu totul alt destin – livresc, fiind aspru criticate de către cronicari datorită dorințelor lor nesăbuite, și ofensatoare poate, de putere.

Spațiul transilvănean cunoaște și el consemnări extrem de generoase vizavi de principese care și-au depășit rolul desemnat prin naștere, de soție și mamă, afirmându-se activ și în viața politică. Reprezentativ totodată pentru efortul de a reconstitui atitudinea pe care bărbații o au față de astfel de femei – doamne și principese – care se fac auzite și văzute în viața publică este cazul principesei Ecaterina de Brandenburg¹, soția, apoi văduva, lui Gabriel Bethlen. Ea reprezintă un caz unic prin faptul că odată cu ea în fruntea Transilvaniei a fost aleasă și recunoscută în mod oficial o femeie². Aidoma Ruxandrei Lăpușneanu sau Chiajnei, și principesa transilvăneană s-a putut afirma în plan politic abia după moartea soțului ei. Ea, spre deosebire de celelalte cazuri anterior amintite, știa dinainte care îi va fi destinul: Gabriel Bethlen fusese acela care decisese, din propria voință, să o desemneze drept succesor pe soția sa și nu e de mirare deci de ce izvoarele vremii au consemnat cu minuțiozitate toate acțiunile acestei principese.

Date fiind aceste considerente, studiul de față își propune mai cu seamă să urmărească nu atât acțiunile concrete întreprinse de către principesă cât mai cu seamă modul în care izvoarele au înregistrat această perioadă în care la conducerea Principatului s-a aflat o femeie care a condus, nu din umbră, astfel cum făcuseră numeroase alte principese, ci în mod direct. Intenționăm așadar a intuiti, de cele mai multe ori printre rânduri, atitudinea pe care autorii izvoarelor o au despre o femeie aflată la conducerea Statului, cu atât mai mult cu cât, astfel cum ne-au demonstrat studiile anterioare, izvoarele medievale dar și cele din zorii epocii moderne nu au prea avut loc și pentru femei. În general, scriitorii epocii nu au considerat necesar să discute despre femei și doar atunci când unele dintre ele depășeau limitele morale ale societății deveneau subiect de interes pentru aceștia.

¹ Ecaterina de Brandenburg va conduce Transilvania după moartea soțului între 1629-1630.

² Ș. Solcan, *Societatea românească din secolul al XVII-lea în izvoarele de expresie maghiară*, Editura Universității din București, București 2000, p. 41.

Trei sunt sursele care au stat la baza prezentului demers, selectate prin prisma faptului că sunt extrem de generoase în a detalia acțiunile Ecaterinei de Brandenburg dar și pentru că informațiile din cuprinsul lor vin din trei medii diferite. Prima aparține unui mediu oarecum informal. Este vorba despre cronica lui Georg Kraus. Din punct de vedere al conținutului aceasta cuprinde descrierea evenimentelor întâmplate în Transilvania anilor 1608-1665. Cronicarul și-a redactat lucrarea bazându-se pe propriile sale amintiri, pe însemnările pe care le-a făcut în decursul anilor, pe relatările unor persoane demne de încredere care participaseră la unele evenimente, iar pentru documentare a utilizat diferite lucrări istorice tipărite care circulau la vremea sa. Valoarea sa, cu rezervele impuse de izvoarele narative, este extrem de importantă deci în condițiile în care textul cronicii funcționează ca și o oglindă a societății³.

Cea de a doua sursă este oarecum intermediară, între informal și oficial, fiind vorba despre opera nobilului transilvănean Ioan Kemény. Deși o lucrare de memorialistică, ea reprezintă punctul de vedere al unui oficial direct implicat în conducerea Principatului în perioada în care Gabriel Bethlen s-a aflat la conducere și apoi în intervalul în care Ecaterina de Brandenburg a exercitat conducerea Transilvaniei.

Ultima sursă utilizată reprezintă punctul care aparține sferei oficiale: este vorba despre *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei*, în cuprinsul cărora se regăsesc deciziile Dietei din Alba-Iulia din 24 mai - 17 iunie 1626 cu privire la condițiile impuse Ecaterinei de Brandenburg pentru a putea prelua conducerea Principatului.

Analiza va respecta succesiunea cronologică a evenimentelor a căror personaj central a fost Ecaterina de Brandenburg. De notat este și faptul că primele două surse nu se limitează doar la a înregistra acțiunile publice ale principesei, autorii insistând și asupra vieții ei private. În fapt, atunci când Kraus și Kemény încearcă să explice de ce Ecaterina nu a reușit să păstreze tronul Principatului, ei găsesc argumentele mai degrabă în faptele din viața privată ale acesteia.

Georg Kraus în *Cronica Transilvaniei* detaliază cu generozitate acțiunile întreprinse de această principesă. El redă de asemenea nu doar punctul de vedere propriu față de o principesă, ci și un alt punct de vedere ce pare a fi al societății transilvănene în general. Cronicarul se arată interesat de acest personaj feminin încă din momentul venirii ei în Transilvania. Fiind un vlăstar de sânge german, Ecaterina de Brandenburg, spune Kraus, a fost inițial bine

³ I. Costea, „Repere pentru o istorie a cuplului și a prostituției în Transilvania veacului al XVII-lea. Studiu de caz: «Cronica Transilvaniei» de Georg Kraus”, în I. Costea - V. Orga (coord.), *Studii de Istorie a Transilvaniei. Familie și Societate*, Clusium, Cluj-Napoca 1999, p. 85.

primită de transilvăneni – să nu uităm totuși că Georg Kraus era sas! Însă atitudinea pozitivă față de ea va degenera treptat mai cu seamă după moartea lui Gabriel Bethlen, când respectiva principesă va încălca, potrivit cronicarului care era de altfel un moralist pătrunzător, regulile de conduită ale societății. După ce Gabriel Bethlen o desemnase succesoare la conducerea Principatului, fapt confirmat de Dieta de la Alba-Iulia din 1626, Dieta Transilvaniei din 1629 a recunoscut această alegere. Principesa a fost reconfirmată „în funcție” în ianuarie 1630⁴. După cum și-a început domnia, sub auspicii favorabile din spusele cronicarului, ea ar fi putut conduce țara mulți ani, și totuși aceasta a fost foarte scurtă: între 16 noiembrie 1629 și 28 septembrie 1630, când a fost obligată să abdice⁵. Factorii care au determinat această schimbare s-au datorat se pare exclusiv principesei, care a călcat în picioare toate valorile fundamentale pe care ar fi trebuit să le concentreze un suveran: moralitatea, interesul pentru destinele țării, loialitatea față de cele promise⁶. Contemporanii nu au iertat-o pentru toate aceste abateri. Potrivit lui Kraus, «după moartea domnului și principelui ei, ea a cauzat țării numeroase neajunsuri și neplăceri»⁷. Caracterul instabil și ușor influențabil al principesei este cel care a pricinuit toate aceste neajunsuri, căci ea s-a lăsat condusă de «Ștefan Csáky, care a fost iubitul ei pe ascuns încă pe când trăia principele»⁸, precum și de acel doctor Scultetus care o însoțise în Transilvania. Acesta din urmă, probabil tocmai datorită influenței exercitate asupra principesei, a avut un sfârșit tragic, ucis fiind «în anul 1630 de către domnii cei mai de seamă din jurul Ecaterinei... și aruncat în râul Olt»⁹. Despre relația extraconjugală a principesei scrie și Kemény în *Memoriile sale*. El nota «că pe când principele era în viață dar începuse să bolească, principesa se făcuse mai rea în moravuri»¹⁰. Despre Ștefan Csáki, Kemény amintea că acesta devenise tot în aceeași perioadă «persoana în mare taină prietenă cu principesa»¹¹. Relația lor a fost dezvăluită însă abia după moartea principelui căci «Csáki obișnuia să urce la principesă pe treptele ascunse dinspre casele principesei și nu pe treptele mari din față»¹². Cât despre Scultetus, Kemény nu spune decât că «era un om cu minte bună, om de nădejde al principesei... un evanghelic *religiosus*», dar fără a aminti sau

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 42.

⁷ G. Kraus, *Cronica Transilvaniei 1606-1665*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București 1965, p. 62.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, p. 62.

¹⁰ I. Kemény, *Memorii. Scrierea vieții sale*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca 2002, p. 116.

¹¹ *Ibidem*, p. 117.

¹² *Ibidem*, p. 118.

confirma o eventuală relație amoroasă între el și principesa cum amintea de pildă Kraus în cronica sa.

În 1629 știindu-și probabil sfârșitul aproape – Kraus menționează faptul că principele începuse «să sufere de dropică» – Gabriel Bethlen și-a redactat testamentul lăsând Principatul și în mod special cetatea Făgărașului soției sale Ecaterina. Cu toate acestea, încă din 1626 se reglementase modul de succesiune la conducerea principatului. Atunci, în cadrul Dietei din Alba-Iulia din 24 mai – 17 iunie 1626 se înscriseseră condițiile în care Ecaterina urma să conducă Principatul. Aceste condiții vor fi apoi trecute în *Constituțiile Aprobate*. Este vorba despre treisprezece titluri, cu trei mai multe decât cele pe care Dieta Transilvaniei le impusese lui Gabriel Bethlen în octombrie 1613. Pentru o imagine obiectivă a cadrului în care principesei i se permitea exercitarea conducerii Statului vom analiza succint și condițiile impuse lui Gabriel Bethlen. Acesta era obligat să respecte suzeranitatea otomană și mai cu seamă să recunoască și să respecte drepturile și privilegiile stărilor precum și să guverneze cu acordul și respectând dorințele stărilor¹³. Cât despre condițiile impuse principesei, acestea chiar dacă pornesc până la urmă de la a certifica o dorință a principelui, au în vedere faptul că succesorul este înainte de toate o femeie, și mai mult decât atât una de origine străină. Astfel primul titlu al articolului recunoaște dreptul Ecaterinei de a conduce țara, în baza acceptului nobilimii și pentru o perioadă limitată: «I. Deoarece am ales, pe grațioasa noastră doamnă ca principe numai cât timp va purta numele Măriei Sale... și noi obștește promitem și ne obligăm la fidelitate față de principesa, până atunci, nu mai departe, nici altfel»¹⁴. Ecaterina se putea deci bucura de conducerea Principatului doar cu prețul unui sacrificiu: văduvia. Ea nu putea deci să exercite conducerea Statului decât atâta timp cât nu își schimba statutul civil, recăsătoria atrăgând după sine și pierderea privilegiului de a conduce. Stările îi impun de asemenea o serie de limitări în exercitarea puterii, care nu se regăsesc de pildă între condițiile impuse lui Gabriel Bethlen, fapt care ne indică totuși, contrar spuselor lui Kraus, că elita politică transilvăneană nu era chiar mulțumită cu decizia principelui de a o desemna drept succesor pe Ecaterina. Astfel, Ecaterina nu putea pretinde niciun drept asupra Transilvaniei, nu putea să transfere autoritatea sa «asupra altui principe, nici în ascuns, nici public, în nici o necesitate»¹⁵. Mai mult decât atât, autoritatea principesei urma să fie controlată aproape în mod absolut de către guvernator și stări. De fapt, după

¹³ *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)*, Partea II, Tit. I. „Despre starea principilor și a guvernatorilor”, Art. III, ediție îngrijită și prefața lui Liviu Marcu, Editura Dacia, Cluj-Napoca 1997, pp. 64-65.

¹⁴ *Ibidem*, Art. IV.I., p. 65.

¹⁵ *Ibidem*, Art. IV.II., p. 65.

formularea punctului IV din articolul mai sus citat, Ecaterina urma să joace în viața politică a Principatului, un rol pur decorativ: «IV. Toată guvernarea și grija să fie a magnificului nostru guvernator, de acum sau care va urma și a sfaturilor, iar Măria Sa să nu facă nimic în treburile obișnuite ale țării fără știrea și voința Magnificenței Sale și a Sfaturilor»¹⁶.

Se ține cont, după cum aminteam anterior, și de originea ei străină, stările interzicându-i să ia în sfat pe cineva din afara țării: «V. Să nu ia în acest sfat în afară de fiii țării pe nimeni de națiune străină, în afară de acela pe care-l va primi Măria Sa ca persoană binemeritată, prin voința comună a domnului guvernator și al sfatului țării, să nu facă dregători din cei din națiune străină, mai ales în cetăți, gardă constând din națiune străină să nu se țină nici în cetăți, nici pe lângă persoana sa, în afară de lumea din curtea interioară din jurul ei, al căror număr să nu treacă de 200 persoane socotindu-i pe toți»¹⁷. Nu avea, firește, de altfel, nicio prerogativă de politică externă: «ca să nu asculte Măria Sa nicio misiune care privește țara și problemele comune fără știrea magnificenței sale a domnului guvernator al nostru și a sfaturilor și să nu dea răspuns niciunui principe străin, nici misiune să nu trimită fără știrea magnificenței lor»¹⁸. Nici prerogative fiscale: «Măria Sa principesa noastră, luând în mână guvernarea țării, să aleagă un trezorier, după placul domnului guvernator și al întregului sfat, căruia dându-i-se în mână veniturile țării, tot atunci Măria Sa să hotărască conform dorinței domnului guvernator al nostru și al întregului sfat, în ceea ce privește modalitățile cheltuielilor pentru trebuințele țării»¹⁹. Bineînțeles că nu avea voie să intervină în modificarea echilibrului social, politic și religios statuat în Transilvania, adică cele trei națiuni și patru religii recepte. Condițiile impuse de Dietă se încheiau cu obligația principesei de a menține fidelitatea față de puterea otomană: «XIII. Deoarece menținerea sărmanei noastre patrii, după Dumnezeu, depinde de Sublima Poartă, Măria Sa să nu se rupă de Poartă, ci să intre în voia ei»²⁰.

Cadrul legal nu oferea deci principesei decât un rol pur decorativ, guvernatorul și stările fiind acelea care urmau de fapt să conducă efectiv țara. Ecaterina va accepta aceste condiții ce vor fi intrat în vigoare odată cu decesul principelui. Acesta încercase să preîntâmpine o eventuală opoziție din partea clasei conducătoare vizavi de alegerea Ecaterinei în calitate de conducător al Principatului. Astfel, înainte de moarte, prin dispoziție testamentară el ceruse nobililor să accepte pe principesă drept conducător al Statului. Kemény

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

cunoscuse se pare în amănunt acest testament al principelui. Redactat cu aproximativ jumătate de an înaintea morții, Bethlen «s-a străduit pe cât a putut să-și lase într-o stare cât mai bună țara, în ea, biserica Domnului, soția, neamurile etc.»²¹. Cât despre succesori, el amintea de decizia lui Bethlen de a o desemna drept principe pe Ecaterina. Kemény notează faptul că Bethlen regretase la scurt timp alegerea făcută (iar Kemény era perfect de acord cu dânsul): «dar în multe privințe el își greșise deja calea, mai cu seamă alegându-și încă în timpul domniei soția, pe Ecaterina, drept urmașă și obținând confirmarea ei de către Poartă, lucrare în care el însuși și-a recunoscut și se considera vinovat, dar era deja prea târziu»²². Georg Kraus amintește și el decizia principelui vizavi de Ecaterina. Potrivit cronicii lui, Gabriel Bethlen ceruse deci, prin dispoziție testamentară – *ex testamentia dispositione* – sfetnicilor săi să onoreze această dispoziție și să nu o cinstească – *venerirem* – numai ca pe o principesă, ci ca pe principele țării²³. De notat această distincție între rolurile consacrate principesei și principelui. Cererea principelui de a o trata pe văduva sa ca și pe un principe nu pare să fi stârnit indignare în rândul nobililor după cum ne asigură și Kraus: «sfetnicii au și făcut astfel și s-ar fi îngrijit alături de ea de domnie cu seriozitate și credință și ar fi rămas neclintii alături de ea, dacă s-ar fi purtat ca o adevărată principesă»²⁴ și «ar fi cârmuit ea însăși împreună cu sfetnicii ei»²⁵. Ea a și fost tratată, pentru scurtă vreme, ca și un principe. În această calitate ea va trata încă din primele zile de văduvie și, în calitate de nou conducător al Principatului, cu marea putere otomană. În 1629 Ecaterina de Brandenburg scria lui Gheorghe Apafi, reprezentantul Transilvaniei la Poartă, pentru a cere o audiență și totodată, după cum cereau uzanțele, pentru a transmite sultanului supunerea și credința ei și a Principatului (aceasta apărea ca și o obligație între condițiile impuse de nobilime în cadrul dietei din 1626). În intitulație Ecaterina apare ca „principe” al Transilvaniei: «*Catharina Dei Gratia nata Marchionissa Brandenburgica, Sacri Romani Imperii et Transylvaniae Princeps* etc.»²⁶. Scrisoarea se deschide cu anunțarea decesului soțului ei: «am fi dorit cu râvnă din inimă curată, dacă Domnul Dumnezeu ne-ar fi îngăduit alt prilej mai înveselitor, să putem scrie Domniei Tale, – dar astfel fiind sfânta voință isvorâtă din atotputernica judecată dreaptă a Sfinției Sale, n’avem ce face, trebuie să primim tot ce vine... de aceea cu durerea inimei

²¹ I. Kemény, *op.cit.*, p. 104.

²² *Ibidem*.

²³ G. Kraus, *op.cit.*, p. 67.

²⁴ Adică probabil dacă ar fi rămas în umbră, docilă voinței partidei nobiliare.

²⁵ G. Kraus, *op.cit.*, p. 67.

²⁶ I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, doc. nr. 73, Alba-Iulia, 16 noiembrie 1629, Tipografia „Cartea Românească, Cluj 1940, pp. 180-182.

noastre amărâte trebuie să-ți dăm Domniei Tale de știre că atotputernicul prin moarte frumoasă, liniștită, a chemat din această viață amărâtă către sine eri pe la ameazi, către 11 ceasuri, pe iubitul nostru Domn, Măria Sa Principele Gavriil»²⁷. În consecință, Ecaterina cerea emisarului transilvănean să continue a-și împlini datoria ca și până acum: «am vrut totuși cu gând serios să-ți scriem Domniei Tale poruncind cu milostivire ca, potrivit cu schimbarea aceasta amarnică, de acum înainte să-ți porți solia așa cum vei ști mai bine și mai folositor după credința ce ne datorești nouă și patriei și după datoria ce ai către neam»²⁸. Urmează apoi indicațiile, ce vădesc cunoștințe diplomatice semnificative, referitoare la întâlnirea solului cu sultanul, la modul de înmânare a scrisorii principesei precum și la conținutul discuțiilor dintre sol și sultan: «Domnia Ta să ceri audiență dela Măria Sa..., scrisoarea noastră să i-o dai cu cinstea cuvenită și cât mai de sârg și cum vei ști mai bine să-i desfășori și să-i arăți că, precum țara aceasta a noastră transilvană a rămas dela început în deplina ei alianță încheiată cu puternicii împărați și nouă, după sloboda alegere a țării, prin Domniile Voastre spre întărirea stării noastre Puternicia Sa ne-a trimis de mai înainte toiagul și flamura»²⁹, tot astfel și noi cu țara împreună vrem să rămânem, fără nicio scădere, în adevărată credință către Puternicia Sa și împotriva tulburătorilor și dușmanilor noștri, dacă s-ar afla vreunii, după Dumnezeu, vrem să alergăm la ocrotirea Puterniciei Sale ținându-ne de poala ei»³⁰. Principesa îl mai sfătuia pe Apafi să transmită orice informație, sau acțiune ce ar fi atentat la integritatea și siguranța Principatului: «să fii cu grijă de sârg la toți și în tot felul de lucruri ce se vorbesc pe acolo și dacă ai oblici vreun gând rău sau vreo pornire stricăcioasă împotriva noastră și a țării, din toate puterile să te silești a le preveni și a îndepărta astfel de răutăți»³¹. Ca urmare a acestei scrisori, sultanul va răspunde văduvei lui Bethlen în noiembrie 1629. Sultanul recunoștea voința stărilor transilvane care – așa cum le ceruse principele înainte de moarte – o acceptaseră pe Ecaterina de Brandenburg drept conducător al Principatului: «să știți bine că înainte de asta (de porunca sultanului) toate stările de frunte ale Transilvaniei și înfățișătorii lor aleși, precum și alți fii ai patriei și locuitori ai Transilvaniei au vestit cu supunere la strălucita noastră Poartă și ne-au dat de știre că, dacă s'ar întâmpla să moară Principele transilvan Gabriel Bethlen și după moartea lui s'ar cere înnoirea Principatului, în chip firesc pe Voi v'au ales dintre ei și v'au

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Simbolurile recunoașterii de către sultan a calității de conducător a Principatului.

³⁰ I. Lupaș, *op. cit.*, pp. 180-182.

³¹ *Ibidem*.

recomandat și m-au rugat să vă dăm vouă Principatul transilvan»³². Ca atare sultanul, astfel cum se obișnuia la învestirea unui nou principe, a trimis «steag, toiag, caftan împreună cu berat» confirmând deci faptul că «stăpânirea țării <și> după a mea poruncă se cuvine vouă»³³. El cerea principesei să păstreze fidelitatea și să respecte dorințele stărilor și mai cu seamă pe acelea ale Înaltei Porți. Totodată el se adresa și stărilor transilvane cerându-le același respect și fidelitate față de principesă: «Voi care sunteți stările de frunte ale Transilvaniei, Domni aflători în credința lui Isus cel Sfânt, nobili și locuitori de altă stare ai Transilvaniei și fii ai patriei, cari cu obștească învoire ați ales numita Principesă vrednică de laudă, s-o socotiți toți ca pe stăpâna voastră, s'o cunoașteți și s'o cinstiți ca atare și să-i fiți cu toată ascultarea și supunerea, să bătați drumul dreptății»³⁴. Dar Ecaterina nu va respecta dorințele stărilor, dimpotrivă. Nestatornică din fire, după cum vom vedea, ea a lăsat treburile principatului pe seama lui Ștefan Csáky și a doctorului Schultetus, ambii foști amanți³⁵ potrivit mențiunilor lui Kraus. Ea ar fi trebuit «să trăiască cu frica lui Dumnezeu și să ducă o viață princiară» și doar așa nobilii ar fi recunoscut-o pentru toată viața drept „principe al țării”. Greșelile comise de către Ecaterina nu sunt omise nici de către Kemény, cu atât mai mult cu cât el a fost și martor la unele dintre ele. Ca și pentru Kraus, și pentru Kemény probabil cea mai mare greșală a principesei a fost aceea de a se fi lăsat influențată de către ibovnic. În primul rând ea a dezbinat țara în două tabere, una sub conducerea principesei, «asta era partida lui Csáki, iar cealaltă – partida guvernatorului Ștefan Bethlen... de partea guvernatorului erau evanghelicii, ca și rudele lui Gabriel Bethlen... <și> cu toate că, după lăsamântul principelui, principesa trebuia să depindă de guvernator, între ei a fost provocată o asemenea ură și neîncredere, încât principesa a aderat într-un tot la Csáki... domnii și toate stările se temeau unii de alții și erau gata să continue să se înfrunte cu armele între ei»³⁶. Deci, în al doilea rând, faptul că a nesocotit și nu s-a supus guvernatorului. Adevăratul responsabil pentru situația creată nu era atât principesa cât Csáki, astfel considera și Kemény: «văzând cum Csáki pune în primejdie situația principesei»³⁷. Iar această influență asupra principesei a fost cea care a grăbit sfârșitul guvernării dar și falimentul financiar al Ecaterinei. Kemény a asistat la ambele. El a acordat o importanță semnificativă tocmai acestei deteriorări a condiției principesei. Astfel, el amintea despre sumele

³² *Ibidem*, doc. nr. 74, 18-28 noiembrie 1629, Constantinopol, pp. 182-183.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ O femeie deci de o moralitate îndoielnică care denotă caracterul ei coruptibil, labil.

³⁶ I. Kemény, *op. cit.*, p. 118.

³⁷ *Ibidem*.

imense de bani pe care Ecaterina le încredințase, fără nicio ezitare sau vreun dubiu, lui Csáki³⁸: «principesa a rânduit să se aducă din Făgăraș într-o ladă patruzeci de mii de galbeni și îi dădu în întregime pe mâna lui Ștefan Csáki»³⁹.

Ca și o încercare de a evita risipirea bunurilor de la Făgăraș, nobilii transilvăneni – Francisc Mikó de pildă – au scos de aici tot ceea ce nu fusese nominalizat în actul de moștenire, tocmai pentru că «principesa, fiind altminteri, atât de risipitoare, cât și lipsită de grijă, fură lăsate pe mâna ei numai cele ce nu putură fi tănuite, celelalte fiind împărțite»⁴⁰. Nu doar acest fapt a stârnit indignarea locuitorilor din Principat. La aceste nereguli li s-au adăugat și încălcarea repetată a normelor și a moralității de către Ecaterina. Un episod, dar care nu apare la Kraus, amintește de copilul natural născut de către aceasta. Secretul nu a putut fi păstrat prea multă vreme, iar episodul se întâmplase la scurtă vreme după înmormântarea principelui: «principesa se îmbolnăvi de atâta întristare și amăreală și făcu un bastard; fetița pe care a născut-o a fost scoasă noaptea, pe ușa deschisă spre oraș... spre anabaptistele din Vinț, care urmau s-o crească, dar muri peste puțin timp. S-a păstrat cu strășnicie taina asupra acestui lucru și îndeobște nici nu a fost știut, dar de aflat, aflară și cei de frunte dinăuntru și din afară și chiar de nu am fi avut nimic altceva de pierdut tot nu înduram bucuros rușinea: un principe cu un bastard, dar cum îndurarea este și o obligație, asta ne reținea să dăm în vileag rușinea suferită de stăpânul nostru»⁴¹. Așadar principesa a făcut o mare greșală, încălcând morala creștină și aducând pe lume un copil natural⁴². Ioan Kemény conchidea vizavi de acest incident că deși nu ar fi fost niciun pericol, făcând referire la orientarea pro-catolică a Ecaterinei, din cauza rușinii nu ar fi fost încântați să suporte o principesă care născuse un bastard⁴³. Astfel după cum și Kraus și Kemény ne lasă să înțelegem, nobilimea după, dar și înainte de acest act nu mai tolera conducerea și conduita Ecaterinei. Conștientă de situație, Ecaterina va da semne de supunere. De pildă, cu prilejul înmormântării soțului, când «deși ea s-a putut scula doar cu eforturi enorme... acolo, repede de tot s-a convertit public... <și doar așa> rămase <ea> principesă»⁴⁴. Nu va dura însă prea mult până când Ecaterina va relua comportamentul distructiv. Din nou numele lui Csáki este prezent: «când într-

³⁸ Gabriel Bethlen lăsase, prin testament, Ecaterinei o moștenire considerabilă; *ibidem*, p. 105.

³⁹ I. Kemény, *op. cit.*, p. 120.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 121.

⁴¹ Și nu era vorba despre suferința pierderii soțului ci de comploturile ce se urzeau împotriva-i. I. Kemény, *op. cit.*, p. 123.

⁴² Ș. Solcan, *op. cit.*, p. 42.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ I. Kemény, *op. cit.*, p. 123.

un rând, Csáki veni la Făgăraș... principesa voia să facă să-i parvină lui toate bunurile ei, ceea ce s-a și petrecut, întrucât i-a predat deodată patruzeci de mii de galbeni și apoi toate odăjdiile; totuși în visteria din Făgăraș mai existau cincizeci de mii de taleri, constituind jumătate din averea testamentară; de aceea principesa i-a mai dat cei zece mii de galbeni rămași»⁴⁵. Aceste fapte, plus planurile tot mai incisive ale lui Csáki de a prelua Principatul, o vor aduce din nou pe Ecaterina în situația iminentă de a-și pierde coroana: în adunarea de la Mediaș, guvernatorul o acuză în public pe principesă, vrând să demonstreze violarea condițiilor și în consecință liberarea țării de supunerea față de ea. El cerea detronarea principesei și alegerea unui alt principe. A prevalat însă facțiunea opusă și, cum nici stările dietale nu erau bine pregătite, «puțin a lipsit să nu se omoare reciproc, amândouă părțile fiind înarmate»⁴⁶. Succesul a fost efemer deoarece la scurtă vreme principesa a fost silită să renunțe la Principat. În Dieta următoare de la Cluj ea își va anunța public renunțarea la tron.

Așadar, conduita sa inadecvată și influența nefastă asupra unor nobili a împărțit țara în două tabere, cea împotriva-i fiind condusă de Ștefan Bethlen, și a dus în cele din urmă la pierderea Principatului în favoarea lui Gheorghe Rákóczi I. Kemény va fi și de această dată martor participant al înțelegerii dintre cei doi. El a fost de fapt trimisul Ecaterinei la negocierile cu Gheorghe Rákóczi I: «la Oradea, de față cu Rákóczi I, cu Ștefan Bethlen jr., cu Zólyomi, ei voră să trateze cu mine următoarele:...<susțineau> că și Ecaterina, principesa l-ar sprijini pe Rákóczi, Ea să-și transfere asupra lui Rákóczi toate pretențiile asupra principatului și să pună să se scrie la Buda, la Poartă în favoarea lui»⁴⁷. Potrivit nobilului ardelean, Ecaterina era foarte dispusă să fie binevoitoare față de Rákóczi. Când privește renunțarea la tron, Kemény a fost cel care a încheiat o patentă purtând semnătura și sigiliul Ecaterinei, «primind renunțarea la orice fel de pretenție asupra demnității princiare»⁴⁸. În același timp însă fuseseră pregătite și ordinele sultanului către vizirul de Buda, ca în caz de nevoie să pornească în ajutorul principesei. A urmat apoi Dieta de la Sighișoara în care Ecaterina s-a eliberat de toate îndatoririle princiare. Din nou Kemény a fost acela care a reprezentat-o, cu puteri depline, la adunarea nobililor. Ea a încercat să îmbuneze atitudinea ostilă a lui Rákóczi «trimițându-i acestuia o

⁴⁵ *Ibidem*, p. 127.

⁴⁶ *Ibidem*, pp. 131-132. În legătură cu acest eveniment Kemény redă un caz bizar, îl numește un lucru de toată rușinea, din Ungaria unde în casa unui om locuise mai mulți ani un diavol. După absența acestuia – a diavolului – pentru mai multe zile, la întoarcere el fu întrebat pe unde a umblat. Iar diavolul răspunse: «M-am dus și eu la adunarea ardelenilor și puțin a lipsit să reușesc ca ei să se omoare între ei».

⁴⁷ I. Kemény, *op. cit.*, p. 135.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 138.

scrisoare de felicitare» și mai ales lăsând prin testament celor doi fii princiari cetățile Mukačevo, Tokay și Făgărașul. Demersul ei poate prea îndrăzneț în epocă nu a impresionat însă pe noul principe. Acesta era fără îndoială interesat să înlăture orice adversar politic ce ar fi putut să-i conteste autoritatea. În acest sens Kraus nota că «se spune că, dacă vrei să bați un câine, îți găsești par și în gard. Așa s-a întâmplat și cu Ecaterina, chiar după numai câteva luni <deoarece> Rákóczi găsim pricină că ea ar fi încălcat câteva condiții din contract, spunând că „*violatis conditionibus violantur pacta*” îi confiscă Mukacevo-ul și ulterior și Făgărașul»⁴⁹. Despre confiscarea proprietăților amintește și Kemény. Astfel cetatea Mukačevo îi era lăsată principesei cu condiția expresă de a nu fi lăsată pe mâna lui Csáki iar acesta nu avea nici măcar voie să intre în cetate. Dacă aceste condiții ar fi fost încălcate, Ecaterina urma să piardă Făgărașul și tot ce i se cuvenea. Pe de altă parte, Kemény amintește faptul că Rákóczi I nu avea de gând oricum să îi lase cetatea și ca atare «începu în taină să o submineze pe principesă»⁵⁰.

Atare fapte se petrecură din cauza conduitei improprii după cum reiese și din pamfletul ce-i fusese dedicat principesei și care circula la Cașovia: «Către văduva lui Gabriel Bethlen. Te amăgești tu însăși, o doamnă Caterina / Alungă-ți dragul nu e spre fericirea ta / Cel ce ți-a fost ibovnic te va trăda / Din vina lui Csáky tu veșminte de pânză vei purta»⁵¹. Pamfletul reprodus de Kraus pare să descrie perfect situația Ecaterinei. Din poziția de principesă ea a sfârșit în sărăcie și umilință. Din uriașele sume de bani pe care le avusese la dispoziție ea nu mai avea aproape nimic. Încă din momentul în care a părăsit Transilvania spre Ungaria situația ei materială devenise deja o problemă. Kemény amintește episodul plecării ei spre Ungaria, când banii nu mai erau suficienți: «banii ei s-au risipit atât de mult încât nu mai avea din ce plăti nici plecarea ei în afara <Transilvaniei> deoarece banii buni, precum și toată argintăria și aurăria le-a lăsat, ce era mai bun, lui Csáki; *usualis moneta* era multă chiar și numai pentru jocul de cărți de la curtea ei; nici masa ei nu mai putea fi susținută, căci chiar după ce <ea> nu a mai fost principesă, erau trei bucătării: una nemțească, alta ungurească și a treia cea dinăuntru, unde stăteau bucătărese și fete germane într-o manieră nemțească»⁵².

Ecaterina se va recăsători cu un principe sărac – care nu avea nici țară, nici popor – care s-a folosit de puțina avere care îi mai rămase lăsând-o pe fosta principesă și mai săracă și obligată să ducă un trai modest și pe deasupra

⁴⁹ G. Kraus, *op. cit.*, p. 71.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 147.

⁵¹ *Ibidem*, p. 78.

⁵² I. Kemény, *op. cit.*, p. 147.

abandonată și de soț care «din pricina sărăciei a trebuit să plece și să ia parte la războiul împăratului, fără s-o întrebe dacă are ce să mănânce sau ce să roadă»⁵³. Traiul auster pe care ea l-a dus apare și el descris în *Cronica Transilvaniei*: «ea și-a ținut curtea cu un singur lacheu și o slujnică de rând, care n-o prea respectau»⁵⁴. Sfârșitul îi va fi pe dimensiunea faptelor sale. Ea va muri „de inimă rea” în 1631 zvonindu-se că «domnul și principele ei ar fi înjunghiat-o și omorât-o când ea i-a cerut socoteala pentru că a jucat zi de zi, totuși se pare că aceasta nu ar fi adevărat, iar cea înjunghiată ar fi fost slujnica»⁵⁵.

Acțiunile ei i-au adus, la fel cum pățise și Elisabeta Movilă, un sfârșit tragic, morala relatărilor lui Kraus fiind extrem de grăitoare, poate o atenționare voită pentru toate principesele cu veleități de putere: «așadar și o principesă poate deveni cerșetoare din pricina unei vieți necumpătate»⁵⁶. Și Kemény conchide că viața și deciziile neînțelepte au fost motivele care au determinat înlăturarea Ecaterinei de pe scaunul princiar și nu faptul că a fost femeie; nu faptul că nu știa limba oficială a țării ci imoralitatea, nerespectarea jurământului de a rămâne protestantă precum și dezinteresul pentru destinele țării⁵⁷.

Cazul Ecaterinei de Brandenburg rămâne așadar unul extrem de grăitor în ilustrarea modului în care acțiunile publice ale unei femei au fost consemnate – și mai ales sancționate – de către contemporani. Nici Kraus și nici Kemény nu au putut accepta la conducerea Principatului o femeie și cu atât mai puțin una imorală și lipsită de rațiune. Cu mult mai îngăduitori, sau cel puțin mult mai rezervați în declarații, au fost însă atunci când era vorba despre principii vinovați de aceleași abateri. Atare fapt ne indică totuși că ei nu au putut oricum accepta faptul că, dincolo de moravuri, Principatul era totuși condus de către o femeie. Ipoteza este susținută și de către o altă afirmație pe care Kraus a înscris-o în paginile cronicii sale. Astfel el mărturisea poate cu gândul la faptele Ecaterinei de Brandenburg: «*Tacea mulier in Ecclesia*. Locul femeilor este la urciorul de oțet și la vatră, iar în ceea ce privește cârmuirea, mai ales în vreme de război, ele să nu ne dea sfaturi, căci sfatul lor este rareori de folos»⁵⁸.

Chiar dacă episodul implicării Ecaterinei în viața politică a Transilvaniei a fost de scurtă durată și el a rămas în memoria colectivă ca unul al dezordinii și instabilității interne cauzate în mod direct de către principesă sub influența amantului – o confirmare suplimentară a opiniei potrivit căreia femeile sunt labile psihic și ușor coruptibile – aceasta nu schimbă cu nimic realitatea extrem

⁵³ *Ibidem*, p. 84.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 85.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Ș. Solcan, *op. cit.*, p. 43.

⁵⁸ G. Kraus, *op. cit.*, p. 32.

de reprezentativă și anume că stările și puterea suzerană au recunoscut și acceptat ca puterea politică la cel mai înalt nivel să fie exercitată de către o femeie și anturajul acesteia și în pofida tuturor limitărilor care i-au fost impuse. Într-adevăr, nu trebuie însă să alunecăm în extreme, cazul Ecaterinei rămâne doar o excepție față de realitatea dominantă și anume aceea că, în general, femeile nu au avut în viața politică decât un rol pasiv și indirect, fiind în cele mai multe cazuri simpli pioni în politicile matrimoniale ale părinților.

RELAȚII ROMÂNNO-ITALIENE ÎN PERIOADA INTERBELICĂ: LIBERALISM VERSUS FASCISM*

VASILE UNGUREANU

**Recomandarea îndrumătorului de doctorat profesor universitar doctor
Ioan Ciupercă**

Teza de doctorat susținută de domnul Vasile Ungureanu la 28 noiembrie 2010 la Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Al. I. Cuza” din Iași concretizează un efort de cercetare remarcabil. Aprecierea se bazează, în primul rând, pe consistența concluziilor care, la rândul lor, dau seama de calitatea organizării anchetei, de sârguința și priceperea identificării surselor și de capacitatea selectării informației și prelucrării ei în vederea degajării acestor concluzii.

Lucrarea cuprinde o *Introducere*, patru capitole, *Concluzii*, *Bibliografie* și *Anexe*.

În *Introducere* sunt clar exprimate opțiunile autorului atât în privința organizării lucrării, cât și a manierei de a selecta informația; găsim justificarea limitelor cronologice și o discuție a bibliografiei care arată nu numai îndârjirea căutătorului părerilor preopinenților, ci și încercarea de a opera distincții pe criterii de valoare în literatura frecventată.

Primul capitol (*România și Italia în cadrul „Noii Europe”*) are o funcție specială atât pentru autor, cât și pentru lucrare. Autorul explorează contextul reșezării faliilor geopolitice după Marele Război; al modificării raporturilor între marile puteri ale lumii și în special ale Europei; este preocupat de calibrarea judecăților în funcție de locul puterilor avute în vedere pe eșichierul politic constant în schimbare după o asemenea catastrofă. După război, Italia constată cu amărăciune că țara este „jumătate învingătoare”, în timp ce situația României apare și mai complexă și caracterizarea ei drept „țară norocoasă” trimite atât la contextul intern, cât și la cel internațional. Pentru autor însă, prezintă interes „poziționarea lor în oglindă” pentru a putea explica situațiile tensionate apărute în diferite momente ale relației bilaterale analizate.

Capitolele al II-lea și al III-lea (*România și Italia între 1922 și 1927: iluzia apropierii și România și Italia între 1927 și 1934: revizionism și antirevizionism*) onorează în manieră directă, explicită, titlul lucrării. Pe parcursul acestor două

capitole, analiza răbdătoare a probelor, grija raportării constante la context și acuitatea percepției intereselor țărilor partenere conduc pe autor la explicații pertinente condensate în concluzii de capitol. Asimetriile acestei relații bilaterale sunt scoase în evidență; de asemenea, poziționarea lor diferențiată în lumea imediat postbelică. Compromisul realizat în 1926-1927 în privința acordului politic româno-italian și a ratificării Tratatului din octombrie 1920 privind recunoașterea unirii Basarabiei s-a arătat vulnerabil în contextul schimbării rapide și constante a contextului internațional și a contextului intern în cazul României. Așteptările erau diferite. România dorea mai multă securitate în vecinătatea Uniunii Sovietice și fără o graniță recunoscută și garantată de această mare putere în devenire. Italia aștepta plata diminuării acestei insecurități cu resurse românești râvnite și de alte mari puteri. Cazul petrolului românesc în condițiile postbelice ale preocupării pentru securitate energetică și pentru articularea unor politici naționale a combustibililor este relevant în speță. Apoi regimul lui Mussolini aspira la dizlocarea pozițiilor franceze în Europa Centrală și de Est și eșuează.

Demonstrația autorului în privința nevoii Italiei de a-și redimensiona politica față de România este convingătoare; alunecarea treptată a Romei spre susținerea ideii revizuirii tratatelor este vizibilă. Italia, cu ambiții de mare putere și fără a reuni atributele care conferă această calitate, fără resursele necesare, sprijină ideea preponderenței marilor puteri, una tot mai contrariantă pentru impulsul imediat postbelic de democratizare a relațiilor internaționale într-o lume în care prezența marilor puteri nu avea cum să fie nesocotită. Ca urmare, Pactul celor Patru eșuează în 1933 și cu ajutor românesc, fapt ce îl determină pe Mussolini să nu mai prelungească, în 1934, Pactul de amicitie încheiat cu România în 1926. Criza cehoslovacă din 1938 arată o mobilitate a raportului forțelor marilor puteri în Europa care a făcut posibilă revigorarea inițiativei lui Mussolini de Pact în Patru din 1933.

Capitolul al IV-lea al lucrării (*Relații economice italo-române*) completează viziunea degajată de capitolele anterioare asupra relației bilaterale româno-italiene. Situarea autorului sub unghiul percepției intereselor partenerilor este mai vizibilă. Îl ajută surse românești și mai ales cele italiene. Impresionează plăcut faptul că simțul detaliului nu blochează menținerea perspectivei de lucru. Autorul știe că plasarea intereselor italo-române în contextul jocului intereselor mai marilor lumii de atunci conține resurse oricând utilizabile pentru amplificarea rezonanței textului. Dintre eșantioanele de calitate, atragem atenția și asupra sistematizării problemei bonurilor de tezaur. În privința prezenței modeste a Italiei în sectorul petrolifer, aceasta are mai multe articulații ce țin de forța Italiei de a concura cu celelalte mari puteri interesate, puteri ce au fost preocupate să delimiteze clar marja de libertate a românilor.

Concluziile sunt consistente. Desigur, așa cum sunt formulate, ele incită și la luarea în considerare a unor strategii diferențiate pentru apropierea de adevăr; ele permit acest lucru, un exemplu că o cercetare de calitate deschide și nu închide problema. În esență, demonstrația autorului asupra întâlnirii sincopate, intermitente, incomplete a intereselor celor două țări partenere este argumentată solid și, ca urmare, este convingătoare.

Cele 24 de pagini ale *Bibliografiei* dau seama și ele de dimensiunea eforturilor autorului. O observație se impune: sunt explorate documente inedite și publicate, românești, italiene și din alte colecții naționale. *Anexele* sunt cu adevărat utile cititorului și complementare lucrării.

Lectura tezei de doctorat a domnului Vasile Ungureanu lasă văzute calități incontestabile ale cercetătorului în domeniul istoriei: simțul concretului, simțul faptelor așezate la temelia recuperării trecutului, al apropierii înțelepte de realități; simțul proporțiilor și al măsurii, simțul nuanței, componente clare ale simțului istoric; voința de a înfăptui și sensibilitatea normală pentru lucrul bine făcut.

Prof. univ. dr. I. Ciupercă
Facultatea de Istorie
Univ. „Al. I. Cuza” Iași

Relații româno-italiene în anii 1922-1926. În octombrie 1922, în momentul instalării guvernului condus de Benito Mussolini, în relațiile politice dintre Roma și București, una dintre cele mai importante probleme era reprezentată de lipsa ratificării italiene a Tratatului de la Paris din 28 octombrie 1920 prin care Marea Britanie, Franța, Italia și Japonia recunoscuseră unirea Basarabiei cu România din martie 1918¹. De asemenea, relațiile economice dintre cele două țări erau grevate, în principal, de problema rambursării unor bonuri de tezaur românești emise în perioada războiului și aflate în posesia unor cetățeni italieni și de lipsa unui tratat comercial bilateral care să permită capitalului și produselor italiene să pătrundă mai ușor pe piața comercială românească.

* Prezentul studiu este un extras din teza de doctorat intitulată *România-Italia: relații politico-diplomatice (1922-1934)* care a fost susținută în ședință publică, în noiembrie 2010, la Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași și se referă la relațiile Italiei de sub conducerea lui Benito Mussolini cu România în perioadele guvernărilor liberale ale lui Ion I.C. Brătianu (1922-1926, 1927) și Vintilă I.C. Brătianu (1927-1928).

¹ Marea Britanie a ratificat tratatul la 14 aprilie 1922, România la 19 mai 1922 și Franța la 24 martie 1924. Ratificarea tratatului de către Italia a devenit o problemă importantă în relațiile italo-române în momentul în care Japonia a anunțat că va ratifica documentul numai după ce acest lucru ar fi fost făcut de către toate celelalte semnatare ale actului. Cf. A. Berciu Drăghicescu – L. Brâncănu, *Unirea Basarabiei cu România 1918-1927. Documente*, Editura Globus, București [1994], docc. nr. 7 și 8, pp. 38-41; C. I. Stan, *Recunoașterea internațională a Unirii Basarabiei cu România (1920-1927)*, în „Sargetia”, vol. XXVI, nr. 2, 1995-1996, p. 419.

Prima întâlnire a noului lider de la Roma cu un oficial român a avut loc la sfârșitul anului 1922 la Lausanne cu ocazia lucrărilor Conferinței pentru încheierea Tratatului de pace dintre Turcia și Puterile aliate și asociate. Cu acest prilej, Benito Mussolini i-a declarat ministrului român al Afacerilor Străine, Ion Gheorghe Duca, că în relațiile dintre cele două țări era interesat, în mod special, de raporturile economice și financiare². În urma scurtei convorbiri avute cu premierul italian, Duca a constatat că Mussolini era “ostil” României fiind influențat de propaganda ungară, concluzionând că «trebuie să știm pe ce teren stăm cu Italia». În acest sens, cei doi au stabilit să se întâlnească, cât mai curând, la Milano sau la Roma pentru a avea un schimb de vederi asupra raporturilor italo-române³.

Pentru a pregăti întrevvedereea dintre Mussolini și Duca, ministrul român la Roma, Alexandru Emanuel Lahovary, s-a întâlnit, la 21 decembrie, cu șeful de cabinet al premierului fascist, Giacomo Paulucci de Calboli, și cu secretarul general al ministerului italian al Afacerilor Străine, Salvatore Contarini. Reprezentanții italieni și-au exprimat regretul că raporturile bilaterale sunt limitate, în acel moment, la declarații vagi și au comunicat ministrului român că sunt dornici de a avea cu Duca conversații decisive care să conducă la stabilirea de relații concrete între cele două State. Cei doi și-au exprimat speranța că ministrul român al Afacerilor Străine va fi pregătit pentru a aborda cu Mussolini toate chestiunile speciale și generale aflate la ordinea zilei între cele două țări și că va fi în măsură să ia, față de guvernul italian, toate angajamentele formale necesare în legătură cu diferitele probleme pe care le va trata cu șeful guvernului fascist⁴. Răspunzând, Lahovary s-a declarat foarte încântat față de poziția guvernului italian favorabil unei colaborări cât mai strânse⁵.

Plecat între timp de la Lausanne la Paris, Duca a transmis la Roma că este gata să abordeze cu Mussolini orice subiect ar dori acesta, dar că nu poate să-și ia, în avans, angajamentul de a decide totul la fața locului deoarece «nu e conform obiceiului nostru, mai ales în materie de politică externă, de a lua angajamente definitive fără aprobarea întregului guvern»⁶. Duca a înțeles că italienii doreau discutarea și rezolvarea, în principal, a chestiunilor economice pendinte, eventual începerea de negocieri pentru încheierea unui tratat comercial.

² I. G. Duca, *Memorii*, vol. IV *Războiul*, partea a II-a (1917-1919), ediție și indice de Stelian Neagoe, Editura Machiavelli, București 1994, p. 263.

³ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe din România (în continuare AMAE), Fond 71/1920-1944, Italia. Relații cu alte state. Relații cu România, vol. 61, f. 8, telegrama nr. 2, Lausanne, 20 noiembrie 1922, I.G. Duca către Ion I.C. Brătianu.

⁴ *Ibidem*, Fond Roma 1873-1947, vol. 21, f.n., telegrama nr. 4685, Roma, 21 decembrie 1922, Al. Em. Lahovary către I.G. Duca.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, telegrama nr. 9, Paris, 30 decembrie 1922, I.G. Duca către Al. Em. Lahovary.

Între timp, ministrul italian de Finanțe, Alberto De Stefani, a solicitat lui Mussolini includerea chestiunii bonurilor de tezaur românești pe agenda discuțiilor cu ministrul român al Afacerilor Străine⁷. Într-un memoriu pregătit pentru premierul italian se sublinia faptul că deținătorii italieni de bonuri de tezaur românești nu sunt nici bancheri, nici speculatori, ci, în cea mai mare parte, comercianți și industriași care și-au vândut mărfurile lor primind în schimb din partea Statului român bonuri de tezaur în lire italiene, iar acum doreau ca aceste bonuri să fie plătite tot în lire italiene la valoarea lor nominală. Statul român hotărâse însă să răscumpere bonurile de tezaur plătind cu lire sterline la o paritate de o liră sterlină pentru 88 lire italiene, în timp ce pentru cetățenii francezi deținători de bonuri de tezaur românești se stabilise o paritate de o liră sterlină pentru 50 de franci⁸. În continuare se propunea ca guvernul italian să solicite guvernului român plata bonurilor de tezaur în lire italiene sau stabilirea unei parități de cel puțin o liră sterlină pentru 60 lire italiene și prelungirea termenului de 15 ianuarie 1923 stabilit pentru acceptarea conversiei din partea deținătorilor italieni de bonuri de tezaur⁹.

Alte probleme financiare între cele două părți care trebuiau să fie discutate se refereau la datoria de război a României față de Italia în valoare de 169 milioane de lire italiene, reprezentând cheltuielile efectuate de guvernul de la Roma pentru întreținerea Legiunii române și pentru repatrierea prizonierilor români, ștampilarea titlurilor de obligațiuni publice românești deținute de cetățeni italieni, acțiune care ar fi trebuit acordată, în lipsa unei comisii românești special trimisă în Italia, unei bănci italiene de încredere care să strângă și să trimită aceste titluri la București la Comisia centrală din cadrul ministerului de Finanțe român în vederea ștampilării, plata bonurilor de tezaur, în valoare de 9.134.500 lire cu o dobândă de 5% pe an, remise de guvernul român, la 1 august 1920, guvernului italian în schimbul achiziționării contratorpiloarelor "Nibbio" și "Sparviero"¹⁰.

La București, ministrul italian Martin Franklin era nemulțumit de faptul că discuțiile sale cu oficialii români ajunseseră într-un punct mort datorită «indiferenței olimpice» arătate de către președintele Consiliului de miniștri, Ion I. C. Brătianu, și «obstrucționismului» ministrului de Finanțe, Vintilă

⁷ Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Italia (în continuare ASDMAE), *Fond Affari Politici 1919-1930*, Romania, busta 1507, f.n., nota nr. 26095, Ministero del Tesoro, Direzione Generale del Tesoro, 31 decembrie 1922, *Alberto De Stefani către Benito Mussolini*.

⁸ *Ibidem*, memoriu, 11 ianuarie 1923.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*. Bonurile de tezaur remise în schimbul achiziționării contratorpiloarelor "Nibbio" și "Sparviero" trebuiau să fie plătite de guvernul român după un an, adică la 1 august 1921, lucru care nu s-a întâmplat. La 31 decembrie 1922 datoria guvernului român față de guvernul italian în acest caz era de 10.238.252 lire, constând în valoarea bonurilor 9.134.500 lire plus dobânda aferentă de 1.103.752 lire.

Brătianu, și și-a manifesta speranța că vizita lui I.G. Duca la Roma îl va determina pe acesta din urmă «să iasă din nebuloasa formelor vagi de amicitie italo-română pentru a intra pe câmpul tratativelor pozitive»¹¹. La 7 ianuarie 1923, Franklin a transmis că Duca va fi la Roma la 11 ianuarie, pentru întrevederea cu Mussolini, și a comunicat faptul că a dat de înțeles premierului român că era oportun ca ministrul român al Afacerilor Străine să fie însoțit de un expert financiar pentru a discuta pe fond diferite chestiuni și care să rămână la Roma atâta timp cât era necesar pentru adoptarea unor hotărâri concrete¹².

Convorbirile avute de I.G. Duca cu Mussolini și Salvatore Contarini nu au condus la rezultatele așteptate de partea italiană, în mare parte datorită ministrului român al Afacerilor Străine care nu a venit însoțit de niciun expert financiar la Roma. Duca nu a intenționat să stabilească nimic concret, ci a dorit doar să tatoneze terenul pentru a desluși poziția Italiei în diferite probleme bilaterale și europene. Din acest motiv, convorbirile au avut un caracter general interlocutorii trecând în revistă «modalitățile de dezvoltare a relațiilor politice și economice dintre cele două țări care au fost întotdeauna apropiate și care sunt ferm hotărâte să mențină și să consolideze pacea pe baza tratatelor existente», concluzia fiind că discuțiile între Roma și București trebuiau să continue¹³.

Revenit în țară, șeful diplomației românești i-a declarat, la 27 ianuarie, ministrului Italiei la București, că «guvernul român este extrem de doritor să accentueze relațiile politice intime cu Italia și este foarte dispus să ajungă la un acord politic, chiar și în formă scrisă, cu condiția totuși ca prevederile acestuia să nu fie în contradicție cu tratatele și acordurile care leagă România de statele Micii Înțelegeri, de Polonia și în general de Marii Aliați»¹⁴. În ceea ce privește problemele de ordin economic și financiar, Duca a subliniat dispoziția guvernului român de a se realiza «acorduri care să fie în interesul ambelor țări, acestea completându-se în multe puncte»¹⁵. Din discuțiile purtate de cei doi s-a desprins faptul că guvernul italian dorea mai întâi obținerea unor rezultate favorabile în litigiile economice și financiare care existau între cele două țări în acel moment și abia apoi era dispus să încheie un acord politic cu România. Cu prilejul întâlnirii cu Duca, Martin Franklin i-a înmănat acestuia două “pro-memoria” conținând revendicările și punctele de vedere ale autorităților de la

¹¹ *Ibidem*, busta 1506, f.n., telegrama nr. 2826/778, București, 23 decembrie 1922, *Martin Franklin către Benito Mussolini*.

¹² *I Documenti Diplomatici Italiani* (DDI), VII serie: 1922-1935, Istituto Poligrafico dello Stato e Libreria dello Stato, Roma 1953-1990, vol. I (31 ottobre 1922-26 aprile 1923), doc. nr. 311, p. 210.

¹³ AMAE, *Fond Roma 1873-1947*, vol. 21, f.n., nota nr. 209, Roma, 16 ianuarie 1923.

¹⁴ DDI, *Seria a VII-a*, vol. I, doc. nr. 419, p. 291.

¹⁵ *Ibidem*.

Roma. Guvernul italian condiționa apropierea de România de obținerea unui răspuns satisfacător în spinoasa chestiune a aplicării legii agrare care afecta și interesele unor cetățeni italieni, mai ales în Basarabia, și de reglementarea litigiilor financiare¹⁶.

La 30 ianuarie 1923, Ion I.C. Brătianu a transmis oficial ministrului Italiei punctul de vedere românesc asupra perspectivelor raporturilor bilaterale subliniind satisfacția sa că Mussolini era dispus să clarifice chestiuni politice interesând cele două țări și s-a arătat grăbit să studieze condițiile care vor putea conduce la o alianță. Prim-ministrul român a considerat firesc că o alianță politică trebuie să fie însoțită de o mai mare apropiere în domeniul economic¹⁷.

În aprilie 1923, noul ministru italian la București, baronul Pompeo Aloisi, a început tratative cu guvernul român pentru rezolvarea unora din litigiile economico-financiare. Dosarul cel mai spinos era cel al bonurilor de tezaur, diplomatul italian izbindu-se de intransigența ministrului de Finanțe, Vintilă Brătianu¹⁸. Problemele politice nu au fost însă neglijate. Astfel, cu ocazia unei conversații la 5 mai 1923, Ion I.C. Brătianu i-a amintit lui Aloisi de tradițiile istorice ale relațiilor româno-italiene în baza cărora Bucureștiul a mizat pe solidaritatea Romei la Conferința de pace de la Paris în ceea ce privește revendicările românești. Așteptările sale au fost însă înșelate, mai ales prin prisma poziției Romei față de acțiunea României în Ungaria și față de solicitarea Bucureștiului de atribuire a întregului Banat. În continuare Brătianu a subliniat că interesul principal al politicii externe românești era axat pe raporturile cu Uniunea Sovietică, combaterea comunismului fiind absolut necesară. În acest sens, România conta pe sprijinul Italiei și considera că această politică reprezenta o garanție și pentru cercurile conducătoare de la Roma. În ceea ce privește Ungaria, România dorea raporturi normale și de bună vecinătate, iar relațiile cu Bulgaria erau pe cale de ameliorare. Ca urmare a discuțiilor, Aloisi i-a raportat lui Mussolini punctul său de vedere conform căruia era absolut necesară rezolvarea chestiunilor economico-financiare pentru a se putea crea în România o stare de spirit de care Roma să poată beneficia în «sprijinirea politicii italianismului în Balcani»¹⁹.

În lunile care au urmat, posibilitatea încheierii unui acord politic și economic între cele două țări a devenit din ce în ce mai incertă.

¹⁶ *Ibidem*, doc. nr. 422, pp. 294-296. Același document și în ASDMAE, Fond *Affari Politici* 1919-1930, Romania, busta 1507, f.n., telegrama nr. 202/47, București, 27 ianuarie 1923, *Martin Franklin către Benito Mussolini*.

¹⁷ *Ibidem*, doc. nr. 429, pp. 301-302.

¹⁸ *Ibidem*, Seria a VII-a, vol. II (27 aprilie 1923-22 februarie 1924), doc. nr. 10, pp. 6-7.

¹⁹ *Ibidem*, doc. nr. 26, pp. 16-19.

Responsabilii de la București au observat cu îngrijorare sprijinul italian în favoarea Ungariei, în special în ceea ce privește chestiunea reparațiilor de război și obținerea unui împrumut financiar necesar pentru redresarea economiei maghiare²⁰. O dată cu sprijinirea Ungariei în fața Comisiei reparațiilor, alăturându-se în acest mod Marii Britanii, Mussolini s-a grăbit să dea asigurări la București pentru ca acțiunea Italiei să nu fie interpretată drept un gest de ostilitate față de România²¹. În același timp, liderul fascist a sugerat guvernului de la Budapesta să acționeze cu prudență în relațiile cu Bucureștiul, confirmând astfel dorința sa de a realiza o apropiere între cele două țări sub tutela italiană²².

Într-un lung memoriu adresat, la 6 iunie 1923, lui Benito Mussolini, baronul Pompeo Aloisi a făcut o amplă descriere a relațiilor dintre Roma și București din acel moment. Astfel, Aloisi considera că relațiile dintre cele două țări erau influențate de următorii factori: 1) pretinsa politică maghiarofilă a Italiei; 2) venirea fascismului la putere în Italia; 3) relațiile financiare dintre cele două părți; 4) influența și propaganda altor națiuni în România²³. Ministrul italian a subliniat faptul că influența și propaganda celorlalte mari puteri cântăresc, pe termen scurt, în relațiile dintre Roma și București mai mult decât relațiile morale, de rasă, de fraternitate și politice, în general, existente în acel moment între cele două națiuni. «Noi nu avem aici – sublinia Aloisi – locul care ni se cuvine și alții au profitat pentru a slăbi influența italiană care poate și, conform umilei mele păreri, trebuie redobândită»²⁴.

În legătură cu pretinsa politică maghiarofilă atribuită Italiei, Aloisi a remarcat faptul că deși Roma a dat guvernului de la București asigurările necesare contra unei asemenea atitudini, opinia publică română era foarte sensibilă în ceea ce privește relațiile Ungariei cu marile puteri care ar putea să afecteze România. Pentru a disipa astfel de presupuneri, Aloisi a cerut sprijinul ministrului român al Afacerilor Străine, I.G. Duca, și deși acesta s-a arătat dispus să clarifice lucrurile în sensul dorit de partea italiană, nu s-a înregistrat nicio schimbare de atitudine din partea opiniei publice românești. În această situație, ministrul italian a transmis că va acționa personal. Următorul aspect subliniat era faptul că în România niciun partid politic nu a înțeles esența fascismului și de aceea adevăratele intenții ale acestuia sunt greșit interpretate,

²⁰ Pentru detalii legate de împrumutul financiar internațional acordat Ungariei vezi L. Leuștean, *România și Ungaria în cadrul "Noii Europe" (1920-1923)*, Editura Polirom, Iași 2003, pp. 182-189.

²¹ DDI, Seria a VII-a, vol. II, doc. nr. 42, p. 29.

²² *Ibidem*, doc. nr. 176, p. 119.

²³ A.S.D.M.A.E., *Fond Affari Commerciali 1919-1923*, Romania, busta 150, f.n., telegrama nr. 1384/325, București, 6 iunie 1923, Pompeo Aloisi către Benito Mussolini.

²⁴ *Ibidem*.

aspect care dăuna influenței italiene. Pentru a rezolva această situație era necesară o acțiune în presa românească care să facă mai bine cunoscută doctrina fascismului. În continuare, Aloisi se plângea de faptul că problemele financiare existente între cele două țări ocupă aproape tot timpul personalului legației italiene.

Ajunând la problema prezenței altor puteri în spațiul românesc, era remarcat faptul că cele mai influente erau Franța, Marea Britanie, Statele Unite ale Americii și țările membre ale Micii Înțelegeri. Aloisi a subliniat că Franța avea un mare ascendent deoarece în România:

toți vorbesc franceza, chiar și în magazine; sunt tipărite trei ziare franceze, două de opoziție și unu oficios, însemnele și reclamele sunt în franceză și cărțile franceze sunt de vânzare peste tot. O parte din oamenii politici, printre care și ministrul Duca și alții, au studiat la facultățile de drept din Paris... În armată există o influență puternică franceză, numeroși ofițeri de toate gradele au studiat în școlile Republicii [franceze, n.n.] și, în fine, soldații sunt îmbrăcați după moda franceză²⁵.

Concluzionând, ministrul italian considera că propaganda franceză a pătruns în instituțiile cele mai importante ale națiunii române creându-și o influență disproporționată față de statutul pe care Franța ar trebui să-l aibă în România.

Pentru a crește influența Italiei în România, Aloisi a propus înființarea unui serviciu de propagandă pe lângă legația de la București care să acționeze în următoarele direcții: publicarea de articole favorabile în presa românească, întărirea relațiilor culturale prin distribuirea de cărți și publicații italiene, constituirea unei Ligi italo-române, admiterea studenților români în școlile italiene, deschiderea de consulate pe teritoriul românesc, în special în Basarabia și Transilvania, acordarea de distincții și decorații unor personalități românești.

În ciuda tuturor acestor încercări, influența italiană în România nu a cunoscut o creștere semnificativă. Relațiile liderului fascist de la Roma cu liderii politici români au rămas încordate, Mussolini sperând într-o schimbare de guvern la București. În noiembrie 1923, Aloisi, alimentând speranța lui Mussolini, a subliniat, într-un raport, importanța pe care ar fi putut-o avea, pentru apropierea italo-română, Partidul Național din Transilvania condus de Iuliu Maniu, aflat, în acel moment, în opoziție.

Maniu, deși era preocupat de amenințarea ungară în ceea ce privește Transilvania, considera necesară strângerea relațiilor cu Italia, fără obiecțiile manifestate de Brătianu, și a declarat lui Aloisi că nu crede într-o politică filomaghiară a Romei. Liderul Partidului Național a afirmat că obiectivul Micii Înțelegeri era acela de a împiedica restaurarea unei monarhii habsburgice și că

²⁵ *Ibidem*.

România nu va permite ca această alianță să devină un instrument contra Italiei. În final, Maniu s-a declarat în favoarea unei apropieri față de Italia cu condiția ca aceasta să nu fie în detrimentul intereselor românești în Transilvania²⁶.

Tot în contextul strângerii legăturilor dintre Italia și opoziția din România s-a înscris și vizita efectuată la Roma, la jumătatea lunii martie 1924, de către generalul Alexandru Averescu, liderul Partidului Poporului. Vizita generalului a fost pregătită de însuși ministrul italian la București, baronul Pompeo Aloisi, care s-a aflat în capitala Italiei în timpul desfășurării acesteia. Perceput ca virtual succesor al lui Ion I.C. Brătianu la conducerea României – lucru care de altfel se va realiza în 1926 –, Averescu a fost primit de către oficialitățile italiene cu o atenție ce a depășit limitele normale ale onorurilor cuvenite unui fost șef de guvern²⁷. La Roma, generalul s-a întâlnit cu regele și regina Italiei și i s-a acordat o audiență la Vatican, de către papa. De asemenea, Averescu a avut întrevederi cu Mussolini și cu miniștrii italieni ai Finanțelor, Marinei, Comerțului și de Război cu care a discutat chestiuni politice și economice care interesau cele două țări.

În ianuarie 1924 s-au produs două evenimente care au influențat indirect relațiile politice româno-italiene. Este vorba despre încheierea tratatului de alianță dintre Cehoslovacia și Franța (25 ianuarie 1924)²⁸ și a pactului de prietenie italo-iugoslav (27 ianuarie 1924)²⁹. Cele doua aliate ale României din cadrul Micii Înțelegeri au semnat acorduri politice importante cu două Mari Puteri între care existau, mai mult sau mai puțin vizibil, multiple divergențe. A fost momentul declanșării unei dure rivalități între Paris și Roma pentru influență în Europa Centrală și în Balcani³⁰. Franța nu și-a ascuns intenția de a încheia tratate politice cu România și Iugoslavia, iar Italia nu a dorit să rămână în urmă în eforturile de creare a propriului sistem de alianțe în Europa de Sud-Est.

În planul raporturilor directe italo-române, la începutul anului 1924 nu s-au înregistrat progrese vizibile pe calea reglementării litigiilor financiare, în parte și din cauza unei campanii lansate contra României de presa fascistă. Și aceasta în condițiile în care era pregătită o vizită oficială a familiei regale a României în Italia.

²⁶ DDI, Seria a VII-a, vol. II, doc. nr. 482, pp. 322-323.

²⁷ L. Zamfiroiu, *Relații diplomatice româno-italiene 1918-1940*, Editura Tritonic, București 2011, pp. 98-101.

²⁸ I. Ciupercă, *The Great Powers and the Central and South-East European Countries (1919-1925)*, în "Nouvelles Etudes d'Histoire", vol. 6, nr. 2, 1980, p. 308.

²⁹ A. Kuzmanova, *Un episode important de la rivalité franco-italienne dans les Balkans. Le cas de la Yougoslavie (1923-1924)*, în "Etudes Balkaniques", nr. 1, 1992, p. 48.

³⁰ A. Oșca, *Politica Franței și Italiei în sud-estul Europei în primii ani interbelici*, în "Revista de Istorie Militară", nr. 5-6 (103-104), 2007, pp. 31-32.

La 6 martie 1924, ministrul român la Roma, Alexandru Em. Lahovary, a fost convocat la ministerul italian al Afacerilor Străine unde directorul politic Arlotta i-a comunicat faptul că Mussolini era dezamăgit de stadiul relațiilor italo-române în special în ceea ce privește impasul în care se afla rezolvarea litigiilor financiare. Arlotta a precizat faptul că Mussolini era asaltat de plângerile deținătorilor italieni de bonuri de tezaur românești și, în condițiile recentei campanii de presă anti-românești, liderul fascist își pune problema «cum s-ar putea preveni manifestațiuni de presă sau de stradă care s-ar putea ivi și dacă în asemenea condițiuni nu ar fi mai prudent de a se amâna vizita [suveranilor români, n.n.] până după reglarea acestor nenorocite chestiuni»³¹.

Reacția părții române nu a întârziat. A doua zi, I.G. Duca a comunicat însărcinatului italian cu afaceri la București, Giuseppe Savona, că regele Ferdinand «a renunțat la vizita la Roma» și și-a manifestat nemulțumirea precizând faptul că în momentul în care se stabilise această vizită «noi nu am putut prevedea că o asemenea manifestație de prietenie între suverani și state ar fi putut fi pusă în legătură cu reglementarea unor anumite chestiuni financiare pendinte existente între cetățenii italieni și statul român»³². Poziția română a fost clar exprimată, la 14 martie, când Duca, răspunzând unei interpelări în cadrul Camerei Deputaților, a precizat că guvernul de la București refuză să discute problema bonurilor de tezaur în raport cu vizita regală³³.

La 17 martie, Lahovary a fost primit de Salvatore Contarini care și-a exprimat regretul că «s-a dat un înțeles, care nu era în intențiunea Guvernului italian, ultimului demers al Italiei». Contarini a precizat faptul că Mussolini a dorit numai să comunice «temerea lui asupra unor eventuale manifestațiuni care ar fi tulburat cordialitatea solemnităților» și spera ca ambele părți «să caute modalitatea spre a se ajunge, cât mai curând, la efectuarea vizitei»³⁴.

Într-o nouă întrevvedere avută la 22 martie, după ce Contarini s-a declarat din nou mâhnit de amânarea vizitei suveranilor români în Italia și s-a arătat dispus să găsească un mijloc de a o face cât mai curând posibilă, Lahovary a sugerat că ratificarea cât mai grabnică a tratatului Basarabiei de către guvernul italian ar atenua considerabil din impresia nefavorabilă pe care chestiunea vizitei regale a lăsat-o în cadrul opiniei publice românești. Răspunzând

³¹ AMAE, Fond 71/1920-1944, Italia. Relații cu alte state. Relații cu România, vol. 61, f. 139, telegrama nr. 876, Roma, 6 martie 1924, *Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca*.

³² DDI, Seria a VII-a, vol. III (23 febbraio 1924-14 maggio 1925), doc. nr. 54, p. 37.

³³ C. Iordan, *Monarchie et politique: le projet d'un voyage royal en Italie (1924)*, în "Revue Roumaine d'Histoire", tome XLV, Janvier-December 2006, p. 235.

³⁴ AMAE, Fond 71/1920-1944, Italia. Relații cu alte state. Relații cu România, vol. 61, f. 144, telegrama nr. 1068, Roma, 17 martie 1924, *Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca*.

temerilor ministrului român, Contarini a declarat că «Italia nu-și reneagă iscălitura și că, între România și Rusia, putem fi siguri că nu vor prefera Rusia, chiar după recunoașterea Sovietelor»³⁵. Așadar, atitudinea lui Mussolini vis-a-vis de vizita familiei regale române la Roma era văzută de cabinetul de la București mai degrabă în contextul recente recunoașteri a Uniunii Sovietice de către Italia la 7 februarie 1924.

O dată cu stabilirea relațiilor diplomatice italo-sovietice, între cele două părți au fost încheiate și o serie de acorduri economice și financiare și un tratat comercial³⁶. Pe parcursul negocierii acestor acorduri, partea italiană, cunoscând poziția Uniunii Sovietice față de Tratatul de la Paris din 28 octombrie 1920, a dat asigurări verbale ambasadorului sovietic la Roma în sensul că guvernul Mussolini nu intenționa, pe moment, să ratifice acest tratat³⁷. Având în vedere preconizata vizită regală românească la Roma, asigurările italiene nu au reușit să liniștească temerile sovieticilor privind încheierea unui acord special între România și Italia. De aceea, la 9 martie 1924, Mussolini a transmis ambasadorului său la Moscova, contele Gaetano Manzoni, să dezmință categoric existența oricăror negocieri privind încheierea unui tratat sau acord de orice fel cu România³⁸. Ideea că atitudinea lui Mussolini față de vizita regală românească a fost determinată de dorința acestuia “de a fi agreabil sovieticilor” a fost împărtășită și de ambasadorul României la Paris, Victor Antonescu³⁹.

Problema vizitei suveranilor români la Roma a fost tranșată la 1 aprilie când Nicolae Mișu, ministrul Casei Regale, i-a comunicat baronului Pompeo Aloisi că regele Ferdinand a decis să renunțe definitiv la a mai face deplasarea în Italia⁴⁰.

Apropierea italo-sovietică a creat neliniște la București, guvernul liberal suspectând Roma că ar fi ajuns la o înțelegere cu Moscova în sensul neratificării tratatului privind Basarabia. Această situație ar fi oferit un avantaj sovieticilor în perspectiva convorbirilor româno-ruse programate a se derula la sfârșitul lunii martie la Viena⁴¹. Într-o întrevedere avută cu Contarini și Mussolini la 26 martie 1924, Lahovary ridicând problema Basarabiei a primit

³⁵ *Ibidem*, f. 149, telegrama nr. 1138, Roma, 22 martie 1924, Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca.

³⁶ Pentru detalii vezi M. Pizzigallo, *La ripresa dei rapporti economici italo-russi e il riconoscimento dell'URSS*, în “Affari Esteri”, anno IX, n. 33, 1977, pp. 131-149.

³⁷ R. Quartararo, *Italia-URSS 1917-1941. I rapporti politici*, Edizione Scientifiche Italiane, Napoli 1997, p. 74.

³⁸ DDI, Seria a VII-a, vol. III, doc. nr. 65, p. 44.

³⁹ C. Iordan, *Monarchie et politique...*, cit., p. 234.

⁴⁰ DDI, Seria a VII-a, vol. III, doc. nr. 120, p. 75.

⁴¹ Ratificarea franceză a Tratatului privind Basarabia la 24 martie 1924, cu o zi înainte de deschiderea conferinței româno-sovietice de la Viena (25 martie-2 aprilie 1924) conferea cu siguranță un atu părții române, pe care guvernul de la București nu dorea să-l piardă. Pentru detalii privind conferința de la Viena, vezi O. Țăcu, *Problema Basarabiei și relațiile sovieto-române în perioada interbelică (1919-1939)*, Editura Prut International, Chișinău 2004, pp. 88-101.

din partea șefului guvernului italian un răspuns prompt: «nu avem niciun angajament cu Rusia în această chestiune»⁴².

Eșecul conferinței româno-sovietice de la Viena (25 martie-2 aprilie 1924) și încheierea tratatului de prietenie italo-cehoslovac din mai 1924 au convins cercurile politice de la București că o stare de tensiune în raporturile cu Italia nu era benefică intereselor României. Existau, așadar, motive pentru a aborda mai pragmatic raporturile cu Italia și prin urmare, în cursul anului 1924, o parte din litigiile economico-financiare și-au găsit rezolvarea.

În iulie 1924 a fost încheiat un acord privind mult disputata problemă a bonurilor de tezaur românești aflate în posesia unor deținători italieni, după ce, la 6 martie 1924, se semnase un aranjament privind consolidarea datoriilor de război ale României în Italia. Prin acesta s-au stabilit și modalitățile de plată pentru bonurile de tezaur remise guvernului italian de către ministerul de Război în schimbul contratorpiloarelor “Nibbio” și “Sparviero”. Guvernul român recunoștea datoria de 9.134.500 lire italiene, prețul contratorpiloarelor, precum și interesele aferente, socotite cu începere de la data remiterii lor – 1 august 1920 – până la 1 noiembrie 1923⁴³. Din suma globală s-au dedus 218.334 lire italiene ce reprezentau datoria Italiei pentru livrarea de către Statul român a 4.300 tone de petrol brut rămânând ca sumă totală de plată 10.363.043 lire italiene, ce urma să fie plătită în șapte anuități, cu dobânda de 5%⁴⁴.

Satisfacția ambelor părți a fost exprimată cu prilejul unei întrevederi Duca-Aloisi din 5 august 1924. Astfel, ministrul român al Afacerilor Străine a mărturisit confidențial diplomatului italian dorința guvernului român de a se trece și la o apropiere politică. Sondat în legătură cu forma concretă, Duca a sugerat încheierea unui acord similar celui italo-cehoslovac, avându-se în vedere în mod special ratificarea acordului asupra Basarabiei. Aloisi a replicat, în nume strict personal, că un asemenea pas era dificil de realizat pentru că ar deteriora raporturile italo-sovietice, dar că Mussolini ar putea iniția «o mediere prietenească la Moscova» în ideea susținerii eficiente a reluării negocierilor româno-sovietice în problema Basarabiei⁴⁵. Șeful diplomației române a dat de înțeles că încheierea unui acord politic ar putea fi însoțită de concesiuni în terenuri petroliere, participare la construcția de căi ferate etc. La rândul său, Aloisi a subliniat necesitatea încheierii unui tratat comercial bilateral, pe moment imposibilă din cauza instabilității sistemului tarifar vamal românesc. În

⁴² AMAE, Fond 71/1920-1944, Italia. Relații cu alte state. Relații cu România, vol. 61, f. 161, telegrama nr. 1209, Roma, 26 martie 1924, *Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca*.

⁴³ G. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate 1823-1933*, Tipografia ziarului Universul, București 1934, p. 450.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ DDI, Seria a VII-a, vol. III, doc. nr. 428, pp 248-249.

raportul său către Mussolini, Aloisi considera că dorința României de apropiere de Italia avea două obiective concrete: creșterea creditului în străinătate și soluționarea problemei Basarabiei⁴⁶.

La 14 august, obsevând cu satisfacție existența unei atmosfere propice dezvoltării unor relații profitabile între cele două țări și constatând că partea română realizează, în sfârșit, importanța amicitiei italiene, Mussolini a transmis la București lui Aloisi să comunice lui Duca că «orice acord al nostru cu România trebuie să coincidă cu stabilirea unui tratat comercial»⁴⁷.

În acest sens, la 5 septembrie 1924, au început la Palazzo Chigi din Roma discuții referitoare la o apropiere economică și politică între cele două State. La aceste tratative, la care a participat și Mussolini, partea română a fost reprezentată de ministrul Agriculturii și Domeniilor, Alexandru Constantinescu⁴⁸. Discuțiile de la Roma s-au axat pe chestiunea încheierii unui tratat de comerț româno-italian. Delegatul României a precizat că guvernul său era dispus să încheie un tratat comercial cu guvernul de la Roma, cu condiția ca acesta să-i acorde un împrumut în numerar cu care România să-și poată pune în valoare resursele ei naturale. Cererea de împrumut a primit un răspuns negativ din partea lui Mussolini, acesta motivând refuzul prin aceea că guvernul de la Roma se afla în dificultăți financiare în urma împrumutului acordat Poloniei. Drept compensație însă Mussolini se obliga să livreze României, pe credit, materiale de război, canoniere, mitraliere etc.⁴⁹. Liderul fascist s-a arătat dispus să sprijine România pe cale diplomatică, oferindu-și serviciile ca mediator al diferendului româno-sovietic legat de Basarabia, cu condiția ca autoritățile de la București să asigure participarea capitalului italian la exploatarea petrolifere românești pe picior de egalitate cu Franța și Anglia⁵⁰. De asemenea, Mussolini s-a angajat să încheie cu România un pact de amicitie cordială solicitând, precum ceruse și Iugoslaviei, să se acorde prioritate Italiei față de Franța în chestiunea acordului⁵¹.

La scurt timp după întâlnirea Mussolini-Constantinescu, în presa română a apărut știrea, preluată și de unele ziare italiene, conform căreia ministrul român al Agriculturii ar fi obținut din partea șefului guvernului italian promisiunea ratificării tratatului Basarabiei. Partea italiană, pentru a nu trezi eventualele

⁴⁶ *Ibidem*, doc. nr. 429, pp. 249-250.

⁴⁷ *Ibidem*, doc. nr. 438, pp. 256-257.

⁴⁸ A. Grecu, *Întâlnirea Al. Constantinescu – B. Mussolini și problema ratificării tratatului privind Basarabia*, în „Revista Istorică”, tom XII, nr. 1-2, ian.-apr. 2001, p. 69.

⁴⁹ AMAE, *Fond 71/1920-1944, Italia. Relații cu alte state. Relații cu România*, vol. 61, f. 200, *Pro-Memoria. Résumé de la conversation du 5 Septembre 1924 au Palais Chigi entre Monsieur Mussolini et Monsieur Constantinesco*.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 203.

⁵¹ *Ibidem*, f. 199.

susceptibilități sovietice, s-a grăbit să dezmință informația, agenția de știri „Stefani” transmitând prompt că «guvernul italian nu a făcut o asemenea promisiune»⁵². Ministrul sovietic al Afacerilor Străine, Gheorghi Cicerin, a apreciat dezmințirea italiană subliniind în același timp semnificația tratatului comercial cu Italia, prima putere care „recunoscuse” *de jure* Uniunea Sovietică⁵³.

Tot la 5 septembrie 1924, Mussolini s-a întâlnit, pentru a doua oară în acel an, cu generalul Alexandru Averescu. Discuțiile dintre cei doi s-au purtat «în atmosfera cea mai caldă și cea mai deschisă» – după cum aprecia Averescu – și a vizat subiecte precum ratificarea italiană a tratatului Basarabiei, încheierea unei convenții comerciale după alcătuirea tarifului vamal românesc planificată pentru sfârșitul anului 1924, încheierea unei «convenții de înțelegere cordială», găsirea unei soluții adecvate chestiunii vizitei pe care regele României ar fi trebuit să o facă în primăvara trecută regelui Italiei⁵⁴. De asemenea, Averescu a dat asigurări că în ceea ce privește „chestia petrolului”, Italia va fi tratată «pe un picior de absolută egalitate cu Franța și Anglia» și a avansat propuneri de colaborare tehnică pe baza legii de comercializare a unora din bogățiile Statului român. Este de remarcat faptul că, atât în martie, cât și în septembrie 1924, Averescu și Mussolini au discutat probleme dintre cele mai importante în relația bilaterală dintre Roma și București care în mod normal sunt abordate în convorbiri între șefi de Stat sau de guvern, iar generalul Averescu nu era, în acea perioadă, decât liderul unui partid românesc aflat în opoziție în România.

La sfârșitul lunii septembrie 1924, după reîntoarcerea de la sesiunea Adunării Generale a Ligii Națiunilor, I.G. Duca a avansat lui Aloisi promisiunea realizării unui tratat comercial după elaborarea noului sistem vamal. Ministrul român al Afacerilor Străine a reținut intenția lui Mussolini de a acționa la Moscova și mai ales promisiunea de ratificare a acordului asupra Basarabiei. De asemenea, a fost reafirmată și ideea convenirii unui tratat politic similar celui italo-cehoslovac, «dacă nu mai important»⁵⁵.

În urma precizărilor lui Duca, dar și a discuțiilor avute cu Alexandru Constantinescu, șeful guvernului de la Roma a transmis, la 8 octombrie, ministrului italian la București că nu mai vedea utilitatea discuțiilor legate de

⁵² *Ibidem*, f. 224, telegrama nr. 3414, Roma, 11 octombrie 1924, Alexandru Cretzianu, *însărcinatul cu afaceri, către I.G. Duca*.

⁵³ R. Quartararo, *op. cit.*, p. 76. Afirmatia lui Cicerin era doar un mod diplomatic de a “gâdila” orgoliul rănit al lui Mussolini de faptul că Marea Britanie recunoscuse Uniunea Sovietică la 1 februarie 1924, înaintea Italiei, deși cele două țări se înțeleseseră, la un moment dat, să facă acest gest concomitent. Pentru detalii vezi M. Martelli, *Mussolini e la Russia. Le relazioni italo-sovietiche dal 1922 al 1941*, Mursia, Milano 2007, pp. 56-59.

⁵⁴ I. Ciupercă, *Momente ale relațiilor româno-italiene (1924-1937)*, în „Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza», Iași”, tom XXXIII, 1987, p. 56.

⁵⁵ DDI, Seria a VII-a, vol. III, doc. nr. 504, p. 297.

încheierea unui tratat comercial până când partea română nu va pune în aplicare noul sistem de tarife vamale, lucru care era așteptat să se realizeze la sfârșitul anului 1924⁵⁶. Între timp, conform angajamentelor asumate, Mussolini l-a informat pe Aloisi că a inițiat cu ambasadorul sovietic la Roma discuții confidențiale în încercarea de a soluționa chestiunea Basarabiei într-un mod amical. Liderul italian a atras atenția ministrului său asupra faptului că trebuia acționat cu maximă prudență și circumspecție pentru a nu suscita bănuielile guvernului de la Moscova și a lăsa impresia că inițiativa sa fusese luată pentru a depăși o situație dificilă derivată dintr-un eventual angajament luat în legătură cu ratificarea tratatului Basarabiei. Dacă acest lucru s-ar fi întâmplat, ar fi compromis orice șansă de reușită a inițiativei mussolinienne. În final, Mussolini i-a cerut lui Aloisi să afle care sunt argumentele României în privința Basarabiei, acest lucru fiindu-i util pentru viitoarele discuții cu ambasadorul sovietic.

La 19 octombrie, Aloisi a răspuns solicitării lui Mussolini transmițându-i un memoriu al guvernului de la București privitor la Basarabia prin care România își argumenta dreptul asupra acestui teritoriu pe următoarele considerente: 1) pe drepturile istorice; 2) pe drepturile etnice; 3) pe însăși voința populației provinciei expres manifestată⁵⁷. Astfel, în document era subliniat faptul că până la 1812, când provincia a fost cedată Rusiei de către puterea suzerană, respectiv Imperiul otoman, Basarabia a fost parte integrantă a Țării Moldovei și în consecință stăpânirea rusească nu putea fi justificată prin niciun drept istoric, ci a fost rezultatul unui «act brutal de forță». În continuare se menționa faptul că populația Basarabiei a fost întotdeauna majoritar românească chiar și în perioada celor peste 100 de ani de dominație țaristă. Drept urmare, partea română constata că «este dificil ca în secolul triumfului principiului naționalităților să poți să-ți stabilești drepturile etnice asupra unei provincii unde, în ciuda a o sută de ani de dominație și de eforturi, nu ai ajuns să reprezinți, împreună cu aparatul administrativ, decât 8% din populație»⁵⁸. Solicitarea sovieticilor privind organizarea unui plebiscit în Basarabia pentru consulatrea populației în legătură cu apartenența provinciei era considerată nejustificată atâta timp cât un astfel de plebiscit avusese deja loc: «Basarabia nu s-a reunit cu patria mamă ca urmare a unui act de forță din partea României, ci prin propria sa voință» liber exprimată de adunarea națională a «Sfatului Țării». În final, documentul concluziona că «Rusia sovietelor nu-și poate fonda revendicările sale asupra Basarabiei decât pe bunul său plac și pe forța sa»⁵⁹.

⁵⁶ ASDMAE, *Fond Affari Politici 1919-1930*, Romania, busta 1508, f.n., telegrama nr. 447, Gabinetto, 8 octombrie 1924, *Benito Mussolini către Pompeo Aloisi*.

⁵⁷ *Ibidem*, telegrama nr. 1341, București, 19 octombrie 1924, *Pompeo Aloisi către Benito Mussolini*.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

Între timp, la București, ziarele românești, ca urmare a dezmințirii date de agenția italiană „Stefani”, au lansat o puternică campanie împotriva Italiei acuzând atitudinea duplicitară a acesteia în problema Basarabiei⁶⁰. Guvernul român era îngrijorat și de faptul că noua echipă guvernamentală franceză de stânga, condusă de Eduard Herriot, restabilise relațiile diplomatice cu Uniunea Sovietică, iar probabilitatea încheierii unui tratat franco-român era redusă în acel moment⁶¹. Într-o convorbire din 21 noiembrie 1924, Ion I.C. Brătianu a prezentat ministrului italian la București toate aceste preocupări ale guvernului român⁶².

În acel moment, Mussolini făcea un „joc dublu” între ruși și români. Liderul fascist nu dorea să renunțe la posibilitatea apropierei și îmbunătățirii raporturilor cu Bucureștiul, inclusiv prin încheierea unui tratat comercial avantajos, nici nu intenționa să și-i îndepărteze pe sovietici. Planul său consta în a-și asuma rolul de mediator între cele două țări în problema Basarabiei și de a scoate, de la ambele părți, maximum de avantaje.

La 7 noiembrie 1924, răspunzând ambasadorului sovietic la Roma, Konstantin Jurenev, care se plângea de o răcire a raporturilor italo-ruse, Mussolini i-a propus strângerea relațiilor dintre Italia și Uniunea Sovietică prin încheierea unui acord politic⁶³. Momentul fusese bine ales deoarece chiar în acea perioadă raporturile anglo-sovietice înregistrau o criză majoră după căderea guvernului laburist al lui Ramsay MacDonald și venirea la conducerea Marii Britanii, la 3 noiembrie 1924, a unui guvern conservator condus de Stanley Baldwin recunoscut pentru atitudinea mai mult decât rezervată față de Uniunea Sovietică⁶⁴. Mizând pe teama sovieticilor de a nu se vedea din nou izolați pe scena relațiilor internaționale, Mussolini spera să obțină un răspuns favorabil. Guvernul de la Moscova a primit, la început, cu precauție inițiativa italiană suspectând Roma că încerca să împiedice o eventuală apropiere între Uniunea Sovietică și Franța, ultima rivală deja tradițională a Italiei în Balcani. În cadrul unor noi discuții ce au avut loc la 9 ianuarie 1925, Mussolini i-a propus lui Jurenev încheierea unui pact de neagresiune, principalele prevederi fiind următoarele: 1) în cazul unui conflict care interesa direct ambele State, cele două părți se vor pune de acord asupra unei linii comune de acțiune; 2) în cazul în care numai una din cele două părți ar fi fost implicată într-un conflict,

⁶⁰ C. Iordan, *România și relațiile internaționale din Sud Estul European, 1919 – 1924*, Editura All, București, 1999, p. 93.

⁶¹ M. Georgescu, *România, Franța și securitatea europeană în anii '20. Speranțe și iluzii*, Editura Militară, București 2004, pp. 215-216.

⁶² DDI, Seria a VII-a, vol. III, doc. nr. 573, pp. 343-345.

⁶³ R. Quartararo, *op. cit.*, p. 64.

⁶⁴ Raporturile anglo-sovietice vor cunoaște o degradare constantă în următorii ani ajungându-se în mai 1927 la ruperea relațiilor diplomatice. M. Martelli, *op. cit.*, pp. 115-117.

cealaltă parte trebuia să adopte o atitudine de neutralitate binevoitoare; 3) angajamentul reciproc de a nu participa la acorduri îndreptate contra uneia din cele două țări; 4) susținerea Italiei în cazul în care Uniunea Sovietică ar fi solicitat să adere la Societatea Națiunilor; 5) armonizarea tuturor chestiunilor reciproce care interesau cele două părți⁶⁵.

Discuțiile italo-sovietice vor continua pe tot parcursul anului 1925, însă o dată cu semnarea de către Italia a Pactului de la Locarno⁶⁶, care garanta frontiera belgiano-franco-germană lăsând frontierele Statelor din estul continentului descoperite, încheierea unui pact de neagresiune între Roma și Moscova va deveni din ce în ce mai puțin probabilă.

În tot acest timp, Bucureștiul a continuat să facă presiuni la Roma pentru obținerea ratificării tratatului privind Basarabia. La 9 februarie 1925, Alexandru Em. Lahovary a transmis că «voi profita de prima ocaziune pentru a arăta lui Mussolini nemulțumirea noastră pentru întârzierea recunoașterii Basarabiei»⁶⁷. Nerăbdarea românilor era justificată prin prisma convorbirilor italo-sovietice în curs de desfășurare, guvernul liberal temându-se de un eventual angajament pe care Roma l-ar fi putut lua față de Uniunea Sovietică în sensul neratificării tratatului de la Paris. Răspunzând interpelărilor ministrului român în Italia, atât Contarini, cât și Mussolini «continuă să afirme că nu au niciun angajament în această chestiune [a Basarabiei, n.n.] față de Soviete»⁶⁸. Tot Lahovary a comunicat că:

sunt convins că nu putem ieși din impasul cu Italia și obține recunoașterea Basarabiei decât conform programului stabilit între Mussolini și ministrul Constantinescu, adică intrând în tratative comerciale, care ar fi trebuit să înceapă încă din ianuarie [1925, n.n.], căci guvernul italian nu va consimți să nemulțumească Sovietele decât dacă va obține de la noi foloase cel puțin egale cu avantajele ce le mai așteaptă de la ruși⁶⁹.

Guvernul de la București nu putea însă să înceapă discuțiile pentru încheierea unui tratat comercial. Deși promisese stabilirea sistemului de tarife vamale până la sfârșitul anului 1924, acesta nu se realizase încă. În această situație, Ministerul Afacerilor Străine a solicitat Ministerului Finanțelor punctul de vedere în legătură cu condițiile în care se puteau iniția eventuale negocieri, răspunsul fiind «că se pot angaja tratative pentru încheierea unei Convențiuni

⁶⁵ R. Quartararo, *op. cit.*, pp. 65-66.

⁶⁶ Pentru detalii legate de participarea lui Mussolini la Conferința de la Locarno și la încheierea Pactului, vezi lucrarea lui M. L. Napolitano, *Mussolini e la Conferenza di Locarno (1925). Il problema della sicurezza nella politica estera italiana*, Editrice Montefeltro, Foggia 1996.

⁶⁷ AMAE, Fond 71/1920-1944, Italia. Relații cu alte state. Relații cu România, vol. 61, f. 256, telegrama nr. 495, Roma, 9 februarie 1925, *Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca*.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 258, telegrama nr. 520, Roma, 10 februarie 1925, *Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca*.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 260, telegrama nr. 608, Roma, 18 februarie 1925, *Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca*.

de Comerț cu Italia, bazată pe principiul clauzei națiunii celei mai favorizate și a reciprocității»⁷⁰.

Cu toate acestea, pentru anul 1925, singurul rezultat pozitiv a fost consolidarea unor datorii de război române în Italia prin intermediul Uniunii Camerelor de Comerț și Industrie italiene (consolidarea datoriilor particulare ale comercianților români în monedă forte contractate în Italia între 11 noiembrie 1918 și 1 ianuarie 1923)⁷¹.

În schimb, în septembrie 1925, au apărut semnale în legătură cu posibile noi divergențe de natură comercială ce s-ar putea ivi între Roma și București. Legația României în Italia a transmis că «cercurile italiene ar fi din nou foarte indispuse contra țării noastre din cauză că guvernul nostru refuză oferta Caselor italiene pentru furnizarea submarinelor de care are nevoie Ministerul nostru de Marină și aceasta cu toate că oferta italiană ar fi cea mai avantajoasă»⁷².

După recunoașterea Uniunii Sovietice de către Franța, guvernul Herriot, în încercarea de a strânge relațiile cu Moscova, a hotărât să restituie sovieticilor flota rusă a lui Wranghel, ancorată la Bizerte⁷³. Acest lucru a alertat guvernul de la București care a decis achiziționarea unor submarine, responsabilii români orientându-se către șantierele navale franceze, deși oferta italiană era mai avantajoasă din punct de vedere financiar. Drept urmare constructorii italieni au protestat și au cerut sprijinul guvernului de la Roma. În cele din urmă, în perioada guvernării Averescu, contractele pentru dotarea marinei române vor fi atribuite italienilor (un submarin, două torpiloare și un vas atelier)⁷⁴.

Desfășurarea evenimentelor pe scena internațională a distras pentru câteva luni atenția Italiei de la România și chestiunea Basarabiei. După Locarno a apărut posibilitatea unor noi inițiative italiene în regiunea danubiano-balcanică. Statele membre ale Micii Înțelegeri erau nemulțumite în legătură cu politica Franței, vinovată de a nu fi obținut și garantarea granițelor orientale ale Germaniei lăsând deschisă astfel calea unor presiuni revizioniste din partea Berlinului. În acest context, în fața Italiei se deschidea oportunitatea de a deveni girantul unui nou sistem de securitate în Europa Centrală și de Sud-

⁷⁰ *Ibidem*, f. 257, adresa nr. 48545, 23 februarie 1925, Ministerul Finanțelor, Direcțiunea Generală a Vămirilor, Serviciul Tarifulor către Ministerul Afacerilor Străine.

⁷¹ D. Șandru, *Despre pătrunderea imperialismului italian în economia statelor balcanice și a României între anii 1924 și 1926*, în "Studii și Cercetări Științifice. Istorie", anul XIII, fasc. 2, 1962, p. 195.

⁷² AMA.E, Fond 71/1920-1944, Italia. Relații cu alte state. Relații cu România, vol. 61, f. 275, telegrama nr. 3191, Roma, 23 septembrie 1925, Ion Vlădoianu, însărcinat cu afaceri, către Gh. Mărzescu. ministrul Afacerilor Străine ad-interim.

⁷³ M. Georgescu, *op. cit.*, p. 216.

⁷⁴ Pentru detalii legate de acest caz, vezi C. Iordan, *Un dosar al rivalității franco-italiene în Balcani în anii '20: dotarea marinei române*, în "Sud-Estul și contextul european", II, 1994, pp. 121-129.

Est⁷⁵. Astfel, Mussolini a început să vehiculeze ideea unui pact “danubiano-balcanic”⁷⁶, după modelul Locarno, care să includă Austria, Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia, România, Bulgaria și Grecia⁷⁷. Obiectivele constituirii unui asemenea pact aveau în vedere îndepărtarea Franței din Europa Centrală și de Sud-Est, spargerea unității Micii Înțelegeri și substituirea Italiei ca putere hegemonă în zonă. Principalele prevederi ale unui asemenea acord trebuiau să fie, în viziunea Romei, respectul tratatelor existente și angajamentul Statelor semnatare în legătură cu acceptarea consultării și arbitrajului în caz de dispute. Propunerea italiană a întâmpinat de la început o serioasă opoziție, în special din partea Iugoslaviei și, evident, a Franței și nu a găsit sprijinul pe care Mussolini îl aștepta din partea Marii Britanii⁷⁸. Liderul fascist a mai sperat însă pentru o perioadă că ar putea să realizeze acest pact “danubiano-balcanic”.

Revenind la relațiile italo-române merită menționat raportul noului ministru italian la București, Carlo Durazzo, din 13 decembrie 1925. După ce a comunicat mâhnirea lui I.G. Duca și Ion I.C. Brătianu în legătură cu absența ratificării italiene a tratatului privind Basarabia exprimată în convorbirile pe care le-a avut cu aceștia, Durazzo constata că acest aspect influențează foarte mult asupra relațiilor dintre cele două state, Italia fiind «practic exclusă de la orice participare importantă la avantajele de ordin economic și chiar politic la care noi putem să aspirăm în această țară»⁷⁹. Ministrul italian a menționat și propunerea pe care Alexandru Em. Lahovary, aflat în concediu la București, i-a făcut-o în sensul că, pentru dezghețarea relațiilor, guvernul de la Roma să ofere o „asigurare” secretă guvernului de la București prin care să se angajeze să acorde sprijin moral și diplomatic României în cazul în care Rusia ar ridica problema Basarabiei.

Răspunzând lui Durazzo la 2 ianuarie 1926, Mussolini a subliniat faptul că lipsa ratificării unirii Basarabiei este în strânsă legătură cu raporturile actuale ale Italiei cu Rusia. Numai în cazul în care ar interveni o schimbare a acestor raporturi, poziția Romei legată de Basarabia ar putea suferi o modificare⁸⁰.

⁷⁵ G. Carocci, *La politica estera dell'Italia fascista (1925-1928)*, Laterza, Bari 1969, pp. 49-50.

⁷⁶ Trebuie menționat faptul că ideea unui astfel de pact, într-o formă mai restrinsă – Statele Micii Înțelegeri, Austria și Ungaria –, și având un caracter mai degrabă economic, a fost lansată, la începutul anului 1925, de către ministrul cehoslovac al Afacerilor Străine, Eduard Beneš. Inițiativa lui Beneš nu a avut sorți de izbândă, în special datorită reticenței Iugoslaviei și rezervelor exprimate de către Italia care nu vedea cu ochi buni realizarea, în această zonă a Europei, a unei asemenea pact care să nu fie patronat de către Roma. Pentru detalii, vezi H.J. Burgwyn, *Il revisionismo fascista. La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio, 1925-1933*, Feltrinelli, Milano 1979, pp. 65-66.

⁷⁷ C. Iordan, *România și relațiile internaționale din sud-estul european: “Modelul” Locarno (1925-1927)*, Editura Curtea Veche, București 2001, p. 128.

⁷⁸ G. Carocci, *op. cit.*, pp. 51-52.

⁷⁹ DDI, Seria a VII-a, vol. IV (15 maggio – 6 febbraio 1927), doc. nr. 197, pp. 142-147.

⁸⁰ *Ibidem*, doc. nr. 217, p. 157.

Impresia că Uniunea Sovietică era izolată în plan internațional după semnarea Tratatului de la Locarno dădea speranțe autorităților de la București că vor reuși să îndepărteze Roma de Moscova și astfel să obțină ceea ce își doreau cel mai mult: ratificarea italiană a tratatului Basarabiei. Reîntors la Roma, Lahovary a explorat terenul pentru a vedea dacă exista posibilitatea încheierii unui acord politic între România și Italia. La 3 februarie 1926, într-o convorbire cu Mussolini, ministrul român a declarat că «am fi foarte fericiți de a pune Italia pe un picior egal cu Franța în cadrul simpatiilor noastre tradiționale», pentru realizarea acestui lucru Bucureștiul fiind dispus la o «colaborare economică și financiară»⁸¹. Mussolini s-a arătat încântat de această situație declarând chiar că «Italia neavând cu dânșii [vecinii României, respectiv Ungaria, Bulgaria și Uniunea Sovietică, n.n.] nicio legătură politică n-ar sta niciun moment la îndoială ca să vină alături cu noi dacă va fi nevoie pentru a asigura *statu-quo* teritorial în Marea Neagră»⁸². Aluzia la „asigurarea” secretă propusă de Lahovary lui Durazzo la București era evidentă.

De asemenea, evident era și faptul că responsabili români vroiau să speculeze dorința Italiei de a câștiga influență în zona centrală și de sud-est a continentului în contextul lansării inițiativei mussolinienne de creare a unui pact „danubiano-balcanic”. În acest sens, cabinetul liberal de la București se arăta dispus să încheie cu Italia un tratat similar cu cel care era pregătit pentru semnare, după mai bine de doi ani de convorbiri, între Franța și România⁸³. Românii mizau pe faptul că orgoliul lui Mussolini nu va ezita în fața unei asemenea propuneri care ar fi putut să îi confere, teoretic, un avantaj în fața rivalei Franța.

Luând act de intenția guvernului român, Mussolini l-a însărcinat pe Salvatore Contarini să stabilească cu Lahovary condițiile tratatului. Contarini i-a comunicat ministrului român că vede trei etape pentru a ajunge la încheierea acordului: 1) stabilirea intențiilor celor două părți; 2) cunoașterea intereselor și scopurilor guvernului român; 3) stabilirea unui text care să corespundă pe deplin dorințelor ambelor guverne și care să țină cont de interesele lor reciproce. În final, diplomatul italian a declarat că «am fi foarte bucuroși de a ne lega cu România și de a ne constitui cât mai curând într-o grupare puternică

⁸¹ AMAE, *Fond 71/1920-1944*, România. General, vol. 1, f. 306, telegrama nr. 410, Roma, 3 februarie 1926, Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ Pentru detalii legate de negocierile în vederea încheierii unui tratat între Franța și România, vezi M. Georgescu, *op. cit.*, pp. 209-218; E. Campus, *Le caractère européen des traités bilatéraux conclus par la Roumanie dans la décade 1920-1930*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, tome XII, nr. 6, 1973, pp. 1070-1081; C. Iordan, *Dilemmes de la convergence roumano-française dans le Sud-Est Européen après la première guerre mondiale (jusqu'à la conclusion du Traité d'amitié du 10 Juin 1926)*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, tome XLIV, nr. 1-4, 2006, pp. 251-272.

menită să paralizeze orice veleități de tulburare a păcii și de schimbare a *statu-quo*-ului teritorial de astăzi în centrul și orientul Europei»⁸⁴.

Răspunsul părții române nu a întârziat. La 9 februarie, Duca a transmis la Roma că în ceea ce privește primele două etape le considera deja încheiate – prima prin însuși schimbul de idei efectuat de Contarini cu Lahovary, a doua prin alianțele deja cunoscute ale României cu Iugoslavia și Cehoslovacia în cadrul Micii Înțelegeri și cu Polonia, iar cu Franța, deocamdată, doar la nivel declarativ – și de aceea trebuia să se treacă direct la a treia etapă, aceea a redactării textului tratatului⁸⁵. În acest sens, de la București urma să fie transmis un proiect de text spre a fi analizat de oficialii italieni.

La 17 februarie, Lahovary i-a trimis lui Contarini proiectul de text primit de la București cu rugămintea de a i-l prezenta lui Mussolini pentru a formula un punct de vedere care să fie comunicat lui Brătianu⁸⁶.

Între timp, conform solicitării părții italiene⁸⁷, Marea Britanie și Franța au fost informate despre intenția României și Italiei de a încheia un tratat politic. De la Londra, Chamberlain a declarat că «de îndată ce va fi în posesiunea elementelor necesare, va studia proiectul cu cele mai amicale sentimente», însă Titulescu a remarcat că acesta «pare nedumerit asupra motivelor care au determinat demersul Italiei»⁸⁸. La Paris, românii au utilizat discuțiile de la Roma pentru a determina Franța să semneze tratatul deja stabilit cu România, lucru pe care Quai d'Orsay-ul îl tot amâna. Constantin Diamandi a declarat secretarului general al ministerului francez al Afacerilor Străine, Philippe Berthelot, că ar regreta dacă Franța nu ar fi «cea dintâi care să fi semnat un tratat de alianță propus de ea de mai bine de un an, lăsând Italiei acest rol în Europa Centrală și în Mica Înțelegere»⁸⁹. Diamandi a observat că responsabili francezi erau «impresionați» de posibilitatea ca Italia să înlocuiască Franța în Europa Centrală și de Sud-Est.

La 24 februarie, Contarini i-a comunicat lui Lahovary că Mussolini era de acord, în principiu, cu proiectul de tratat românesc «fiind chiar dispus a-l întări printr-un acord militar reciproc secret». Mussolini dorea însă ca acest tratat

să fie precedat de un pact general în spiritul celui de la Locarno pentru a garanta inviolabilitatea tratatelor și menținerea *statu-quo*-ului teritorial al

⁸⁴ AMAE, Fond 71/1920-1944, România. General, vol. 1, f. 307, telegrama nr. 452, Roma, 6 februarie 1926, Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 308, telegrama nr. 7358, M.A.S., 9 februarie 1926, I.G. Duca către Alexandru Em. Lahovary.

⁸⁶ ASDMAE, Fond *Affari Politici* 1919-1930, Romania, busta 1512, f.n., scrisoare înregistrată la Ministero degli Affari Esteri la nr. 000127, 27 februarie 1926, Alexandru Em. Lahovary către Salvatore Contarini.

⁸⁷ AMAE, Fond 71/1920-1944, România. General, vol. 1, f. 310, telegrama nr. 554, Roma, 13 februarie 1926, Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 318, telegrama nr. 391, Londra, 19 februarie 1926, Nicolae Titulescu către I.G. Duca.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 312, telegrama nr. 7258, Paris, 14 februarie 1926, Constantin Diamandi către I.G. Duca.

Europei. Precum Anglia și Italia s-au înțeles pentru a garanta frontiera Rinului, așa ar trebui ca statele interesate de pacea Europei orientale, adică Italia, România, Polonia și statele care fac parte din Mica Înțelegere, să se înțeleagă pentru a garanta toate hotarele care le interesează în mod direct cu rezerva de a cuprinde mai târziu în acest pact și altele, când s-ar constata că au abandonat orice spirit de revanșă⁹⁰.

Lahovary a transmis la București și impresia sa precum că «guvernul Italiei râvnește în centrul și în orientul Europei să joace un rol ca Anglia în Occident și toate eforturile politicii italiene tind în primul rând să fie pe placul Angliei»⁹¹.

A doua zi, Duca a comunicat la Roma punctul de vedere românesc:

...pactul [„danubiano-balcanic”, n.n.] dorit de el [Mussolini, n.n.] dă o formă completă sistemului urmărit deja de noi prin alianțele cu Polonia și cu Mica Înțelegere. Fără a ne opune programului propus de el [Mussolini, n.n.], nu vedem însă de ce tratatul care nu depinde decât de noi nu ar putea să preceadă pactul, firește mult mai lung de încheiat deoarece reclamă intervenția a numeroși factori⁹².

Legat de încheierea unui acord militar secret, ministrul român al Afacerilor Străine a transmis faptul că «noi am considerat-o întotdeauna ca corolarul indispensabil al tratatului și suntem gata a încheia o convenție militară secretă așa precum domnul Mussolini o propune»⁹³.

Luând act de poziția guvernului de la București, Mussolini a declarat lui Lahovary, la 4 martie, că era convins de «necesitatea Tratatului de alianță cu noi și că așteaptă numai terminarea lucrărilor de la Geneva pentru a stabili cu noi peste câteva zile textul tratatului»⁹⁴.

Deși inițial Mussolini plănuise să participe personal la lucrările Societății Națiunilor, în cele din urmă liderul fascist l-a trimis la Geneva pe subsecretarul de Stat Dino Grandi cu misiunea de a purta discuții în vederea armonizării opiniilor celorlalte State pentru realizarea planului său de creare a unui pact „danubiano-balcanic”. Printre contactele avute s-au aflat și cele cu reprezentanții români la Geneva. La 9 martie, Dino Grandi a transmis faptul că românii, împreună cu grecii, tindeau a oferi «elemente precise» în legătură cu o

⁹⁰ *Ibidem*, f. 321, telegrama nr. 699, Roma, 24 februarie 1926, *Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca*.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*, f. 323, telegrama nr. 11652, M.A.S., 25 februarie 1926, *I.G. Duca către Alexandru Em. Lahovary*.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 332, telegrama nr. 803, Roma, 4 martie 1926, *Alexandru Em. Lahovary către I.G. Duca*. Considerăm util menționarea răspunsului lui Duca adresat lui Lahovary, scris pe marginea documentului: «Mă bucur de cele ce vi le-a spus Mussolini. După câte aflu din diferite părți, pactul ar cere vreme multă și sunt fericit că Mussolini e dispus să iscălească chiar înainte și cât mai repede tratatul cu noi».

eventuală adeziune la pact⁹⁵. A doua zi, și reprezentantul italian permanent la Societatea Națiunilor, Vittorio Scialoja, a comunicat impresia sa pozitivă în legătură cu poziția României, diplomații de la București arătându-se a fi favorabili acțiunii guvernului italian⁹⁶. Diplomații italieni s-au arătat optimiști în legătură cu perspectivele realizării unei politici balcanice italiene și nu au ascuns dorința lor de a reuși să administreze o lovitură decisivă hegemoniei Franței în acea zonă. Scialoja era convins că «aparenta egalitate între noi și Franța nu trebuie să ne îngrijoreze prea mult: Franța tinde a coborî, noi a urca, dacă astăzi suntem la același nivel, mâine noi vom fi la nivelul superior, Franța la nivelul inferior...»⁹⁷. În cele din urmă însă, discuțiile purtate de italieni la Geneva nu vor conduce la nimic concret în legătură cu pactul „danubiano-balcanic” dorit de Mussolini.

La rândul lor, negocierile pentru încheierea unui tratat politic între România și Italia vor fi suspendate, pentru scurtă vreme, datorită schimbării de guvern intervenită la București la 30 martie 1926. Partidul Național Liberal, după o perioadă de 4 ani în care s-a aflat la conducerea țării, trecea pe băncile opoziției, la putere venind Partidul Poporului al cărui șef, generalul Alexandru Averescu, era însărcinat de către regele Ferdinand cu formarea noului guvern.

Relații româno-italiene în anii 1927-1928. După o scurtă, dar deosebit de fructuoasă guvernare din punctul de vedere al relațiilor italo-române a generalului Alexandru Averescu (30 martie 1926-3 iunie 1927) și după o meteorică prezență a principelui Barbu Știrbei (4-20 iunie 1927) în scaunul de premier al României, Ion I.C. Brătianu a revenit ca șef al guvernului de la București. Cercurile politice și diplomatice de la Roma au perceput revenirea lui Brătianu la putere, în principal, ca un rezultat al situației politice interne a României, deși, pe de altă parte, recunoșteau faptul că vizita premierului maghiar, contele Bethlen István, la Roma și încheierea Pactului italo-ungar din aprilie 1927 au exercitat o influență nefavorabilă asupra opiniei publice românești care, într-o anumită măsură, a contribuit la slăbirea poziției generalului Averescu⁹⁸. Ziarele italiene, cu excepția lui „Echi e Commenti”, nu au fost de acord cu presa franceză, care a considerat că înlocuirea guvernului Averescu a fost provocată de «o prea mare înclinare a politicii sale către Italia»⁹⁹.

⁹⁵ DDI, Seria a VII-a, vol. IV, doc. nr. 268, pp. 191-192.

⁹⁶ *Ibidem*, doc. nr. 270, pp. 194-195.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ AMAE, Fond Roma 1873-1947, vol. 23, f.n., telegrama nr. 2209, Roma, 27 iunie 1927, *Alexandru Em. Lahovary către Ion I.C. Brătianu*.

⁹⁹ *Ibidem*.

Responsabilii de la Palazzo Chigi considerau că Brătianu nu avea niciun interes de a strica relațiile bune italo-române stabilite în perioada guvernării Averescu prin încheierea pactului de amicitie dintre cele două țări (16 septembrie 1926) și prin ratificarea italiană a unirii Basarabiei cu România (8 martie 1927). Diplomații italieni sperau ca avantajele și concesiile economice obținute de Italia de la guvernul Averescu să nu fie anulate de noul guvern Brătianu, iar comenzile făcute de România pentru industria din Peninsula să fie respectate și onorate, chiar dacă noul cabinet român ar fi intenționat să revizuiască unele clauze¹⁰⁰.

Totuși, numirea lui Nicolae Titulescu la conducerea Ministerului român al Afacerilor Străine, la 6 iulie 1927, a fost percepută la Roma drept un semn clar al întăririi influenței politice franceze în România și a atașamentului Bucureștiului pentru alianța Micii Înțelegeri¹⁰¹.

În prima întâlnire avută la 9 iulie 1927 cu Durazzo, Titulescu l-a asigurat pe ministrul italian la București că «dacă prin simplul fapt că actualul guvern succede răsturnării guvernului Averescu se trage concluzia că politica noului cabinet va fi mai puțin amicală față de Italia ar fi o mare eroare»¹⁰². Noul șef al diplomației române și-a manifestat dorința de a da consistență amicitiei italo-române, subliniind faptul că suspendarea tratatelor privind încheierea unui tratat comercial între cele două țări s-a datorat unor cauze pur tehnice legate de stabilirea tarifului vamal românesc aflat în curs de elaborare și care urma să fie aprobat de parlament în toamna aceluia an. Titulescu a dat asigurări că negocierile vor fi reluate imediat ce aceste probleme tehnice vor fi rezolvate. În continuare, ministrul român a ținut să precizeze că reacția opiniei publice românești față de tratatul italo-maghiar încheiat în aprilie 1927 a avut mai degrabă un «caracter sentimental». Titulescu înțelegea că, pentru Roma, «Ungaria avea valoarea sa» și nu se putea aștepta ca Italia să renunțe la aceasta, însă nici României nu i se putea cere să se distanțeze de acea politică care, până în acel moment, i-a asigurat și garantat interesele sale vitale. În final, șeful diplomației române a adus în discuție și problema optanților unguri¹⁰³ care

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ G. Caroli, *La Romania nella politica estera italiana 1919-1965. Luci e ombre di un'amicizia storica*, Fondazione Europea Dragan, Edizioni Nagard, Milano 2009, p. 121.

¹⁰² ASDMAE, *Fond Affari Politici 1919-1930*, Romania, busta 1513, f.n., telegrama nr. 1868/301, București, 9 iulie 1927, Carlo Durazzo către Benito Mussolini.

¹⁰³ Chestiunea optanților unguri a apărut ca problemă litigioasă între România și Ungaria în anul 1922 și a fost dezbătută în fața diferitelor instanțe europene până în 1930. Câteva sute de proprietari de pământuri maghiari din Transilvania, care optaseră pentru cetățenia ungară conform prevederilor Tratatului de Pace de la Trianon, au fost expropriați în urma reformei agrare legiferate de guvernul român în 1921 (Legea Garoflid). Guvernul maghiar s-a adresat, în numele cetățenilor ei, Conferinței ambasadurilor de la Paris (16 august 1922) și mai apoi Consiliului Societății Națiunilor (15 martie 1923) solicitând reglementarea favorabilă a situației. Autoritățile de la Budapesta au reclamat

urma să fie supusă dezbaterii Consiliului Societății Națiunilor accentuând asupra faptului că dacă Italia ar face «frumosul gest de a vota deschis în favoarea sa [a României, n.n.] relațiile italo-române ar ieși definitiv clarificate și întărite»¹⁰⁴.

Câteva zile mai târziu, Mussolini i-a transmis instrucțiuni ministrului său la București. Șeful guvernului italian s-a arătat surprins de solicitarea lui Titulescu în legătură cu noi «gesturi frumoase» pe care Italia ar fi trebuit să le facă, în timp ce România se menținea într-o «absolută inactivitate» în ceea ce privește interesele italiene. Mussolini considera că Italia dăduse destule probe de amicitie începând cu împrumuturile financiare acordate României și terminând cu recunoașterea unirii Basarabiei din perioada guvernării Averescu, în timp ce Bucureștiul continua să amâne încheierea unui tratat comercial cu Roma, problema despăgubirilor ce trebuiau acordate cetățenilor italieni expropriați ca urmare a aplicării legilor agrare de după război nu fusese încă soluționată, iar presa română ducea o campanie ostilă inițiativelor italiene¹⁰⁵. În legătură cu amicitia italo-maghiară, liderul fascist considera că acest lucru nu trebuia să constituie motiv de îngrijorare pentru România ci, dimpotrivă, putea deveni un element de moderație în raporturile româno-ungare. În final, ministrul italian la București era instruit să mențină o atitudine rezervată față de delicata chestiune a optanților unguri, Mussolini arătându-se nemulțumit de faptul că Titulescu punea strângerea raporturilor italo-române în relație cu o chestiune de care Roma era străină.

În ciuda acestor precizări, transmise de Carlo Durazzo ministrului român al Afacerilor Străine, Titulescu a continuat să insiste pe faptul că Budapesta a fost încurajată, nejustificat, în acțiunile sale revizioniste de încheierea tratatului italo-maghiar¹⁰⁶. De asemenea, la observația lui Mussolini conform căreia acesta nu vedea de ce raporturile dintre Roma și București ar fi trebuit să fie condiționate de problema optanților unguri, Titulescu a precizat faptul că

ilegalitatea exproprierilor în raport cu prevederile Tratatului de Pace de la Trianon, precum și aplicarea inegală a legii exproprierii, în defavoarea proprietarilor unguri, drept pentru care au cerut ca toate bunurile să fie restituite celor în drept și, de asemenea, optanților unguri să li se acorde și o compensație pentru daunele ce le-au suferit în urma exproprierii. Pe toată perioada disputei, poziția românească a fost prezentată și susținută de către Nicolae Titulescu. La 7 martie 1927, Consiliul Societății Națiunilor a numit un comitet de trei raportori condus de britanicul sir Austen Chamberlain pentru a studia chestiunea și pentru a pregăti un raport care să fie supus dezbaterii Consiliului. Pentru mai multe detalii vezi „The Controversy over the Optants in the ex-Hungarian Territories of Rumania”, în *Survey of International Affairs 1928*, by Arnold J. Toynbee, Oxford University Press, London: Humphrey Milford, 1929, pp. 168-182.

¹⁰⁴ ASDMAE, *Fond Affari Politici 1919-1930*, Romania, busta 1513, f.n., telegrama nr. 1869/302, București, 9 iulie 1927, Carlo Durazzo către Benito Mussolini.

¹⁰⁵ *Ibidem*, telegrama nr. 1153/306, Roma, 17 iulie 1927, Benito Mussolini către Carlo Durazzo.

¹⁰⁶ *Ibidem*, telegrama nr. 1998/321, București, 4 august 1927, Carlo Durazzo către Benito Mussolini.

decizia de la Geneva în această chestiune avea o importanță capitală nu numai pentru România, dar și pentru «toți adevărații prieteni ai păcii și ai ordinii în Europa»¹⁰⁷. Considerând că relațiile italo-române ar putea fi clarificate printr-o întrevvedere cu Mussolini, Titulescu și-a manifestat disponibilitatea de a merge la Roma¹⁰⁸.

În ciuda reticenței manifestate de Italia, diplomația română a continuat să insiste pentru ca Roma să sprijine punctul de vedere al Bucureștiului în cadrul dezbaterilor ce urmau să aibă loc la Geneva în chestiunea optanților unguri. Astfel, la sfârșitul lunii august 1927, Alexandru Em. Lahovary a avut o întrevvedere cu Dino Grandi în care subsecretarul italian a arătat faptul că era greu pentru Roma să adopte o poziție în favoarea uneia dintre părți într-o problemă atât de delicată care, în realitate, avea un substrat politic. Italia nu dorea, a declarat Grandi, să-și strice relațiile cu niciuna dintre cele două țări și să piardă poziția de mediator pe care atât Bucureștiul, cât și Budapesta ar fi putut să o găsească, la un moment dat, utilă¹⁰⁹.

Cu toate acestea, la 6 septembrie Mussolini i-a transmis instrucțiuni reprezentantului italian la Societatea Națiunilor, Vittorio Scialoja, pentru ca acesta să nu ia nicio inițiativă în ceea ce privește adoptarea unei soluții în chestiunea optanților unguri, însă în cazul în care nu se ajungea la un acord între cele două părți implicate, iar problema se supunea la vot, să sprijine, cu prudență, punctul de vedere maghiar¹¹⁰.

Zece zile mai târziu, aparența unei atitudini echilibrate pe care Italia trebuia să o lase în forul de la Geneva a fost anulată de noi instrucțiuni prin care Mussolini, avertizat de contele Bethlen de propunerea net defavorabilă Ungariei ce urma să fie prezentată a doua zi de raportorul Societății Națiunilor în legătură cu problema optanților, i-a solicitat lui Scialoja să sprijine deschis teza maghiară în această chestiune¹¹¹. Mai mult chiar, la 18 septembrie, liderul fascist, alarmat de discursul pronunțat de Stresemann în favoarea Budapestei, a comunicat la Geneva că «e absolut necesar ca Germania să nu ne ia fața în această chestiune delicată care implică din plin raporturile italo-ungare» și, prin urmare, trebuia «să rezulte în mod clar și net că Italia susține fără ezitare cererile ungare»¹¹². «Profilul juridic al chestiunii – preciza Mussolini – nu

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ *Ibidem*, scrisoare personală confidențială, Sinaia, 13 august 1927, Carlo Durazzo către Benito Mussolini.

¹⁰⁹ DDI, Seria a VII-a, vol. V, doc. nr. 387, p. 370.

¹¹⁰ *Ibidem*, doc. nr. 394, p. 378. Această atitudine pe care reprezentantul italian la Geneva trebuia să o aibă în chestiunea optanților unguri a fost transmisă încă de la 10 iunie 1927 și a fost comunicată, spre cunoștință, și legațiilor italiene de la Budapesta și București; vezi *ibidem*, doc. nr. 263, p. 259.

¹¹¹ *Ibidem*, doc. nr. 422, p. 408.

¹¹² *Ibidem*, doc. nr. 428, p. 413.

trebuie să pună în planul al doilea aspectul și importanța sa politică și aceasta e ceea ce ne interesează înainte de toate»¹¹³.

În același timp, liderul fascist i-a solicitat ministrului său la Budapesta, contele Durini di Monza, să-i comunice lui Bethlen că Italia va sprijini Ungaria în chestiunea optanților unguri aflată în dezbatere la Societatea Națiunilor și că instrucțiuni în acest sens fuseseră deja transmise reprezentantului italian la forul de la Geneva¹¹⁴.

Discuțiile din cadrul Consiliului Ligii Națiunilor din septembrie 1927 în legătură cu chestiunea optanților unguri nu au dus la niciun rezultat concret. Comitetul însărcinat cu analiza situației a prezentat, în raportul său, trei principii care trebuiau asumate de cele două părți aflate în dispută și de la care urma să se plece în rezolvarea controverselor: 1) prevederile tratatelor de pace stabilite după războiul din 1914-1918 nu excludeau aplicarea unei scheme generale de reformă agrară și naționalilor unguri (inclusiv aceleora care au optat pentru cetățenia maghiară); 2) nu trebuia să existe nicio discriminare între români și maghiari în ceea ce privește prevederile legii agrare și modalitatea în care aceasta era aplicată; 3) cuvintele «retenție și lichidare» menționate în art. 250 al Tratatului de la Trianon, articol ce se referă doar la teritoriile cedate de Ungaria, se aplicau doar măsurilor luate în legătură cu proprietatea unui cetățean de naționalitate maghiară în teritoriile menționate și atâta timp cât proprietarul era cetățean maghiar¹¹⁵.

Ungaria, prin reprezentantul său, contele Apponyi, a refuzat să accepte cele trei principii, în timp ce România, prin vocea lui Nicolae Titulescu, s-a declarat de acord cu ele, cu condiția ca și partea maghiară să și le asume. Titulescu a respins propunerea Budapestei de arbitraj în această chestiune subliniind faptul că, în timp ce pentru Ungaria această problemă era mai mult una financiară, pentru România era în joc întregul ei sistem social și economic și de aceea insista ca rezolvarea disputei să aibă la bază mai degrabă principii politice decât juridice¹¹⁶.

În cele din urmă, Consiliul Ligii Națiunilor a decis să suspende discuțiile până în decembrie 1927, cu speranța că cele două guverne, român și maghiar, vor avea timp să studieze cu atenție raportul comitetului și vor cădea de acord să accepte cele trei principii pe care acesta le propunea.

La 23 octombrie 1927, la câteva zile de la întoarcerea în țară, Titulescu a avut o întrevedere cu ministrul italian la București, ocazie cu care și-a

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*, doc. nr. 431, p. 415.

¹¹⁵ *Survey of International Affairs...*, cit., pp. 176-177.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 178.

exprimat, din nou, dorința de a efectua o vizită oficială lui Mussolini la Roma în ultima săptămână din luna noiembrie, chiar înainte de sesiunea Consiliului Ligii Națiunilor din decembrie. Titulescu a subliniat faptul că a încercat în mai multe rânduri să se întâlnească cu Dino Grandi și cu Vittorio Scialoja la Geneva, dar că cei doi s-au sustras solicitărilor sale. De asemenea, șeful diplomației române a ținut să menționeze că, în ciuda acestui fapt și a amărăciunii provocate de poziția italiană în chestiunea optanților unguri, el nu a ezitat să își petreacă un scurt concediu la San Remo, imediat după încheierea discuțiilor de la Societatea Națiunilor, ca dovadă a viei sale simpatii pentru Italia și pentru poporul său¹¹⁷.

La rândul său, ministrul italian la București, Carlo Durazzo, i-a atras atenția lui Titulescu că o eventuală vizită a sa la Roma înainte de sesiunea din decembrie a Consiliului Ligii Națiunilor ar fi putut fi interpretată ca având drept unic scop încercarea de modificare a atitudinii italiene în chestiunea optanților unguri. În răspunsul său, Titulescu a arătat că nu aceasta era intenția sa și că era conștient de dificultatea situației, dar că, în cazul în care Italia își va menține poziția anterioară față de problema optanților și la sesiunea din decembrie de la Geneva, ar fi fost dificil pentru el să explice opiniei publice românești o vizită a sa la Roma imediat după aceea¹¹⁸.

În încercarea de a pregăti terenul vizitei lui Titulescu la Roma, șeful guvernului de la București, Ion I.C. Brătianu, a acordat un interviu la 15 octombrie 1927 ziarului „Giornale d'Italia” prin care a surprins atât presa și opinia publică românească, cât și pe diplomații străini de la București prin tonul cald și cordial folosit față de Italia și prin accentul pus pe interesele comune italo-române în relație cu posibilitatea reconstituirii unui bloc slav în Europa orientală și în Balcani¹¹⁹.

La 28 octombrie, Mussolini a comunicat la București că era de acord cu vizita lui Titulescu la Roma la sfârșitul lunii noiembrie¹²⁰. Șeful guvernului italian nu putea să nu remarce, doar spre știința ministrului său, Carlo Durazzo, coincidența dintre neobișnuita cordialitate arătată de Titulescu și de Brătianu față de Italia și reluarea discuțiilor de la Geneva în legătură cu chestiunea optanților unguri. În același timp, Mussolini l-a înștiințat și pe șeful guvernului de la Budapesta, contele Bethlen, în legătură cu viitoarea vizită a lui Titulescu la Roma. Liderul fascist a ținut să precizeze faptul că vizita

¹¹⁷ ASDMAE, *Fond Affari Politici 1919-1930*, Romania, busta 1513, f.n., telegrama nr. 2329/372, București, 24 octombrie 1927, *Carlo Durazzo către Benito Mussolini*.

¹¹⁸ *Ibidem*, telegrama nr. 2330/373, București, 24 octombrie 1927, *Carlo Durazzo către Benito Mussolini*.

¹¹⁹ *Ibidem*, telegrama nr. 2276/472, București, 25 octombrie 1927, *Carlo Durazzo către Benito Mussolini*.

¹²⁰ *Ibidem*, telegrama nr. 1444/391, Roma, 28 octombrie 1927, *Benito Mussolini către Carlo Durazzo*.

ministrului român al Afacerilor Străine «nu va putea avea nicio influență asupra atitudinii guvernului italian în chestiunea optanților și cu atât mai puțin asupra liniilor politice generale ale guvernului [italian, n.n.] față de Ungaria»¹²¹.

Vizita lui Nicolae Titulescu la Roma va fi, însă, amânată din cauza îmbolnăvirii acestuia de o gripă extrem de puternică¹²². Din același motiv, discuțiile din cadrul Consiliului Ligii Națiunilor din decembrie 1927, în legătură cu chestiunea optanților unguri, vor fi și ele amânate, cu consimțământul părții maghiare, pentru luna martie a anului 1928.

La 29 noiembrie 1927, Titulescu, încă bolnav, l-a primit la reședința sa din București pe însărcinatul cu afaceri italian, Francesco Lequio, căruia, după ce l-a asigurat că va merge la Roma imediat ce se va însănătoși, i-a arătat mesajul lui Ion I.C. Brătianu către Benito Mussolini, pe care premierul român îl pregătise cu puțin timp înainte de a muri¹²³. Printre altele, Brătianu a ținut să reamintească faptul că guvernul liberal anterior condus de el a făcut primii pași către apropierea dintre Italia și România și că dorea ca raporturile dintre cele două țări să devină și mai strânse, în acest sens guvernul român fiind dispus să clarifice orice problemă¹²⁴. În final, Titulescu l-a asigurat pe reprezentantul italian că sentimentele noului șef al guvernului român, Vintilă Brătianu, în legătură cu Italia nu erau diferite față de cele ale defunctului premier.

În acest timp, pe scena relațiilor internaționale aveau loc evenimente în măsură să influențeze raporturile italo-române. Astfel, la 11 noiembrie 1927, la Paris, era semnat tratatul de prietenie franco-iugoslav, analog tratatului franco-român din 10 iunie 1926, și care definitiva sistemul de alianțe al Franței cu Statele Micii Înțelegeri și cu Polonia. Tratatul a fost perceput la Roma ca un afront adus intereselor Italiei în zona Balcanilor¹²⁵. Reacția Romei s-a materializat prin încheierea unui nou tratat italo-albanez la 22 noiembrie 1927, după cel din noiembrie 1926, care a întărit influența italiană asupra Albaniei¹²⁶.

¹²¹ *Ibidem*, telegrama nr. 1443/325, Roma, 28 octombrie 1927, Benito Mussolini către Giovanni De Astis, însărcinatul cu afaceri la Budapesta.

¹²² *Ibidem*, telegrama nr. 2512/409, București, 21 noiembrie 1927, Francesco Lequio, însărcinatul cu afaceri, către Benito Mussolini. Pentru a dovedi faptul că boala sa nu era una „diplomatică”, Nicolae Titulescu l-a invitat pe însărcinatul cu afaceri italian, Francesco Lequio, să îl viziteze acasă și și-a exprimat regretul de a nu putea merge la Roma conform programării, însă a dat asigurări că va face acest lucru imediat ce se va însănătoși.

¹²³ Ion I.C. Brătianu a murit la 24 noiembrie 1927. Locul său la șefia Partidului Național Liberal și în fruntea guvernului României a fost luat de fratele său, Vintilă Brătianu. S. Neagoe, *Istoria guvernelor României. De la începuturi – 1859 – până în zilele noastre – 1999*, Editura Machiavelli, București 1999, pp. 93-94.

¹²⁴ ASDMAE, *Fond Affari Politici 1919-1930, Romania*, busta 1513, f.n., telegrama nr. 2665/426, București, 29 noiembrie 1927, Francesco Lequio, însărcinatul cu afaceri, către Benito Mussolini.

¹²⁵ DDI, Seria a VII-a, vol. V, doc. nr. 535, pp. 509-513.

¹²⁶ H.J. Burgwyn, *op. cit.*, p. 132.

Întărirea legăturilor dintre Franța și Mica Înțelegere nu putea decât să alarmeze Roma, care vedea acest lucru drept o amenințare la adresa intereselor sale în Europe Centrală și de Sud-Est. De asemenea, creșterea influenței italiene în Albania a stârnit îngrijorare în capitalele Statelor membre ale Miciei Înțelegeri, mai ales la Belgrad.

Îngrijorarea Bucureștiului în legătură cu politica Italiei față de Ungaria a sporit o dată cu descoperirea de către vameșii austrieci, în noaptea de 31 decembrie 1927 spre 1 ianuarie 1928, la Saint Gothard, localitate situată în imediata apropiere a graniței austro-ungare, a 5 vagoane încărcate cu mitraliere venind dinspre Italia și având Polonia ca destinație oficială. Însă, la 7 ianuarie, guvernul de la Varșovia a dezmințit faptul că respectivul transport de arme îi era destinat. În această situație și având în vedere faptul că art. 118 din Tratatul de la Tianon îi interzicea Budapestei importul de arme, muniții și material de război de orice fel, concluzia a fost simplă: contrabandă cu arme cu destinația Ungaria și încălcarea flagrantă a tratatelor de pace de către guvernul maghiar¹²⁷.

Aflat la San Remo, pentru a se recupera după lunga boală de la sfârșitul anului 1927, Nicolae Titulescu a transmis la București, la 16 ianuarie 1928, că România trebuia să acționeze cu prudență în acest caz deoarece orice demers, chiar și colectiv, la Societatea Națiunilor ar fi avut repercursiuni și asupra Italiei. Titulescu considera mai potrivit pentru România ca inițiativa unei acțiuni pe lângă forul de la Geneva pentru lămurirea incidentului de la Saint Gothard să aparțină Poloniei sau Cehoslovaciei, Bucureștiul urmând doar a se ralia demersului¹²⁸. Câteva zile mai târziu, Titulescu a solicitat ca orice demers al României să fie făcut după 30 ianuarie 1928, adică după întâlnirea sa cu Mussolini, reprogramată pentru sfârșitul acelei luni¹²⁹.

În perspectiva întâlnirii Mussolini-Titulescu, ministrul italian la București a transmis o lungă și detaliată informare asupra stadiului raporturilor italo-române. Astfel, Carlo Durazzo sublinia necesitatea fixării politicii italiene față de România pe un plan mai detașat de politica internă a acestei țări și care nu trebuia să se mai bazeze doar pe sprijinul unor personalități politice singulare, ca în cazul generalului Averescu¹³⁰.

¹²⁷ M. Vaisse, *Le désarmement en question: l'incident de Saint-Gothard (1928)*, în "Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine", tome XXII, oct.-dec. 1975, pp. 531-532.

¹²⁸ N. Titulescu, *Opera politico-diplomatică, Iulie 1927 - Iulie 1928*, volum îngrijit de George G. Potra și Costică Prodan, Fundația Europeană Titulescu, București 2003, doc. nr. 165, pp. 377-378.

¹²⁹ *Ibidem*, doc. nr. 172, p. 385.

¹³⁰ ASDMAE, *Fond Affari Politici 1919-1930*, Romania, busta 1515, f.n., telegrama nr. 136/19, București, 16 ianuarie 1928, Carlo Durazzo către Benito Mussolini.

Ministrul italian la București preciza faptul că dificultățile nu au lipsit în relația cu precedentul guvern liberal condus de Ion I.C. Brătianu, de la chestiunea bonurilor de tezaur la problema ratificării italiene a unirii Basarabiei și, în ciuda succeselor relative din perioada guvernului Averescu, de la chestiuni de natură economică și comercială la legăturile internaționale ale celor două țări, a Italiei cu Ungaria și a României cu țările Micii Înțelegeri și cu Franța. Relația cu actualul guvern liberal, avându-l pe Titulescu la conducerea Ministerului român al Afacerilor Străine, s-a dovedit, până acum, considera Durazzo, relativ bună. Titulescu s-a arătat preocupat, printre altele, de unele probleme economice italiene din România, ca de exemplu cele ale societății Foresta, a cărei activitate era strâns legată de cea a Băncii Comerciale Italo-Române. Presa românească era, însă, un opozant redutabil al acțiunilor Italiei, după cum o dovedeau articolele în legătură cu concesiunile petrolifere acordate AGIP sau cu apropierea dintre Roma și Budapesta care reprezenta, și rămânea și pe viitor, în viziunea lui Durazzo, «piatra de încercare» [subl. lui Mussolini, n.n.] a relațiilor italo-române. Italia nu trebuia să creadă într-o schimbare a alianțelor României deoarece «abisul care o separă de Ungaria e aproape imposibil de umplut, după cum nu ar fi posibil de tăiat, cât timp lucrurile vor sta așa, legăturile sale strânse cu Franța și cu Mica Înțelegeră» [subl. lui Mussolini, n.n.]. Drept urmare, Italia ar trebui să intervină pe lângă guvernul de la Budapesta pentru ca acesta să adopte o atitudine, cel puțin în aparență, mai rezervată în legătură cu revizuirea tratatelor¹³¹.

În ceea ce privește relațiile economice dintre cele două țări, Durazzo recomanda încheierea, cât mai rapidă, a tratatului comercial cu România care să asigure produselor italiene tarife avantajoase pentru a putea concura cu succes cu celelalte produse străine de pe piața românească.

«Rămâne convingerea mea – concluziona Durazzo – că România, chiar dacă nu poate fi astăzi un factor de prim ordin în cadrul politicii externe italiene, e totuși un element care nu poate fi neglijat sau îndepărtat fără a ne provoca o daună importantă pe câmpul de luptă din Balcani și din Europa Orientală»¹³².

La 25 ianuarie 1928 a avut loc prima întâlnire dintre Nicolae Titulescu și Benito Mussolini care a durat două ore. Încă de la începutul discuțiilor, ministrul român a declarat că intenționează să vorbească cu «inima deschisă» și cu «absolută franchețe»¹³³. După ce a trecut în revistă, pe scurt, situația

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ ASDMAE, Fond Gabinetto del Ministro e Segreteria Generale, 1923 – 1943, busta GM 1, f.n., *Colloquio Mussolini-Titulescu, 25 gennaio 1928*.

internă a României, Titulescu a prezentat viziunea sa în legătură cu relațiile României cu țările Micii Înțelegeri, cu Franța, Italia și cu vecinii săi. Scopul Micii Înțelegeri era de a apăra tratatele de pace, iar oamenii politici italieni au greșit, considera Titulescu, pentru că nu au pus Italia în fruntea acestei alianțe atunci când a fost creată. Între țările membre ale Micii Înțelegeri nu era întotdeauna o identitate de interese: șeful diplomației române era nemulțumit de faptul că Praga «privește spre Moscova și face o politică panslavă», iar Iugoslavia «tinde a realiza o politică de hegemonie în Balcani și tratează inuman minoritățile românești»¹³⁴. De asemenea, Titulescu a ținut să sublinieze faptul că România nu va acorda niciun fel de sprijin Iugoslaviei în cazul în care aceasta ar ataca Italia și că a recunoscut preeminența intereselor italiene în peninsula balcanică și în Albania. În legătură cu incidentul de la Saint Gothard, ministrul român a precizat că el a insistat, contrar dorinței lui Beneș, ca episodul să fie doar semnalat la Geneva fără a se face o cerere formală de anchetă.

În ceea ce privește relația cu Parisul, Titulescu i-a declarat lui Mussolini că, pentru România, «motive istorice, politice, militare, psihologice stau la baza alianței cu Franța» și că, «dacă vi s-ar spune că România poate inaugura o politică antifranceză sau de distanțare de Franța, vi s-ar spune o minciună»¹³⁵. Cu toate acestea, Titulescu a subliniat că strângerea raporturilor de amicitie cu Italia era în interesul României.

În legătură cu Rusia, Titulescu nu își făcea iluzii că relațiile cu aceasta s-ar putea îmbunătăți, în timp ce cu Bulgaria raporturile erau considerate a fi bune. Legăturile cu Grecia erau excelente, fiind în curs de negociere un tratat greco-român de neagresiune și arbitraj. Cu Ungaria raporturile erau delicate, în special din cauza chestiunii optanților. Titulescu l-a asigurat pe Mussolini că exista toată disponibilitatea din partea sa și că era nerăbdător să ajungă la un acord cu Budapesta pe această temă. În ceea ce privește relația cu Italia, șeful diplomației române a dat asigurări că, imediat ce noul tarif vamal românesc va fi stabilit, între Roma și București vor începe negocieri pentru încheierea unui tratat comercial. De asemenea, Titulescu era în asentimentul defunctului premier român, Ion I.C. Brătianu, care, cu puțin timp înainte să moară, proclamase «necesitatea unei politici de amicitie strânsă cu Italia»¹³⁶.

În răspunsul său, Mussolini a apreciat și a mulțumit pentru «expunerea clară și completă» a ministrului român al Afacerilor Străine. În viziunea liderului fascist, situația în Europa danubiană era dominată de raporturile dintre Roma și Belgrad și considera necesar ca «sârbii turbulenți și megalomani

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ *Ibidem*.

să fie reduși la proporția lor exactă»¹³⁷. În continuare, Mussolini a «aprobat (sic!)» raporturile României cu Bulgaria și cu Grecia și i-a solicitat lui Titulescu să găsească o rezolvare pentru chestiunea optanților unguri, subliniind faptul că un acord cu maghiarii ar permite Italiei să acționeze în calitate de moderator la Budapesta.

Chiar a doua zi, la 26 ianuarie, Mussolini a transmis o telegramă ministrului italian la Budapesta, Durini di Monza, prin care îi solicita acestuia să îl informeze imediat pe contele Bethlen în legătură cu lucrurile care privesc Ungaria din discuția cu Titulescu. Astfel, șeful guvernului maghiar trebuia înștiințat de faptul că România nu va cere o anchetă oficială din partea Societății Națiunilor în ceea ce privește vagoanele cu armament descoperite la Saint Gothard și că totul se va reduce la o simplă semnalare a incidentului către secretariatul Ligii. De asemenea, trebuia subliniată disponibilitatea lui Titulescu de a se ajunge la un acord cu Budapesta în legătură cu chestiunea optanților unguri. În final, Durini di Monza era instruit să insiste pe lângă cercurile politice maghiare pentru ca acestea să nu exagereze importanța vizitei lui Titulescu la Roma¹³⁸.

La 27 ianuarie, ministrul italian de la Budapesta a comunicat reacția presei ungare în legătură cu vizita lui Titulescu în capitala italiană. Ziarele maghiare au reprodus toate telegramele agenției „Stefani” pe această temă subliniind «tonul susținut» al comentariilor din presa italiană. Au fost publicate și declarațiile pe care ministrul român al Afacerilor Străine le-a făcut ziarelor italiene, potrivit cărora nu exista niciun dezacord între amicitia italo-română și politica Micii Înțelegeri, fiindcă ambele «țintesc la menținerea *statu-quo*-ului»¹³⁹.

Articolul cel mai critic la adresa ministrului român era intitulat *Titulescu la Roma* și era publicat de ziarul „Budapesti Hirnap” pe prima pagină. Articolul începea prin a constata faptul că Ungaria privește «cu un interes justificat» către capitala italiană unde Titulescu, «prototipul omului de Stat al Orientului, a mers încercând disperat să salveze «afacerile mai degrabă ruinate ale patriei sale»¹⁴⁰. În continuare, după ce sublinia trainica prietenie care exista între Italia și Ungaria, consfințită prin tratatul de alianță semnat cu un an în urmă de către contele Bethlen și Benito Mussolini, autorul articolului remarcă faptul că Titulescu a mers la Roma cu scopul de a «tulbura aceste relații prietenești»,

¹³⁷ *Ibidem*.

¹³⁸ DDI, Seria a VII-a, vol. VI (1 gennaio-23 settembre 1928), doc. nr. 52, pp. 57-58.

¹³⁹ ASDMAE, Fond *Affari Politici* 1919-1930, Romania, busta 1515, f.n., telegrama nr. 639/259, Budapesta, 27 ianuarie 1928, *Durini di Monza către Benito Mussolini*.

¹⁴⁰ *Ibidem*. Considerăm că sintagma «afacerile mai degrabă ruinate» ale României reprezenta o modalitate plastică prin care ziarul maghiar făcea referire la situația în care s-ar fi aflat Bucureștiul în chestiunea optanților unguri.

însă «și-a făcut greșit socotelile» deoarece presa italiană și-a demonstrat fidelitatea, afecțiunea și atașamentul față de Ungaria. Tonul articolului a devenit de-a dreptul ostil atunci când a afirmat că, în timp ce Italia a dat dovada prieteniei sale prin recunoașterea unirii Basarabiei, România continua să acționeze împreună cu inamicii Romei și a exclus Italia din politica sa comercială. În final, autorul aprecia atașamentul arătat de Italia față de Ungaria și afirma că Budapesta nu va abandona și nu va trăda niciodată prietenia italo-maghiară.

Tot la 27 ianuarie, directorul Direcției Presă din Ministerul italian al Afacerilor Externe, Giovanni Torre Capasso, a transmis o comunicare Legației Italiei la București în care sintetiza reacția presei din Peninsula în legătură cu vizita lui Titulescu la Roma. Astfel, impresia generală era că «toată presa italiană a dat un călduros salut lui Titulescu»¹⁴¹. Ziarul „Giornale d'Italia” a relatat faptul că Titulescu a venit la Roma animat de intenția sinceră de a face mai puternice și mai cordiale relațiile italo-române. Ziarul constata că România are nevoie de o lungă perioadă de pace pentru a-și consolida situația internă și de aceea politica externă română trebuia să se orienteze către prietenia cu Italia care se putea dovedi mai mult decât necesară, mai ales că «situația în Balcani nu era foarte încurajatoare». În opinia redacției ziarului, pentru fixarea relațiilor italo-române era necesară reluarea și finalizarea negocierilor privitoare la încheierea unui tratat de comerț între cele două țări.

Ziarul „Lavoro Italia” constata că relațiile italo-române, după semnarea Tratatului de amicitie și ratificarea italiană a unirii Basarabiei, au înregistrat «un moment de pauză» din cauza lipsei semnării unui acord comercial. Acum, însă, atitudinea României era din nou favorabilă Italiei, Titulescu făcând prima sa vizită oficială la Roma, ceea ce reprezenta «un act de fină sensibilitate» care era apreciat la Palazzo Chigi. La rândul său, ziarul „Il Popolo d'Italia” a pus accent pe importanța schimburilor economice dintre cele două țări considerând că acestea se puteau realiza «fără umbre și fără pericole».

„Corriere della Sera” a scos în evidență latinitatea poporului român care rezista de secole într-o mare slavă, iar „Tribuna” considera că România, ca toate celelalte state din Balcani, avea nevoie să stabilească relații de amicitie cu Italia, în acest sens vizita lui Titulescu aducând clarificările necesare pentru ca relațiile italo-române să devină mai substanțiale, în special în domeniile cultural și comercial.

La 29 ianuarie, Nicolae Titulescu a făcut o serie de declarații de presă ziarelor italiene. Cu această ocazie, ministrul român a subliniat faptul că nu

¹⁴¹ *Ibidem*, telegrama nr. 1/16, Roma, 27 ianuarie 1928, Giovanni Torre Capasso către Carlo Durazzo.

exista nicio contradicție între politica leală și de activă colaborare dintre România și Italia și interesele Miciei Înțelegeri deoarece atât alianța Miciei Înțelegeri, cât și amicitia italo-română aveau același scop: menținerea păcii și a *statu-quo*-ului stabilit prin tratatele de pace de la Paris. De asemenea, Titulescu s-a declarat mulțumit de vizita sa la Roma deoarece aceasta i-a întărit convingerea că orice țară a cărei politică era bazată pe dorința de menținere a păcii «va găsi în Italia sprijinul unei amicitii fidele și devotate»¹⁴².

A doua zi, la 30 ianuarie, Mussolini l-a primit din nou pe Nicolae Titulescu. Ministrul român s-a arătat foarte nemulțumit de atacurile din presa franceză care îl acuzau că, sub presiunea italiană, «a înlesnit mașinațiunile» în cazul armelor de la Saint Gothard adoptând o atitudine moderată¹⁴³. De asemenea, Titulescu i-a prezentat lui Mussolini o posibilă soluție în cazul optanților unguri: România ar fi putut renunța la o parte din cota reparațiilor de război ungare pe care guvernul maghiar ar fi putut să o folosească pentru a-i despăgubi pe optanți. Impresia lui Mussolini a fost că Titulescu nu era convins că va putea impune adoptarea acestei soluții. La final, Nicolae Titulescu și-a exprimat dorința de a se întoarce cât mai repede și cât mai des la Roma ca membru al Institutului Internațional de Drept Privat.

Din declarațiile lui Titulescu reiese faptul că acesta încă mai încerca să obțină sprijinul lui Mussolini în disputa cu Budapesta în chestiunea optanților unguri oferind la schimb o atitudine rezervată a României într-o problemă în care era evident că și Italia avea partea ei de vină și care, dacă ar fi fost adusă la lumină, ar fi pus Roma într-o situație mai mult decât stânjenitoare: contra-banda cu arme descoperită la Saint Gothard, care reprezenta o încălcare flagrantă a Tratatului de pace de la Trianon semnat și de Italia.

La 1 februarie 1928, Titulescu i-a comunicat la București președintelui Consiliului de Miniștri al României, Vintilă Brătianu, impresiile sale în urma convorbirilor avute cu Mussolini. Astfel, Titulescu a arătat că a discutat cu liderul fascist «numai problemele generale care interesează pacea și, din acest punct de privire, România și Italia»¹⁴⁴. Conform ministrului român, pe parcursul convorbirilor, Mussolini a subliniat că pentru Italia punctul capital în politica externă era Serbia și că, deși dreptul la viață și independență al acesteia era respectat, Roma nu putea admite hegemonia Belgradului în Balcani, deoarece acest lucru ar fi însemnat pierderea Adriaticii. De asemenea, șeful guvernului italian a considerat o absurditate «gândul că amicitia noastră cu

¹⁴² *Ibidem*, telegrama nr. 5/47, Roma, 29 ianuarie 1928, *Dino Grandi către Carlo Durazzo*.

¹⁴³ *Ibidem*, *Fond Gabinetto del Ministro e Segreteria Generale*, 1923-1943, busta GM 1, f.n., *Colloquio con Titulescu*, 30 gennaio 1928.

¹⁴⁴ N. Titulescu, *op. cit.*, doc. nr. 186, p. 401.

Ungaria ar fi un sprijin pentru revizuirea tratatelor. «Sunt contra revizuirii oricărui tratat, – i-a declarat Mussolini lui Titulescu – căci toate sunt solide. Sunt, în special, contra revizuirii Tratatului [de la] Trianon cu privire la România, căci minoritățile ungurești sunt așezate lângă Carpați și revizuirea ar însemna restituirea Transilvaniei, ceea ce este o concepție nebună»¹⁴⁵. La finalul informării, Titulescu a concluzionat: «fără a mă iluziona asupra durabilității efectelor acestei vizite, eu o dată plecat și ungurii la lucru, s-a simțit concordanța unor interese comune...»¹⁴⁶.

Reacția presei românești în urma vizitei lui Titulescu la Roma era sintetizată de ministrul Italiei la București într-o telegramă către Palazzo Chigi. Astfel, Durazzo a remarcat faptul că ziarele românești comentau, cu evidentă satisfacție, articolele amicale ale presei italiene care recunoșteau importanța acestei vizite și aduceau omagii ministrului român al Afacerilor Străine¹⁴⁷. Oficiosul Partidului Poporului, „Îndreptarea”, după ce a scos în evidență meritele generalului Averescu în strângerea legăturilor de amiciție italo-române, a concluzionat subliniind că «Italia și România trebuie să trăiască în bună armonie pentru a salvagarda tratatele existente». La rândul său, ziarul liberal „Indépendance Roumaine” a afirmat că

schimbul de vederi care a avut loc la Roma în legătură cu situația din Europa Orientală și Balcani va disipa în viitor îndoielile iscate de faptul că România aparține unui grup de alianțe în care politica lui Mussolini lovește uneori în mod deschis și de neliniștea cauzată în România de nesiguranța și insinuările asupra caracterului și scopurilor relațiilor de amiciție italo-maghiare.

Ziarul independent „Cuvântul” a arătat că «Titulescu a știut să profite de acest moment pentru a restabili măcar o compensație efemeră și aparentă între politica mussoliniană și Mica Înțelegere». De asemenea, ziarul a reținut și o declarație a liderului fascist precum că «România nu are a se teme de Ungaria deoarece Italia nu numai că nu va sprijini o acțiune maghiară contra României, dar chiar o va împiedica». Mai rezervat, ziarul „Aurora” considera că, deși nu se cunosc rezultatele politice ale misiunii lui Titulescu la Roma, totuși, se poate afirma că în raporturile italo-române s-a produs «o clarificare» care dă speranțe pentru o «îmbunătățire pozitivă» a acestora.

În scrierile sale autobiografice, Titulescu s-a arătat nemulțumit de faptul că vizita sa la Roma i-a atras numeroase critici, pe care le considera nefondate, mai ales din partea Franței și din țară din partea lui Alexandru Vaida-Voevod,

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 402.

¹⁴⁷ ASDMAE, *Fond Affari Politici 1919-1930*, Romania, busta 1515, f.n., telegrama nr. 672/34, București, 31 ianuarie 1928, Carlo Durazzo către Benito Mussolini.

spre exemplu. Cu toate acestea însă, diplomatul român a subliniat foarte buna impresie pe care Mussolini a lăsat-o asupra sa¹⁴⁸.

În contrast cu declarațiile făcute lui Titulescu, Mussolini a acordat, la 27 martie 1928, un interviu directorului ziarului londonez „Daily Mail”, lordul Rothermere, care era un susținător înfocat al cauzei revizionismului ungar:

Ungurii – declara șeful guvernului de la Roma – sunt un popor de cavaleri pe care noi italienii îi respectăm... Nu e oportun, în interesul păcii europene, de a lăsa această națiune în depresie datorită unui sentiment permanent de injustiție. Inviolabilitatea tratatelor trebuie salvagardată, însă acest principiu nu împiedică modificarea anumitor prevederi din tratate, acolo unde, după o examinare atentă, se poate considera dezirabil. Un tratat nu este un mormânt. În toată istoria nu va fi și nici nu a fost unul care să fie etern¹⁴⁹.

În ciuda acestor declarații îngrijorătoare, Nicolae Titulescu într-o convorbire la Geneva, în aprilie 1928, cu baronul Giacomo Paulucci De Calboli, subsecretar al Societății Națiunilor, a insistat din nou asupra politicii de strânsă colaborare cu Italia pe care intenționa să o desfășoare, precizând faptul că ar putea interveni pe lângă guvernele cehoslovac și iugoslav pentru a influența atitudinea acestora față de afacerea mitralierelor de la Saint-Gothard¹⁵⁰. România, a arătat Titulescu, continua să-și manifeste deplina încredere în intențiile italiene de a nu încuraja revizionismul teritorial al Ungariei, speranță menținută și după declarațiile lui Mussolini făcute magnatului presei britanice, lordul Rothermere, favorabile acestei ipoteze și care au suscitât nemulțumirea guvernelor Miciei Înțelegeri¹⁵¹.

La rândul său Mussolini a transmis lui Titulescu la 28 mai 1928, prin intermediul noului ministru al României în Italia, Dimitrie Ghyka, că «politica ungurească a Italiei exclude orice modificare a frontierelor în dauna României»¹⁵².

Asigurările șefului guvernului de la Roma au fost puse însă sub semnul întrebării din nou cu ocazia discursului rostit de acesta la 5 iunie 1928 în fața Senatului în legătură cu politica externă italiană. Mussolini a declarat că Mica Înțelegere este o «alianță cu un caracter mai degrabă negativ decât pozitiv»¹⁵³ și că «se poate recunoaște că s-a tăiat prea mult în deciziile teritoriale din

¹⁴⁸ N. Titulescu, *Romania's Foreign Policy (1937)*, George G. Potra, Constantin I. Turcu, (coord.), Editura Enciclopedică, București 1994, pp. 179-180.

¹⁴⁹ E. Di Nolfo, *Il revisionismo nella politica estera di Mussolini*, în „Il Politico. Rivista di scienze politiche”, anno XIX, n. 1, Aprilie 1954, p. 89.

¹⁵⁰ DDI, Seria a VII-a, vol. VI, doc. nr. 263, pp. 222-224.

¹⁵¹ G. Caroli, *op. cit.*, p. 128.

¹⁵² AMAE, Fond 71/1920-1944, Italia. General, vol. 2, f. 99, telegrama nr. 1872, Roma, 28 mai 1928, Dimitrie Ghyka către Nicolae Titulescu.

¹⁵³ ****, Scritti e Discorsi di Benito Mussolini*, Edizione Definitiva, vol. VI, *Dal 1927 al 1928*, Ulrico Hoepli Editore, Milano 1934, p. 196.

Tratatul de la Trianon» în timp ce Ungaria și-a asumat, de un mileniu, în bazinul danubian «o misiune istorică de ordin esențial» și de aceea poporul maghiar poate conta pe amicitia Italiei¹⁵⁴.

La sfârșitul lunii iunie 1928, după încheierea lucrărilor conferinței Miciei Înțelegeri care s-au desfășurat la București, Nicolae Titulescu a avut o convorbire cu noul ministru italian în România, Gabriele Preziosi. Consecvent declarațiilor sale de a menține relații cordiale cu Italia, Titulescu a arătat că a depus toate eforturile pentru ca în comunicatul final oficial să nu existe nicio mențiune care să-l irite pe Mussolini¹⁵⁵ și că s-a oferit să medieze între Roma și Belgrad pentru rezolvarea divergențelor dintre acestea și că, de asemenea, s-a străduit să-l convingă pe Beneș de necesitatea de a include Italia în orice proiect care ar viza Europa centrală. Ca urmare a afirmațiilor ministrului român al Afacerilor Străine, Preziosi considera că Bucureștiul are intenția de a deveni mai autonom față de politica Franței în regiune pentru a juca un rol independent în Balcani. Cu toate acestea, Preziosi atrăgea atenția în legătură cu o serie de contradicții între afirmațiile lui Titulescu și alte informații pe care le obținuse relativ la desfășurarea lucrărilor conferinței Miciei Înțelegeri de la București, lucru care îl determina să fie circumspect față de declarațiile ministrului român și să îl suspecteze că face un „joc dublu”¹⁵⁶.

Neîncrederea italiană față de politica Bucureștiului nu a putut fi atenuată nici de interviul, în termeni foarte amicali față de Italia, acordat în septembrie 1928 de către Vintilă I.C. Brătianu ziarului „Il Messaggero” din Roma, nici de manifestările publice de simpatie din partea guvernului român pentru care responsabil era, evident, Nicolae Titulescu¹⁵⁷. Preziosi a remarcat însă faptul că, pentru moment, presa română și-a atenuat limbajul dur anti-italian și a atras atenția asupra oportunităților economice care apăruseră în special în legătură cu posibilitatea livrării unor produse de ordin militar pentru care, până atunci, Franța deținea monopolul și a unor produse feroviare precum locomotive și vagoane de tren¹⁵⁸.

Datorită eșecului proiectului italian de a realiza o alianță între România, Ungaria și Bulgaria, pactul de amicitie italo-român, semnat în urmă cu numai doi ani, părea, la sfârșitul anului 1928, a nu mai avea nicio valoare practică

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 199.

¹⁵⁵ Într-o telegramă către Legația României la Roma, Titulescu a solicitat lui Dimitrie Ghyka să prezinte guvernului italian faptul că Mica Înțelegere nu va adopta niciodată o politică ostilă Italiei, ci dimpotrivă dorește o politică de prietenie sinceră. Cf. N. Titulescu, *Documente diplomatice*, Editura Politică, București 1967, doc. nr. 142, pp. 244-245.

¹⁵⁶ DDI, Seria a VII-a, vol. VI, doc. nr. 435, pp. 375-378.

¹⁵⁷ *Ibidem*, doc. nr. 671, pp. 585-586.

¹⁵⁸ *Ibidem*.

pentru niciuna dintre părți. Mussolini s-a orientat definitiv către constituirea unui sistem danubian, sub patronaj italian, bazat numai pe Austria și Ungaria, în timp ce în Balcani se prefigura un nou obiectiv: obținerea unei apropieri între Grecia și Turcia și construirea, cu aceste două țări, a unui nou sistem de alianțe sub egida Italiei în care să fie incluse, ulterior, și Bulgaria și Albania. Însă nici acest nou proiect balcanic nu se va materializa, Mussolini nereușind să atenueze divergențele dintre Atena și Ankara, deși au fost încheiate două tratate bilaterale, italo-grec și italo-turc¹⁵⁹.

În tot acest timp, într-un moment în care politica lui Mussolini se îndrepta din ce în ce mai mult către adoptarea unei atitudini revizioniste, România rămânea strâns legată de alianțele sale cu Franța și țările Micii Înțelegeri. Pactul cu Italia, încheiat în 1926, oferea României o oarecare siguranță în raport cu Uniunea Sovietică și față de excesele nedorite ale revizionismului maghiar, însă aceste avantaje erau cât se poate de relative. De asemenea, România aștepta din partea Italiei o mediere în problema optanților unguri, însă bunele oficii italiene au sfârșit prin a fi considerate inoportune de către Roma, iar intervenția în această chestiune a fost respinsă de către Mussolini pentru a nu compromite raporturile cu Ungaria¹⁶⁰. Deși la un moment dat șeful guvernului de la Roma a văzut în liderul țăranist Iuliu Maniu un interlocutor dispus către strângerea relațiilor româno-italiene, tocmai atitudinea Italiei în chestiunea optanților unguri nu a lăsat prea multe speranțe lui Mussolini în ceea ce privește posibilitatea unei noi apropieri între cele două țări, precum cea din perioada guvernării Averescu din anii 1926-1927, atunci când, în noiembrie 1928, Maniu l-a înlocuit pe Vintilă I.C. Brătianu în fruntea cabinetului de la București.

¹⁵⁹ G. Carocci, *op. cit.*, pp. 136-150.

¹⁶⁰ DDI, Seria a VII-a, vol. VII (24 settembre 1928-12 settembre 1929), doc. nr. 280, p. 303.

VARIA

DANTE PARLATO. IL TERZO DIALOGO «SULLA VITA DI DANTE»

*Come era Dante? • Momenti leggendari della sua vita • Guelfi e ghibellini
• Beatrice • La famiglia di Dante • Simbolismo medievale
• Dante in esilio • Dante postumo*

LASZLO ALEXANDRU – OVIDIU PECICAN

O.P.: Della vita di Dante non si sanno molte cose, o piuttosto si sanno cose che forse non sono successe, e invece tante di quelle che sono accadute sono sparite dai ricordi dei contemporanei e della posterità. Comunque possiamo parlare del vero Dante, quello vivo, l'uomo Dante e i fatti della sua vita. Vero?

L.A.: Certo. Infatti il libro di Papini – la tanto ignorata monografia dedicata al poeta – si chiama appunto *Dante vivo*. Una delle scommesse di Papini era di ricostruire il ritratto di una persona in carne e ossa...

O.P.: Soprattutto in ossa. Secondo le rappresentazioni grafiche, sembra che fosse un tipo piuttosto basso e ossuto.

L.A.: È interessante che non ci siano immagini originali di Dante, che non si sia conservata nemmeno una parola scritta di suo pugno. Gli affreschi che esistono, i dipinti sono tutti eseguiti secondo le testimonianze dei contemporanei, in base alle descrizioni dei biografi, secondo le ipotesi tratte dalle sue opere, in base a quello che egli afferma di se stesso. Di grande aiuto è la biografia di Boccaccio, che lo descrive fisicamente. Egli parla anche di certi effetti che suscitava l'apparizione di Dante in pubblico. Per esempio Boccaccio nota che Dante passeggiava una volta per strada, assorto nei suoi pensieri. Probabilmente rifletteva sulle rime che stava per mettere in scritto. Aveva il viso piuttosto tenebroso e, a un certo punto, sentì due vecchie che si dicevano l'un l'altra: «Guarda, quello è il poeta Dante. Vedi come ha la pelle scura? Lo sai perché? Andò nell'Inferno a vedere i peccatori e fu bruciato dalle fiamme». Dante – secondo il suo biografo – ne rimase molto lusingato. Dunque abbiamo un suggerimento sull'aspetto del poeta...

O.P.: Ma è anche un segno della ricezione.

L.A.: Sì. Perché all'autore riesce un meraviglioso paradosso: egli parla di una realtà trascendente, immaginaria (nessuno è mai stato in carne e ossa all'Inferno, al Purgatorio o in Paradiso...).

O.P.: Almeno per quanto ne sappiamo.

L.A.: Si tratta di costruzioni dell'immaginario, della fantasia, della sensibilità collettiva, della fede. Ma Dante ha fatto la descrizione, con una straordinaria plasticità e concretezza, del mondo dell'aldilà.

O.P.: Aggiungerei, a proposito di questo aneddoto che mi piace tantissimo, un altro fatto: esso sembra svelare non soltanto che il poeta si rispecchia nell'opera, ma che a sua volta l'opera si rispecchia nell'autore, nella sua fisionomia, nella coscienza dei contemporanei.

L.A.: Certo. Il poeta, a quanto pare, fu anche abbastanza orgoglioso. Questo dettaglio si indovina dal suo poema. Per esempio nel celebre canto IV dell'*Inferno*, dove descrive la discesa nel Limbo e l'incontro con i cinque grandi poeti dell'Antichità, Omero davanti, Orazio, Ovidio, Lucano nonché la guida Virgilio. Gli altri, dopo averlo accolto e averne parlato alquanto, ricevono Dante tra loro, così che «fui sesto tra cotanto senno». Quindi non esita a includersi tra i grandi poeti, al loro stesso livello.

O.P.: A me non sembra affatto modesto nelle sue rappresentazioni.

L.A.: Era molto cosciente delle proprie qualità. Anzi, se ne vantava. Un'altra leggenda interessante viene raccontata da Boccaccio, nella sua prima biografia dedicata all'autore. Si dice che, a un certo momento, ci furono grandi tensioni interne a Firenze, tra diversi gruppi politici. Ci voleva una persona energica, esperta a placare le agitazioni. Ma c'era anche la forte minaccia esterna da parte di Bonifacio VIII. A Dante fu proposto di andare come ambasciatore fiorentino presso il papa, per ottenere la sua benevolenza. Nel governo cittadino in cui era presente – secondo la testimonianza del biografo –, Dante avrebbe dato questa memorabile risposta: «Se io vo, chi rimane? e se io rimango, chi va?». Quindi era così sicuro della sua unicità e della sua destrezza, che non esitò a lanciare queste parole memorabili. Purtroppo la sua abilità non diede risultati concreti, dal punto di vista biografico, perché egli rimase vittima dell'esilio che gli era stato imposto.

O.P.: Vorrei notare, a proposito di quello che stavi raccontando, che questi autoelogi, tutto sommato, non sono proprio belli. Essi fanno di Dante un personaggio almeno controverso, se non addirittura antipatico. Non insisterei troppo sulla morale dell'umiltà cristiana, benché Dante fosse cristiano e avesse potuto provare magari un po' d'umiltà – lui l'ha provata tra l'altro nella sua opera, in tanti aspetti. Ma anche perché l'uomo è fatto così, guarda di sbieco la troppo ostentata coscienza altrui del proprio valore. È un'abitudine legata forse

alla cortesia, dobbiamo aspettare che il nostro valore venga confermato dagli altri. Ma non possiamo essere sicuri che queste cose non siano soltanto una falsa immagine letteraria. A tale proposito, vorrei evocare una vicenda attribuita a Dante, che mi fa pensare a un modello dell'antichità. A quanto sembra, Dante passava per la strada e si trovava davanti allo studio di un fabbro ferraio. Questo fabbro colpiva sull'incudine e allo stesso ritmo declamava versi falsi. Dante, arrabbiato, si precipitò, gli strappò il martello dalla mano, lo buttò via, gli rovesciò anche l'incudine, e quando il povero fabbro, assolutamente stupito da questo intervento in forza, gli domandò: «Che fai, non vedi che rovine i miei strumenti?», Dante gli ribattè: «Anche tu rovine i miei». Qui aggiungerei che forse si riprende un modello letterario venutoci dall'antichità, dalla vita di Diogene, che faceva la filosofia non solo con la parole e con i pensieri, ma anche...

L.A.: Con il metodo peripatetico...

O.P.: Sì, camminando, per mezzo di alcuni esempi molto rilevanti, e l'intervento di Dante mi sembra indebitato con questo tipo di filosofia.

L.A.: C'è veramente un gran numero di leggende con storie comiche, divertenti, su Dante...

O.P.: Anche se lui sembra orgoglioso e distante.

L.A.: Nella sua opera, egli è un uomo orgoglioso e davvero fa vedere tratti comici solo raramente, per caso. L'abbiamo detto l'altra volta che in Dante troviamo la satira, ma non una comicità neutra e disinibita.

O.P.: Non un comico volgare, popolare, ma piuttosto un distacco aristocratico, una derisione...

L.A.: La volgarità c'è però nell'*Inferno*, inclusa con deliberazione. Il poeta ha dimostrato le sue abilità anche in questa zona delicata. Per quanto riguarda gli autoelogi, mi ricordo che Giovanni Papini scrisse un capitolo dedicato a Dante proprio con questo titolo: *Lodator di se stesso*.

O.P.: Non cercava forse di fare quello che, alla fine dell'Ottocento e all'inizio del Novecento, i non conformisti chiamavano «*épater le bourgeois*», cioè lanciare una sfida ai suoi contemporanei?

L.A.: «*Épater le bourgeois*» è una formula superficiale, dalle apparenze stupefacenti. Dante credeva davvero a quello che diceva. Credeva davvero al proprio valore. Papini passa in rassegna con grande precisione quasi tutti i momenti di "autoelogio" di Dante nella *Divina Commedia*, e non sbaglia. Egli tira una conclusione incitante, che si potrebbe discutere a lungo: il saggista contesta a Dante lo spirito francescano. Il francescanesimo insiste sull'umiltà, sull'amore per il prossimo, sulla modestia. Invece Dante non esagerò in modestia...

O.P.: I francescani chiedevano l'elemosina.

L.A.: Appunto. Ma Dante mica fu umile. Quindi si contesta effettivamente il suo spirito cristiano (ho scritto qualche anno fa una polemica, *Tre ingiustizie di Giovanni Papini*, dove analizzavo questi aspetti). Dante fu, veramente, un grande orgoglioso, però possiamo concludere che ebbe le sue ragioni: gli elogi che rivolse a se stesso furono giustificati. E detto questo, secondo me, possiamo andare avanti.

O.P.: Non vuoi che insistiamo ancora un po' sull'immagine che gli viene effigiata? Per esempio non mi ricordo nella biografia di Boccaccio, anche se l'ho riletta di recente, se da qualche parte si faccia un riferimento a quello che troviamo nei ritratti, questo mento prominente e i denti inferiori che superano i denti superiori. E poi il naso aquilino e lo sguardo un po' irritato e arrogante non so se ci si ritrovino.

L.A.: I ritratti sono tracciati dalla fantasia degli artisti, secondo i racconti presentati dai biografi del poeta. E questi si servirono delle narrazioni fornite dai contemporanei dell'autore. Quindi si tratta di fonti di seconda o di terza mano. È sorprendente che non ci sia un ritratto "originale" del più importante poeta italiano (e non ho dimenticato l'affresco di Giotto, sulla parete della Cappella del Bargello, che avrebbe rappresentato Dante. Ma il palazzo fu trasformato in prigione, e il dipinto scomparve sotto l'intonacatura. Fu ricostituito più o meno solo nel 1840...). Altrettanto sorprendente è non avere nessuna riga di suo pugno. L'autore di un'opera talmente vasta e profonda non lasciò una sola parola scritta personalmente. Perché eravamo nel Medioevo, perché la stampa non c'era, perché l'artista stendeva a mano il suo testo, che faceva ricopiare, il copista lo trasmetteva agli altri, si tramandavano così le copie delle copie delle copie, ma non i manoscritti originali. Perché sarebbe questo un aspetto così importante? Si conoscono i grandi progressi fatti dalla grafologia. Non è avventato affermare che, in base alla scrittura di Dante, si sarebbero potuti ricostruire alcuni suoi tratti spirituali, psicologici, temperamentali. Ma purtroppo questa strada è chiusa per noi.

O.P.: Per quanto riguarda il suo temperamento, mi ricordo un saggio di Papini, che tu hai tradotto e hai pubblicato su *E-Leonardo*. Vi si dice – e forse non abbiamo nessun motivo per contestare la conclusione papiniana – che Dante fosse molto irascibile. Proprio come nell'aneddoto che ha raccontato: forse era un collerico. Egli entra in polemica con un suo buon amico, si scambiano poemi abbastanza aspri l'uno sul conto dell'altro, e se non si finisce direttamente con le bestemmie contro la madre, non si risparmiano comunque i riferimenti alla famiglia, ai genitori, agli antenati.

L.A.: Già. Si tratta della nota *Tenzzone*, il confronto che il poeta ebbe con Forese Donati, il quale gli rispose ugualmente in versi. Ci furono tre attacchi di Dante e tre risposte dell'avversario. In tutto Dante fu, sorprendentemente, superato nell'abilità dell'argomentazione, nella profondità delle accuse e nella forza dei versi. A quanto pare, questa fu l'unica situazione in cui Forese Donati avesse dimostrato il suo ingegno poetico, esercitando il talento proprio ai danni di Dante!

O.P.: Ma nell'*Inferno* non abbiamo forse sufficienti occasioni per notare il modo pungente in cui Dante si riferisce ad alcune figure dell'epoca, del secolo che lo ha preceduto, della società che ci presenta?

L.A.: Senz'altro Dante è un uomo passionale, nei contesti dove deve essere passionale. E sa ugualmente rinunciare allo sdegno e ammirare, beatificare, per esempio nel *Paradiso*, dove il contesto gli impone questo atteggiamento. Ma prima di cominciare l'analisi della *Divina Commedia*, cerchiamo piuttosto di ricostruire alcuni momenti della biografia dantesca, il suo percorso fondamentale, per coloro che forse non hanno sentito mai parlare di quest'autore.

O.P.: Due parole sulla sua famiglia, dunque.

L.A.: Era una famiglia della piccola nobiltà di Firenze...

O.P.: Che si era affermata anche nel campo dell'usura, vero?

L.A.: Si suppone di sì. Ma non ci sono prove dirette. Ci sono soltanto dei mezzi termini, delle allusioni e soprattutto quella polemica che abbiamo appena ricordato, la *Tenzzone*, con le durissime accuse scambiate tra Dante Alighieri e Forese Donati. Di solito si deduce così che il padre del poeta si sarebbe occupato anche d'usura... Quindi gli anni della vita di Dante furono 1265-1321. Eravamo in pieno Medioevo...

O.P.: Nacque nel mese di maggio.

L.A.: Sì, a maggio. Boccaccio fu il primo a fare tutta una serie di meditazioni a carattere zodiacale. Forse è inutile insistervi, perché questa strada è già stata percorsa. Che cosa è interessante sottolineare? Nel contesto politico dell'Italia di quei tempi, c'erano due grandi partiti politici, che rispecchiavano i due grandi centri di potere: da una parte l'imperatore tedesco, dall'altra il papa di Roma. Intorno a queste autorità in Italia si crearono due partiti: i guelfi (con il papa) e i ghibellini (con l'imperatore). La penisola italiana era costituita di tante città-stato autonome. In tutte le città-stato, gli abitanti si divisero secondo i due partiti. Ci furono guerre interne estremamente violente, vinte a volte da un gruppo, altre volte dall'altro, aiutati con armi, soldi e soldati dall'imperatore o dal papa. Ci furono città che si cristallizzarono tradizionalmente guelfe, e altre che diventarono tradizionalmente ghibelline. Alla nascita di Dante, nel 1265, i ghibellini erano

stati vinti e cacciati da Firenze, e l'intera città era guelfa. Che cosa accadde in questo contesto? Gli stessi guelfi si divisero in due fazioni: i bianchi e i neri.

O.P.: I bianchi erano moderati...

L.A.: C'erano diverse ragioni per la separazione. Una era quella sociale. I guelfi bianchi si ritrovavano piuttosto tra la piccola nobiltà, i guelfi neri rappresentavano la grande nobiltà. Nella politica estera, nessuna delle fazioni era dalla parte dell'imperatore. Però, in questa divisione, i guelfi bianchi erano piuttosto per una certa autonomia strategica di Firenze, mentre i guelfi neri sostenevano una più stretta sottomissione all'egemonia papale. A quei tempi, papa era Bonifacio VIII, una personalità estremamente forte e attiva, che lasciò la sua impronta sulla Chiesa. Dovremmo ricordare il primo Giubileo, organizzato dalla Chiesa cattolica nel 1300, con i grandi pellegrinaggi e tutto quanto. Il papa annunciò il perdono dei peccati a tutti coloro che venivano in pellegrinaggio a Roma e si pentivano. Questo provocò un enorme movimento di folla, fu uno tra i grandi eventi del decennio, anzi forse del secolo. Lo stesso papa aveva le pretese e l'arroganza di intervenire e di influenzare il corso della politica nelle città-stato della penisola, e intendeva sottometterle al suo potere. In questo contesto, Dante entrò nel gruppo dei guelfi bianchi. Fu successivamente eletto nelle strutture amministrative della città. Si deve dire ugualmente che il sistema di governo era costituito di numerosi consigli, dove la responsabilità era assunta a turno, appunto per eliminare qualsiasi tentazione dittatoriale. L'autorità suprema toccava al Consiglio dei Priori. I Priori rappresentavano le corporazioni. Ogni corporazione mandava in questo consiglio il suo eletto. Per poter far parte del Consiglio, Dante si iscrisse alla corporazione dei farmacisti (degli Speciali). Perché proprio lì? Perché, secondo alcuni, a quei tempi la farmacia – con il suo miscuglio di sostanze – aveva legami con il miscuglio delle idee filosofiche. Per il resto egli non c'entrava con la vera e propria farmacia. Dante riuscì a far parte del Consiglio dei Priori e diventò Primo Priore per due mesi. Ci furono due gesti interessanti da notare, per il periodo dell'attività politica di Dante, definitivi per la sua personalità. Il fatto che uno tra i suoi migliori amici, Guido Cavalcanti, anche lui poeta e membro dello stesso gruppo di guelfi bianchi...

O.P.: Chi ha tradotto Cavalcanti in romeno, te lo ricordi?

L.A.: Alcune poesie sono tradotte nell'antologia poliglotta della poesia medievale compilata da Teodor Boșca. Altre ne troviamo nell'ampia antologia della poesia italiana costituita da Eta Boeriu. Ma torniamo a noi. Nel contesto dei conflitti interni provocati dalla lotta per il potere a Firenze tra guelfi bianchi e neri, per mettere fine alle frequenti uccisioni e vendette, il Consiglio dei Priori pronunciò un decreto: colui che combatteva a duello all'interno delle mura della città, sarebbe stato esiliato.

O.P.: Un riflesso di questa situazione troviamo in *Romeo e Giulietta*. Penso al duello in cui muore Mercuzio, e Romeo deve scappare via ecc. Si sa che Shakespeare si ispirò alle cronache italiane e a volte perfino a quell'atmosfera. A prescindere dalla veridicità delle scene shakespeariane, secondo me il drammaturgo inglese sorprese una situazione storica, perché nelle città-stato italiane i gruppi politici non si costituivano in un senso moderno, ma spesso si affrontavano in clan. C'erano quindi delle famiglie più estese, che godevano dell'aiuto degli amici, dei vassalli, dei compari. Esse si confrontavano con accanimento, e la situazione provocò, tutto sommato, misure politiche molto drastiche, come tali editti di intolleranza contro i duelli.

L.A.: Senz'altro. Ulteriormente anche Petrarca fece una serie di interventi in cui esortava e supplicava i principi (*Ai signori d'Italia*) a non chiamare i mercenari stranieri che uccidevano gli italiani e si facevano pagare con soldi italiani. Appunto per mettere fine, una volta per sempre, a queste lotte interne, quasi generalizzate nella penisola.

O.P.: Ma è importante sottolineare che le lotte rappresentavano spesso delle vendette. Quindi delle reazioni molto personali: hai ucciso i miei, io uccido i tuoi.

L.A.: Fu il codice etico di quei tempi. Non vendicare con un altro crimine l'uccisione di un tuo familiare costituiva un insulto e una terribile umiliazione. Una degradazione.

O.P.: Ci si meritava il disprezzo della comunità.

L.A.: Si finiva nel disprezzo se non si ripagava con il sangue un'offesa di sangue.

O.P.: È interessante il modo in cui la giurisprudenza di quei tempi venisse in contraddizione con questa legge della tradizione e cercasse di limitarne gli effetti. Certo che era molto importante, dal punto di vista demografico, che cosa succedeva con i notevoli cittadini. Ricordiamoci che, a un certo momento, Lorenzo de' Medici sfuggì per poco a un simile complotto. Suo fratello ne rimase ucciso.

L.A.: Sì, la Congiura dei Pazzi, quando fu commesso un terribile sacrilegio: i due fratelli de' Medici furono attaccati in chiesa, durante la messa domenicale, dai membri della famiglia dei Pazzi. Questo andava oltre qualsiasi regola immaginabile. Machiavelli scrisse pagine impressionanti sull'argomento storico.

O.P.: Così forse riusciamo a ricreare un po' l'atmosfera dell'epoca, allo stesso tempo atroce e anche romantica, dove comunque non era semplice essere uomini.

L.A.: Già, ma anche per le donne era pesante: stare sempre in casa, uscire soltanto per andare in chiesa, dipendere dalla volontà dispotica della famiglia,

che a soli 10 o 12 anni decideva la vita delle figliuole, stabiliva chi avrebbero sposato, mentre i sentimenti ovviamente non c'entravano per niente con il destino pubblico. Tutto si costruiva sull'appartenenza sociale.

O.P.: Alleanze matrimoniali, di ricchezze ecc.

L.A.: Proprio così. Non era un affare né da maschi, né da femmine. Forse c'era da cercare la terza via.

O.P.: Troviamo spesso la terza via in Boccaccio, in tante delle sue storie.

L.A.: Fare il monaco, probabilmente!

O.P.: No, pensavo alle scene in cui l'intruso si nascondeva o in una cassa di legno, o chi sa dove, e metteva le corna al marito.

L.A.: Anche questo. Ma tornando alla serietà, davvero una delle soluzioni trovate da tanti studiosi fu...

O.P.: ...l'ingresso nell'ordine monacale... Una carriera spirituale per eccellenza.

L.A.: ...l'adesione al clero, a prescindere da quanto finta o reale fosse la stessa fede. Questo offriva una certa stabilità e la protezione davanti ai duri colpi della fortuna, che altre posizioni rifiutavano.

O.P.: C'era tuttavia un'altra possibilità all'epoca: fare il notaio. Anche Carducci ha le sue parole d'elogio per i notai, che spesso facevano dei piccoli versi in margine ai documenti, in modo più o meno ispirato, prefigurando comunque un'epoca. E l'epoca prefigurata da loro fu quella di Dante, di Guido Cavalcanti e degli altri.

L.A.: Se ben ricordo, il padre di Petrarca fu notaio e finì esiliato da Firenze... Quindi nemmeno il mestiere di notaio rappresentava per forza una garanzia... Ma torniamo, siamo nella situazione in cui il buon amico di Dante, Guido Cavalcanti, infranse l'editto, combatté in duello proprio contro un guelfo nero, un avversario della fazione al potere. Dante doveva decidere: difendere l'amico contro la legge, oppure difendere la legge e punire l'amico. Un dilemma molto interessante!

O.P.: È come la situazione del nostro primo ministro Tăriceanu nei confronti del suo amico, il ricco uomo d'affari Dinu Patriciu...

L.A.: Forse. Non lo so. Ma la decisione di Dante fu quella di punire l'amico, di mandarlo in esilio e di far rispettare la legge. Guido Cavalcanti andò in esilio, si ammalò lontano dalla patria e fu perdonato soltanto nelle ultime settimane di vita: tornò per morire a Firenze. Ecco uno dei gesti che la dicono lunga sul modo in cui Dante sapeva assumere le sue opzioni. Se ci mancano i ritratti fedeli, le foto dell'epoca di Dante (perché ovviamente a quei tempi non c'erano le macchine fotografiche), abbiamo invece delle testimonianze...

O.P.: ...degli echi eloquenti...

L.A.: ...sul suo ritratto interiore, i principi che intendeva seguire, i valori a cui credeva, e a volte tutti questi possono compensare l'immagine dell'esterno che manca.

O.P.: Ti sei avviato un po' presto verso la seconda parte della carriera e della vita di Dante. Hai parlato soprattutto del suo percorso pubblico. Aggiungerei a questo ritratto – tornando alquanto sulla nostra strada – l'amore idealizzato per Beatrice, che arrivò molto presto, fu vissuto in modo straordinariamente intenso, specialmente nell'ambito dell'interiorità e nel contesto delle rigide convenzioni. Per non dire niente della brevità biografica di questa ragazza, diventata molto presto signora e morta da giovane. Aggiungo che, di seguito, anche nella vita di Dante ci fu una famiglia, egli ebbe una moglie, dei figli. Forse anche qui, senza entrare in una psicanalisi a cui non sono abilitato, possiamo vedere un tratto del carattere di Dante: il rifugio in un amore tanto intenso quanto ideale, che rimase incompiuto nella vita terrestre.

L.A.: Di Beatrice abbiamo i primi indizi in un'opera dantesca giovanile, che si chiama *Vita Nuova*. Si tratta di una creazione mista, in versi e in prosa. Cioè un racconto autobiografico composto soprattutto in prosa, ma che a volte si interrompe e viene intercalato da certi versi, suscitati da un accesso di ispirazione. Ci furono lunghe discussioni su questa Beatrice. I dibattiti furono provocati da diversi elementi. Il primo fu quello che lo stesso Dante non la descrisse con precisione. Non ci diede moltissimi dati di lei. Quello che ci disse concretamente nella *Vita Nuova* fu che aveva visto Beatrice per la prima volta e se ne era innamorato di colpo, quando aveva nove anni. L'avrebbe rivista dopo altri nove anni, cioè quando ne aveva diciotto. Qual era il problema? Parlavamo l'altra volta dei numerosi significati che Dante appositamente sovrappose, nella sua creazione letteraria. Quando l'autore dice di aver visto Beatrice, possiamo prendere in considerazione il senso letterale e immaginare infatti davanti agli occhi una bambina affascinante, di nove anni. Ma possiamo pensare – e non è un passo avventato – di fare il calcolo che 9 significa 3×3 . E tre vuol dire la cifra della Santa Trinità. 3×3 dà la sublime perfezione. Possiamo quindi vedere un'immagine della perfezione al cubo. E allora non conta più l'età che questa ragazzina aveva, ma il concetto stesso. Ecco che le nostre strade si aprono come un labirinto: alcuni insistono sulla lettura letterale e identificano infatti la donna amata da Dante con Beatrice Portinari, una giovane di Firenze contemporanea dell'autore. Altri ritengono che si tratti di una persona che non si può riconoscere in realtà. Del resto Dante è molto timido nella *Vita Nuova*. Ha degli scatti adolescenziali...

O.P.: ...da pubere...

L.A.: ...appena la vede, gli tremano le ginocchia, batte i denti per l'emozione e corre via a casa. Ha la cosiddetta "camera de le lagrime", dove va

a piangere a lungo, per la felicità di averla vista o per la disperazione che lei non abbia risposto al suo saluto. Ci sono delle situazioni commoventi, da un certo punto di vista, ma ugualmente simboliche. Alcuni non esitarono a vedere in Beatrice l'archetipo della filosofia, della saggezza, e altri videro in lei la stessa grazia divina.

O.P.: Non siamo forse davanti a un eccesso di significati?

L.A.: Vedere l'amore per Beatrice come l'amore per la filosofia, per la saggezza, per il concetto: i lettori si spinsero con le interpretazioni anche in queste direzioni. Alcuni, tra cui proprio il nostro "amico" Coşbuc, contestarono con insistenza la reale esistenza fisica di Beatrice. Ma Dante, quando ci parla, fa intravedere dei significati nascosti. Lei è, per esempio, il numero nove tra le bellezze. Come mai? Il poeta aveva fatto un elenco delle più belle donne fiorentine del tempo e qui l'aveva inclusa al nono posto. Possiamo pensare di nuovo a un multiplo di 3, cioè che Beatrice non fosse soltanto meravigliosa come apparizione in pubblico, ma anche divina dal punto di vista spirituale.

O.P.: Una specie di concorso Miss Firenze...

L.A.: Sì. O ci sono diversi piccoli giochi, del tutto caratteristici per l'innamorato sopraffatto dall'emozione. Lui ama Beatrice, ma non glielo dice, perché gli manca il coraggio, appena la vede scappa via per piangere. E la sola idea che la gente potrebbe capire che lui ama Beatrice lo fa impazzire. Vuole nascondere il suo amore. Ma come può nasconderselo veramente? Per mezzo della "donna-schermo". E allora finge davanti a tutti di amare un'altra, per nascondere il suo vero amore. La gente scopre che Dante è innamorato di un'altra. Lo scopre anche Beatrice che, appena lo vede, rifiuta di rispondere al suo saluto. Il massimo della tragedia! Perché reagisce Beatrice con tanta crudeltà? Si sente tradita? È gelosa? Crede lei davvero che Dante ami quella "donna-schermo"? Non lo sapremo mai. Il fatto è che si presenta un nuovo motivo di tribolazione. La "strategia" della discrezione, invece di proteggere il suo amore, gli infligge ancora più grandi sofferenze. Tutto questo tormento estremamente vivo e, tra l'altro, un po' ingenuo, è descritto nella *Vita Nuova*, l'opera giovanile di Dante. Se accettiamo il parere dei commentatori che hanno visto nella donna amata da Dante la detta Beatrice Portinari, sposata giovane con il banchiere Simone de' Bardi, come seconda moglie, la stessa Beatrice morta poi a ventiquattro anni, a seguito di un parto, allora Dante rimane presto senza l'oggetto del suo amore. Quello che si sa della sua biografia concreta è che avrebbe sposato una certa Gemma Donati, che gli era stata scelta dalla famiglia, e da lei avrebbe avuto due figli maschi e una femmina, o tre figli maschi e una femmina (le opinioni dei ricercatori sono divise). Gemma Donati apparteneva, ironia della sorte, a una famiglia di guelfi neri, fazione politica nemica a quella di Dante. Quando il poeta andò via in esilio, Gemma Donati

rimase, probabilmente fino alla fine della sua vita, a Firenze. Non fu perseguitata né cacciata. Invece i figli di Dante, sì. Quando divennero maggiorenni, in base al decreto di proscrizione pronunciato contro il loro genitore, furono costretti anche loro a lasciare Firenze e raggiunsero il padre nelle diverse località dell'esilio.

O.P.: La mia domanda precedente, che riprendo adesso, è se per caso non si tratti, nel contesto di una tradizione plurisecolare com'è la *Lectura Dantis*, di un eccesso di interpretazione: numerologia, simbologia, tutti gli elementi che si sovrappongono. I diversi strati culturali possono provocare una certa saturazione. Non dovremmo forse riconquistare il senso iniziale? Del resto ho l'impressione, avanzando anche per questa strada dell'interpretazione simbolica, che Beatrice possa provenire da *beatus*, *beata*, che significa "felice", un attributo riconosciuto ai santi, quindi che possa semplicemente rappresentare l'ideale della bellezza sacra. Un ideale al cento per cento.

L.A.: Lo può essere. Per quanto riguarda la tua osservazione precedente, il Medioevo è il periodo storico dell'abbinamento, della sovrapposizione, della complessità del pensiero...

O.P.: ...e a volte anche della prolissità. Le cose si possono contraddire in questa interpretazione simbolica.

L.A.: L'immaginario medievale era per eccellenza strutturato in questa direzione, della permanente unione tra fisico e metafisico, tra terrestre e trascendente. Se capitava una disgrazia, il fatto era voluto da Dio. Lo scopo della nostra vita non è di essere felici qui, ma di conquistarci la felicità nell'aldilà. La vita è una via d'accesso alla gioia, una preparazione alla futura beatitudine. Il simbolismo medievale era parte dell'esistenza quotidiana.

O.P.: Huizinga ha pagine meravigliose a questo proposito.

L.A.: La sensibilità medievale era aperta...

O.P.: ...al mistero del mondo...

L.A.: ...conteneva diversi livelli. Lo stesso fatto concreto, per esempio la malattia e la morte del bambino prediletto, si poteva vedere come un evento biologico, o medico, o come un fatto voluto da Dio, un segno di punizione perché la famiglia aveva infranto le leggi divine ecc. Un solo gesto poteva includere numerosi significati. E quindi anche il testo dantesco rispetta pienamente questo tipo di comunicazione culturale o di mentalità collettiva a diversi livelli.

O.P.: È così senz'altro. Ma allora dobbiamo affrontare una nuova difficoltà nella nostra piccola digressione amichevole, cordiale e alquanto, almeno in apparenza, improvvisata. Cosa dobbiamo fare? Non ci troviamo, per caso, davanti a una convenzione? Se dovessimo cercare – come fece Coşbuc, come fecero tantissimi commentatori – il filo rosso della realtà, nascosto dietro la

forma poetica e dietro la visione poetico-filosofico-teologica, dovremmo spaventarci per questa opacità, forse apparente, forse reale, o siamo più avvantaggiati se continuiamo la nostra spedizione tra le più minute particolarità?

L.A.: Secondo me, sarebbe sbagliato non assumere con precisione le premesse che c'erano a quei tempi. Se la gente pensava le realtà in modo sovrapposto, complesso e polimorfo, così dobbiamo fare anche noi oggi. Sarebbe uno sbaglio prendere il testo e ridurlo soltanto al suo livello letterale. O privilegiarne soltanto il lato allegorico. O insistere soltanto sul lato morale. Questi sensi sovrapposti non si incrociano e non si eliminano a vicenda. Essi sono paralleli e si completano. Possiamo scendere un livello, due livelli, diversi livelli. Tanto ce la facciamo, quanto ci "consentono" le nostre letture, quanto ci aiutano gli specialisti. È per questo che le interpretazioni di Dante continuano anche ai giorni nostri. Perché si scopre un nuovo livello di significato, che finora non si poteva nemmeno sospettare e che si può ritrovare nel testo concepito apposta in modo polimorfo.

O.P.: Il problema rimane, se vale la pena di partire alla ricerca del primo materiale dell'ispirazione, se lo possiamo chiamare così, ricreare la realtà storica e quella biografica. Avrò tutto questo una rilevanza notevole, essenziale, o rimane soltanto il pretesto per una geniale convenzione?

L.A.: Non c'è dubbio che la strada esistenziale e le scelte biografiche di Dante sono profondamente definitorie per lo stile della sua creazione, per il suo modo di configurare l'intera opera. Non possiamo fare a meno della biografia, quando vogliamo dare una spiegazione alla creazione dantesca. Non è un'opera sospesa, eterica, indipendente dalla persona in carne e ossa dell'autore.

O.P.: Credo che questa sia una possibile scelta, certamente, e sono dello stesso parere che sia importante il contesto in cui l'opera nasce.

L.A.: Con la *Divina Commedia* non c'è via di scampo, perché le menzioni alla realtà politica e storica medievale italiana si trovano praticamente dappertutto. Se non vai in quella direzione e non le accetti, rimani effettivamente all'infuori e non capisci più nulla: chi è contro chi? Se ignori la divisione tra guelfi e ghibellini e tutti gli aspetti a cui è dovuta questa ostilità che fece tante notevoli vittime lungo il secolo, non capisci la situazione storica, non puoi giudicare il vero peso dei fatti e ti sfugge l'essenza del conflitto. Il testo ha il suo punto di partenza nella realtà, che trasforma per eternizzare in modo artistico. È ovvio che non possiamo trascurare la biografia e la realtà quotidiana di quei tempi, se vogliamo capire Dante.

O.P.: Se è così complesso, forse dovremmo vedere come mai è stato possibile questo. Che cosa si sa degli studi fatti da Dante?

L.A.: Dei suoi studi si sa troppo poco. Nemmeno del posto dove si svolsero si sanno troppe cose di preciso. L'autore confessa, nell'*Inferno* XV, una calorosa riconoscenza nei confronti di Brunetto Latini. Un pedagogo, sembra, non molto brillante, ma al quale Dante dice, in un verso impressionante, «m'insegnavate come l'uom s'eterna». Glielo dice direttamente, quando lo incontra nell'*Inferno*: Maestro, ti ringrazio di avermi insegnato come l'uomo può diventare eterno. E qui interviene una montagna di interpretazioni. Alcuni sottolineano che Brunetto Latini scrisse un trattato sull'arte di governare le città (oggi la chiameremmo politologia). Secondo altri, lo stesso Brunetto Latini fu un importante insegnante di retorica, del bel parlare e della scrittura artistica. Ed ecco le difficoltà: a che cosa si riferisce Dante, nel suo verso? Come mai può l'essere umano diventare eterno? Per mezzo dell'attivismo sociale, dell'impegno quotidiano? È una variante. O forse, tutt'al contrario, per mezzo delle belle parole e della letteratura? È altrettanto plausibile. O forse lo stupendo verso dantesco è solo destinato a effigiare una personale esperienza di apprendimento? È anche questa una possibilità. Comunque viene registrata la diretta testimonianza di riconoscenza di Dante nei confronti di Brunetto Latini, il suo maestro di giovinezza. Per il resto, ci sono diverse opinioni: gli si attribuiscono studi fatti a Bologna...

O.P.: Perfino a Parigi si crede che sia arrivato...

L.A.: Sì. Bologna è il più vecchio centro universitario d'Europa. È la città accademica più prestigiosa di quei tempi. Altri immaginano degli studi svolti presso la Chiesa fiorentina, con diversi predicatori ed ecclesiastici del tempo. Altri – specialmente i ricercatori francesi, ma anche lo stesso Boccaccio – vorrebbero aver visto Dante studiare a Parigi. Si tratta di ipotesi che non sono confermate da fonti storiche attendibili.

O.P.: Si appoggiano soltanto sulle allusioni...

L.A.: Ciascuno attira Dante verso la propria zona geografica, considerando che egli sia passato anche da quelle parti. Ma non ci sono poi tanti posti dove la presenza fisica dantesca sia stata scientificamente confermata.

O.P.: Forse non è inutile ricordare che Dante è un nome contratto da Durante(m).

L.A.: Sì. Anche per quanto riguarda il suo cognome, i documenti esitano e ne attestano ben diciannove varianti: Alegheri, Alegeri, Aleghieri, Alleghieri, Allaghieri, Allighieri, Allageri, Allagheri, Allegheri, Allegeri, Alageri, Alagheri, Alaghieri, Aldigherri, Aldighieri, Adeghieri, Aligeri, Aligheri, Alighieri. Ecco che, se vogliamo ampliare la relatività, abbiamo tanti strumenti a portata di mano. Possiamo relativizzare il suo nome, la sua immagine, la sua opera ecc. Credo tuttavia che la tendenza dovrebbe essere contraria, non cercando di

dissipare quello che esiste, ma creando una convergenza quanto più fedele, una focalizzazione quanto più precisa della sua figura.

O.P.: Questo significa anche non scartare le cose che ci sembrano poco convincenti, ma diventate ormai famose nei commenti. Forse tronchiamo la situazione se le omettiamo dalla nostra rassegna. Non potremo certamente riassumere in questi pochi dialoghi tutto quello che si è detto di importante, seppure meno verificato in documenti diretti. Quello che sappiamo di sicuro è che Dante nacque, visse e fu rappresentativo per la città-stato di Firenze e che si spese in esilio a Ravenna. Quali altre località furono ancora collegate, con certezza, ma anche con tutta la prudenza occorrente, alla sua biografia? Arrivò a Roma?

L.A.: Sì. Ma – rifacendo la strada nel tempo – il secondo gesto notevole, fatto da Dante mentre era nei consigli governativi (il primo era stato quello di mandare in esilio Guido Cavalcanti) si collegò alla richiesta dell'arrogante papa Bonifacio VIII. Questi aveva domandato ai fiorentini un contributo finanziario per i suoi mercenari. Ci fu un dibattito all'interno del consiglio, e Dante espresse – secondo il cosiddetto verbale del tempo – il suo parere contro la richiesta del papa. Questa ostilità aperta gli costò tanto. Fu inviato da ambasciatore presso il papa, insieme ad altri due colleghi. Bonifacio li ricevette, ma evitò di dare una risposta. Secondo alcuni, trattenne i tre ambasciatori alla sua corte. Secondo altri, il papa trattenne solo Dante e rispedì a casa gli altri due. Comunque, Dante rimase a Roma per un tempo, in vista delle trattative. Nel frattempo Bonifacio fece andare il principe Carlo di Valois, insieme all'esercito di mercenari, a conquistare la ricca città di Firenze, a cacciare dal potere i guelfi bianchi e a imporre i guelfi neri. L'esercito di Carlo di Valois si avvicinò alle mura, accerchiò la città e diede l'ultimatum: se i cittadini si arrendevano, non ci sarebbe stato spargimento di sangue, i soldati sarebbero entrati pacificamente e non ci sarebbe stato alcun gesto di ostilità o di vendetta. Se, invece, si opponevano, la città sarebbe stata distrutta. In quei momenti di tensione, certo che sarebbe stata utile la mente chiara di qualcuno come Dante. Ma lui era "bloccato" a Roma, come ambasciatore. Dopo aspri dibattiti, i guelfi bianchi decisero di aprire le porte della città, in segno di pace, e di fidarsi delle parole del principe francese. Ovviamente le truppe invasero la città, la saccheggiarono a lungo, le case dei guelfi bianchi furono devastate e bruciate, alcuni rimasero uccisi, altri si salvarono solo dandosi alla fuga. Tutti furono giudicati e considerati colpevoli (alcuni in contumacia), e i loro beni furono confiscati. I guelfi neri arrivarono al potere e misero in scena tutto il disastro delle vendette politiche. Dante scoprì la drammatica svolta, scoprì che lui, da notevole cittadino, da prestigioso ambasciatore, era diventato da un giorno all'altro un proscritto ricercato per essere giudicato e condannato. Quindi

scappò da Roma – dov'era in missione – per evitare brutte sorprese. Dante fu giudicato dai guelfi neri, accanto a diversi suoi compagni. Tutti furono condannati per “baratteria” nonché... per altri misfatti che avevano commesso. “Baratteria” è quello che oggi si chiama distrazione di fondi pubblici. Ma non erano fatte prove o precisazioni. Non erano personalizzate le accuse. Chi di loro aveva rubato? Quando? Quanto? Si parlava solo così, in generale. Come mai: per baratteria nonché... per diversi altri misfatti? Era ovvio che la sentenza voleva imporre la squalifica morale degli avversari politici. In prima istanza, se Dante si fosse presentato in brevissimo termine davanti ai suoi giudici, avrebbe dovuto pagare soltanto una multa. Ma non era certamente venuto (tra l'altro non aveva nemmeno la possibilità fisica di farlo, visto che nessuno gli aveva comunicato le accuse). In seguito, a meno di due mesi, la seconda sentenza fu di pena capitale. Fu condannato a essere bruciato sul rogo, allorquando fosse tornato a Firenze.

O.P.: Conoscendo l'esempio di Socrate, direi che, anche se si fosse presentato, non c'erano grandi speranze che ne sarebbe uscito sano e salvo.

L.A.: Da quel momento cominciò il grande pellegrinaggio di Dante per diverse località dell'Italia. In alcune fu ricevuto e supportato. In altre dovette sedere allo stesso tavolo con saltimbanchi e altri giullari che divertivano i padroni. Lui passava per poeta, aveva il dovere di far divertire coloro che gli offrivano un tozzo di pane.

O.P.: Me lo immagino proprio a farli divertire con l'*Inferno*...

L.A.: Dante ha scritto anche memorabili versi d'amore. Aveva la destrezza dei versi galanti senz'altro. Ci sono alcuni posti in cui la presenza di Dante fu effettivamente attestata: Treviso, Padova, Venezia, Lunigiana, Casentino, Lucca. Fu ospitato a Verona dal generoso Cangrande della Scala. La personalità del poeta diventò pian piano sempre più conosciuta e stimata. Nei suoi ultimi anni si stabilì alla corte di Ravenna, presso Guido Novella da Polenta, il nipote di Francesca da Rimini, la cui storia aveva scritto nel V canto dell'*Inferno*. Dante, come abile maneggiatore della parola, fu inviato a calmare la rabbia di Venezia. C'era stata una rissa e alcuni marinai veneziani erano stati picchiati e uccisi dai ravennati, in una taverna. Era un ottimo pretesto perché Venezia facesse le sue minacce di rappresaglie statali. In realtà c'erano di mezzo interessi economici. Così entrò in scena Dante come ambasciatore che cercò di placare il conflitto. Ma lui evitò il viaggio a Venezia per acqua, perché non se ne fidava, e fece grandi giri in terra ferma. Attraversò zone paludose, colpite dalla malaria, si ammalò al ritorno dall'ambasceria e morì a Ravenna, nel 1321, all'età di 56 anni. Gli vennero fatti grandiosi funerali, fu venerato da coloro che l'avevano ospitato. Si deve aggiungere però che, in modo paradossale, il suo destino fisico non finì con la morte. La sua fama aumentò di continuo. La

Divina Commedia cominciò a essere conosciuta. Boccaccio diventò il primo biografo del poeta. Fu il primo a dedicarsi alla *Lectura Dantis* a Firenze. Attirò l'attenzione dei fiorentini sull'immensa ingiustizia che avevano fatto mandando in esilio il loro più illustre concittadino. Boccaccio fu inviato dalle autorità presso la figlia di Dante – nel frattempo diventata monaca con il nome di Beatrice –, per offrirle una somma di fiorini in risarcimento e per chiederle di accettare il rimpatrio delle ossa dantesche. La monaca Beatrice accettò i soldi, ma rifiutò di cedere le ossa. Ci furono tantissime avventure nel corso dei secoli, con interventi di grandi personalità come Lorenzo dei Medici o papa Leone X, che usarono tutta la loro autorità amministrativa per "rimpatriare" Dante. Le richieste e gli ordini furono trascurati e sfidati. Avvenne l'offerta concreta di Michelangelo di costruire un impressionante tempio, come tomba di Dante a Firenze. Neanche questa variante riuscì a convincere i ravennati. Quando la pressione politica e amministrativa fu così forte che la perdita delle ossa di Dante diventò imminente, esse furono rubate e scomparvero misteriosamente. Si procedette all'apertura della tomba, trovata vuota. Quindi il trasferimento non si poté mettere in pratica. Dopo circa duecento anni, nel monastero francescano contiguo alla cappella funebre si svolsero lavori di restauro, un muro fu buttato giù, e all'interno si trovò una scatola con le ossa e un'iscrizione in latino. Un monaco ammetteva di averle prese, per proteggerle, nel 1677. Si organizzò quindi nel 1865 una nuova solenne inumazione. Un'altra esumazione, a scopi scientifici, avvenne nel 1921. Si seppe allora, in base alle analisi, che Dante aveva sofferto di alcune malattie come l'artrite e l'uremia. Alla reinumazione, uno degli addetti ai lavori rubò una falange di un dito del poeta e la custodì come sacra reliquia fino alla morte, quando venne restituita. Durante la seconda guerra mondiale, quando gli americani sbarcarono in Sicilia e avanzarono, liberando gradualmente la Penisola, Mussolini ebbe l'impressione che la sua ultima carta da giocare fosse quella di mettersi sotto la protezione di Dante. Inviò alcuni ufficiali per prendere le ossa da Ravenna e portarle davanti alle truppe, come sacra garanzia della lotta fascista contro "l'invasore" americano. Per fortuna il suo progetto fallì, e Dante continua a riposare, nonostante tutte queste avventure secolari, a Ravenna.

O.P.: Egli fu più fortunato di Kant, che scomparve per sempre dalla sua tomba, durante la seconda guerra mondiale. Ma ti propongo un'altra sosta.

ALESSANDRO MANZONI VISTO OGGI

LASZLO ALEXANDRU

Vorrei presentarvi, in questo mio intervento, una piccola sintesi, che possa trasmettere alcune cose, brevemente, a tutti quanti. Comincerò con la biografia di Alessandro Manzoni. Lo scrittore nacque nel 1785 a Milano, in una famiglia nobile, dal conte Pietro Manzoni e da Giulia Beccaria, figlia di un importante illuminista italiano, Cesare Beccaria. Qualcosa di questa doppia origine si ritrovò nel futuro autore: il suo aspetto nobile, ma anche i tratti illuministici del pensiero e della creazione. I genitori si separarono in breve tempo, anzi corre voce – però rimanga tra noi! – che l’anziano conte non fosse proprio il padre del bambino, ma solo il marito della madre. Il giovane fece i suoi studi in diversi collegi religiosi, privo dell’affetto di una famiglia riunita. Sua madre si stabilì a Parigi e diventò la compagna del conte Carlo Imbonati, un nome importante, perché fu ricordato più tardi nella creazione di Manzoni. Nel 1805 arrivò anche Alessandro a Parigi. Qui conobbe l’ambiente culturale romantico francese. Si impadronì dei più recenti valori culturali europei, che bollivano nella pentola parigina. Nel 1808 visse una storia d’amore, conclusa con un matrimonio, con Enrichetta Blondel, che gli regalò dieci figli. Fu un padre prolifico. Nel 1810 intervenne un momento molto importante nella sua biografia spirituale, la conversione religiosa. Manzoni era piuttosto un giovane spensierato, però davanti a questo bivio, appena uscito dall’adolescenza, si confrontò con una forte crisi religiosa e passò al cattolicesimo, insieme alla moglie e perfino insieme alla madre, che egli attirò per la nuova strada della fede. Nel periodo 1810-1833, quindi in ventitrè anni, morì la maggior parte dei suoi figli, e nel ‘33 anche sua moglie perse la vita. Egli ebbe un’esperienza sentimentale estremamente dolorosa e agitata, e questo aspetto si ritrova nei suoi scritti.

Nel 1837 si risposò per breve tempo. Scompare anche la seconda moglie. Venne eletto nel 1848 al parlamento di Piemonte, ma rifiutò l’incarico, perché faceva una vita piuttosto sobria, forse anche per le sue tragedie personali. Rifiutò il militantismo pubblico. Quello che intendeva esprimere, sulla storia o sulla politica che stava osservando, lo diceva per mezzo dei suoi scritti. Nel 1860 venne nominato senatore del Regno d’Italia.

Visto che abbiamo parlato del lato sociale e storico dell'esistenza dello scrittore, ricordiamo ugualmente che ci troviamo nel Risorgimento, il periodo che prepara e compie l'unità dello Stato italiano. Gli intellettuali si impegnano nella politica. La situazione assomiglia alla rivoluzione del "quarantotto" delle nostre parti. Non a caso le situazioni storiche, quella romena e quella italiana, andarono avanti tante volte in parallelo. Come Mihail Kogălniceanu o altri intellettuali romeni di quei tempi furono coinvolti nelle circostanze politiche e storiche, spinti dagli ideali patriottici, ugualmente fece anche Manzoni, ma per mezzo dei suoi scritti. Egli acquistò una fama indiscutibile, fu riconosciuto da tutti, ma senza frequentare necessariamente la società. Fu una personalità piuttosto discreta e venerata. Morì sempre a Milano, nel 1873, in età avanzata. La sua origine milanese influì in modo decisivo anche sulla sua creazione: i milanesi mi sembrano più sobri, formalisti e riservati.

Per quanto riguarda la sua opera, vorrei ricordare brevemente le direzioni in cui si manifestò. Alessandro Manzoni inizialmente scrisse delle poesie. *In morte di Carlo Imbonati* fu un poema di giovinezza, quando l'adolescente rimase impressionato dalla morte del compagno della madre. *Inni Sacri* fu un ciclo di cinque poesie religiose, stese dopo la sua conversione. *Marzo 1821* fu un'ode storica. L'autore, affascinato dalla figura di Napoleone, gli dedicò un inno, *5 Maggio*, quando apprese della sua morte. In seguito svolse una notevole attività di creazione teatrale, materializzata in due tragedie storiche: *Il conte di Carmagnola* e *Adelchi*. Troviamo anche alcuni suoi scritti teorici, ugualmente da ricordare: *Osservazioni sulla morale cattolica*, del 1819 (il periodo della conversione religiosa) e due lettere aperte, con valore di manifesto, di scritti programmatici sulle regole di creazione nella nuova corrente culturale: *Lettre à M. Chauvet* (1823) e *Lettera sul Romanticismo* (1823).

Veniamo adesso al suo capolavoro, il romanzo *I promessi sposi*, che ebbe tre varianti successive. Fu ripreso e stilizzato tra gli anni 1821 e 1842. Ci fu una prima versione, *Fermo e Lucia*, di cui l'autore rimase scontento e che riscrisse in seconda, e poi in terza stesura. Qual era la differenza? Perché aveva sentito Manzoni il bisogno di rifare il romanzo? Lo scrittore non era contento di alcune soluzioni estetiche, ma soprattutto della lingua usata. Si trattava di un italiano del Nord, con diversi neologismi nonché elementi locali. Ci voleva, in quel contesto rivoluzionario, risorgimentale che ho ricordato, un'opera di sintesi. A quei tempi non c'era la televisione, per annunciare attraverso il telegiornale alla gente che doveva scendere in piazza perché c'era la rivoluzione. Mancava una fonte attendibile, soprattutto culturale, che "collegasse", che potesse omogeneizzare l'Italia, un Paese più lungo che largo, geograficamente parlando, con grandi differenze linguistiche, temperamentali e soprattutto

dialettali tra il Nord, il Centro e il Sud. Per preparare – anche nel campo delle mentalità, della spiritualità – quell’unità politica nazionale che si preannunciava, Manzoni ebbe l’impulso di creare un capolavoro letterario, che fosse letto da tutti. Si trattava anche di un romanzo di avventure, con grandi conflitti, con *suspense*. Ma tutto si doveva ritrovare in una lingua letteraria, accessibile alla gente. L’autore ci aveva prima incluso numerose particolarità del Nord. Però ci voleva una soluzione intermedia, più adatta. Quindi Manzoni si stabilì per un tempo più vicino al centro del Paese. Firenze era la culla dell’espressione letteraria, dove si erano affermati i tre grandi fondatori, Dante, Petrarca e Boccaccio, che praticamente avevano formato l’italiano artistico. Manzoni si trasferì a Firenze, ci rimase per un anno, imparò di nuovo l’italiano dai fiorentini e riscrisse il suo libro, appunto per includervi la scioltezza estetica tanto necessaria per quei momenti storici. Quindi con *I promessi sposi* abbiamo un documento non soltanto letterario, ma anche politico e storico di una grande importanza sentimentale per gli italiani.

Entriamo adesso nella succinta rievocazione dei personaggi e delle situazioni. I personaggi sono costruiti in un modo abbastanza prevedibile, cioè in antitesi. Ce ne sono alcuni positivi e altri negativi. Abbiamo, da una parte, Renzo e Lucia. Sono due giovani tessitori, lavoratori, persone semplici, che non desiderano altro che sposarsi. Accanto a loro sta la madre di Lucia, Agnese, un personaggio “d’appoggio”, dà loro dei consigli, li affianca in alcune avventure, prende alcune piccole iniziative ecc. Da un’altra parte, c’è Don Abbondio, il parroco del villaggio. Anche lui ha una serva, Perpetua, che lo sostiene per equilibrare l’azione. Dove appare il problema? (In breve, per non infastidire coloro che conoscono già il romanzo). I due giovani vogliono sposarsi, ma si oppone Don Rodrigo, un piccolo nobile locale, a cui piace Lucia. Lui fa una scommessa con un suo cugino che la conquisterà facilmente. Don Rodrigo invia i suoi bravi dal prete, con l’ordine esplicito che questo non celebri le nozze, che impedisca assolutamente l’unione tra i due. Il prete è una persona molto paurosa. Conosce il suo dovere, ma allo stesso tempo è terrorizzato da quello che gli potrebbe accadere da parte di Rodrigo. E allora non rifiuta apertamente i giovani, non gli dice di no, ma li rimanda sempre, li evita, scappa via. Renzo e Lucia, respinti da Don Abbondio, arrivano da Fra Cristoforo, che rappresenta la figura di “contrappeso” ecclesiastico. È un frate francescano molto devoto, generoso, con spirito di sacrificio, che li aiuta, offre loro riparo, di notte, nel suo monastero. Offre loro diversi consigli, come devono fare per scappare, perché sono in grande pericolo. È meglio che loro lascino quei posti maledetti. E poi l’azione si “scioglie”. Se prima eravamo nei dintorni del borgo di Lecco, sulla riva del lago di Como, nel Nord Italia, i due

giovani si rifugiano in zone diverse: Renzo a Milano e Lucia a Monza, in un monastero.

La storia va avanti, sullo stesso modello dei personaggi positivi e di quelli negativi. Ma la situazione particolare di una coppia di contadini semplici e onesti è ampliata, con l'apertura a una sempre più vasta galleria di persone e posti geografici. Lucia, scappata a Monza, nel monastero è aspettata da Gertrude, una monaca piena di personalità. Questa ci sembra all'inizio una presenza positiva, perché accoglie la ragazza, è impressionata dalla sua storia, quando viene a sapere che è stata vittima di abusi. A quel punto, però, l'autore blocca la storia principale e include un lungo racconto sulla situazione di Gertrude e su che cosa le fosse accaduto prima. Si tratta di una giovane nobile, secondogenita di una notevole famiglia. È stata allontanata da casa, imbrogliata dai propri genitori, che non volevano dividere l'eredità tra i figli. È finita così in monastero. Ma non è che si trattasse di una sincera adesione religiosa, in questo caso, e Gertrude diventa una piccola persona astiosa, si trasforma in un'antipatica. Viene sedotta, nel monastero commette peccato con un ammiratore occasionale e, per nascondere il suo misfatto, compie perfino un crimine, uccidendo una delle compagne che hanno scoperto il suo segreto. Gertrude ci sembra quindi, all'inizio, un personaggio protettore, che riceve Lucia con affetto, ma che poi passa dalla parte opposta della barricata, perché effettivamente consegna la giovane ragazza ai suoi nemici. La monaca tradisce, con cinismo, l'ingenua fiducia della protagonista. Si producono in questo modo le grandi conversioni. Non abbiamo soltanto personaggi positivi e negativi, ma la stessa persona che, all'inizio, sembrava positiva, diventa successivamente negativa.

Abbiamo però anche la conversione inversa. Gertrude a chi consegna Lucia? A un nobile ancora più forte della regione, l'Innominato. Questo Innominato è un nobile più influente di Rodrigo. Il piccolo uomo forte di Lecco, quando ha visto che gli è sfuggita la vittima, ha chiesto l'aiuto a un infame ancora più influente. A quanto pare gli abusi venivano commessi, anche a quei tempi, in base alla "giurisdizione". Rodrigo, volendo soddisfare il suo orgoglio e i suoi istinti, si rivolge quindi a questo Innominato, che è un nobile così importante della regione di Monza, che l'autore non ha, tanto per dire, nemmeno il coraggio, dopo duecento anni, di scriverne il vero nome nel romanzo (una commovente manovra epica, senz'altro). L'Innominato vuole dare una mano a Rodrigo, dunque è un personaggio negativo, che porta via Lucia a Gertrude. Però, colpo di scena! Quando Lucia arriva nel detestato castello del grande brigante, l'Innominato ha una crisi di coscienza, è sconvolto dalla purezza e dall'innocenza dell'adolescente e decide – anche grazie ad

alcuni precedenti rimorsi – di cambiare la propria vita. Va a incontrare il cardinal Borromeo, una tra le figure più serene e luminose del romanzo. Si getta ai piedi del carismatico sacerdote, gli confessa i suoi peccati, mette tutta la sua ricchezza, il suo potere e i suoi soldati al servizio del Bene. Ecco il bastardo Innominato, che passa “dall’altra parte” e diventa positivo.

Le cose vanno avanti in questa doppia forma. Qui c’è anche un piccolo schematismo del romanzo. Certe azioni o situazioni de *I promessi sposi* si possono ormai considerare come alquanto superate. Io non credo più, ai nostri giorni, che alcune persone siano soltanto buone e altre siano soltanto cattive. O che le grandi metamorfosi avvengano da un giorno all’altro, radicalmente. Ho piuttosto l’impressione che la verità si trovi, spesso, al centro. Manzoni ha schematizzato un po’ le cose. Certo che siamo nel periodo romantico, dell’Ottocento. Gli artisti romantici immaginavano dei conflitti estremi, per provocare le scintille, per impressionare il pubblico. Quindi avevano bisogno di tali situazioni contrastanti. Ma, appunto per questo motivo, l’opera è meno valida a volte dal punto di vista della verosimiglianza.

Invece il romanzo è importante per quel che riguarda la progressiva apertura dell’azione nello spazio. Come abbiamo visto, si parte da due giovani che si vogliono sposare. Ci troviamo a Lecco e nei suoi dintorni. Uno scappa via a Milano, e quindi abbiamo ampie descrizioni della città sorpresa nei momenti di una ribellione, quando la gente povera e affamata vuole uccidere i ricchi e impossessarsi del pane, di cui c’è grande penuria, o quando c’è una terribile epidemia di peste. Conosciamo anche Bergamo e la zona del Veneto, dove in seguito si rifugia Renzo. Ma abbiamo anche le situazioni di Monza, ci viene descritta la vita al monastero, in un altro punto dell’Italia. Vediamo poi l’intera Lombardia, attraversata dall’esercito francese che arriva per cacciare gli occupanti spagnoli. Gradualmente, da un capitolo all’altro, da un conflitto all’altro, le cose “si aprono”. Dalla banale situazione secondo la quale “un ragazzo amava una ragazza”, il panorama diventa sempre più grande e possiamo esaminare un secolo intero, una grande parte dell’Italia si presenta davanti ai nostri occhi.

Non intendo parlarvi qui come a scuola, dove è importante fare sempre gli elogi: tutti gli scrittori sono grandi, tutte le opere sono geniali. Mi piacerebbe prendere in considerazione anche le parti un po’ più pesanti e meno valide de *I promessi sposi*. Vi dicevo di questa disposizione sempre doppia dei personaggi e delle loro conversioni spettacolari. Una costruzione di questo tipo mi sembra alquanto discutibile. Allo stesso tempo, si deve ricordare un problema che riguarda la struttura del romanzo. L’autore fa dei salti a sorpresa, da un punto geografico all’altro, da un’azione all’altra, da un personaggio all’altro, rischiando

di provocare delle confusioni: da Lecco a Milano, ma anche a Monza, poi a Bergamo ecc. Notiamo le sue impreviste e ampie parentesi, che interrompono la storia principale e ne indeboliscono l'omogeneità. Dopo la situazione dei due giovani innamorati e delle loro avventure a Lecco, seguiamo Lucia, che arriva al monastero. Ma qui l'autore, all'improvviso, interrompe l'azione centrale e, in decine di pagine, ci racconta la vita di Gertrude. Fa la stessa cosa quando l'azione arriva all'Innominato. Ci sono delle "protuberanze" che bloccano l'evoluzione del romanzo e infastidiscono il lettore. Manzoni è anche scrittore molto manierato, dal punto di vista stilistico, di una grande ampiezza lessicale. Quello che potrebbe dire in cinque parole, spesso lo presenta in una frase di venti parole. Questo alla fine può essere estenuante.

Ma non si devono esprimere e conoscere soltanto gli aspetti deboli. Bisogna sottolineare anche i lati positivi. Cioè il fatto che si tratta di un romanzo storico. La situazione del Seicento costituisce per lo scrittore soltanto un pretesto per presentarci delle realtà umane generali, dei sentimenti, dei conflitti e una tensione etica. L'autore volge il suo sguardo al destino della gente comune. A differenza di altri romanzi storici, che seguivano i passi di un re, di un principe o di un papa che aveva influito sulla storia, Manzoni non è interessato a questi (infatti, ce n'è uno, il cardinal Borromeo, che realmente è vissuto a Milano). Manzoni scopre un altro tipo di personaggio: l'uomo modesto, umile, che non ha lasciato sue tracce culturali. Non la grande diva, che si è isolata dagli altri e ha influito sul destino delle collettività, ma la persona che vive accanto a noi. Con questo il romanziere anticipa, per esempio, un'importante direzione di ricerca del Novecento, la storia delle mentalità, che insiste allo stesso modo sui destini marginali e sugli aspetti particolari della vita quotidiana.

Sarebbe interessante sottolineare un'altra tensione. Da un certo punto di vista, Manzoni è illuminista, anche se arriva, cronologicamente parlando, alla fine di questo movimento ideologico. Egli crede con insistenza nell'evoluzione, nel miglioramento dell'essere umano. Però Manzoni è, soprattutto, un romantico, anzi viene considerato uno tra i più notevoli romantici italiani, accanto a Leopardi. Come mai? L'autore è cosciente dei limiti della ragione. Gli eccessi di questa hanno portato alla Rivoluzione francese del 1789, con le stragi e i disastri che si sono prodotti. Ecco che la ragione, da sola, non basta, ci vuole anche altro. Che cosa? Ebbene, la fede! Quando noi, gli esseri umani, pensiamo o progettiamo il futuro, possiamo essere dei veri bastardi. Spesso i nostri progetti sono disonesti. Però c'è qualcuno, in alto, che si prende cura dell'evoluzione positiva del mondo, e questo qualcuno è Dio. Sbagliano coloro che immaginano che l'uomo sia l'unico padrone del suo destino. Qualcuno, nei cieli, ci fa soltanto credere di essere i padroni, per metterci alla prova, per spingere ciascuno di noi a far vedere la sua vera faccia, a dimostrarsi disgraziato o virtuoso.

Dio punirà i disgraziati, ci dice Manzoni, e ripagherà i virtuosi. Vediamo che man mano che il romanzo va avanti, i miserabili scompaiono. Gertrude muore, Don Rodrigo muore alla fine, malato di peste. Invece l'Innominato fa la sua conversione, passa dalla parte delle brave persone e si salva la vita, continuando a compiere bei gesti di generosità. Uno dopo l'altro, i cattivi sono puniti da una mano invisibile, dall'alto, che tiene la bilancia. Non dobbiamo credere che questo equilibrio non ci sia e che noi possiamo fare proprio tutto. Al momento, sì. Godiamo del libero arbitrio. Ma a medio e a lungo termine, la bilancia si corregge e i cattivi sono puniti. Questo è, secondo me, uno degli insegnamenti etici riconfortanti e impressionanti del romanzo *I promessi sposi*. Quando gli esseri umani sono troppo piccoli e rischiano di farsi calpestare dagli abusi dei forti, devono continuare a sperare e a pregare. E la giustizia arriverà.

Certo che la giustizia non è una cosa spontanea: si è prodotto un misfatto e, al momento successivo, viene subito rimediato. Dio non agisce come una pallina da ping-pong. Egli ha progetti a lungo termine e, spesso, ci mette alla prova, con le ingiustizie e i soprusi che ci fa subire, per vedere se meritiamo poi la salvezza. Abbiamo visto che Alessandro Manzoni è un autore di grande fede, e *I promessi sposi* è un romanzo cristiano. Possiamo considerare questo libro, nel suo insieme, come un'importante lezione di ottimismo e di dignità umana. Anche se adesso, in questo momento, sentiamo che ci sia stato fatto un torto, che qualcuno ci abbia derubato, ci abbia mentito, o che il nostro destino sia stato deviato, non dobbiamo perdere la speranza e la fede. Quei giovani innocenti non si sono potuti sposare, sono stati costretti a scappare, ad andare in esilio, sono stati obbligati ad assistere a una grande ribellione popolare, a sopportare i pericolosi capricci degli aristocratici, che soltanto fingevano di proteggerli, hanno visto numerose morti violente, hanno attraversato mezza Italia, si sono ritrovati in un lazzaretto tra i malati di peste, ugualmente innamorati come una volta, ma più ricchi nelle loro anime. Alla fine si sono comunque sposati, perché qualcuno ha voluto così: il Destino, che è la Provvidenza, che è la mano di Dio. C'è un equilibrio nel mondo, voluto dal Signore, e dobbiamo mantenere la nostra fede.

Non da ultimo, il romanzo *I promessi sposi* rappresenta anche una meditazione sui valori della democrazia e del rispetto umano. Manzoni è uno degli intellettuali che ci insegna a non perdere la speranza, perché la giustizia esiste e sta per essere compiuta. Il bene e il male non dipendono dalla posizione sociale o dalle effimere dignità di qualcuno, ma costituiscono strumenti fondamentali nella valutazione delle persone che ci stanno intorno.

Chiuderò con una citazione ricca di significato, che mi ha impressionato, tratta da *I promessi sposi*, questo romanzo di riferimento della letteratura italiana. A un certo punto, dopo circa 400 pagine e alcuni anni pesanti che sono passati nella vita dei giovani che non si sono sposati all'inizio, perché il loro parroco non ha fatto il suo dovere, il cardinal Borromeo incontra don Abbondio e lo rimprovera. Perché non hai compiuto i tuoi obblighi? Il prete ammette: ho avuto paura. Potevo perdere la mia vita; mi è mancato il coraggio. Allora il cardinale gli rivolge queste parole, che rappresentano un rimprovero, ma che offrono anche a tutti noi un importante insegnamento: «Certo non vi sarà domandato, un giorno, se abbiate saputo fare stare a dovere i potenti; che a questo non vi fu dato né missione, né modo. Ma vi sarà ben domandato se avrete adoperati i mezzi ch'erano in vostra mano per far ciò che v'era prescritto, anche quando avessero la temerità di proibirvelo».

Il passo può sembrare barocco, forse un po' confuso per le nostre orecchie di lettori del XXI secolo. Ma lo possiamo trasporre più semplicemente, secondo il pensiero di adesso. Non poche volte noi, gente piccola, abbiamo l'impressione che il mondo vada storto: tutti rubano, tutti dicono le bugie. Io cosa faccio adesso? Dico anch'io le bugie, rubo anch'io, se il mondo funziona così. Ma arriva Manzoni e ci avverte: non dovete credere che il mondo vada così! Tu, piccolo, non puoi imporre a qualcuno che ti è superiore di essere onesto, di fare il suo dovere. Non hai questo potere! Non puoi chiedere il conto a qualcuno più forte di te. La società ha una chiara struttura gerarchica, ciascuno si ritrova al punto dove il destino, o diverse circostanze l'hanno collocato. Tu, dal basso, non hai la forza e non hai i mezzi per costringere un tuo "superiore" a fare il suo dovere. Ma puoi fare qualcos'altro. Laddove hai il potere di agire, hai anche l'obbligo di essere giusto! Perché, in quello spazio, non sono loro ad avere l'autorità. Dove c'è il tuo campo d'azione, devi compiere onestamente i tuoi obblighi, con tutto il tuo potere.

Secondo la mia opinione, è un messaggio fondamentale, che noi tutti dobbiamo prendere da Alessandro Manzoni. Abbiamo la serenità di superare alcuni aspetti, forse invecchiati, del romanzo *I promessi sposi*. E, da un'altra parte, arricchiamoci degli importanti pensieri filosofici, estetici e umani di questo grande scrittore europeo.

(Conferenza tenuta alla Biblioteca "Octavian Goga"
di Cluj-Napoca, 8 aprile 2010,
alla celebrazione di 225 anni dalla nascita di Alessandro Manzoni)

CUM VEDEȚI ROLUL ISTORIEI ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ DE ASTĂZI?

În sesiunea de examene de la sfârșit de august și început de septembrie 2011, la disciplina Muzeologie, am decis ca în rândul celor șase întrebări, la proba scrisă, să lansez la ultimul punct întrebarea de mai sus. Între candidați s-au prezentat, la mărire de note și două studenți din anul I Etnologie, secție din cadrul Facultății de Istorie și Filosofie a Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca. Răspunsurile cristalizate sub tensiunea timpului – cele două ore ale examenului – mi s-au părut deosebite, fiind deasupra nivelului celorlalți, reflectând în același timp parte din gândurile și preocupările noii generații, care resimte puținătatea și calitatea informației ce i se oferă în cadrul programei liceale, la disciplina istorie care a devenit o Cenușăreasă. Am hotărât să le public, întocmai, pentru a atrage atenția. (Conf. Dr. Gheorghe Mândrescu)

PATRICIA ȘULEAP

Trăim în societate, avem nevoie unii de alții și este firesc să fie așa. Întrebările care se pot pune sunt multiple: Ce reprezintă societatea? De ce diferă societățile și prin ce? Care este rolul pe care îl jucăm în cadrul ei? Cum ajung să se modifice ele? Cum putem face ca aceea în care trăim să fie una care să ne îndeplinească toate necesitățile?

Bineînțeles că fiecare dintre aceste întrebări necesită un îndelung raționament și o dezbatere intensă, însă dacă vom găsi un răspuns la una ne va fi mai ușor să elucidăm misterul celorlalte. Ce valori trebuie protejate pentru ca societatea să-și urmeze cursul firesc al dezvoltării? Vom încerca să răspundem punând sub lupă societatea românească actuală. Fiecare perioadă din istoria umanității a adus o nouă viziune, a schimbat perspective și a contribuit la valorizarea culturală.

Cu ce contribuie însă societatea actuală românească? Ce valori promovează?

O simplă privire critică aruncată asupra a ceea ce ne înconjoară ne face să descoperim că în România scara valorilor este dacă nu răsturnată cel puțin modificată dramatic în favoarea nonvalorii.

Mass-media este bombardată de diferite personaje care mai de care mai hilare, emisiunile culturale sunt rare, figurile care domină fie sunt scandalagii, fie vedetele de carton, kitch-ul fiind promovat cu scuza „se vinde”.

Cei ce ne conduc mai mult se joacă de-a conducătorii, politicienii dau lecții de moralitate în timp ce-și îngroașă buzunarele, politicile culturale mai mult nu sunt decât sunt, balanța justiției înclină în favoarea cui „trebuie”.

Intellectualii au intrat într-un con de umbră fiindu-le greu să-și mai facă vocea auzită.

Oamenii obișnuiți se chinuie să-și procure traiul uitând cât de mult contează modul în care trăiești.

Educația, cea care ar trebui să joace rolul central în dezvoltare, este dată la o parte, modalitățile de examinare sunt schimbate de la an la an, investițiile ce vizează învățământul și cultura sunt minore. Discipline importante sunt scoase din programă sau numărul de ore alocate este redus. Se dorește parcă o radiere totală a educației bine făcute.

Și atunci cu noi cum rămâne? Cu noi și cu istoria noastră ce facem?

Politicienii o folosesc pentru a obține voturi. Oamenii obișnuiți mai speră încă la venirea unui nou Vlad Țepeș sau Mihai Viteazul. Intellectalii încă așteaptă inversarea balanței și plasarea istoriei acolo unde îi este locul, ca deschizătoare de drumuri.

Comunismul și-a propus ștergerea cu buretele a istoriei adevărate și înlocuirea ei cu istoria care trebuia să sprijine utopia creării marii mase socialiste. Și într-o oarecare măsură a reușit ținând cont că nici după 20 și ceva de ani de la prăbușirea lui, programa disciplinei istorie nu este schimbată. În manuale este prezentată o istorie în care dacii sunt idealizați iar figurile reprezentative sunt Mihai Viteazul, Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș, nume mari din istorie fiind trecute definitiv sub tăcere.

Istoriei nici acum nu îi este dat voie să ne împărtășească din experiența ei, vocea ei nu se mai aude cu claritate. Puțini mai sunt cei care se opresc să o asculte, când, de fapt, istoria ar trebui să fie baza pe care să ne construim viitorul.

În societatea românească actuală a fi istoric și om de cultură constituie o provocare, trebuind să depui eforturi – nemaîținând cont de asigurarea traiului zilnic – pentru a-ți fi recunoscută munca, pentru a obține satisfacții și a-ți continua cercetarea.

De asemenea, provocarea este cu atât mai mare cu cât și responsabilitatea e imensă, istoricul fiind dator nu doar să cunoască istoria, s-o înțeleagă în deplinătatea ei, ci și să o transmită veridic celor ce vin după el.

Deși rolul pe care istoria îl joacă în societatea actuală nu este unul vizibil pregnant, ea așteaptă să îi fie folosite resursele, să conducă la o revalorizare, la o dezvoltare culturală în adevăratul sens al cuvântului.

Doar învățând din trecut vom putea privi în viitor!

DORINA IULIA STANCIU

Pentru o generație ca a noastră, născută în anii '90, istoria poartă încă umbre, prin imposibilitatea de a ni se dezvălui. În tot acest răstimp, de 21 de ani, am crescut în paralel cu neputința istoriei de a-și reveni din „cutremurul” produs de comunism.

Incapacitatea istoricilor și a oamenilor avizați de a se pune de acord în privința perioadei comuniste, a rolului său în societatea românească și a sfârșitului acestei perioade, creează pentru tinerii de astăzi o stare de incertitudine.

Fără îndoială că manualele de istorie, singurele consultate de unii dintre noi cu privire la această perioadă din istoria României, nu reușesc să rezolve problema comunismului. Evenimentele sunt prezentate lapidar și, de obicei, sunt rezervate acestui capitol doar câteva pagini la sfârșitul manualelor. Unde merge istoria dincolo de aceste rânduri? În nebuloasa în care se scaldă societatea contemporană, în ignoranța și în discursul nostru atât de evaziv și sărac în detalii, atunci când vine vorba despre comunism.

În societatea românească de azi, rolul istoriei pare a se fi oprit. Și asta din cauza lipsei continuității dintre perioada premergătoare comunismului, comunismul în sine și contemporaneitate. S-a oprit din cauza lipsei cunoștințelor, din cauza imposibilității noastre de a conștientiza legătura dintre cauză și efect, atât de uzată în istorie.

Pentru că nu cunoaștem istoria, ne e imposibil să îi găsim eficacitatea în cadrul contemporan. Preferăm să ne limităm la a imita modele din spațiul vestic, forme fără fond de altfel, pe care ni le însușim fără nicio remușcare. Această aruncare în cultura vestică ne îngreunează și dialogul cu bunicii și străbunicii noștri, cei care ar putea să ne ofere un punct de vedere asupra comunismului, cel puțin din perspectiva istoriei orale. În tot acest peisaj, părinții noștri, generația asupra căreia s-a probat ieșirea din comunism, par mult prea obosiți de uzura la care au fost supuși, par a fi și ei dezorientați de capitalism și cu atât mai puțin apti să ne ofere o viziune istorică asupra existenței.

Istoria pare a sta în umbra societății de azi din România, nu are un efect premergător, nu ne conduce spre o anumită direcție, indicându-ne greșelile din care ar trebui să învățăm. Această opacizare a istoriei dă naștere unor tineri neangrenați în realitate, unor tineri care nu-și pot comenta, apăra sau înțelege istoria.

Nu știu dacă a conștientiza acest fapt îmi dă dreptul să mă victimizez, așa cum se întâmplă cu atâtea și atâtea din jurul meu. Mi-aș dori însă ca măcar în istoria familiei mele să pot răsturna perspectiva asupra istoriei, dintr-un unghi de total neinteres, către o deschidere care presupune înțelegere, acceptare și conștientizare.

PLEDOARIE PENTRU VOLUNTARIAT ÎN PRELUNGITA PERIOADĂ POSTCOMUNISTĂ

GHEORGHE MĂNDRESCU

Propunerea mea vizând voluntariatul pleacă de la analiza situației în care se află România la cei douăzeci și unu de ani de la căderea comunismului, în fața unei realități privită din variate unghiuri și care reclamă o schimbare.

Criticile acceptate de o majoritate cu diverse nuanțe, se referă la scăderea calității educației, a formației și informației noii generații și implicit la evoluția economiei, a ideii de democrație, a nivelului structurilor politice, a ideilor din societatea civilă, a reperelor sale privind cultura și civilizația, aspectul moral și la lipsa modelelor demne de a fi urmate, și care chiar când există rămân necunoscute opiniei publice.

Se constată degradarea accentuată a limbii vorbite și scrise, subliniindu-se rolul tot mai controversat adus de mass-media condusă de personaje și grupuri de interese de o calitate îndoielnică și care sunt incapabile să oprească scăderea nivelului programelor ce nu-și mai propun un rol educativ ci unul aservit, meschin, comercial.

Totul urmează o curbă descendentă începută în cadrul sistemului politic și economic centralizat, dictatorial, propriu comunismului activ timp de patruzeci și cinci de ani. Distrugerile sistematice care ne-au dus la impasul catastrofal din anii premergători celui salvator 1989, nu puteau fi eliminate dintr-o trăsătură de condei. Dacă unii se mai îndoiau în privința acestui adevăr, cei douăzeci și unu de ani care s-au scurs din 1989 și relevarea degradării complexe pe care o constatăm sunt o mărturie elocventă că baza de pe care am plecat în 1989 era deteriorată în profunzime și fără analiza acestei fundații, fără cunoașterea variatelor sale aspecte și implicit fără refacerea ei nu pot apărea semne de regăsire.

Deci o primă concluzie se impune și anume, imperioasa necesitate de a reface scara valorică eliminată și distrusă sistematic în comunism.

Fac parte din generația care a cunoscut și a profitat, în limite tot mai restrânse, de cunoașterea standardului existent, atins în societatea românească premergătoare comunismului. Am avut șansa ca la Bistrița, în orașul izolat, terminus pentru oameni de valoare fixați prin domiciliile forțate, adunați din toate colțurile țării, să beneficiaz concomitent de educația și ambianța creată de dascăli, intelectuali adevărați, oameni de peste cincizeci de ani, atunci. În

majoritate au purtat steagul demnității, al onoarei și respectului pentru profesionalism și dragostea de țară, chiar dacă programele școlare îi obligau la altceva. Presiunea exercitată a început să dea roade în situația în care infiltrările oportuniștilor, aserviți ideologiei comuniste, au schimbat echilibrul sălii profesionale. Aceasta s-a resimțit în special în a doua parte a deceniului șase.

Fără o minuțioasă analiză a sistemului comunist impus cu forță, minciună și teroare, nu se poate elimina răul pe care îl moștenim, tarele mentalităților, „nostalgia” unora, chiar și pentru aceia care o afișează deși nu au trăit în comunism. Aceștia din urmă sunt victime ale dezinformării¹.

Sistemul comunist, cu toate angrenajele sale, ce s-au perpetuat în bună parte după 1989, nu poate fi aruncat în uitare. Este chiar dăunătoare o asemenea operațiune nefirească, utopică. El trebuie mai întâi analizat la scară largă și prezentat cu perseverență pentru informarea și lămurirea urmașilor. Încă odată studiul istoriei își dovedește menirea. Numai cei interesați să ascundă sau cei inconștienți nu acceptă acest adevăr. Nu se poate construi viitorul imediat, fără o stăpână cunoaștere a trecutului apropiat ca și a celui îndepărtat, deopotrivă. Doar dacă riscăm să-l ridicăm pe picioare de lut².

Dacă am afirmat primatul educației și al informației multiple și corecte, voi încerca să urmăresc prin exemple zguduitoare cum s-a imaginat și lansat rapid dictatura în domeniul învățământului.

Prima lovitură, despre care constat cu stupefacție că nu se vorbește, în detaliu, noii generații, prin analiza multitudinii efectelor și a prelungirii sechelelor până astăzi, este decapitarea economiei și finanțelor, a învățământului particular și confesional, a numeroaselor altor instituții, prin naționalizarea petrecută în noaptea din 11 iunie 1948. Este cu atât mai surprinzătoare lipsa de informare și dezbateri azi, cu cât tema naționalizării era săptămânal comentată în diferite forme, pe perioada școlarizării mele, fiind prezentată ca cea mai importantă realizare produsă de instaurarea regimului comunist.

¹ Numeroase idei ale acestui studiu sunt susținute de informații copleșitoare aduse la lumină de zeci de doctorate de o valoare deosebită privind realitățile epocii comuniste. Susținute de tineri cercetători maturizați după dispariția comunismului, publicate sau nu în ultimii cincisprezece ani, ele se transformă într-un sprijin imposibil de eliminat pentru mărturia mea personală dar și pentru cei ce vor scrie istoria epocii în viitor.

Să recunoaștem - și cei douăzeci și unu de ani care s-au scurs o dovedesc - că ceea ce ni s-a propus în 1989 nu venea din partea unui grup de putere total opus angrenajului centralizat moștenit. Dimpotrivă, noi am acceptat peste noapte legile și căile democrației parlamentare occidentale, am lansat noi idei politice, uneori cu îndrumarea foarte multor exponenți ai sistemului trecut fără a îndepărta sechelele dictaturii care nu puneau preț pe nici o regulă democratică.

² Cei care am trecut prin sistemul, repet, bazat pe forță, minciună și teroare și urmărit neabătut în cei patruzeci de ani ce au urmat, știm că nu era posibilitate de opțiune nici în alegeri și nici în viața de zi cu zi (vezi Virgil Țărău, *Alegeri fără opțiuni*, Editura Eikon, Cluj-Napoca 2005, passim.). Aceia care au încercat să o facă din convingere, eroic, au dispărut din realitatea cotidiană. Alții mai „norocoși” au fost eliminați pentru decenii și apoi au plecat pentru totdeauna.

A urmat hotărârea cu consecințe la fel de grave, cu implicații canceroase la toate nivelele, păstrată ca o constantă până în 1989 și care a format baza subrezită pe care ne aflăm. Datorită acestei hotărâri nivelul întregii structuri sociale a fost împins premeditat spre limita cea mai de jos a calității. Este vorba despre abrogarea Legii pentru organizarea învățământului din 23 mai 1942, prin decretul nr. 175 din 3 august 1948 care în esență, dovadă fiind evoluția din următorii cincizeci de ani – prevedea distrugerea profundă a scării valorice construită în această țară în ultima sută de ani³. Pentru învățământul superior este semnificativă suprimarea autonomiei universitare prin Decretul 176 din 3 august 1948⁴ și conținutul Decretului nr. 1845 din 6 noiembrie 1948 și publicat în Monitorul Oficial nr. 261 din 9 noiembrie 1948 care prevedea: „ a) să numească în instituțiile superioare de învățământ, suplinitori de catedre, conferințe... persoane cu reputație științifică de specialitate din afara cadrelor didactice ale învățământului superior (s.n.); b) să delege în funcțiunile de rector și decan, la aceleași instituții și pe membrii corpului didactic, numiți conform prevederilor aliniatului a) și, în fine; c) să încadreze toate facultățile în structura fixată cu personal didactic necesar, trecând la nevoie personalul didactic existent de la o facultate la alta”⁵. Asistăm practic la eliminarea corpului profesoral de elită prin numirea de falși specialiști (n.n. de unde-i puteau lua ?), persoane obediente PCR.

Să amintim că în paralel are loc epurarea Academiei Române (vezi cazul Lucian Blaga, D.D. Roșca, Liviu Rusu ș.a.) a ofițerilor de carieră din Armata Română, a preoților ortodocși, greco-catolici, romano-catolici, reformați și că va începe în curând colectivizarea agriculturii, ș.a.

Între prevederile Legii învățământului din august 1948 ne-a atras atenția articolul 26 care socotim că are implicații excepționale pentru evoluția întregii societăți românești în deceniile ce au urmat – până astăzi. Articolul menționat prevedea înființarea *Școlilor speciale de doi ani* care practic doreau a înlocui rapid opt ani de școală medie-liceul. Și atenție - după numai doi ani de „studiu” , absolvenții aveau dreptul de a se înscrie în învățământul superior (!!!?). Prevederea a fost consacrată prin Decizia Ministerului Învățământului Public publicată în Monitorul Oficial din 28 octombrie 1948. Articolul 1 prevedea: „se înființează pentru oameni aflați în câmpul muncii, școli speciale de doi ani, echivalente cu școlile medii, cu scopul de a le da posibilitatea să urmeze studiile în învățământul superior”. Articolul 2 preciza recomandările

³ Mihai Teodor Nicoară, *Anul 1948 în istoria Universității din Cluj*, în Gheorghe Măndrescu și Giordano Altarozzi, (coordonatori), *Imagine reflectată*, Editura Accent, Cluj – Napoca 2010, pp. 173 – 181.

⁴ *Ibidem*, p. 189; Maria Someșan, Mircea Iosifescu, *Modificarea structurii Universității în anii consolidării sistemului comunist*, în „Anul 1948. Instituționalizarea comunismului, Analele Sighet”, 6 Fundația Academică Civică, 1988, pp. 439 – 440.

⁵ Mihai Teodor Nicoară, *op.cit.*, p. 192.

necesare privind scoaterea muncitorilor din producție pentru a fi admiși în aceste școli „indiferent de școlarizarea anterioară”⁶.

Reținem gravitatea prevederilor acestei decizii, fără precedent, cu efecte dezastruoase la nivelul întregii scări valorice românești, pentru deceniile ce au urmat (n.n. o posibilă explicație pentru cuvântul sfertodocți = indivizi care au parcurs în doi ani cât trebuiau să însușească în opt ani de studii medii, liceale). Imediat acești sfertodocți, fără pregătire generală și profesională, au fost promovați spre vârful instituțiilor politice, militare, școlare, medicale, administrative, afectând și viața religioasă și morală.

Dar ideea nu venise din interior. Ea a fost pregătită, exersată în anii anteriori în Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice și impusă cu forță și teroare de către soldații „eliberatori” staționați pe teritoriul României. A fost publicat după 1989 un document cutremurător, cu precizări pe care le regăsim în Legea învățământului din 1948, cu efecte pe care le-am resimțit în toți cei patruzeci de ani de comunism pe care i-am trăit și care a determinat apariția acelor „produși” cu influență dăunătoare asupra generațiilor ce au urmat și a mentalităților ce se regăsesc până astăzi.

Este vorba despre *Directiva de bază a K.G.B. pentru țările din lagărul socialist* din 2 iunie 1947⁷ (n.n. K.G.B., securitatea sovietică ce a dat naștere, prin asemenea „selecții” Securității române). Termenul „lagărul” a fost folosit în deceniile următoare fără nici o reținere pe parcursul acțiunii de proslăvire a sistemului comunist. Abia într-un târziu a devenit jenant și a fost eliminat din textele propagandei ce invadea zilnic viața tuturor, împreună cu altele asemănătoare: „dictatura proletariatului”, „dictatura clasei muncitoare”.

Iată ce prevedea *Directiva*: „... din școlile elementare de specialitate, dar mai ales din licee și facultăți trebuie să fie înlăturați profesorii care se bucură de popularitate. Locurile lor vor fi ocupate de oameni numiți. Să se analizeze diferențele dintre materii, să fie redusă cantitatea de material documentar, iar la licee să se oprească predarea limbilor latină și greacă veche, a filosofiei generale, a logicii și a geneticii. Cu ocazia predării istoriei nu trebuie amintit care dintre domnitori a servit sau a vrut să servească binele țării, ci trebuie arătată mișelia regilor și lupta poporului asupra... Trebuie ca în facultăți să ajungă cu prioritate cei care provin din cele mai joase categorii sociale, cei care nu sunt interesați să se perfecționeze la nivel înalt, ci doar să obțină o diplomă.”⁸

Am început școala în anul 1949 și pot să afirm astăzi că toate aceste „recomandări” au fost întocmai duse la îndeplinire. Fiecare idee din această adevărată „poruncă” impusă comuniștilor români, pentru toată perioada

⁶ Maria Someșan, Mircea Iosifescu, *op.cit.*, p. 441, apud Mihai Teodor Nicoară, *op.cit.*, p. 179.

⁷ Bogdan Ficeac, 1947- începutul procesului de formare a „omului nou”, în „Analele Sighet”, 3, anul 1947, *Căderea cortinei*, Fundația Academică Civică, pp. 308-311, apud Mihai Teodor Nicoară, *op. cit.*, pp. 197-198.

⁸ *Ibidem*.

dictaturii, și-a găsit punerea în practică. Remarcați în text folosirea obsesivă a „democraticului” « *trebuie* ». Să le urmărim pe rând:

- „...*trebuie să fie înlăturați profesorii care se bucură de popularitate*”. Deci erau scoși cei mai buni, cei mai prestigioși, devotați profesiei și statutului de intelectual, datori a răspândi cunoștințe vaste și a ridica pregătirea generală a poporului român.
- „*Locurile lor vor fi ocupate de oameni numiți*”. Pentru anul 1948 aceasta însemna propulsarea oportuniștilor devotați politiciii comuniste, indiferent de pregătire (n.n. nici nu aveau de unde să-i găsească pe „numiții” - specialiști), puși a introduce frica și teroarea în rândul celor recunoscuți, firesc, până atunci. Începea epoca conducerii de către diletanți sau sfertodocții pe care i-am pomenit mai sus.
- „...*să fie redusă cantitatea de material documentar*...”. S-a dat startul campaniei de eliminare a surselor bibliografice, a introducerii listelor cu lucrări interzise în biblioteci, supravegheate de cenzura comunistă. De asemenea s-au închis sursele de arhivă și toate mărturiile ce nu serveau luptei de clasă, ideii de distrugere a opoziției, a tuturor celor ce aveau o altă opinie. Menționez din experiența personală că la Biblioteca Facultății de Istorie-Filosofie din cadrul Universității Babeș-Bolyai, până la terminarea studiilor în 1965, nu am avut acces la rafturile ce cuprindea cărțile marelui istoric Nicolae Iorga ș.a.
- „... *iar la licee să se oprească predarea limbilor latină, greacă veche, a filosofiei generale, a logicii și a geneticii*.” Se încerca prin ofensiva anunțată a slavismului eliminarea elementelor de bază ale conștiinței naționale, atât de cultivate pentru realizarea unirii de la 1918, golirea formației noilor generații de argumentele unei pleiade de gânditori neînregimentați ideologiei utopice comuniste și începerea ofensivei asupra religiei și a cercetărilor fundamentale atât de legate de știința occidentului. Începea proslăvirea unilaterală a „științei și culturii sovietice”.
- „*Cu ocazia predării istoriei nu trebuie amintit care dintre domnitori a servit sau a vrut să servească binele țării, ci trebuie arătată mișelia regilor și lupta poporului asupra...*” Începea fabricarea istoriei la comandă, lansată de secția de propagandă a C.C. a PCR care și-a căutat istoricii de serviciu prin care au amputat capitole întregi de istorie națională, imaginând scenarii mincinoase și eliminând tot ceea ce nu urma a servi principiile luptei de clasă, imaginată ca motor permanent al evoluției. Contrafacerile au măsluit programele școlare, scenariile cinematografice cu teme istorice (difuzate fără explicații reparatorii și pe canalele televiziunilor de astăzi) sau au eliminat capitole întregi privind personalități sau etape ilustrând istoria națională.

- „Trebuie ca în facultăți să ajungă cu prioritate cei care provin din cele mai joase categorii sociale, cei care nu sunt interesați să se perfecționeze la nivel înalt, ci doar să obțină o diplomă.” Este una dintre cele mai odioase impuneri la adresa poporului român, cu efecte de lungă durată, vizibile și astăzi. Societatea românească era împinsă spre ideologizare (vezi lecțiile săptămânale și chiar „mai dese, de „învățământ politic”, de „informări politice”, obligatorii în toate instituțiile statului) degradare morală și profesională. Efectele unei asemenea orientări pusă în practică în patruzeci de ani de dictatură (exact perioada de activitate a unui om până la pensionare), nu se șterg cu deceniile. Iată de ce le văd active și în societatea de astăzi. Ele nu au fost prezentate urmașilor celor asupra cărora s-a exercitat diabolica înscenare, nu au fost urmărite practic și nu au fost combătute pas cu pas, prin exemplificare, pentru redresarea la nivelul structurilor și al mentalităților în evoluția lor până în prezent. Teoretic s-a trecut la mari transformări dar practic echilibrul deturnat al societății guvernate de tiparul dictatorial nu și-a găsit revenirea în democrația de după 1989, spre contracararea sechelelor acumulate în timp după 1948.

Toate cele prezentate mai sus, alături de alte cauze, explică în bună măsură încetineala cu care societatea românească se aliniază marii familii a Uniunii Europene în care declarativ am dorit să intrăm cu toții, conducători și conduși.

Este important de știut totodată că eliminarea unor teme de bază din studiul istoriei, culturii, în special la disciplinele umaniste, recunoscute ca formatoare ale universului unui tânăr s-a făcut și prin reducerea duratei studiilor liceale de la doisprezece la zece ani, tot cu ocazia reformei învățământului din 1948 și tot după model sovietic. Programele școlare au fost periate după directivele KGB expuse mai sus și în mare așa au rămas pentru decenii.

Dar degradarea sistemului educațional nu s-a oprit la acest moment și în 1953 *Școlile speciale de doi ani* s-au transformat în *Facultăți Muncitorești* care cereau la admitere doar certificatul de absolvire a patru clase elementare (era un „progres” față de situația școlilor speciale de doi ani – unde nu se cerea nici o dovadă de absolvire – se intra „indiferent de școlarizarea anterioară”)⁹. Decretul 343 din 1953 prevedea că „*studenții de la facultățile muncitorești primesc în decurs de doi ani cunoștințe de cultură generală, pentru a putea să-și continue studiile în învățământul superior*”¹⁰. Prima promoție apare în 1955 și din nou putem face un calcul elocvent adăugând patruzeci de ani până la pensionarea celor dintâi absolvenți. Astfel apar noi contingente cu o formație controlată și limitată la o condiție intelectuală îndoielnică și care au făcut

⁹ Maria Someșan, Mircea Iosifescu, *op.cit.*, p. 441, apud Mihai Teodor Nicoară, *op.cit.*, p. 179.

¹⁰ *Ibidem*.

carieră pe baza barierei eliminatorii impusă de dictatură și anume „*originea socială sănătoasă*”, slogan expus fără jenă în fața societății lipsită de replică.

Concomitent sistemul importat a introdus concursul de admitere cu dosare personale, insistând pe „originea socială sănătoasă” și culegerea de informații despre familie și trecutul ei, toate selectate în etape premergătoare, eliminatorii. Materiile obligatorii de la examenele ce urmau a fi date de către cei rămași după selectarea dosarelor personale, prevedeau însușirea ideologiei comuniste și a modelului teoretic al economiei așa zis planificată, centralizată, ce se încerca a se introduce (n.n. și care nu a reușit a fi eficientă niciodată în cei patruzeci de ani ce au urmat). Aceste materii impuse selecției acompaniau obligatoriu disciplinele de specialitate. În plus normele prevedeau draconic că doar 5% dintre cei admiși puteau fi copii de intelectuali (n.n. Era reglementarea expresă și la admiterea mea din 1961)

Alături de cei admiși în aceste condiții umilitoare au apărut colegi care au intrat la facultate pe baza unor **Burse de Sfat Popular** - consistente și care erau selectați de către organismele locale ale PCR dintre cei mai devotați sistemului, sfertodocti formați în spiritul facultăților muncitorești. Ei au existat și pe parcursul deceniului șapte și deci se adaugă structurilor gândite și lansate în anul 1948 (adăugăm și acestor absolvenți cei patruzeci de ani de carieră până la pensionare).

Tot din nevoia de a introduce rapid în instituțiile de stat oameni devotați s-au lansat, în special la facultățile cu profil umanistic, secțiile fără frecvență. Mulți dintre cei „numiți” după criteriile menționate mai sus, la reforma învățământului din 1948, au avut șansa de a-și „definitiva studiile”. Fixați pe posturi de la început, cei recrutați după criteriile PCR nu au mai cedat locul generațiilor de absolvenți formate prin cursuri la zi. Susținuți politic, mulți dintre ei au avut acces, din start, la funcții de conducere.

Mii și mii de astfel de sfertodocti și mai apoi semidocti, au invadat conducerea învățământului, a sănătății, au populat miliția statului comunist, conducerea armatei, au schimbat diplomați, au servit ministerelor capitalei sau organismelor din provincie, au format baza Securității odioase, au lansat cooperativizarea agriculturii începută în 1949, agricultură împiedecată să renască și să se dezvolte și după 1989, au degradat administrația și justiția vizibil marcată de disciplina de partid, moștenind practica corupției în dificilul proces al restituirii proprietăților pentru cei deposezați de comunism, începând cu același fatidic an 1948. Dintre și între aceștia s-au ridicat un Gheorghe Gheorghiu-Dej, Nicolae și Elena Ceaușescu cu comitetele lor centrale și tot scheletul ce s-a întins de la București și până la conducerea celui mai izolat sat.

Oamenii de valoare, profesioniștii devotați domeniului lor au fost permanent supuși deciziei sfertodoctilor înregimentați politic și în fapt incapabili de a avea o viziune asupra priorităților acestei țări. Este una din marile greșeli,

caracteristică comunismului, faptul că și-a umilit profesioniștii, i-a denigrat, le-a distrus imaginea în fața majorității, deși le-a exploatat la maximum calitățile. Sfertodocții le-au preluat realizările și le-au folosit în scop propagandistic. Nu întâmplător și azi o anume majoritate așteaptă soluții numai de la politicieni.

În lipsa scării valorice distruse s-a încercat cu disperare lărgirea grupului de intelectuali oportuniști, racolați încă din primii ani, pentru a se da naștere culturii care să reprezinte „omul nou”. Curtarea acestor intelectuali, ce scăpau matrițelor lansate pentru celelalte sectoare s-a făcut prin acordarea de avantaje materiale și funcții în schimbul osanalelor periodice. Sub Gheorghe Gheorghiu-Dej abordarea a fost mai generoasă atunci când demersurile au reușit. Sub Nicolae Ceaușescu când gustul dictaturii s-a amplificat, măsurile au devenit mai drastice constatându-se eșecul în posibilitatea de control a acestei lumi deosebite.

În fața tuturor acestor realități zguduitoare ce au generat efecte pregnante pe care le vedem și astăzi, ne punem întrebarea cum putem porni pe un drum radical schimbat ?

Valori care se detașează în fiecare generație au fost, sunt și vor fi. Ele astăzi nu mai sunt supuse încercărilor unui plan diabolic ca cel prezentat mai sus; au în față alte provocări, alte pericole din cauza unor libertăți prost înțelese. Dar aceste valori din societatea românească evoluează promițător și avem de multe ori surpriza să constatăm maturitatea unor deschideri, pe care noi nu ni le-am putut imagina în lumea ce veghea prin K.G.B. sau securitatea pusă în slujba P.C.R. Informații ca cele de mai sus nu le-au fost oferite acestor tineri avizi de a trăi în lumea fascinantă ce se deschisese după 1989. Din contră așa zice, premeditat, ele nu au fost dezbătute deloc în fața lor, până de curând. Și totuși în cercul restrâns al purtătorilor de drapel din fiecare generație lucrurile au început să se schimbe, aici au apărut firesc, voluntar, primii anticorpi care vor elimina ceea ce este nociv. Spiritul de turmă, agresiv, cu o tendință de a domina în numele numărului, cultivat în comunism, supravegheat, dirijat, răsplătit și încurajat și după 1989, cred că nu mai are sorți de izbândă în fața acestor tineri care încep să gândească singuri, să se apropie voluntar. Nici nu este nevoie ca cineva de sus să dea rețeta. Reunirea voluntară a celor capabili se va face de la sine, va impune lideri noi și în lumea politică, degradată de sechelele prelungitei perioade postcomuniste. Acești adevărați voluntari vor fi remarcați după ce se va forma masa critică adusă de informația ce pătrunde și nu mai poate fi oprită (se adaugă astăzi, ca sprijin, telefonul mobil, e-mailul, facebookul). Acel tot, în creștere necesară, va impune schimbarea echilibrului nefiresc pe care nu l-am crezut a fi atât de longeviv și care chiar dacă este în defensivă ne domină, încă.

AFİŞE / LOCANDINE

Universitatea
BABEȘ-BOLYAI

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN

Anunță conferința

*Italiani la Alba Iulia
în epoca Principatului*

Prezintă

Prof.univ. Iacob Mârza

Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba - Iulia

Întâlnirea va avea loc joi 25 martie orele 17.00
Aula Ferdinand a Facultății de Istorie și Filosofie
Str. Napoca nr. 11

Universitatea
BABEȘ-BOLYAI

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

INSTITUTUL ITALO-ROMÂN DE STUDII

Anunță conferința

*Traducătorul, “ultimul cavaler rătăcitor
al literaturii” ?*

Prezintă

Gabriela Lungu

Întâlnirea va avea loc marți, 18 mai, orele 18.00
Aula Ferdinand a Facultății de Istorie și Filosofie
Cluj-Napoca, Str. Napoca nr. 11

Școala de vară

DIVA DEVA

pentru dialog intercultural

INVITAȚIE:

Prof. univ. dr. Alexandru Gafton

Universitatea "Al. I. Cuza", Iași, Facultatea de Litere

Prof. univ. dr. Pavel Pușcaș

Academia de Muzică „Gheorghe Dima”, Cluj-Napoca

Conf. univ. dr. Edith Szege

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca,

Facultatea de Studii Europene

Conf. univ. dr. Gheorghe Măndrescu

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca,

Facultatea de Istorie și Filosofie

Dr. François Bréda

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca,

Facultatea de Teatru și Televiziune

Simion Molnar

Profesor, președinte APIR Hunedoara

Cercetător Raoul Weiss, Universitatea „Sorbona”, Paris

Valer Simion Cosma

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, Facultatea de

Istorie și Filosofie

Dr. Vasile Duda, profesor de istoria artei la Liceul de Arte

Plastice „Corneliu Baba”, Bistrița

Györi Tamás

Universitatea din Debrecen, Facultatea de Litere

Caroline Gielly, profesor de italiană la Lycée de Cluses

Szántai János, eseist, critic de film, Cluj-Napoca

Bogdan Butiulcă

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca,

Facultatea de Istorie și Filosofie

Ioana Manta

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca,

Facultatea de Litere

Pethő Loránd, poet, teatrolog, Teatrul „Puck”,

Cluj-Napoca

Nicolae Emilian Bolea

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca,

Facultatea de Istorie și Filosofie

Márkos Tünde, artist plastic, Cluj-Napoca

Lőrincz Gyula, artist plastic, scenograf, Cluj-Napoca

Dr. Rodica Ianoș Toader

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca,

Facultatea de Istorie și Filosofie

Matthieu Flavigny

Profesor de istorie la Lycée „Emile Zola” d’Aix-en-Provence

Valentin Trifescu

Universitatea „Babeș-Bolyai”,

Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca

Ioan Sicoe

Profesor, Consilier Direcția pentru Cultură Hunedoara

Karácsonyi Zsolt

Poet, traducător, director adjunct al revistei „HELIKON”,

Cluj-Napoca

Ediția a IV-a, 16-21 iulie 2010

DESIGN: Cristian Chepit

ORGANIZATORI:

Casa de Cultură Drăgan Muntean Deva

Dr. François Bréda

Valentin Trifescu

PARTENERI:

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

Asociația Profesorilor de istorie din România,

Filiala Hunedoara

Facultatea de Istorie și Filosofie

Institutul Italo-Român de studii istorice

SPONSORI:

Casa de Cultură Deva, Sala mică

Ciclo di lezioni seminariali (13-16 aprile 2010)*

del *Visiting Professor* Gheorghe Mândrescu

(Università "Babeş-Bolyai" di Cluj-Napoca, Romania)

Il patrimonio artistico della Romania tra Medioevo ed Età moderna Radici, legami e comparazione con lo sviluppo generale europeo e, in particolare, italiano

Le lezioni (in **lingua italiana**) saranno tenute nell'Aula 14 bis o nella Sala Mostre (a seconda del numero degli studenti) con il seguente calendario:

13 aprile e 14 aprile (11.30-13.10); 15 aprile (10.40-13.10); 16 aprile (9.00-11.30).

Il ciclo di lezioni si propone di offrire agli studenti un quadro delle tre grandi componenti del patrimonio esistente nella Romania di oggi, a partire dal Duecento: l'arte bizantina, l'arte dell'Europa Centrale e Occidentale e l'arte italiana. Questo patrimonio, rimasto isolato durante cinquant'anni di comunismo, deve essere rivalutato e reintegrato nella cultura europea attraverso un accurato lavoro di ricerca e attraverso l'informazione e la formazione delle nuove generazioni.

Il passato medievale romeno riflette una piena continuità col mondo bizantino (presente anche in Italia e in Sicilia), è caratterizzato dal massiccio trasferimento dei modelli occidentali, iniziato dai cistercensi, ampliato col tardo Romanico e col Gotico portati dai colonizzatori sassoni (venuti dalla Vallonia, dalle Fiandre e dal Lussemburgo) e anche col contributo italiano grazie alla presenza di monaci degli ordini mendicanti (francescani e domenicani) i quali, specialmente nel Trecento e nel Quattrocento, arrivano a diversificare un paesaggio artistico di grande ricchezza. Nel periodo del Gotico internazionale gruppi di artisti italiani arrivano nell'Europa centrale e in Transilvania, distinguendosi nell'arte dell'affresco. La loro presenza continua nel periodo rinascimentale e, grazie a spiriti eletti come Mattia Corvino, Bona Sforza e Isabella, il Rinascimento trova nell'Europa centrale e in Transilvania una delle prime regioni ad accoglierlo.

Il seminario può costituire un punto di partenza e uno stimolo per studiare, conoscere (e visitare) opere e luoghi d'arte finora poco noti e per avviare lavori di ricerca volti all'individuazione e all'utilizzazione di strumenti e metodi attraverso cui sarà possibile reintegrare questo patrimonio nella storia dell'arte europea.

***Agli studenti che avranno frequentato i seminari e presentato una relazione scritta sull'attività svolta saranno riconosciuti Cfu (liberi) dai rispettivi Corsi di Laurea.**

Facultatea de Științe și Litere

Are onoarea de a vă invita la

Ședința Festivă

a Senatului Universității "Petru Maior" din Tîrgu-Mureș,
consacrată decernării titlului de

Doctor Honoris Causa

Domnului Profesor Antonello Folco BIAGINI

Prestigioasă personalitate a istoriografiei europene.

Joi, 21 octombrie 2010,
orele 12³⁰

Aula Magna
str. Nicolae Iorga (Clădirea A)

SUMAR / SOMMARIO

Institutul de Studii Italo-Român în anul 2010.....	5
L'Istituto di Studi Italo-Romeno nel 2010	7

STUDII / STUDI

Fábián István

Tezaurele princiare ale epocii migrațiilor din Transilvania (sec. IV-VII):
imitatio imperii sau instrumente diplomatice? /
I tesori principeschi dell'epoca delle migrazioni
in Transilvania (secc. IV-VII): imitatio imperii o strumenti diplomatici? 11

Gianluca Masi

L'influenza della cultura italiana, e toscana
in particolare, sulla Transilvania / Influența culturii italiene,
și toscane în special, asupra Transilvaniei 19

Ion Cârja

Identitate confesională-identitate națională. Elitele Bisericii
greco-catolice române și Autonomia Catolică din Ungaria
în perioada dualismului (1867-1918) / Identità confessionale-identità
nazionale. Le élites della Chiesa greco-cattolica romena
e l'Autonomia Cattolica d'Ungheria durante il dualismo (1867-1918) 83

Vasile Ungureanu

Chestiunea Basarabiei în presa italiană interbelică. Polemica Lahovary -
Racovski - Jurenev / La questione della Bessarabia nella stampa
italiana interbellica. La polemica Lahovari - Rakowski - Jurenev 99

ÎNTÂLNIRI-DEZBATERE / INCONTRI-DIBATTITO

Iacob Mârza

- Italiani la Alba Iulia în epoca Principatului (1541-1691) /
Italiani ad Alba Iulia all'epoca del Principato (1541-1691) 113

Gabriela Lungu

- Traducătorul – „Ultimul cavalier rătăcitor al literaturii”? /
Il traduttore – “l’Ultimo cavaliere errante della letteratura”? 131

DOCTORATE / DOTTORATI

Ciprian Firea

- Arta polipticelor medievale din Transilvania (1450-1550).
O privire istoriografică / L'arte dei polittici medievali
in Transilvania (1450-1550). Una panoramica storiografica 137

Georgeta Fodor

- Un destin reconstituit: principesa Ecaterina de Brandenburg /
Un destino ricostruito: la principessa Caterina di Brandenburgo 171

Vasile Ungureanu

- Relații româno-italiene în perioada interbelică: liberalism *versus* fascism /
Le relazioni romeno-italiane nel periodo interbellico:
liberalismo *versus* fascismo 185

VARIA

Laszlo Alexandru – Ovidiu Pecican

- Dante parlatu. Il terzo dialogo «sulla vita di Dante » /
Dante vorbit. Cel de-al treilea dialog « despre viața lui Dante » 227

Laszlo Alexandru

- Alessandro Manzoni visto oggi / Alessandro Manzoni văzut astăzi 243

Patricia Șuleap, Dorina Iulia Stanciu

Cum vedeți rolul istoriei în societatea românească de astăzi? /

Qual è il ruolo della storia nella società romena dei giorni nostri? 251

Gheorghe Mândrescu

Pledoarie pentru voluntariat în prelungita perioadă postcomunistă /

Arringa per il volontariato nella prolungata epoca postcomunista 255

AFIȘE/LOCANDINE

ISSN-L: 1841-012X